Л-55

ПОДОРОЖ
ПО ЗАМБЕЗІ І ЇЇ ПРИТОКАХ

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК

ПОДОРОЖ ПО ЗАМБЕЗІ І ЇЇ ПРИТОКАХ

(1858 — 1864)

ДАВІДА ЛІВІНГСТОНА
Й ЧАРЛЬЗА ЛІВІНГСТОНА

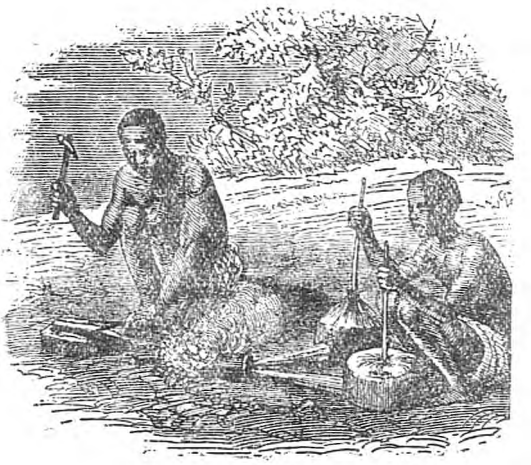

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК
КИЇВ 1936

Переклад—Доленко
Редактор—Ів. Кологойда
Техредактор—І. Белоусова
Коректор—М. Волчак

читав на пам'ять цілі поеми з Байрона, Бернса, Теніссона і інших англійських поетів. Я помітив, що всі араби і негри ставляться до нього з великою пошаною"...

Лівінгстон разом з Стенлі пройшов на Танганайку і в зв'язку з тим, що Лівінгстон не схотів повертатися, Стенлі розлучився з ним. В 1873 році Лівінгстон дійшов до болотистих областей на північ від озера Бангвеоло, де знову захворів на пропасницю і дизентерію. На берегах ріки Моліламо поблизу селища Ілала він відчув себе зовсім погано. 27 квітня він не зміг уже підвестися з ліжка і коли І травня старий слуга Лівінгстона, негр Сузі, ввійшов у хатину і наблизився до мандрівника, то побачив, що голова його опустилася на подушку, а руки лежали на обличчі... Лівінгстон був мертвий. Його слуги Сузі і Чума зібрали всі папери й речі, набальзамували труп Лівінгстона, поховали серце перед хатиною, під розлогим деревом і рушили через хащі й болота до океану, в Багамойо, звідки труп Лівінгстона був відправлений в Англію.

Так закінчив своє життя Лівінгстон—великий мандрівник XIX століття, який пройшов, здебільшого пішки, близько 50.000 кілометрів і дослідив більше мільйона квадратних кілометрів земної поверхні. Він відкрив в Африці озеро Нгамі, Ширва, Ньянза, Мверо і Бангвеоло, відкрив верхню течію ріки Замбезі і сотні інших менших рік, дослідив ряд гірських хребтів і визначив тисячі різних пунктів.

Книга Лівінгстона надзвичайно цінна й цікава тим, що показує величезну кількість географічних відкрить і досліджень, зроблених автором. Лівінгстон—представник нової ери в географічних відкриттях. Він створив цілу школу дослідників. Але Лівінгстон завжди підкреслював, що за Африкою має право [illegible]. Лівінгстон своєю книгою був попередником колоніальної, імперіалістичної політики європейської буржуазії в Африці. Таким він почав своє життя, таким і здійснив.

Професор Дорошенко О. Т.

і Сотник А. О.

ВСТУП

Коли мені вперше спало на думку видати оповідання про свої „місіонерські подорожі", у мене був великий сумнів: прихильно чи не прихильно відгукнеться про нього критика; проживши стільки між дикунами, я відчував, що став чужим для англійської публіки. Але тепер, при моїй другій авторській спробі, мене підбадьорує переконання, що дуже багато читачів, незнайомих зі мною особисто, поставляться до цього оповідання з поблажливістю, як друзі. Я хочу зробити моє оповідання цікавим для всіх читачів; але не маючи зовсім здібностей письменника,— природний наслідок моєї діяльності, — я можу дати тільки простий звіт про місію, яка своєю метою була цілком відмінна від багатьох попередніх експедицій до Східної Африки. Я вважаю, що відомості про бачені народи і пройдені країни, не візьме під сумнів в майбутньому ні один звичайний мандрівник, що, як і я, має добре здоров'я і тепле серце в грудях. Цей звіт написано з тією бадьорою надією, що в наслідок його вказівок великий і родючий африканський континент не буде вже через жадність держатися закритим для всякого доступу, а стане вигідним для європейських підприємств грунтом, і що він сприятиме населенню Африки зайняти між націями світу місце, яке забезпечувало б щастя й добробут племен, тепер охоплених темрявою і пригнічених рабством; але найбільше тішила мене радісна надія, що мій звіт може повести до поширення євангельської проповіді.

Першу експедицію до Східної Африки, після того, як португальці відкрили шлях навколо миса Доброї Надії, виряджено з розпорядження португальського уряду. Вона мала, як гадають, відкрити країну Офір, що вказана в біблії, як країна, з якої цар Соломон одержував сандальне дерево, слонову кістку, мавп, павичів і золото. Слова, вживані євреями для означення перших чотирьох предметів торгівлі, на думку Макса Мюллера, не єврейського походження, а запозичені з санскриту. Отже, дивно, що пошуки були спрямовані не на береги Індії, тим більше, що на Малабарському березі був відомий санскрит і там же у великій кількості зустрічаються павичі і сандальне дерево. Португальці, як і інші народи нового часу, думали, що Соффала, яку араби

іноді називають Зофар, як найнижча і найпівденніша з відвідуваних ними гаваней, тотожна з згаданим у писанні Офіром.

Східну Африку з найдавніших часів відвідували промисловці з Індії і з Червоного моря. Васко да Гама (1497—1498), прибувши до Мозамбіка, побачив, що ці промисловці твердо оселилися там; побувавши в Індії, він спішно повернувся з Калькути до Софалли, яку і відвідав у 1502 році. Вважаючи її за Офір писання, в ній вбачали найвигіднішу з усіх португальських торговельних колоній; з думкою, що тут можна заснувати важливе селище, португальці, втративши багато людей і грошей, завоювали місцевість, де є золоті розшуки; але через відсутність потрібних засобів величезні роботи дали таку мізерну користь, що португальці мимоволі мусіли припинити їх.

Наступна експедиція, яка складалася з трьох кораблів і майже тисячі чоловік, здебільшого волонтерів, покинула Ліссабон у 1569 р. для завоювання золотих руд або золотих розсипів володаря Мономотапа, на захід від Тетте, і в Моніка, ще далі на захід, але в більш південному напрямі, а також для відкриття шляху до західних берегів. Цього шляху вони не відкрили й досі; здійснив цей план тільки один європеєць, і то був англієць. Ця експедиція була під командою Франціска Боррето і мала багато коней, ослів, верблюдів і запасів. Піднімаючись вгору по Замбезі до Сенна, вони пройшли багато селищ арабських і інших купців, що дуже гостинно вітали іноземців. Але в цій місцевості багато цеце, мух, укуси яких смертельні для свійської худоби, і на конях скоро позначився виснажний вплив цієї отрути; Сенна було напевне нездорове місце, люди і коні хворіли. Все це викликало в Боррето підозру, що жителі отруїли їх, за що він переколов або перестріляв більшу частину з них. Продовжуючи далі до Сенна подорож з загоном у п'ятсот шістнадцять здорових людей, він і його супутники терпіли голод і спрагу, і через те, що на них час від часу нападали численні юрби тубільців, експедиція мусіла повернутися, не досягши золотих рудників, до яких так жадно прагнув Боррето.

Але ще раніш, спонукані благочестивою ревністю, римсько-католицькі місіонери проходили туди, куди не могло дійти військо; Бордало в своїх прекрасних „Історичних дослідах" згадує, що отець ієзуіт Гонсало да Сільвейра був, як мученик, забитий з наказу володаря Мономотапа. Справді багато римсько-католицьких місій було в Східній Африці, про що ще й досі свідчать руїни їх колоній, але тому, що в мене нема ні однієї певної історії їх діяльності, я, на жаль, нічого не можу заперечити проти творів португальських письменників, які плямують пам'ять місіонерів. Перекази про них, які ще збереглися між тубільцями, рішуче говорять за ревність і благочестивість цих місіонерів, тим часом як названі письменники без церемоній твердять, що місіонери торгували невільниками; це, певно, так само неправдиво, як і скандальні історії, що їх пізніше розповідали про

протестанських місіонерів. Філантропи часто помиляються, зважаючи за факти базікання на побережжях про жорстокість наших земляків; проте, і ті, які удають, що вважають усяку філантропію за слабкість, і впадають у найгірше з усіх лицемірств, намагаючися здаватися гіршим, ніж є справді, вірять словам і поширюють найбезглуздіші нісенітниці безсоромних промисловців проти корпорації людей, загальний склад яких становить честь людства. В новій, нині дуже великій місіонерській літературі ми маємо свідчення, які, напевно, переживуть кожний неправдивий опис; доводиться дуже жалкувати, що зовсім немає доброї католицької літератури такого ж роду і що не можна знайти ні одного з перекладів на тубільні мови. Ми не можемо думати, що ці добрі люди піддавали життя своє небезпеці заради світських вигод, якими, хоч вони і дозволені законом, вони не могли б користуватися за правилами їх ордену; але дуже цікаво було б для всіх їх послідовників точно знати, що було справжньою причиною неуспішності їх дбання про поширення віри.

Щоб це оповідання можна було відповідно зрозуміти, треба згадати про події перед відрядженням експедиції на Замбезі. Більшості географів відомо, що до відкриття озера Нгамі і добре зрошуваної країни, в якій живуть макололо, була поширена така думка: велика частина Внутрішньої Африки складається з піщаних пустинь, в які течуть потоки і там зникають. Під час моєї подорожі від моря до моря впоперек через південну частину континенту, яка лежить між тропіками, від 1852 до 1856 року, виявлено було, що це є добре зрошувана країна, з великими ділянками прекрасної, родючої, вкритої лісом землі, з розкішними, багатими на траву долинами, з численним населенням, і відкрито один з найкрасивіших водопадів світу. Як виявилося, континент має форму трохи заглибленої в центрі плоскої височини, з розколинами по боках, в яких течуть до моря річки. Цих важливих фактів фізичної географії не можна описувати, не згадавши при цьому цікавої гіпотези, за якою сер Родерік І. Мурчізон, знаменитий президент королівського географічного товариства, точно завбачив ці особливості ще раніш, ніж їх можна було встановити фактичними спостереженнями над висотою країни і над течією річок. Нове світло на інші частини континенту пролили відомі праці д-ра Барта, дослідження місіонерів англійської церкви Крапфа, Еркгардта і Ребмана, ревні зусилля д-ра Бекье, який недавно став жертвою клімату і англійської підприємливості, подорож Франсіса Гальтона і дуже важливе відкриття озер Танганайка і Вікторія Ньянза капітаном Бертоном і капітаном Спіком, передчасна смерть якого завдала нам такого глибокого жалю. Далі йшли дослідження фон-дер-Декена, Торнтона та інших, і, нарешті велике відкриття головного джерела Ніла, яке,—що кожний англієць повинен сприймати з благородною гордістю,—зробили наші мужні земляки Спік і Грант. Страшний жаркий пояс з неродючими, розпеченими пісками, як виявилося

є добре зрошувана країна і своїми прісними озерами нагадує Північну Америку, а своїми жаркими, вологими низовинами, своїми болотами, гірськими проходами й прохолодними височинами—Індію.

Головною метою нашого дослідження було не відкриття чудес, які скоро втрачають цікавість, не дивування з варварів і не здивовування їх, а вивчення клімату, природних утворів, місцевих хвороб, тубільців і їх відносин до решти світу: все це ми спостерігали з тим особливим інтересом, якого, думаючи про майбутнє, не може не відчувати перша біла людина на якомунебудь континенті, що його історія тільки починається. Коли ми пробиралися до західного берега, щоб знайти дорогу до моря, по якій могла б установитися під захистом закону торгівля і сприяти діяльності місій, дуже вражав за декілька сот миль від моря надто виразний вплив того, що відомо під назвою поліції лорда Пальмерстона. Морське розбійництво було знищено і торгівля невільниками придушена настільки, що португальці, які самі були торгівцями невільників, говорили про це, як про діла давно минулих днів. Законна торгівля від двадцяти тисяч фунтів стерлінгів, які давали слонова кістка й золотий пісок, піднялась і щороку доходить до двох-трьох мільйонів, в тому числі до нашої власної країни вивозиться на один мільйон пальмової олії. Було засновано понад двадцять місіонерських станцій з школами, в яких здобуває освіту понад дванадцять тисяч учнів. Життя і власність на берегах забезпечені, і мільйонам людей в середині країни дано відносний мир. Все це відбувається в той час, коли найвпливовіші мужі Англії в своїх промовах дали світові зрозуміти, що англійські крейсери не зробили нічого, а тільки посилювали зло торгівлі невільниками. Природно сподіватися, що власна користь торгівців неграми кінець-кінцем повинна привести їх до підтримування життя тих, від яких вони дістають вигоди; тим часом жорстока і марнотратна гра людським життям була така ж велика, як і тоді, коли торгівлю невільниками дозволяв закон: вона завжди відзначалася і повинна відзначатися відсутністю передбачливості, властивої вбивцям. Кожний дивується, чому той, хто позбавив життя іншого, не вжив тих чи інших запобіжних заходів проти викриття, і кожний може дивуватися, чому торгівці неграми діяли так безпосередньо проти своєї вигоди. Але така доля вбивці. Загибіль людського життя з цієї причини перевершує всяке перебільшення.

Думка про це преподобного Дж. Л. Вільсона, дуже розумного американського місіонера, який написав про західний берег найкращу книжку з усіх, які вийшли досі,—стоїть найвище. Він проголошує, що зусилля англійського уряду варті всякої похвали. Без крейсерів, саме без англійських крейсерів, Африка все ще була б недоступна для місіонерської діяльності, „і треба гаряче сподіватися", каже він далі, „що ці благородні й некорисливі заходи не будуть припинені доти, поки не вигониться з землі

нечистий дух". Торгівля неграми становить найбільші труднощі для цивілізації й поширення торгівлі; і тому, що англійці найфілантропічніший народ у світі і, певно, в комерційному відношенні завжди стоятимуть на чолі на африканскому континенті, то заходи до придушення торгівлі неграми є наслідок глибокої мудрості і передбачливості.

Коли з цією метою прийшли до східного берега, то він був закритий. Не вважаючи на варті похвали зусилля крейсерів її величності, ні купци, ні місіонери не могли оселитися тут, бо іноземцям заборонено було вступати до країни. Торгівля велася тільки в невеликих розмірах слоновою кісткою, золотим піском і невільниками, зовсім так, як на західному березі до здійснення заходів лорда Пальмерстона. Проте, пізніше португальський уряд виявив бажання, і навіть дуже великі, відкрити країну впливам цивілізації та законної торгівлі,—справді це і не могло бути інакше, бо навіть Португалія не мала ні найменшої користі від заборони. Замбезі, величезна ріка, мала бути прекрасним шляхом до плоскої височини і взагалі в середину країни; грунт був родючий—індиго, бавовник, тютюн, цукрова тростина вже вирощувались або росли дико. Тому треба було сподіватися, що коли б ця країна могла бути відкрита для законної торгівлі і християнського місіонерства, це могло б сприяти нашим крейсерам так само, як це робили місії й купці на західному березі, і зробити неоціненну послугу Африці і Європі.

Головна мета експедиції на Замбезі, як і зазначено точно в даних нам урядом її величності інструкціях, полягала в тому, щоб збільшити набуті вже відомості про географію й мінеральні та сільськогосподарські засоби Східної й Центральної Африки, поширити наше знайомство з тубільцями й спробувати спонукати їх до заняття промисловістю або до обробітку своєї землі й продукування сировини для вивозу до Англії в обмін на британські мануфактурні товари; при цьому сподівалися, що коли б спонукати тубільців до розвитку засобів своєї країни, то це істотно сприяло б придушенню торгівлі невільниками, бо тубільці повинні були б побачити, що перше в усякому разі може бути певнішим джерелом прибутку, ніж друге. Експедицію виряджено згідно з прийнятими правилами англійського уряду, і тому, що тоді на чолі міністерства закордонних справ (Foreign Office) стояв лорд Кларендон, місія була організована під безпосереднім його наглядом. Коли змінилося керівництво, лорд Малмьсбері ставився до нас з тією ж сімпатією, яку виявляв до нас лорд Кларендон; коли лорд Россель займав той високий пост, на якому він так довго пробув, ми завжди натрапляли на ту ж таки послужливу увагу і швидку допомогу. Отже, ми переконалися, що наша справа розпочата не з принципів якої-небудь партії, а в наслідок сердечних бажань державних людей і англійського народу взагалі. Експедиція завдячує вищим чиновникам адміралтейства постійну готовість подати нам усяку

від них залежну допомогу, а також заявляє свою сердечну подяку старанному і завжди готовому до послуг гідрографові адміралтейства, покійному адміралові Вашінгтону, правда, одному з підлеглих, але дуже діяльному урядовцеві; так само ми повинні з подякою згадати про те, що дружні послуги адміралів сера Фредеріка Грея, сера Бальдвіна Уолькера і всіх флотських офіцерів, які служили під їх командою на східному березі і дуже сприяли досягненню нашої мети. Так само я не можу не висловити нашої подяки панові Скіду, офіцерові королівського флоту. Цей офіцер старанно дослідив і зняв Луаве, і його вмілі й енергійні роботи, як на цій річці, так і пізніше на нижній Замбезі заслуговують на всяку похвалу.

Коли мова йде про те, що зробила експедиція, то завжди треба мати на увазі, що до неї належали: д-р Кірк, п. Чарльз Лівінгстон, п. Р. Торнтон і інші. Коли я говорю в множині, то треба розуміти їх, і я можу засвідчити невтомну старанність, енергію, мужність і терпіння, з якими працювали мої співробітники, не відступаючи перед труднощами, небезпекою і нуждою. Я твердо певний, що коли б їх послуги потрібні були в якомусь іншому випадку, то можна безперечно сподіватися, що вони виконають свої обов'язки як слід. Те, що ім'я д-ра Кірка не поставлено на обкладинці цього твору, пояснюється надією, що він сам видасть звіт про ботанічну й природно-історичну сторону експедиції. Він зібрав понад чотири тисячі рослинних видів, зразки більшої частини дерев, які можна використовувати, різних мануфактурних виробів тубільців, поживних речовин і різних видів частин одежі з кожної відвідуваної нами місцевості, а також величезну кількість птахів і комах; одночасно він робив метеорологічні спостереження і подавав, згідно з нашими інструкціями, медичну допомогу тубільцям.

Так само і Чарльз Лівінгстон був цілком занятий, маючи на увазі загальну мету нашої експедиції, спонукав до вирощування бавовнику, робив багато магнетичних і метеорологічних спостережень, фотографував, поки був для цього матеріал, і зібрав величезну кількість птахів, комах і інших цікавих предметів. Ці колекції, як власність уряду, переслано до Британського музею і Королівського ботанічного саду в Кью, і д-рові Кірку, який має описати їх, доведеться витратити на це від трьох до чотирьох років.

Хоч ми і складали колекції, однак, ніколи не забували, що хоч би які корисні були вони і наші дослідження, „уряд її величності надавав більшої ваги моральному впливу, який могло б зробити на розум тубільців добре впорядковане господарство, коли б усі європейці, які зустрічаються з ними, подавали тубільцям приклад суто морального ведення справ, коли б вони добре поводилися з народом і допомагали йому в нужді, коли б навчали його землеробства й найпростіших ремесел, намагалися б наставляти їх у релігії, наскільки дозволяє це їх здатність розуміння,

і кожному б навіювали мирний настрій і доброзичливість".

Було б втомно подавати зокрема все те, що ми повинні були зробити на підставі наших інструкцій. Щоразу, коли пароплав спинявся, щоб запастися дровами або чимсь іншим, д-р Кірк і Чарльз Лівінгстон сходили на берег виконувати свої обов'язки; тому, що член експедиції, який повинен був, за планом, вести корабель і визначати географічне положення, не справдив сподіванок, це завдання переважно виконував я. Воно потребувало тривалої нічної роботи, під час якої мої супутники дружно допомагали мені; результати ми повідомляли королівській обсерваторії на мис Доброї Надії, нашому любому і завжди готовому до послуг другові серу Томасу Мекліру. Під час друкування цієї праці ми одержали визначення довгот різних місць, обчислені п. Манном, досвідченим асистентом королівського астронома на мисі Доброї Надії, на підставі затемнень зір місяцем і з'явлень супутників Юпітера; спостереження, які стосуються місяця, перебувають ще в руках сера Мекліра на названій обсерваторії. Крім того, дані висот, відхилень компаса, широт і довгот, обчислені на місці, показані на карті п. Арроусміта, і можна бути певним, що вони не дуже різнитимуться від наслідків, яких досягнуть досвідченіші особи. Обов'язки „шкіпера", які, щоб експедиція не загаювалася, я взяв на себе, не потребували великої досвідченості від того, хто „не дуже старий, щоб ще чогонебудь повчитися"; при цьому заощаджено платню і, що дорожче золота, експедиції нема чого побоюватися, що хтось її утруднюватиме. Ця посада потребувала уваги до корабля і під час руху і під час зупинки. При цьому мене дуже пекло сонце, і мені, на жаль, не можна було входити в бажані зносини з тубільцями й виготувати початкові словники їх наріч.

Я можу ще додати, що в цьому творі, наскільки можна, випущено всі повторення, і тому, що про всі наші дії вже раніш повідомлено рядом депеш, тут спробувано по змозі добре викласти все те, що людина з звичайним розумінням вважала б за найцікавіше під час подорожі по країні. Щоб надати описові свіжості першого враження, до оповідання встановлено щоденник Чарльза Лівінгстона; багато зауважень тубільців, які він відразу ж записував, викличуть в інших ті ж думки, що й у нас. Деякі, безперечно, тривіальні; але саме з малозначущих вчинків і слів щоденного життя характер пізнається найповніше і найкраще. І, очевидно, багатьом приємніше буде самим зробити з них висновки, ніж вчитися в даному разі у нас.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Наша експедиція покинула Англію 10 березня 1858 р. на пароплаві її величності „Перлі", під командою капітана Дункана. Після гостинної зустрічі нас нашими друзями на мисі Доброї Надії і люб'язної уваги до нас сера Джорджа Грея, після того, як ми прийняли на пароплав п. Френсіса Скіда, з флоту її величності, як інспектора, ми в травні досягли східного берега Африки.

Нашою найближчою метою було дослідити Замбезі, її гирло й притоки, щоб з'ясувати, наскільки можна користуватися ними як шляхами торгівлі й християнства до великих країн Внутрішньої Африки.

За п'ять чи шість миль від берега, замість жовтувато-зеленого моря раптом з'явилася каламутна вода, несучі різні речі, як це буває на річці під час припливу. Обидва кольори не змішувалися і були так різко відділені один від одного, як море відділяється від землі. Ми помітили, що під речами, які несе вода, під очеретом, сучками й листям, а також під кістками каракатиць (Sepia) і фізаліями (Physalia), які плавали, численні маленькі рибки шукали захисту від ока хижих птахів і від проміння палючого сонця.

Берег низовинний і вкритий болотистим лісом коренепустових дерев, в якому піщані місця поросли травою, виткими рослинами і низькими пальмами. Земля простягається на схід і на захід без усякої помітної ознаки, якою плаватель міг би керуватися, і тому знайти гирло ріки важко; але море дедалі мілкішає: майже на кожну милю глибина меншає на один лікоть.

Ми вийшли спершу в ріку Луаве, бо вхід у неї такий зручний і глибокий, що „Перл", який сидить у воді на 9 футів 7 дюймів ні разу не мав потреби висилати вперед човен для вимірювання. Маленький пароплав, який ми привезли в трьох частинах на палубі „Перла" з Англії, вивантажено на якірній стоянці і згвинчено. З його допомогою ми розпочали дослідження. Це судно названо „Ма-Роберт", на честь моєї дружини, якій тубільці за своїм звичаєм дали ім'я Ма (тобто мати) і старшого сина Роберта. Гавань глибока, але оточена болотами

коренепустових дерев, і хоч вода за декілька миль вище прісна, але Луаве є потік, який залежить від припливу і відпливу; за сімдесят миль вгору по течії Луаве закінчується болотами, вхід до яких загороджують очерет і соковиті водяні рослини. Луаве називають „Західне Луабо", вважаючи її за один з бічних рукавів Замбезі, головний рукав якої називається „Луабо", або „Східний Луабо". Ми рушили до місця, яке і було гирлом ріки, що його ми шукали.

Замбезі несе свою воду в море чотирма гирлами, а саме: Міламбе, західним гирлом, Конгоне, Луабо і Тімбве (або Музело). Коли в річці вода висока, утворюється природний канал, паралельний з берегом і покручений в болотах,—таємний шлях, яким невільників перевозять з Квіллімане до заток Массанго та Намеара або в саму Замбезі. Кваква або ріка Квіллімане, яка тече миль за шістдесят від гирла Замбезі, довгий час видавалася за головний вхід до Замбезі, щоб, як тепер запевняють португальці, змусити англійські крейсери стерегти фальшиве гирло, тим часом як через справжнє гирло спокійно вивозили невільників; дивно, що ця фальш ще недавно поширювалася за допомогою карти, виданої португальським міністерством колоній [1].

Після того, як вправний і енергійний інспектор Френсіс Скід, флоту її величності, дослідив усі три рукави, виявилося, що Конгоне є найкраща путь. З величезних, нанесених Замбезі мас піску з часом виник мис, навколо якого тривалий прибій Індійського океану під час пануючих вітрів утворив коси, через що вода дельти мусіла шукати собі виходу по боках. Конгоне—один з цих бічних рукавів і саме найнадійніший, через те, що при низькому стоянні води над косою—її є майже два лікті, а при більшому припливі вода піднімається до 12 і 14 футів.

---

[1] Але ще дивніше те, що португальська офіціальна газета „Annaes de Conselho Ultra marinho за 1864 р. безсоромно твердить, що „у гавані (Конгоне), яку немовби відкрив д-р Лівінгстон, багато кораблів з невільниками шукали порятунку від англійських крейсерів". Це (чи можна повірити?) було відомо португальському урядові! Невже яканебудь чесна людина в Європі виготує таку карту, яка згадана вище, і надішле її англійському урядові, як зображення справжнього гирла Замбезі. Ми не мали наміру друкувати поданого далі листа португальського урядовця до одного з своїх товаришів в Африці, поки не прочитали жалюгідного вихваляння офіціального журнала, очевидно, призначеного для державних осіб в Європі. Видавець одного з журналів миса Доброї Надії каже:

„Шевальє Дюпра в тому ж випадку одержав від португальського губернатора в Тетте листа, переклад якого подаємо:

„Шановний пане! Коли в середині минулого року доктор Лівінгстон передав мені листа, яким вшанувала мене ваша вельможність у квітні цього року, я був заплутаний у війну з кафрами в області Сенна. Потім інші роботи і моє кволе здоров'я заважали мені висловити вашій вельможності мою подяку за доброту, яку ви виявили до мене. Ваша вельможність рекомендує мені знаменитого доктора Лівінгстона. Мої симпатії до цієї людини такі великі, що я охоче зроблю йому всі послуги, які він побажає, коли тільки вони будуть у моїх силах. Але мої бажання також залежать від моїх засобів, і як приватної особи, і як представника влади. Я цілком певний у користі досліджень пана доктора як

Коса вузька, хід майже прямий, і коли б були розставлені бочки й маяк показував напрям до острова Перлу, то пароплав міг би безпечно проходити по ній у всякий час. Коли вітер дме з сходу або півночі, то на косі тихо, але коли з півдня або південного сходу, то утворюється великий прибій і по ній не можна плавати човнами. Сильна течія на схід під час припливу і на захід під час відпливу може захопити човен або судно в прибій. Коли довгота не точно відома і йдуть на схід, то при Тімбве земля в північному напрямі скоро зникає, а коли йдуть знову на захід, то Східний Луабо можна пізнати по його великій ширині. Конгоне ж тече за сім миль далі на захід. У Східному Луабо—довга коса, по якій можна проходити тільки при північно-східному або східному вітрі. Іноді вона називається „Barra Catrina", нею користуються для вміщення на судно невільників. Це, можливо, „ріка Добрих ознак" Васко да Гама, бо це гирло з моря легше побачити, ніж усяке інше, проте, нема стовпа, який цей мореплавець спорудив на тім місці на честь святого Рафаіла, і тому справа сумнівна. Португальців нема ні одного миль на вісімдесят від кожного з гирл Замбезі. Дані тубільцями назви стосуються більше до землі по обох боках ріки, ніж до неї самої; одна сторона Конгоне називається Ніамізенга, друга—Ніангалуле, а ім'ям Конгоне, назва риби, називають один бік природного каналу, який веде до справжньої Замбезі, або Куама, і надає гавані її важливості.

Якщо хтось з помірного північного пояса вперше попадає в тропічні країни, то його відчування і враження в деякій мірі схожі на ті, які, певно, зазнала перша людина, входячи до едемського саду. Він вступив у новий світ, перед ним лежить інше царство буття; усе, що він бачить, кожний звук, що вражає його вухо, приваблює свіжістю і новиною. Дерева і рос-

---

для географічних знань і науки, так і для добра цієї країни, яка така ж багата, як і занедбана. Я твердо сподіваюся, що в моїй владі буде допомогти йому так, як він того бажає. Запевняю вашу вельможність, що буду служити йому, наскільки це в моїй владі. Кажуть, наш уряд думає побудувати станцію на косі Луабо і звідти встановити пряме сполучення водою з тутешньою областю. Якщо це буде зроблено, то країна матиме велику користь, а Лівінгстон набуде великої слави, бо він перший прийшов до нас з моря цим шляхом. Дякую вашій вельможності за журнали, які ви мені прислали, я дуже дорожу ними, бо їх тут рідко доводиться бачити. Ваша вельможність прислали мені також насіння; але, на нещастя, я був тоді в Мозамбіку і через те, що я його посіяв тільки цього року, зійшло небагато; я побоююсь, що воно вже дуже старе. Я маю дуже обмежені можливості віддати вам послугу за послугу, але якщо ваша вельможність знайде, що я можу бути вам корисним, то це мене дуже порадує.

Лишаюсь і ін.

Тіто А. д'А. Сікар,
губернатор Тетте.

Тетте, 9 липня 1859.

Цього листа привезено бригом її величності „Персіанин" до Натала, де бриг приставав на шляху з Мозамбіка, щоб запастись провіантом, і віддано на корабель „Вальденсіан", коли він виходив у море".

лини нові, квіти і плоди, тварини, птахи і комахи дивні й химерні, саме небо нове, тому що так горить кольорами або сяє зорями, як ніколи в північних країнах.

Конгоне є за п'ять миль на схід від Міламбе, або західного рукава, і на сім миль на захід від Східного Луабо, який, у свою чергу, тече за п'ять миль від Тімбве. Ми мало бачили тубільців, і те, що вони, помітивши нас, тікали на своїх човнах у гущу коренепустових лісів, показувало виразно, що вони не дуже доброї думки про білу людину. Певно, це були невільники португальців—втікачі. По лісних лугах, багатих на траву, безліч буйволів, тясунів і три види антилоп; антилоп легко можна було вбивати. Прополювавши кілька годин, ми добули дичини на двадцять чоловік на кілька днів.

Піднімаючись далі по Конгоне, ми вирішили, що легко уникнемо мілководдя, рушивши по звивинах, глибоко проритих рікою. Перші двадцять миль фарватер прямий і глибокий; далі йде маленький, досить покручений природний канал, який праворуч впадає в широку Замбезі миль через п'ять, де весла майже торкаються трави, що плаває коло берегів. Інша частина Конгоне виступає з головної ріки далеко вище рукавом, який має назву Дото.

Перші двадцять миль Конгоне оточена коренепустовими лісами; деякі дерева вкриті барвними лишаями, яких, очевидно, ніхто не збирає. Величезні папороті, кущі пальм і фінікові пальми від часу до часу трапляються в лісі, який складається з різних видів коренепустів; грона світложовтих, хоч ледве чи їстівних, плодів прекрасно вирисовуються серед зеленого листя. В деяких місцях на березі росте масами мілола—тінista китайська троянда з великими жовтуватими квітами. Її кора йде на канати й особливо придатна для вірьовок, які прив'язують до гарпунів, щоб бити гіпопотамів. Пандани, або гвинтові пальми, з яких на Мавріції виробляють мішки для цукру, також з'являються, і в тім місці, де з Конгоне ми вийшли в Замбезі, багато з них були такі високі, що нагадували нам церковні башти нашої батьківщини; ми цілком погодилися з зауваженням одного старого матроса, що „для повноти картини не стає тільки одного: крамнички з грогом поблизу церкви". Ми знайшли також кілька диких гуявових і лимонних дерев, з яких, однак, тубільці збирали плоди. Темні ліси сповнюються жвавими й веселими співами алкіона (Halcyon striolata), який сидить угорі на дереві. Тим часом як пароплав пливе по звивистому руслу ріки, яканебудь маленька красива чапля або блискучий рибалочка з криком переляку кидається з краю берега, відлітає недалеко і спокійно сідає, щоб знов летіти через кілька секунд, коли ми наблизимось. Прекрасний орлан (Haliaetes vocifer) сидить на верху коренепуста, перетравлюючи свій сніданок з свіжої риби, і зовсім не хоче рушати з місця, поки, нарешті, небезпека, наблизившись, не змусить його розкрити свої великі

крила. Блискучий ібіс, який має напрочуд тонкий слух, віддалік чує незвичайний для нього плеск і, вискакуючи з мулу, де мирно годувалася його сім'я, ще задовго до наближення небезпеки летить з своїм гучним, грубим і глузливим криком га! га! га!

Коренепустові дерева тепер уже за нами, за ними йдуть широкі горизонтальні рівнини жирного чорного грунту, вкриті гігантською травою, такою високою, що вона підноситься вище голови і унеможливлює полювання. Щороку, коли трава висохне, вона вигорає. Ці пожежі не дають рости багатьом товстим деревам, бо тільки ті дерева, які твердіші, наприклад, віялові пальми (Borassus) і бакаутове дерево (Lignum vitae), рятують своє життя серед вогняного моря, яке щороку вирує над рівнинами.

Зза бананів та кокосових пальм на лівому березі тепер видно хати тубільців; вони стоять на палях на кілька футів над вологим грунтом, і мешканці їх здираються до них по драбинах.

Грунт дуже родючий, і городи справді прекрасні. Рижу вирощують багато; ростуть також батати, гарбузи, помидори, капуста, цибуля (шалоти), сочевиця, трохи бавовнику і цукрової тростини. Кажуть, що англійська картопля, посаджена на Квіллімане в такий грунт, протягом двох років набуває смаку батат (Convolvulus batatas) і схожа на нашу морожену картоплю. Уся родюча країна, від каналу Конгоне і за Мазаро, має близько семидесяти миль завдовжки і шестидесяти завширшки і цілком придатна для вирощування цукрової тростини; коли б вона була в руках наших друзів, що живуть на мисі Доброї Надії, то давала б цукор для всієї Европи. Жителі, яких ми зустрічали дуже рідко, харчуються, очевидно, досить добре, але в них помітно величезну недостачу одежі; всі вони були чорні і майже всі португальські „колонос", тобто раби. Вони не виявляли ніякого остраху перед білими, стояли групами на березі і здивовано дивилися на пароплави, особливо на „Перл", який так далеко супроводив нас вгору по річці. Один старий, прийшовши на борт, сказав, що вони ніколи раніш не бачили такого великого судна, як „Перл", що воно немов село.

„Воно з *самого* дерева зроблене?" Всі вони були завзяті торгівці і підпливали до корабля в швидких човнах з різними плодами й їстівними припасами; деякі приносили мед і віск, які вони багато знаходять у коренепустових лісах. Коли пароплави почали рухатися, багато тих, які хотіли щонебудь продати, бігло вздовж берега, піднімали вгору птицю і кошики з рижем і гасували: „малонда, малонда"—„продати, продати", тим часом як інші пливли слідом у човнах, які вони дуже швидко рухали короткими широкими веслами.

Глибоке русло Замбезі звивисте і вузьке порівняно з дуже широкою самою річкою. Дно р ки, очевидно, складається з ряду величезних підводних піщаних мілин, над якими, коли ріка мілка,

буває від одного до чотирьох футів води. Головне русло йде між такою мілиною і річним берегом, маючи глибину, що змінюється в суху пору року від 5 до 15 футів і швидкість майже двох вузлів на годину. Потім воно повертає і йде навскоси через ріку вздовж нижнього краю мілини, і далі все це знов повторюється; на протязі одноденного шляху русло кілька разів переходить від одного берега до другого, і навіть досвідчені плаватели по океану зовсім дезоріентуються при плаванні на цій річці. У тих місцях, де русло перетинає течію, воно наймілкіше. Взагалі, воно обмежене досить виразно. При тихій погоді на ньому відбувається особливе закипання води в наслідок якогось руху в глибині. При легкому вітрі русло набуває характерного плеску невеликих хвиль, а коли вітер сильний і хвилює ріку, як це звичайно буває від травня до листопада, то хвилі на руслі більші, ніж на інших частинах ріки, і ряд невеликих прибоїв показує край верхньої мілини.

Пересвідчившись, що „Перл" сидить дуже глибоко для русла ріки поблизу острова Сімбо, де рукав, який має назву Дото, впадає з правого боку в Конгоне, а другий рукав, Чінде, виходить з лівого берега Конгоне в таємний канал, про який ми говорили,—ми зняли з пароплава речі, потрібні для експедиції, і перенесли їх на багатий травою острів за сорок миль від коси. Тоді „Перл" покинув нас, і ми мусіли розлучитися з нашими добрими друзями Дунканом і Скідом; перший вирушив на Цейлон, а другий—назад на мис Доброї Надії, виконувати обов'язки урядового інспектора.

Більшість учасників експедиції мала на подорож тверезий, здоровий погляд. Дехто лишався від 18 червня до 13 серпня на острові Експедиції, тим часом на наш малий пароплав перевозили речі до Шупанга та Сенна. В країні точилася війна, наші речі були в небезпеці і багато з нас, через бездіяльність, захворіло від болотяного повітря гирла. Тут дехто вперше познайомився з африканським життям і африканською пропасницею. Здорові були тільки ті, які старанно працювали коло суден і, зважаючи на небезпечне становище своїх товаришів, зрозуміло, докладали всіх сил, щоб закінчити роботу й вивезти їх звідси. Це був також час, коли слабодухі особливо клопоталися про свій недільний відпочинок і про достатній час для їди, до чого особливий нахил мав наш обслужний персонал, який складався з двадцятьох круменів.

Погода була прекрасна, тільки зрідка йшов дощ або випадав холодний туманний ранок. Ті, які лишалися на острові, робили метеорологічні й магнетичні спостереження і ботанізували, наскільки це дозволяла висохла рослинність. Очевидно, ніхто вже особливо не довіряв „офіціальному звітові" двох корабельних командирів, які після чотирнадцятиденного нашого перебування на Замбезі, урочисто проголосили, що вона „скоріше схожа на озеро, ніж на ріку, має клімат, подібний до італій-

ського і далеко здоровший, ніж будьяка ріка на західному березі;" але кожний, на пораду керівника, почав робити і брати до уваги свої власні спостереження і не вважав уже безпомилковими попередні висновки начальника.

Великі стовпи диму щодня піднімалися на різних точках горизонту й показували, що тубільці палили ту величезну масу сухої довгої трави, яка тут тільки заважає, хоч в інших місцевостях становить певну цінність. Ми часто помічали, що на верху такого стовпа лежала біла хмарка, немовби жар полум'я гнав догори потік гарячого вологого повітря і там на висоті його волога осідала. Дощу не бувало, хоч теоретики вирішили, що він має бути в такому випадку.

Велика дичина, буйволи та зебри, у великій кількості водилася насупроти острова, але людей не було видно. На материку, на правому березі ріки, нас дуже розважали і захоплювали ексцентричні колові рухи й еволюції на льоту маленьких зерноїдних пташок, які, літаючи зімкнутими колонами, кружляли з такою військовою точністю, що створювалося враження, немовби ними хтось керує і всі вони рухаються за одним і тим же сигналом. Різні інші птахи прилітали сюди зграями, між іншим велика сенегальська ластівка. Наявність цієї пташки, яка, очевидно, перелітала з півночі, тим часом як звичайна ластівка й чорний коршун перебувають за екватором, змушує припустити, що є перельоти двоякого роду, тобто, що птахи так само летять з жарких країн у помірні, як і від холодних зим у тепліші краї: але такі перелітні птахи, як ми, не могли цього цілком потвердити.

Коли ми досягли Мазаро, гирла вузької бухти при високій воді на з'єднанні з рікою Квіллімане, португальці воювали з якимсь Маріано, якого інакше називали Матакеніа; вони звичайно тікали від нього, і він, збудувавши палісад коло гирла Шіре, привласнив собі всю землю між цією рікою і Мазаро. Маріано найбільше був відомий під своїм тубільним ім'ям Матакеніа, що їх мовою означає „тремтячий", як дерево під час бурі. Це був запеклий мисливець за невільниками, який тримав у себе багато людей, озброєних рушницями. Було б помилкою думати, що торгівля невільниками полягає тільки в купівлі і продажу або що в Африці можна робити справи з робітниками, як і в Індії; у Маріано, як і в інших португальців, не було ніяких робіт. Він мав звичай висилати до беззахисних племен на північному сході озброєних солдатів, які захоплювали невільників і приставляли свої жертви в ланцюгах на Квіллімане, де їх продавав його зять Круц Каімбра і під назвою „вільних переселенців" відсилав морем на французький острів Бурбон. Поки його грабежі і вбивства обмежувалися тубільцями, які жили поблизу, законна влада не втручалася; але його люди, звикши під час своїх наскоків за невільниками до насильства й пролиття крові, природно, почали знущатися з усіх зустрічних,

хоч би ті належали і португальцям, і навіть почали брати невільників у селищі Сенна, яке було під захистом форту. Один пан з вищого стану розповідав нам, що зовсім не був надзвичайною подією, такий випадок: коли він з своєю родиною сидів за столом, в кімнату з галасом заскочив невільник, за яким гнався з списом у руках один з людей Маріано, щоб убити його.

Жорстокість цього негідника, якого недавно померлий губернатор Квіллімане цілком справедливо називав завзятим розбійником і вбивцею, стала нарешті нестерпною. Усі португальці говорили про нього, як про рідкий виродок людства. Незрозуміло, чому напівбілі, як він, далеко жорстокіші від португальців, але це безперечний факт.

Запевняють, що один з найулюбленіших його засобів справляти враження, в країні і робити своє ім'я страшним, полягав у тому, що він своїх полонених убивав власною рукою. Одного разу йому довелося так убити сорок нещасних чоловік, які були виставлені перед ним в один ряд. Ми спершу не вірили цим оповіданням і думали, що це просто перебільшення скривджених португальців, які, природно, були настроєні проти нього, бо він завдавав шкоди їх торгівлі і приймав їх невільників-утікачів; але згодом ми довідалися від тубільців, що повідомлення португальців правдиві, що Маріано був такий страшний варвар, яким його й описували. Можна було б думати, що рабовласники поводяться з своєю робочою худобою з людського роду так само добре, як люди з іншими, корисними в господарстві тваринами; але торгівля невільниками, очевидно, завжди веде до безглуздої жорстокості, якщо не до кровожадності!

Маріано було оголошено війну і вислано військо, щоб взяти його в полон; він деякий час чинив опір, але потім побачив, що йому, певно, доведеться тікати, і, знаючи, що солдати португальського губернатора дістають мізерну платню і тому „схильні працювати поцінно", він прибув до Квіллімане, щоб, як тут говориться, „розплатитися" з губернатором; але полковник да Сільва захопив його в полон і потім відрядив для проведення слідства до Мозамбіка. Коли ми прибули на місце, його люди билися під проводом його брата Бонга. Війна тривала шість місяців, і протягом цього часу по річці була припинена всяка торгівля. Близько 15 червня ми вперше вступили в сутичку з „бунтарями". Це був натовп добре озброєних і фантастично одягнених людей, які розташувалися під деревами поблизу Мазаро. Коли з'ясувалося, що ми англійці, деякі з них відразу зійшли на борт і почали кричати тим, які лишилися на березі, що вони повинні покласти свою зброю. Зійшовши з ними на берег, ми побачили, що багато з них мають на грудях випечені невільницькі тавра. Вони палко схвалювали нашу мету і дуже добре знали відмінний характер нашого народу в питанні про рабство. Веселість при нашому від'їзді становила протилежність недовір-

ливим запитанням при нашому наближенні. Від цього часу обидві партії вбачали в нас друзів.

Далі ми держалися в лісі на віддалі милі від поля бою, але густий туман заважав нам чути шум бою при Мазаро; коли ми після цього прибули на місце, на березі з'явилося багато тубільців і португальців.

Я вийшов на берег, щоб побачити серед португальців декого з своїх давніх друзів, і опинився у відразливо смердючій атмосфері, між спотвореними трупами вбитих. Мене просили взяти з собою губернатора, який у Шупанга захворів на жорстоку пропасницю, і тількищо я дав свою згоду, як бунтарі відновили бій, і кулі почали свистіти в усіх напрямах. Марно закликаючи когонебудь, хто б допоміг мені віднести губернатора на пароплав, і не бажаючи лишати його в такій небезпеці, я, не дочекавшися, поки повернеться офіцер, посланий привести наших людей, зайшов у курінь і потяг його вельможність на пароплав.

Губернатор був дуже високий чоловік, і тому, що він через слабість хитався з боку на бік і при цьому тяг за собою мене, здавалося, немов один п'яний допомагає другому. Деякі з білих португальських солдатів з величезною хоробрістю билися на фронті, тим часом як інші спокійно стріляли своїх власних невільників, бо ті втекли до ріки, що була ззаду. Бунтарі скоро відступили, а португальці відійшли на мілину в Замбезі і звідти на острів навпроти Шупанга, де засіли на кілька тижнів і поглядали на бунтарів, що розмістилися на протилежному березі. Португальцям не так легко було уникнути цього стану бездіяльності, бо вони витратили всі свої бойові запаси і нетерпляче ждали підвозу, твердо сподіваючись, безперечно, що ворог не дізнається про нестачу в них пороху. На щастя, їх надії справдилися; бунтарі чекали, поки прибули запаси, і тоді, після впертого бою, який тривав три з половиною години, їх було відбито.

Два місяці згодом палісад Маріано спалено, після чого гарнізон панічно втік; Бонга заявив, що він не має бажання воювати з губернатором, бо в нього немає для цього ніяких підстав, і війна скоро закінчилася. Тим часом його вельможність, бувши послідовником Распайля, вживав проти пропасниці тільки трохи камфори, і вирушивши з Шупанга, захворів на сонну хворобу. Йому було дано сильніші ліки, і він скоро видужав. Послужливий полковник, якому він цього ніколи потім не пробачив, заохочував до лікування: „Давай, що треба, не слухай його; він дуже (muito) грубий". Полковник давав йому всю ніч з кожним ковтком води певну кількість хініну. Пацієнт до наступного ранку прийняв досить хіни, і йому полегшало.

Цікавим з історичного погляду, є гирло вузької бухти Муту, яка на карті, виданій у 1861 році португальським міністерством морських сил і колоній, показана як потік, через який головна

частина Замбезі, маючи тут близько милі завширшки, немовби тече до Квіллімане. Справді ця бухта, маючи від вісіммох до десяти ярдів завширшки, наповнена травою, і її русло лежить принаймні на шість футів над рівнем Замбезі. Від русла можна помітити послідовні висоти, на яких стояла вода головного потоку від часу поводі в березні до средньої її висоти в червні.

До самого Мазаро, на протязі від шестидесяти до семидесяти миль завдовжки, місцевість мертва і неприваблива. По обох боках порожня і незаселена рівнина, такого ж рівня, як луки, і тільки подекуди є дерева, які пом'якшують втомну одноманітність. Круглий зелений верх стрункого пальмового дерева видно віддалік, він немовби висить у повітрі, бо сірого стовбура дерева ще не видно. Подекуди зграї турботливих берегових ластівок, що так само, як і на південь до Оранжевої ріки, не перелітають, прорили берег на два чи три фути в горизонтальному напрямі, щоб наприкінці цих нор зробити собі гнізда, і тепер ганяються за міріадами тропічних комах. Широка ріка має багато низовинних островів, на яких водяться різні породи водяних птиць, гуси, косарі, чаплі та фламінго. Гидкі крокодили, які з відкритим ротом сплять на низьких берегах, залитих сонцем, скоро помічають шум коліс пароплава і спокійно ковзають у ріку. Бегемот, який шукав спокійного місця в річці, щоб заховатися там на день, піднімається з дна, де він, після нічних трудів на березі, купався, відфиркує з ніздрів струмини води, витрушує воду з вух, піднімає своє жахливе рило догори, роззявляє рот і, щоб застерегти своє стадо, гучно реве, немов величезний фагот.

В міру наближення до Мазаро ландшафт кращає. Ми бачимо ліворуч вкритий лісом хребет Шупанга, а перед нами в темній далечині височать сині горби. Нижче Мазаро по Замбезі не провадиться ніякої торгівлі. Усі товари з Сенна та Тетте привозяться в великих човнах до цього пункту, і звідси їх несуть на людських головах шість миль углиб країни, де знов складають на човни в якомунебудь маленькому потоці, що впадає в Квакво, або Квіллімане, зовсім відокремлену від Замбезі. Тільки в рідких випадках і під час найвищого стояння води човни можуть проходити з Замбезі до Квіллімане вузьким природним каналом Муту.

Тубільці з Маруру, або з країни коло Мазаро,—слово Мазаро значить „гирло вузької бухти"—муту,—вважаються португальцями за поганих людей; вони, як кажуть, спритні злодії, і купці, поки їх добро переправляється з однієї ріки до другої, іноді мають збитки через їх крадіжки. Взагалі вони спритні човнярі і наймають багато човнів, які звідси йдуть до Сенна й Тетте; платять їм мізерно, і тому, що вони не вірять купцям, їм треба платити наперед. Через те, що африканці схильні відшукувати поважні причини своєї поведінки так само, як і білі

в цивілізованих країнах, то буває, що вони, бувши в доброму настрої, розповідають, чому саме вони вимагають плати наперед, словами своєї найулюбленішої човнярської пісні; „Уачинджере, уачинджере, кале"—„Ви обманюєте мене здавна" або „Ти ненадійний, справді ненадійний".

Ландени, або зулу—володарі правого берега Замбезі, і португальці визнають це на практиці, платячи цьому войовничому племени досить значну щорічну данину. Зулу щороку з'являються в значній кількості до Сенна та Шупанга, щоб забрати звичайну данину. Нечисленні багаті купці Сенна зітхають під цим тягарем, бо він, головне, падає на них. Вони мусять, крім перлів і мідного дроту, давати щороку двісті кусків вибійки, в кожному понад 16 ярдів, бо знають, що відмовлення викличе війну, в наслідок якої вони можуть позбавитись усього свого майна. Зулу, очевидно, так само суворо наглядають за жителями Сенна і Шупанга, як усякий володар за орендатором; чим більше ці жителі обробляють землі, тим більше їм доводиться платити.

Коли ми запитували деяких з них, чому вони не спробують добувати деякі дуже вигідні продукти, вони відповідали нам: „Яка нам користь більше виробляти? Ландени тільки б брали з нас більшу данину."

По лісах Шупанга росте багато дерева мокундукунду; його світложовта деревнина дає добрі щогли для суден і дуже гіркі ліки проти пропасниці; ця деревнина тверда, має поперечні волокна й маси кременів, які відкладаються в її речовині; великі човни, які можуть перевозити три або чотири тонни, виробляють з одного стовбура цього дерева. За дозвіл вирубати ці дерева один португалець з Квіллімане заплатив зулу в 1858 р. двісті доларів, а його наступник платить тепер триста.

У Шупанга є одноповерховий кам'яний будинок в чудовому місці над річкою. Попереду нього похилий дерновий майданчик, на південному кінці якого росте прекрасний плодовий сад з дерев монго, він веде до широкої Замбезі, з її зеленими островами серед залитих сонцем тихих вод. На північ лежать широкі поля й ліси пальм та тропічних дерев, далі—величезні гори Морамбала, які підносять свої верхи до білих хмар, а ще далі виступають на голубому горизонті горби. Цей будинок в прекрасному місці якнайсумніше зв'язаний з історією двох англійських експедицій. Тут у 1826 році помер від пропасниці бідний Кірк Патрік, член експедиції капітана Оуена; тут же в 1862 році померла від цієї ж страшної хвороби люба моя дружина. Обидва лежать за сто ярдів на схід від будинку, далеко від своєї батьківщини, поховані під великим баобабом.

Будинок у Шупанга був під час війни з Маріано головною квартирою губернатора. Він розповідав нам, що провінція Мозамбік коштує португальському урядові щороку 5—6 тисяч фунтів стерлінгів, і що Східна Африка нічим не винагороджує за це

метрополію. Ми зустріли тут ще багатьох інших впливових португальців. Усі вони поставилися до нас приязно і висловлювали готовість підтримувати експедицію всіма засобами, що є в їх розпорядженні; полковник Нунес і майор Сікар зробили далеко більше, довівши на ділі свою прихильність до нас тим, що наказали нарубати дров для пароплава й прислали людей допомогти вивантажити наші речі Дуже цікаво, що ніхто з них не знав нічого про гирло Конгоне; всі вони думали, що ми припливли через Барра Катріна або Східний Луабо[1]. Д-р Кірк лишався тут кілька тижнів і, дослідивши невелике озеро, яке лежить за двадцять миль на південний захід, один лікував хворих і поранених солдатів і за ці важливі послуги дістав подяку від португальського уряду. Ми запаслися на цьому місці африканським ебеновим, або чорним, деревом і бакаутовим деревом. Ці дерева досягають тут майже чотирьох футів у діаметрі. Наш машиніст, знаючи, чого варте ебенове й бакаутове дерево у нас на батьківщині, сказав, що в нього серце болить, коли йому доводиться палити таке цінне дерево. Відмінні в ботанічному відношенні, вони схожі зовнішнім виглядом. Чорне дерево подекуди тут кращої якості, ніж таке саме дерево в інших країнах, а бакаутове—поступається проти дерева інших країн. Каучуку, або гуміластику, трапляється дуже багато в середині країни, починаючи від будинку в Шупанга. Коріння колумба зустрічається у великій кількості. Індиго росте масами по самих берегах ріки і, певно, не раз вирощувалося, бо колись звідси вивозили оброблене індиго. З каучуку виробляють м'ячі для гри, а коріння колумба, кажуть, вживається як протрава для певних фарб, але не як самостійна фарба.

17 серпня 1858 року ми рушили до Тетте. Плисти було трохи важко, бо Замбезі від Шупанга до Сенна широка й наповнена островами. Наш чорний штурман Джон Сціссорс, невільник, іноді звертав з справжнього русла і садовив нас на мілину. Ані трохи не бентежачись, він вигукував сумно: „Шлях не тут, он де він". „Чого ж ви не їхали прямо он там"? бурчали наші крумени, яким доводилося стягати судно з мілини. Коли вони сердито зверталися до бідного Сціссорса, м'який і принижений дух невільника виявлявся в словах: „Ці люди лають мене, я втечу". Цей спосіб закінчувати взяту на себе справу на Замбезі дуже звичайний: було кілька випадків у той час, коли ми були на річці, що наймані люди тікали з судна з більшою частиною

[1] Причиною їх незнання, яке, безперечно, так само характерне було і для їх уряду, не вважаючи на тон, прийнятий потім в офіціальних газетах,—полягало, на нашу думку, очевидно, в недавньому утворенні Конгоне. Протягом того часу, коли ми познайомилися з Конгоне, майже вісімдесят ярдів було змито з одного її берега і перенесено на другий. Судноплавний канал біля Ніангалуле був зовсім занесений, і острів Перл майже зовсім змитий. Через те, що зовсім нічого не робиться для підтримування каналу, він скоро стане таким же мілким, як Міламбе, і зовсім непридатним для судноплавства.

тих речей, які доручено було їм охороняти. Якщо купець не може відшкодувати свої збитки, то доводиться їх терпіти. Ландени навіть не повертають панові його невільника-втікача. Утік невільник, який належав панові Азеведо. Його повернули, тільки роблячи велику ласку і після подарунку, що коштував далеко більше невільника.

Погано побудовані казани нашого пароплава пожирали величезну кількість дерева. Близько другої години ранку розводився вогонь, але раніш шостої години ми рідко вирушали в дорогу. Велику частину часу доводилося витрачати на рубання дров.

Важко навантажені тубільні човни могли йти майже нарівні з нами; маленькі трохи обгоняли, і гребці здивовано і з жалем оглядалися на повільний пароплав, який пихтів, „хворів на задишку". Пара зовсім не була для нас допоміжною силою; боти, навіть човни, при на половину менших зусиллях і витратах, зробили б для експедиції все те, що зробив пароплав.

Біля Шамоара, трохи нижче від впаду Шіре, ми висадились, щоб запастись дровами. Кварцеві горби Шіре вкриті деревами і гігантською травою. Багато росте буазе, невеликого лісного дерева; воно з роду істода. Красиві грона його запашних гвоздичного кольору квітів сповнюють повітря сильним прекрасним запахом; його насіння дає ніжну висихаючу олію, а кора маленьких гілок—нитку, тоншу і міцнішу від льняної. Тубільці роблять з неї свої рибальські сіті. Бонга, брат бунтівника Маріано, що тепер стояв на чолі бунтівників-тубільців, відвідав нас у супроводі кількох своїх найзнатніших осіб, був дуже приязний, хоч йому й розповіли, що ми перевезли хворого губернатора Шупанга й лікували його від пропасниці. Як тільки ми розказали Бонга про мету нашої експедиції, він заявив, що його люди не перешкоджатимуть нашому доброму ділу. Він подарував нам рижу, двох овець і деяку кількість палива. Він ніколи не пробував використати нас для якоїнебудь війни, але, з другого боку, мало виявляв і довір'я, випитуючи нашого стернового, чи не продали ми пороху ворогам. Проте, ми подбали про добру згоду як з бунтівниками, так і з португальцями.

Через те, що мілким руслом, при якому стоїть Сенна, пароплав не міг іти, ми висадились на берег миль за шість нижче його, біля Ніарука, невеликого негритянського села, і другого ранку прийшли до Сенна. Вузька покручена стежка, по якій ми мусіли йти низкою, вела через сади й переліски, де найвищими деревами були колючі акації. Небо було вкрите хмарами, повітря прохолодне й приємне, і маленькі пташки в сердечній веселості заливалися приємними незнайомими піснями, які хоч і схожі були на пісні наших співочих пташок прекрасного весняного ранку, але здавалося, що вони звучали чужою мовою. По дорозі ми зустрічали багатьох тубільців. Більшість чоловіків була озброєна списами, луками й стрілами або старовинними

мушкетами; у жінок були залізні гаки з короткими ручками, і вони йшли працювати в сади. Усі пробиралися осторонь, обходячи нас і ввічливо вітали нас, чоловіки вклоняючись і розшаркуючись, а жінки, стаючи навколюшки, навіть з тяжкими ношами на головах,—ввічливість жахлива, коли коліна голі.

Сенна побудована в низовинній рівнині на правому березі Замбезі, з декількома красивими пригорками на задньому плані. Вона оточена палісадом з живих дерев, які захищають жителів від неспокійних і бунтівливих сусідів. У ній небагато великих будинків, руїни кількох інших і один звітрілий хрест, де колись стояла церква; насип показує місце колишнього монастиря, а зроблена з глини фортеця на річці до того занедбана, що на її схилених до землі стінах пасуться корови. Жителі не жалкують за цим, бо коли наближався ворог, чорне населення звичайно лишалось вдома, даючи купцям кінчати сварку, як вони зуміють. Через це вони думають, що з занепадом фортеці вони ані трохи не стали безпораднішими, ніж були раніш.

Небагато сеннанських купців, які мало або зовсім не торгують в селищі, посилають партії надійних невільників в середину країни шукати слонову кістку і скуповувати її. Сенна—нудне місце, дуже зручне для спання. Можна бути певним, що на другий день свого перебування там дістанеш пропасницю, якщо вона випадково не причепиться першого ж дня. Але нема ні одного місця зовсім поганого. Сенна має одну перевагу: тут народився великодушний і гостинний сеньйор Х. А. Феррао. Добродушність цього шановного чоловіка безмежна. Бідний чорний, проходячи через місто, прямує до нього, немовби так і годиться, просить у нього поїсти і ніколи не йде далі голодним. В голодні часи тубільці, які терплять нужду, годуються його щедрістю. Він ніколи не бачить сотень своїх власних людей інакше, як тільки при подібних випадках, і єдина вигода, яку він має як їх пан, полягає в тому, що вони ставляться до нього, як до патріархального голови; він має задоволення розв'язувати їх суперечки і рятувати їх життя під час посухи й нужди. Його батько, людина з високими духовними властивостями, був раніш португальським губернатором Сенна і придбав величезну ділянку багатої землі, що зветься Чірінгома; але уряд наказав подрібнити її і лишити для спадкоємців тільки дві французькі милі, а інші поділити на вільні ділянки для вихідців. Цей грабіж обгрунтовували тим, що „не годиться, щоб підданий володів землею в більшій кількості, ніж португальська корона". Незабаром напали ландени, забрали все й пограбували грабіжників.

Сеньйор Феррао привітав нас з звичайною своєю приязню і почастував нас добрим сніданком. Протягом дня ми говорили з найзнатнішими особами селища, і вони всі бути тієї думки, що тубільці охоче вирощували б бавовник у більшій кількості, коли б мали покупців. За попередніх часів вони висилали великі запаси як бавовни, так і вибійки в Маніка і навіть до Бразілії.

„На своєму власному полі,—казали вони,—тубільці працюють охоче, якщо тільки знають, що вони можуть це робити з вигодою; коли їм корисно, чорні працюють дуже добре". Ми потім часто помічали, що така була думка енергійних людей і що всі активні й розсудливі поселенці ставали багатими, тим часом як ті, які мали звичай увесь час лежати на спині й на боку були бідні. Опівдні ми обідали в другого дуже шановного португальця, майора Тіто А. де А. Сікарда, який висловив загальну думку, що мої відкриття конгонських мілин є вироком для Квіллімане, бо уряд наказав покинути цю місцевість, де панує пропасниця, і заснувати нове місто коло гирла Конгоне. Тоді ще не знали, що домовласники старого міста вважатимуть за краще відмовитися від усіх урядовців, ніж виселитися. Майор дуже хотів допомогти мені в моїй справі і казав, що, коли б війна закінчилась, він відразу ж послав би в човнах свої пожитки до Тетте. Пізніше він так і зробив. Повертаючися до Міарука, ми чули якусь пташку, що, немов соловей, виспівувала в тиші вечора свої приємні мелодії.

На протилежному Сенна лівому березі починається мальовниче пасмо високих горбів, яке тягнеться в напрямі на північ майже паралельно з рікою. Тут ми вперше підстрелили красиву антилопу—куду (Antilope strepsiceros). За кілька миль вище від Сенна лежить острів Піта з значним тубільним населенням, яке, очевидно, перебуває в сприятливих обставинах відносно засобів до життя. Гальбкаст, який вважав себе за правителя країни, прийшов на борт і дав нам кілька зелених колосків *маісу* як „сегваті". Це зовсім не звичайний подарунок, а якийсь дуже мізерний дар, за який треба віддарити принаймні вдвоє більше, ніж він вартий. Коли у якогось тубільця є невелика свійська птиця або кілька колосків кукурудзи, ціну яких ледве чи можна визначити,—дюжина найкращих їх птиць коштує тільки 2 ярди вибійки, а кошик маісу тільки пів'ярда вибійки (ціна кожного ярда 3 пфеніги),—то він, з серцем, повним тієї подяки, про яку одного разу було написано, як про живе почуття майбутніх добродійств, робить з цього „сегваті" і вважає себе трохи обманутим, якщо не одержить за це подвійної ціни. „Сегваті" простих людей нам скоро дуже набридли, але це не привело ні до чого; коли ми казали хитрому африканцеві: „Продай,—ми це купимо", він завжди відповідав: „О ні, пане! Це сегваті, це не продажне". Через те, що під цим розуміється комплімент, ми завжди піддавалися цій ввічливості старшин. Робити інакше, здавалося, було б з нашого боку недружнім ставленням багатія і вельможі до бідняка і пригніченого. Коли до цього вдавалися приватні особи, ми їм відмовляли.

По другий бік Піта лежить невеликий острів Ніамотобсі, де ми зустріли невелике плем'я мисливців за бегемотами, яке інші племена війною витіснили з його острова. Всі мисливці старанно працювали; багато з них робило величезні коші для грибів,

при чому чоловіки плели зсередини. З звичайною у них ввічливістю начальник наказав розіслати для нас під наметом матиці і потім показав нам знаряддя, яким вони б'ють бегемота; це— короткий залізний гарпун, прикріплений до кінця довгої жердини; його кидають, і тому він прив'язаний на міцній вірьовці з кори мілола або гібіскуса, яка щільно навинута по всій довжині жердини і прикріплена до протилежного кінця її. Два чоловіки тихо підкрадаються бистрим човном до тварини, коли вона спить. Один кидає гарпун у беззахисну жертву, тим часом менший стерновий швидко відводить легкий човен своїм широким веслом; сила удару відділяє гарпун від його обвитого вірьовкою держака, до якого іноді прикріпляють наповнений повітрям плавальний пузир; випливаючи на поверхню, він показує мисливцеві, де ховається поранена тварина.

Ці мисливці за бегемотами утворюють окремий народ, що називається акомбві, або маподзо, вони рідко беруть шлюб з іншими племенами. Причина, з якої вони не сходяться з деякими тубільцями по Замбезі, досить зрозуміла: багато племен відчуває до м'яса бегемота таку ж велику відразу, як магометани до свинини. До таких належить наш стерновий Сціссорс; він ні разу не хотів варити своєї їжі в казані, в якому побувало м'ясо бегемота, і голодував, поки находив інший; проте, він охоче торгував іклами цієї тварини і з великим задоволенням їв м'ясо ненажерливого марабу. Ці мисливці часто йдуть на далекий промисел, забираючи в човни своїх жінок та дітей, кухонне приладдя і постелі. Натрапивши на добре для полювання місце, вони роблять на березі тимчасові хатинки і сушать тут м'ясо вбитої дичини. Вигляд у них досить пристойний, шкіра дуже чорна, гладка. Начальник відмовився продати нам гарпунів, бо тепер, у зв'язку з війною проти Маріано, не можна було діставати з берегів кори мілоли. Він сумнівався, щоб ми з ним були дітьми одного і того ж всемогутнього отця, сказавши, що „вони не стануть білі, хоч би скільки милися". Ми подарували йому невеликий кусок вибійки, і він за це щедро віддячив нам кількома прекрасними, свіжими рибинами і кукурудзою.

Жара дедалі більшала в цьому місяці (серпень), і хмарні ранки бували тепер рідко. Сильний вітер, що кінчався штормом, дув по річці щоночі. Кілька тижнів тому він починався опівдні, потім пізніше, а тепер він знімається майже опівночі. Він зриває наші благенькі каютні двері, але триває недовго, і потім настає мертва тиша. Дичини тут дуже багато; рубаючи дрова, ми бачили поблизу стадо зебр, і бурчелевої, гірської різновидностей, палаг (Antilope melampus) водних цапів, вепрів; тут же видно сліди буйволів та слонів.

Шірамба Дембе на правому березі покинута; кілька старих залізних гармат показують, де колись стояв палісад бунтівників; вище його біля ріки стоїть прекрасний баобаб, виловбаний у вигляді просторої хатини і вкритий і зсередини, і зовні ко-

рою. Старі дуплисті дуби в Шервудському лісі всередині мертві або гниють, але баобаб, хоч кора зовні знята і дерево всередині видовбане, має властивість утворювати з власної речовини нову кору на зовнішній і внутрішній поверхнях; отже, хатина скоро зовсім вкривається корою, як хатина в так званій „лісній королеві", одному дубі в Шервуді.

Частини ріки, які мають назви Шігого і Шіпанга, оточені болотистою низовиною з рідкими групами пальмових дерев і небагатьма тернистими акаціями. Сама ріка досягає завширшки трьох—чотирьох миль, і на ній багато островів, між якими під час мілководдя трудно йти судном. Попереду в південно-східному напрямі тягнеться пасмо високих горбів і здавлює її в глибокий, вузький канал, що зветься Лупата. Португальці думали, що пароплав не подолає тут течії; але тому, що це місце завдовжки тільки коло трьох вузлів і нам допомагав тут сильний вітер,—пара і вітрила легко подолали ріку. Важко навантажені човни проп ивають цей прохід за два дні. Потік мчить біля невеликих скелястих передгір'їв, Чіфура та Кангомба й утворює небезпечні для неповоротких суден вири, через які їх перетягають на довгих канатах.

Гребці ставлять борошно на цих скелях у жертву буйним божествам, які, на їх думку, панують у цих небезпечних для човнів місцях. Нам лукаво розповідали, що природні португальці знімають капелюхи перед цими річковими богами і проходять повз них в урочистому мовчанні; щасливо поминувши передгір'я, вони стріляють з мушкетів і дають гребцям грогу, що й ми повинні були зробити. З слідів буйволів та слонів видно, що ці тварини часто відвідують Лупата в значнім числі; ми часто спостерігали тут цілі рої мух цеце. Для губернатора Тетте на одному човні послали з Квіллімане коня і, щоб кінь не загинув під час катастрофи судна біля скель Чіфура та Кангомба, його висадили і вдень повели повз це місце. Зрозуміло, що коня покусали цеце, і він скоро здох; вважали, що йому пошкодило повітря Тетте. Течія вище Лупата сильніша, ніж нижче його; ландшафт стає мальовничіший і гористіший, і тут густіше населення. За кілька миль від Тетте є численні руїни кам'яних будинків, що їх недавно зруйнували ворожі тубільці. Коли ми підійшли до міста, на березі з'явилися купки людей, переважно чорних, які здивовано й пильно дивилися на пароплав і рухами своїх рук пояснювали тим, хто стояв віддалік, як саме крутилися колеса.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

8 вересня 1858 р. судно кинуло якір на висоті Тетте, і я рушив у боті на берег. Макололо [1] прибігли на берег і дуже ра-

[1] Макололо, Мангандже, Аджава, Батока, Матебеле, Бабіза, Бліве і ін. стоять у множині; *ма, ба, а,*— приростки множини, що їх араби переробили на *ва*, на-

діли, що знову побачили мене. Багато з них хотіло обняти мене, але інші кричали: „не чіпайте його, ви йому зіпсуєте нове вбрання". П'ять начальників зійшло на борт; вони мовчки з жалем вислухали історію бідного Секвебу, який помер на острові Мавріція по дорозі в Англію. „Людина помирає в усякій країні",—сказали вони і потім розповіли нам, що з них тридцять чоловік померло від віспи, зачаровані теттенцями, які позаздріли їм, бо першого року в них померло тільки дев'ять. Шестеро юнаків, виснажені рубанням дров, через погані харчі вирішили йти до одного з сусідніх володарів і влаштувати перед ним танці, щоб добути щонебудь. „Не ходіть,—казали інші,—ми не знаємо людей цієї країни". Але юнаки стояли на своєму і відвідали незалежного володаря гальбкаста за кілька миль на північ, на ім'я Чізака, що кілька років тому спалив усі португальські дачі на північному березі ріки. Потім вони пішли до Бонга, сина другого володаря гальбкаста, який не корився теттеанському начальству і при злитті річок Замбезі та Луеніа за кілька миль нижче цього села мав палісад[2]. Запитавши макололо, звідки вони прийшли, Бонга сказав: „Чому ви від мого ворога прийшли до мене? Ви принесли чари, щоб убити мене". Даремно запевняли вони, що вони не з цієї країни; вони іноземці і прийшли сюди здалека з одним англійцем. Суєвірний варвар наказав повбивати їх усіх. „Ми не сумуємо за тридцятьма жертвами віспи, яких забрав від нас Морімо (бог), але печалиться наша душа за шістьма юнаками, убитими Бонга", казали їх товариші. Притягти вбивцю до права не було ніякої надії. Бонга одного разу взяв у полон капітана португальського війська і змусив його виконувати чорну роботу—товкти в дерев'яній ступі маіс. Цей образливий факт не викликав ніякої кари. Ліссабонський уряд дав Бонга від того часу почесний титул капітана, щоб цим ласкавим заходом спонукати Бонга до визнання авторитету уряду; але він і досі тримається свого палісаду.

Один з начальників сказав, „що у них є кілька поросят. Вони хотіли б, щоб це були бики, але це тільки поросята". Чи буде доктор їсти поросят? „Нащо ти про це питаєш?—заперечив другий,—якщо він не їстиме, їстимуть його люди". Ідучи від нас, вони сказали: „Ми спатимемо сьогодні вночі". Майор Тіто А. д'А. Сікард дружньо запропонував нам користуватися резиденцією, або будинком уряду. Це—одноповерховий кам'яний будинок, вкритий травою; вікна з вибійки, підлога глиняна. Макололо подбав про наші речі; співак їх товариства Сінджe-

---

приклад, Ваніасса—народ Ніасса або Манганджа—Вабіза, які самі себе називають Бабіза, а іноді Авіза. Ми не вважали за потрібне вживати в множині слова, які і без того стоять у множині.

[1] Це не той Бонга, брат Маріано, що продовжував війну в іншій країні. Це слово значить „ряба дика кішка". Згаданий тут Бонга був сином Ніауде; коли все військо з Тетте було в Луеніа на огляді, батько послав Бонга на протилежний берег, де він спалив усе селище, крім церкви і форту.

лека йшов, подзвонюючи своїми бубонцями і співаючи енергійну пісню, імпровізовану для цього випадку. Чимало читачів пригадає, що коли я був в Англії, всі казали, що португальський уряд немовби наказав підтримувати макололо державним коштом, поки я повернуся і відведу їх назад у їх землю. Багато чоловіколюбних англійців визнали цю великодушну симпатію ліссабонського міністерства вартою подяки; це звільняло мою душу від турбот і дало мені час виготувати до друку свій щоденник, перш, ніж знову рушити в подорож. Коли наш уряд обіцяє щонебудь зробити, то ніколи ніхто не бере під сумнів його чесного слова, і тому природно, що англійський народ та його уряд помиляються, коли дуже легко звіряються на уряди, моральний стан яких далеко нижчий. Макололо ніколи нічого не чули про будьякий наказ з Португалії, і португальське начальство в Тетте нічого не знало про існування такого наказу. Справді ж було так, що платню урядовцям не видавали вже кілька років, і наказ уряду його величності, щоб урядовці прогодували сотню людей своїм приватним коштом, у великій мірі подібний був до того звичайного способу добродійства, при якому бувають щедрі на власність інших. Щоб мати змогу купити собі трохи їжі, бідні люди мусіли добувати дуже здалека дрова і потім за безцінь продавати їх по навколишніх селах. Від мозамбіксього правління вони не одержали ніякої допомоги; майор Сікард щиро допомагав їм своїм коштом і дав їм землю й лопати, щоб вони самі могли діставати будьякі засоби до життя.

Тетте стоїть на кількох низеньких піщаних хребтах по правому берегу Замбезі, яка має тут завширшки майже тисячу (960) ярдів. Неглибокі яри, паралельні з рікою, утворюють вулиці, тим часом як будинки стоять на хребтах підвищень. Усі вулиці, крім вузьких стежок, вкриті диким індиго, його можна було зібрати цілі тонни. Справді, індиго, александрійський кущ і страмоніум, разом з одним видом касії становлять бур'ян цього місця, який щороку виривають і палять. Селище оточене стіною з каміння і глини. Тубільне населення живе поза нею в хатинах. Фортеця і церква, які стоять поблизу ріки, є надійні пункти; тубільці відчувають рятівний страх перед гарматами однієї і суєвірну боязнь перед невідомою силою другої. Число білих жителів невелике і досить добірне, бо богатьох з них сюди завбачливо вислано з Португалії „заради користі їх батьківщини". У громадському житті перевагу має військовий елемент; „непоправний" розряд солдатів, що дістають дуже мізерну платню, живе здебільшого з прибутків від садів їх чорних жінок. Про моральний стан такого населення догадатися легко. Навіть офіцери рідко одержують свою платню від уряду; вони намагаються самі себе забезпечити, одружуючись з дочками або вдовами багатих купців і торгуючи слоновою кісткою, добутою невільниками.

Посуха буває в Тетте часто і завдає чимало шкоди. Це пояснюється почасти положенням міста між пасмами горбів на півночі і на півдні, які, очевидно, дуже притягують до себе дощові хмари. Часто на цих горах видно дощ, тим часом як у Тетте не падає ні краплі. У перший час нашого перебування там була посуха. Даремно жінки тричі засівали свої сади: як тільки з'являвся посів, сильна посушлива спека знищувала його. Четвертий посів зазнав такої ж долі, і тоді деякі знавці справи відкрили, чого бояться хмари: нашого нечестивого дощоміра в саду. Саме через цей дощомір ми набули поганої слави і багато дехто дивився на нас, як на певних провісників біди. Навпаки, макололо вважали за винуватців посухи теттеанців: „Тут живе багато відьм, які не хочуть, щоб ішов дощ". Африканці взагалі досить суєвірні, але теттеанці щодо цього перевершують своїх земляків. Виходячи від зовсім різних племен, усі промені химерного суєвірства сходяться в Тетте, як у фокусі запального скла, і випікають здоровий розум у людей. Вони вірять, що в повітрі, на землі й в воді живе багато злих духів. Ці невидими, злі істоти завдають, на їх думку, людському родові багато страждань; але тому, що вони охоче п'ють вино і жадні до їжі, час від часу їх можна ублагати жертвами з їжі і питва. Зміїв тут поважають, і в хатах хворих та помераючих вішають гидкі невеликі зображення. Чисті африканці думають, що Морунго, великій дух, який створив увесь світ, живе над зорями; але вони ніколи йому не моляться і нічого не знають про свої відносини до нього або про його до них. За їх уявленнями, духи їх померлих предків усі добрі й допомагають їм в особливих випадках при їх заходах. Коли хтось обріже своє волосся, він старанно спалює його, щоб не потрапило до рук когонебудь, в кого погане око або хто вміє чаклувати й скористується волоссям, як засобом наврочити головний біль. Вони вірять також, що після смерті тіла ще житимуть, але про царство Барімо (богів або душ, які відійшли) нічого не знають.

Вище Лупота прекрасно росте дерево манго, даючи приємний затінок. Його чудові плоди кращі від берегових плодів. Тубільці, у тих місцевостях, де росте манго, часто цілі тижні живуть самими його плодами, і через те, що деякі дерева дають плоди в листопаді, а інші—в березні, тоді як головний збір буває між листопадом і березнем,—протягом чотирьох місяців року цих плодів є вдосталь. Проте, ні один тубілець не посадить дерева манго. В тамошніх головах глибоко вкоренився майже загальний забобон, що той, хто посадить це дерево, скоро помре. Макололо дуже охоче їли плоди, як і інші тубільці, але коли їм казали, щоб вони, повертаючися, взяли з собою кілька кісточок манго й посадили їх на своїй батьківщині, то вони відповідали—вони також були глибоко певні, що це самогубство:— „Ми аж ніяк не хочемо скоро померти". Так само дуже поширений, навіть між португальцями, які народилися в Тетте, такий

забобон: той, хто посадить кофе, потім ніколи не буде щасливий. Проте, вони його п'ють, і від цього, очевидно, стають щасливіші.

Під час посухи 1858 р. один сусідній володар завів обряд з різними церемоніями та чародійними піснями, щоб викликати дощ. Однак, дощ аж ніяк не хотів іти. Отець Гоанезе в Тетте, щоб задовольнити своїх земляків, влаштував процесію й молебень на честь св. Антонія. Перша спроба наслідків не дала, але друга велика процесія, організована в новомісяччя, закінчилася, на честь святого, зливою, яка розмила покрівлю резиденції. Наступного тижня образ святого Антонія було прикрашено золотою короною, ціною в 22 фунти стерлінгів, за те, що він послав дуже потрібний дощ. Ми ніколи не ставилися до релігійних обрядів або церемоній будьякої церкви з презирством. Проте, при священних відправах з цієї нагоди—непобожність була така велика,—молільники, стоючи навколюшках, сміялися й пошепки розмовляли між виголосами, не перестаючи сміятися, навіть тоді, коли заспівували слова „Ora pro nobis",—що ми мусіли дійти до переконання: коли вони як тубільці вірять у можливість викликати дощ, то за те ні в що інше вони не вірять.

У травні, коли починається зима, з більшої частини дерев опадало листя, і вони стояли голі до листопадових дощів. У багатьох видів є дивна властивість немовби упереджати дощ: на початку жовтня, коли суха пора року досягає найвищої точки і нема ні краплі роси, вони починають вкриватися бруньками, і за кілька днів розпускається свіже різнобарвне листя, а іноді і прекрасні квіти. Почасти так само дерева арктичних країн, як кажуть, упереджають весну і вкриваються свіжим зеленим листям, тоді як грунт украй промерзлий до такої глибини, якої ніколи не досягає коріння.

У португальців Тетте багато невільників, з усіма властивими їх класові видами: злодійкуватістю, брехливістю і неохайністю. Звичайно справжні португальці досить гуманні пани і рідко жорстоко поводяться з невільниками. Це можна пояснити стільки ж природною добротою серця, скільки побоюванням втратити невільників, які повтікають. Коли вони купують дорослого невільника, то, якщо можна, разом з ним купують і всіх його близьких. Так вони намагаються прикувати його до нової батьківщини родинними зв'язками. Тікаючи, він мусить покинути всіх тих, кого любить, покинути заради надії на волю, яку, певно, втратить в першому ж селі, бо тамошній володар без церемонії може продати його в рабство.

Ми довідалися про один досить дивний випадок добровільного рабства. Один вільний чорний, дуже розумний, діяльний молодий чоловік, на ім'я Чібанті, бувши нашим стерновим на річці, розповів нам, що він сам себе продав у рабство. Коли ми запитали, нащо він це зробив, він відповів, що був зовсім самотній у світі, у нього не було ні батька, ні когось іншого,

хто дав би йому води, коли він хворий, або поїсти, коли він голодний; він і продав сам себе майорові Сікарду. „У скільки ж ти оцінив себе?" запитали ми. „У три тридцятиярдні куски вибійки", відповів він: „і відразу ж купив собі чоловіка й жінку з дитиною, які коштували мені два куски, а один кусок у мене лишився". Потім він купив ще невільників і за два роки став володіти числом їх, достатнім для обслуговування одного великого човна. Його пан згодом доручав йому перевозити слонову кістку до Квіллімане, даючи йому вибійку для наймання суднових робітників. Він брав, звичайно, своїх власних невільників, наживався ще більше і був цілком певний, що продавши себе, зробив вигідну спекуляцію: захворій він,—його повинен утримувати його пан. Бувають випадки, що вільні чорні з своєї волі стають рабами, відзначаючи це простою, але символічною церемонією переломлення списа перед їх майбутнім паном. Один, тепер уже покійник, португальський офіцер умовляв одного макололо не повертатися на батьківщину, лишитися в Тетте і одночасно намагався довести його до переломлення перед ним списа і, отже, до оголошення самого себе його невільником, але макололо був кмітливий. Це був чудовий слоновий лікар, який йшов разом з мисливцями, казав їм, коли треба нападати на могутню тварину, і давав їм ліки, щоб забезпечити перемогу. Цілком відмінно від справжніх португальців гальбкасти здебільшого немилосердні рабовласники. Усім відомо їх скотське поводження з нещасними невільниками. Слова одного гуманного природного португальця—якщо не чиста істина, то все ж дуже влучні: „Бог створив білу людину і бог створив чорну людину, але гальбкаста створив діавол".

Офіцери й купці висилають юрби невільників під наглядом надійних начальників ловити слонів і добувати слонову кістку, даючи їм вибійку, намисто тощо і вимагаючи за це відповідну кількість слонової кістки. Ці невільники думають, що справи йдуть дуже добре, коли вони вбивають слона поблизу якогось села, бо тубільці за куски слонового м'яса дають їм пиво й борошно, а під час продажу кожного бивня витрачається безліч часу, слів і пива. Більшу частину африканців природа створила торгівцями; вони люблять торгівлю більше за самий процес, ніж за користь від неї. Один освічений пан з Тетте розповідав нам, що до нього часто приходили тубільні торгівці з одним бивнем, обговорювали ціну, яку він їм давав, вимагали більше, обмірковували, відходили, щоб порадитися про це, і, нарешті, йшли, не продавши бивня. Другого дня вони робили це саме з іншим купцем, говорили, міркували, ламали собі голови і відходили, як і напередодні. Це заняття триває, поки вони відвідають усіх купців у селищі, і кінчається тим, що вони коштовний зуб продадуть першому зустрічному за ціну, меншу тієї, яку пропонував перший купець. Любов до марнування часу при обміні своїх товарів постає через пиху, яка розвивається

в них від того, що вони становлять об'єкт лестощів зажерливих купців,—почуття, якому підкоряється любов до баришу.

Тубільний лікарський стан має досить багато представників. Крім звичайних практичних лікарів, що становлять справді корисний клас, розуміють скількибудь свою справу і знають властивості й силу ліків, є ще інші, що присвятили свої таланти якійнебудь окремій спеціальності. Слоновий лікар заготовляє ліки, які неодмінно потрібні мисливцеві, коли той хоче напасти на цю благородну й розумну тварину. Ні один мисливець не наважиться добровільно на напад, не маючи цього цінного таємничого засобу. Крокодилячий лікар продає чародійний засіб, що, як гадають, має особливу здатність охороняти його власника від крокодилів. Коли ми були в Тетте, то, самі того не знаючи, образили школу крокодилячого лікування, застреливши одного з цих колосальних плазунів, коли він лежав на мілині і грівся проти сонця. Лікарі в гніві прийшли до макололо, кричали й запитували, нащо біла людина застрелила їх крокодила.

Одного вечора на вуду для акул як принаду було посаджено собаку, що її, як кажуть, крокодил їсть дуже охоче; але лікарі зняли принаду, бо чим більше крокодилів, тим більше вимог на ліки, і, можливо, тому, що вони самі охоче з'їли собаку. Багато тубільців цієї країни, як і в південних морях, їсть, як відомо, собак, не звертаючи ніякої уваги на їх поживу. Лікар зерна, або віщун,—важливий член громади, і португальці радяться з ним стільки ж, скільки й тубільці. Головне його заняття—слідча поліція, тобто на ньому лежить обов'язок викривати злодіїв. Коли вкрадено речі, він приходить і оглядає місце, кидає своє зерно, вичікує кілька днів і потім за певну винагороду викриває злодія. Звичайно він не помиляється, бо покладається не на саме тільки своє зерно; у нього по всьому селищі надійні агенти, розшуки і повідомлення яких дають йому можливість викрити злодія. Від часу введення вогнепальної зброї з'явилися рушничні лікарі. Вони продають ліки, від яких людина стає добрим стрільцем. Є ще дощові лікарі, і т. д. і т. д. Різні школи торгують дрібними чародійними засобами, що їх купці чіпляють на шию як охорону від зла: одні з них містять ліки, інші—зміцнюють сили.

Індиго, заввишки до 3-4 футів, пишно росте по вулицях Тетте, і так само александрійський кущ. Листя не різниться від вживаного в Англії. Ми доручили макололо збирати екземпляри, але тубільці заборонили робити це, хоч самі не вживають цих рослин. Небагато прекрасного бавовнику вирощує тубільне населення для фабрикації грубої тканини. Раніш бавовну за мізерну ціну скуповували португальці, обмінюючи її, замість введеного тепер коленкору, на манікасський золотий пісок. Одне з сусідніх племен вирощує цукрову тростину і виробляє трохи цукру; але тубільці здебільшого вживають натуральні чурбаки,

а не котки, і через те, що вони не знають про потребу змішувати добуваний сік з вапном, продукт їх, природно, дуже низької якості. Поблизу Тетте є багато магнітного залізняку, а також і кам'яне вугілля; окремі прошарки досягають 25 футів завтовшки. Перша спроба показала, що це вугілля добре горить на пароплаві. Зола давала значну кількість шлаку сланцевої глини. Ми догадалися, що вугілля, яке близько лежить до поверхні, сотні років підпадало впливові атмосфери. Зробивши шахту завглибшки приблизно в 30 футів, ми пересвідчилися, що вугілля ставало тим краще, чим більше ми заглиблювалися. В середині країни за кілька днів дороги від Тетте в долинах річок добувають золото. Тубільці добре знають йому ціну, але рідко його шукають і риють не глибше 4-5 футів. Вони побоюються, що пісок річкової долини може обвалитися і засипати їх. Раніш, коли промисловці приходили на розсипи з сотнями невільників, видобуток був великий. Тепер він мізерний. Країни, де добувається золото, завжди були в руках незалежних племен. Глибоких свердлінь поблизу потоків, де є золото,—як це робиться в Каліфорнії й Австралії, тут, очевидно, ніколи не застосовували. Для промивання тут не вживають нічого іншого, крім звичайних дерев'яних цебрів.

Відомості про бистриню Кебрабаза так збудили нашу цікавість, що ми вирішили зробити невелике дослідження її і скористатися сприятливим випадком, коли вода в Замбезі була на дуже низькому рівні, щоб спробувати визначити її характер, коли вона не вкрита водою. Ми досягли її 9 листопада. Країна між Тетте і Панда-Мокуа, де припиняється судноплавство,—лісиста і горяна по обох берегах. Панда-Мокуа—гора на 2 милі нижче бистрині, вкрита доломітом, який містить мідні руди.

Між деревами відзначається своєю гігантською висотою і корою, забарвленою, немов єгіпетський сієніт,—товстий баобаб. Порівняно з ним інші дерева лісу здаються просто кущами. Дуплистий баобаб, про який ми вже згадували, має 74 фути в обхваті, інший мав 84 фути, а на західному березі деякі мають 100 футів в обхваті. Старанні дослідження багатьох сотень їх по лісах і серед руїн старих кам'яних будинків показали нам, відповідно до числа концентричних кілець, що вони мають навіть по 500 років. Високе пасмо Кебрабаза, яке складається з конусоподібних гір, вкритих чахлими деревами, іде в поперечному до Замбезі напрямі і обмежує її вузькою, горбастою і скелястою долиною, завширшки коло чверті милі. Вище цієї маленької долини, яку можна назвати ложем ріки при високій воді, безладно накидані величезні маси скель. Головний матеріал скель сієніт, велика частина якого має прекрасний голубий колір, немовби до них домішано багато лазуриту, тоді як інші скелі—сірі. Багато трапляється і гранітних руд блідочервоного кольору. Вони разом з метаморфічними скелями являють таку картину руїни і різноманітності форм,

яка могла б порадувати аматора геології. При високому стоянні води ця горбаста долина ріки зовсім заливається, і тоді вона цілком гармоніює з нижньою частиною ріки, завширшки в півмилі. У суху пору року ріка тече по дну глибокого проходу, боки якого від сильного руху води при високому рівні вилощені й витерті, як краї старих східних колодязів мотузками. Прохід має завширшки не більше 40—60 ярдів, до того ж з крутими вигинами, подвійною улоговиною й невеликими водопадами. Коли ми прибули до нього, щогли „Ма-Роберта", хоч деякі з них були вищі 30 футів, не досягали ще рівня високої води, а коло лота матрос вигукував: „На десяти саженях дна не чути". По боках вимиті величезні котлонодібні печери, немов колодязі, такі глибокі, що в них, коли вони прикриті від сонця навислими скелями, вода дуже холодна. Багато з цих печер розмито наскрізь; боки проходу високою водою так гладенько відшліфовані, немов вийшли з абердінських гранітних млинів. Щоб так відшліфувати скелю, тиск води повинен бути надзвичайно великий. Вода так міцно забиває круглі камені в розколини скель, що їх можна зрушити тільки молотком. Страшенна сила води дає нам уявлення про те, що відбувається в тисячах водопадів світу. Усі відомості, які ми змогли дістати від наших португальських друзів, зводилися до того, що в Кебрабаза стирчить з ріки три-чотири відірваних скелі, які, хоч і небезпечні для неповоротких тубільних човнів, не становлять загрози для пароплава, і коли висадити порохом одну-дві з цих перешкод, то ніяких інших труднощів не буде. Старанно дослідивши бистрину на протязі 7—8 миль, ми повернулися на судно з певністю, що для звичайного дослідження водопаду потрібні далеко більші зусилля, ніж вважали наші друзі. Тому ми попливли по річці вниз, щоб запастися новим провіантом і приготуватися до серйознішого огляду цієї країни.

Коли пароплав повернувся від коси, ми вирушили 22 листопада для дослідження бистрині Кебрабаза[1]. Пізно пополудні 24-го ми знов досягли підніжжя гір і кинули якір у річці. Суднові робітники ніколи не спали на річці, а завжди ночували на березі. Тубільці правого берега, країни Шіділа, які належать до баніаі навіть на такій невеликій віддалі від Тетте незалежні і звичайно відіграють роль панів щодо португальських купців. Вони дивувалися, що ми виявили намір лишитися на якорі і відхилилися від загального звичаю.

Ввечері вони кричали нам з берега: „Що ж ви не йдете сюди, на берег спати, як інші люди?"

Наші макололо, що почували себе тепер такими ж незалежними, як і баніаі, крикнули їм у відповідь: „Ми укріпемося на

[1] Тубільці це слово вимовляють „Каора-база", що означає „закінчити або перервати службу", Португальське слово „кебра" (quebra) має те саме значення і стосується до тієї перерви, яка настає в зусиллях, потрібних для того, щоб тягтися вгору на важких човнах, а потім приставляти поклажу до Чікова сушею.

місці залізом. Ви побачите, що ми не те, що ваші бузунгу".

Цей, трохи гострий натяк звільнив нас від звичайних пограбувань. Приємно зробити подарунок, але баніаі перетворюють його в штраф, вимагаючи так зарозуміло, що стерпіти це може тільки дуже наляканий купець. Вони часто відмовляються доторкнутися до того, що їм пропонують, кидають річ геть, знущаються з невільників купця і відмовляються пропустити його, поки він дасть таку високу данину, яку тільки зможе.

Наступного ранку ми покинули судно і пішли понад річкою далі в супроводі одного тубільного португальця і його людей, разом з дванадцятьма макололо, які несли наш багаж. Ранок був гарний, гори праворуч від нас деякий час давали нам приємну тінь. Але скоро дорога стала дуже нерівна і гори не захищали вже нас від палючого сонця. Стежку ледве можна було пізнати і, якби не провідник, ми, певно, не знайшли б її слідів на пухкому, в'язкому піску і величезних скелях, через які ми ледве перелазили. Ці скелі мають дивний вигляд. Вони перекошені в усіх напрямах, гладенько відполіровані і вкриті тонкою чорною глазур'ю, немов лаком. Очевидно, ця глазур відкладається під час високого стояння води, бо нею вкриті тільки ті скелі, які містяться між слідами найвищого рівня води і лінією майже на 4 фути вище від найнижчого рівня. Мандрівники, що бували на бистринях Оріноко і Конго, кажуть, що там скелі мають такий же вигляд. Це пояснюють осадом з води, який утворюється тільки при сильній течії. Цим таке явище почасти можна пояснити і тут, бо воно виявлене здебільшого там, де звужена ріка замкнута між кам'яними масами, на яких височать великі горби і при високому стоянні води течія, зрозуміло, найсильніша; цього явища немає там, де скелі стоять по один бік, а напроти піщаний берег і ріка між цими берегами широка. Гарячі скелі пекли товсті підошви наших людей і дуже стомлювали нас самих. Шлях, пройдений нами за перший день, не перевищував по прямій лінії 4 миль, але й цього з нас було цілком досить.

У долинах ми бачили житла племени бадема. По долинах вони вирощують трохи маісу, тютюну й бавовнику, а на крутих схилах своїх гір—індійське просо (Halcus sorghum) або, як вони його називають, „маніра". Рибу в річці ловлять неводами. Зебрів, антилоп і інших тварин заганяють в ущелини, в яких упоперек вузького виходу розтягнуто міцні сітки з кори баобаба.

Непевність безпеки, в якій живе плем'я бадема, виявляється в звичці ховати свої запаси в горах і держати в хатинах тільки невелику кількість їх. Вони дерут з якогось особливого дерева гірку кору, що, як відомо, віднаджує мишей і мавп, зшивають з неї, обертаючи внутрішню сторону кори назовні, циліндричні посудини. У ці посудини вони збирають урожай з своїх ланів і ховають на лісистій стороні гір у печерах та розколинах скель. Так вони рятують хлібні запаси, коли зграя гра-

біжників спустошує їх хатини. Вони „не могли дати нам ніяких відомостей і у них не було нічого їстівного, бо люди Чізака пограбували їх кілька тижнів тому".

„Дайте їм спокій,—сказав нам тубільний португалець,—коли ви повернетесь вони вам продадуть багато дечого. Тепер вони бояться вас, бо ще не знають, хто ви такі". Спали ми під деревами на відкритому повітрі і нас не турбували ні москіти, ні роса; нас не потривожив ні один з хижаків, які виходять на здобич, хоч під час нашого перебування тут, одного тубільця вбив леопард.

Один з теттеанських невільників, який дуже хотів уславитися як великий мандрівник, розважав нас, коли ми сиділи навколо вечірнього багаття, цікавим оповіданням про одну дивну людську расу, яку він бачив у середині країни. Ці люди були на зріст тільки в три фути і мали роги, що виростали з їх голів; жили вони у великому місті і харчів було в них удосталь. Макололо не повірили цій історії і одверто заявили оповідачеві, що він розказав очевидну неправду. „Ми з середини країни,— скрикнув стрункий хлопець, зростом у 6 футів і 4 дюйми,— що ж, карлики ми? Чи є у нас роги на головах?". Всі сміялися з оповідача. Але той уперто твердив, що він бачив цих маленьких людей і справді був у їх місті. Так він зробив себе героєм легенди, яка виникла ще до Геродота і від його часів дуже міцно вкоренилася серед неосвічених племен. Простий факт, що навіть такі безглузді оповідання зберігаються при цілковитій відсутності літератури, надає і релігійним ідеям цих людей важливого значення уривків якоїсь первісної релігії, яка єникла в річці часу.

Ми перейшли вбрід бурхливу Луія, яка доходила нам до половини тулуба і мала коло 40 ярдів завширшки. Вода її була в цей час каламутна, і ми думали про те, чи не заманеться якомусь крокодилові схопити на обід білу людину. Другого дня один з наших людей по чорній скелі підкрався на 10 ярдів до бегемота, коли той спав, і вистрелив йому в голову. Через те, що погода була тепла, мертва тварина виплила через кілька годин, і дехто з нас уперше спробував бегемотового м'яса. М'ясо це з грубих волокон, на смак—середнє між свининою і яловичиною,—досить добре, коли голодний і нічого кращого дістати не можна. Коли ми досягли підніжжя гори Чіперезіва, прямовисні, скелясті боки якої вкриті різнобарвними лишаями, наш португальський супутник запевнив нас, що далі для проходу суден немає ніяких труднощів, вище цього місця ріка зовсім рівна. Він там полював і добре знає це. Ми вирішили, що досягли мети наших розшуків, і повернулися. Але два тубільці, прийшовши вночі до нашого табору, запевняли нас, що далі є ще водопад Морумбва. Тоді я і доктор Кірк вирішили йти вперед з трьома макололо, щоб розв'язати питання особисто. Це був найжорстокійший епізод з нашої подорожі

по Африці. Коли ми з труднощами пройшли певну віддаль, бадемаські провідники відмовилися йти далі, кажучі: „Баніаі розізляться, коли ми покажемо країну білим людям. До того ж і не можна підійти до місця, бо ні слон, ні бегемот, ні крокодил не можуть досягти водопаду". Схили гір по обох боках ріки, яка мала тепер завширшки не більше 300 ярдів,—досягали заввишки понад 3000 футів і були вкриті або густим дерновим чагарником, або колосальними чорними кременями. Угнута форма спричинилася тут до того, що сонячні промені сходилися, немов у фокусі запального скла, і так розпікали поверхню, що в макололо з'явилися пухирі на підошвах. По цих розпечених скелях ми лізли вгору, вниз, навскоси, з швидкістю не більше однієї милі на годину. Напруження мускулів, коли ми стрибали з вершини скелі на кремені й звивалися навколо виступів, дуже знесилювало нас, і часто ми були раді, коли, зігнувшись, сідали в тіні від навислої скелі. У затінку непереборно тягнуло до сну, що пояснювалося сильним діянням сонця. Цей сон виліковує те, що можна вважати за початок сонячного удару. Спершу такий сон збуджує в розпаленому мозку мрії, і всі немов стають лунатиками й дійсними членами клубу ельфів. Далі сон такий тяжкий, що хворому здається, немовби деякий час викреслено з його життя. Сонце в Африці пече надмірно, але ми ніколи не чули ні про один випадок сонячного удару, що такий звичайний в Індії. Це пояснюється, очевидно, великою сухістю африканської атмосфери.

Макололо казали мені: вони завжди думали, що в мене є серце, але тепер пересвідчилися, що його в мене немає зовсім. Вони намагалися зовсім умовити доктора Кірка повернутися назад, бо, мовляв, уже цілком ясно, що його супутник, ідучи туди, де не могла ступити ні одна жива нога, виявляв безперечні ознаки божевілля. Проте, всі їх умовляння доктора Кірка були марні, бо він ще не навчився їхньої мови. Керівник же його знав, що доктор Кірк так само гаряче, як і він, хотів розв'язати питання про судноплавність Кебрабаза. В однім місці оголений гірський виступ перегороджував дорогу, і треба було зробити небезпечний далекий обхід; скелі були такі гарячі, що за них ледве можна було трохи придержатись рукою, щоб безпечніше поминути їх, і втрать рівновагу передній з мандрівників,—ті, що були ззаду нього, всі б полетіли в річку, яка текла біля підніжжя скелі. Але і в цій дикій розпеченій країні ми, зійшовши знов до ріки, зустріли рибалку, який закидав свою ручну сітку у кипучий вір. Рибалка показав нам водопад Морумбва. Через годину ми вже вимірювали його з найвищої скелі на висоті майже 100 футів. Коли стати лицем до водопаду на північному березі, то видно, що він є у раптовому закруті ріки, що тече по короткій кривій. Вище його ріка затиснута між двома горами з вертикальними боками і має менш 50 ярдів завширшки. З ріки стирчать одна-дві кам'яні

груди, і далі йде скісний каскад футів з двадцяти на протязі 30 ярдів. Цей водопад унеможливлює проходження суден, крім випадків найвищого стояння води. Скелі показують, що вода тоді доходить до 80 футів висоти.

Лишаючись у тому ж положенні, лицем до водопаду, праворуч від нього бачимо гору Морумбва, 2000—3000 футів завв ішки, від назви якої і названо це місце. По лівий бік водопаду стоїть цибулиноподібна гора: вона трохи конічна і з неї злупився великий вигнутий шар, як це часто буває з гранітом, і лишилась широка гладенька, опукла поверхня, немов величезна цибулина. Ці дві гори тягнуться на північ майже на півмилі. Ріка на цій віддалі, хоч ще вузька, але рівна. Тільки окремі скелі видаються з її русла. По горі Морумбва, яка прилягає до водопаду, вони вилазили так високо, як було треба. Скелі були вимиті й вилощені водою, з котлоподібними заглибинами, іноді навіть на висоті 100 футів над найнижчим рівнем води. Коли ми потім злізли на північно-західний відріг тієї ж гори, то відразу побачили знайому форму цибулиноподібної гори. Перша точка зору зі схилу гори Морумбва була від другої на віддалі 700—800 ярдів. Цим ми закінчили огляд Кебрабаза з одного кінця до другого.

Ми не наважилися повернутися тією самою дорогою, якою йшли туди, і піднялися на положисту частину гори з північного боку. Три години важкої праці витратили ми, щоб прокласти собі шлях крізь густі тернові хащі. Поверхня гори часто схилялася під кутом майже 70°. Проте, провідник Шокулсбенла, жорсткі рогові, немов слонові підошви якого показували, що він звик до такої важкої роботи, ніс на собі глек з водою для нас майже всю дорогу. Ми провели цю ніч біля джерела туфової гори на північний схід від Чіперезіва, і спали дуже солодко.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Одного вечора тією самою дорогою, якою йшли ми, спустилася до нас у табір юрба тубільних музикантів і розважала нас своєю дикою і не неприємною музикою на марімба. Цей інструмент зроблено з твердих дощечок, неоднакових завширшки і завтовшки, які накладають на порожні гарбузи—горлянки різної форми. Коли ударяють по цих дощечках, утворюються звуки. Тубільці задовольнилися кількома кусками вибійки і пішли далі.

Коли ми прибули до Тетте, комендант повідомив нас, що скоро після нашого від'їзду вода в річці піднялася на фут і стала каламутною; помітивши це, один з тубільних португальців прийшов до нього з важливою міною і сказав: „Англійці

щось зробили з рікою". На жаль, така темність і забобонність, звичайні в тубільців, властиві і людям, вихованим у Португалії. Коли ми були в Тетте, один шіхотний капітан був відісланий до в'язниці в Мозамбік за те, що він виконав му-аве, або божий присуд, і тільки на підставі його скарав на смерть одну запідозрену особу.

Наприкінці жаркої пори року все сухе і вкрите пилом. Атмосфера сповнена синього туману і дуже душна. Як тільки починаються дощі, вигляд країни з дивовижною швидкістю кращає. Хоч у нас і не було вологої, оранжерейної атмосфери західних берегів, але все ж гори і долини, ще недавно висушені й руді, скоро вкрилися свіжою зеленою травою. Повітря очистилося від імли, і далечінь прояснилася. Ландшафт залитий потоками світла,—і вранці все збуджує дорогоцінне почуття бадьорості, перш ніж блиск півдня стомить очі. Коли я одного разу спитав у бечуана, що він розуміє під словом boitsepho (святиня), він відповів: „Коли вночі пройде злива і чисто обмиеться вся земля, і всяка рослина, і худоба, і перші промені сонця на кожній билинці купаються в краплях роси, і віє свіжий подих вітру,— ось святиня". Молоде листя різних дерев, особливо на високих місцях, буває рудого, блідочервоного або гвоздикового кольору, одне слово, кольору осіннього листя в Англії; в міру зростання листя змінює свій колір на приємний, свіжий, яскравозелений. Блискучі білі, червоні, гвоздикові і жовті квіти ростуть скрізь. Деякі темночервоні квіти, як кігелія, надають мальовничості цьому садові природи. Багато дерев, наприклад, червоні еретрини, ваблять око красою квітів. Білі пишні квіти баобаба, який іноді цвіте до дощів, і невеликі гарні квіти інших дерев, зібрані в рясні пучки, вкривають ліс. Міріади диких бджіл клопочуться з ранку до вечора. Акації приваблюють один вид жуків, тоді як пальми манять інших на свої великі листи. Комахи всіх родин тепер у повній силі. Блискучі метелики перелітають з квітки на квітку і разом з чудовими маленькими сонцевими пташками здаються невтомними. Безліч мурашок старанно відшукує поживу або переносить її додому в урочистій процесії. Перелітні птахи, наприклад, жовті трясихвістки й сині сорокопуди, відлітають, інші родини прилітають. Час від часу чути посвист кані, схожий на боцманський свисток, крик рябої зозулі, подібний до „пула" і гучні, високі звуки сивограків та птахів-носорогів. Ця груба музика напівзникає в масі чудових звуків співочих пташок,—африканські різдвяні свята здаються англійським травнем. Пташки з родини ткачиків скинули свій зимовий темнобурий одяг і пишаються в яскравому літньому вбранні червоного і, як смола, чорного кольорів; інші від зеленого перейшли до яскравожовтого з чорними, немов бархатними цятками. Бадьорий маленький самець пташки-вдови з блідочервоним дзьобом одяг літнє вбрання, чорне з білим; як багато дехто думає, штат його складається з семи самиць, з якими він

живе. Співочі пташки не дуже зв'язані з селищами, але в Африці вони часто збираються навколо залюднених місць. У нас створилося враження, що їх співи і краса призначені на втіху людям: як тільки ми наближалися до залюднених місць, ми дізнавалися, що настав час співання пташок. Раніш ми думали, що тільки хліб і вода приваблюють маленьких створінь до людини. Та згодом ми побачили безлюдне селище, всі жителі якого були забрані в рабство,—хліба стояли поблизу потоків, але не видно було ні однієї пташки. Червоногорлий, чорний ткачик прилетів зграями трохи пізніше. У цього ткачика довгий хвіст з чудового пір'я, який йому, певно, дуже заважає, коли він у довгій траві відшукує собі обід. Так само і одна з дрімлюг (Cometornis vexillarius), яка від голови до хвоста має лише десять дюймів, у листопаді привертає увагу парою двадцятишестидюймових довгих пер по середині кожного крила, дев'ятим і десятим зовні. Вони надають крилам повільного хвилястого руху, і очевидно, утруднюють літ дрімлюги, бо в інший час вона літає так швидко, що ні один хлопчик не може влучити в неї камінцем. Тубільці кинутою палицею можуть убити зайця і влучають дуже добре, але ніхто не попадає в дрімлюгу, коли вона не має цих пер, хоч би присмерком вона сиділа коло самісіньких ніг людини. Нащо утруднюється літ самця, ми пояснити не можемо. Тільки самці мають ці пера і то недовгий час.

Дивним здається, що різдвяні свята припадають на таку веселу сонячну пору року, яку ми тількищо описали. Літня одежа, співочі пташки, хлібні сходи і квітучі рівнини аж ніяк не нагадують зимових днів, коли дме різкий холодний вітер, земля вкрита снігом, і теплий камін стає приємним збірним пунктом сім'ї. Спогади про минулі дні, проведені в північному кліматі, навіяли на нас такий настрій, в якому ми дивилися на інші країни з досить вузької точки зору і, як ескімоси, завезені до Европи, сумно озирали цю сонячну частину нашого прекрасного світу, винну тільки в тому, що марно пропадає надмірна родючість, яка дає багатої поживи людям і тваринам. Про країни Африки і її жителів уже давно сказано, що там усе навпаки: „На головах людей росте вовна, а на хребтах овець—волосся". Трохи наслідуючи цю фразу, ми додамо, що чоловіки часто носять довге волосся, а жінки майже ніколи. Де є скотарство, там жінки орють землю, засівають поля і будують хатини. Чоловіки лишаються дома і шиють, тчуть, розводять плітки і доять корів. Очевидно чоловіки виплачують за своїх жінок посаг, а не одержують його з ними. Гірські жителі Европи вважаються гостинними, великодушними і хоробрими. Гірські жителі цієї частини Африки кволі, малодушні й боязкі, навіть якщо порівняти їх з їхніми ж земляками,—жителями рівнин. Багато европейців твердить, що африканці, та й вони самі, походять від мавп. Багато африканців думає, що після смерті душі переходять у тіла мавп. Більша частина письменників гадає, що чорні—варвари;

майже всі чорні думають, що білі—людоїди. Страховище дітей—домовий в одних—чорний, в других—білий. Не бажаючи далеко заходити з цими безглуздими порівняннями, ми повинні посміятися з безлічі нісенітниць, написаних про духовні здібності негрів. Коли ми, задля більшого ефекту, вживаємо ламану англійську мову і дитячі звороти, видаючи їх за переклади промов, які, десять проти одного, ніколи не були сказані, то ми несвідомо малюємо карикатури з самих себе, а не з негрів. Дивний факт, що европейці майже завжди починають говорити з тубільцями, додаючи до своїх слів літери е й о, наприклад: „Дайе мені хлібао, я даме тобі сухаряо", або „Дивио, дивио, скількие я принесе пивао". Наші матроси з цього й почали, хоч вони раніш ніколи не бачили чорних. Очевидно є якась природжена ідея, що таким способом можна зробити свою мову зрозумілою для народу, який говорить прекрасною мовою, і у якого зовсім нема місцевих наріч. Через відмінність вимови тільки деякі з европейців досягають точного знання африканських мов. Навіть тоді, коли вони починають вивчати їх замолоду. Скарги на бідність мови часто є тільки певною ознакою мізерної тямучості скаржника, і навіть найдосвідченіші дуже помиляються. Ми одного разу вважали, що слово, подібне до „сіріа", є назва країни, що лежить по другому боці річки. Це було „псидіа" і означає „інший бік". Відомий учений в одній науковій праці вжив „кайя" як тубільну назву одніеї черепахи. „Кайя" значить просто: „я не знаю". Таку відповідь дістав він. Так само безпідставно була приписана назва і одному гірському пасму. Кожний може зректися помилок, спогад про які через багато років змушує його червоніти. Взагалі, погляд розумного місіонера, який старанно вивчає мову, стоїть вище від погляду якогонебудь мандрівника. Хто знає їх мову, тому африканці дають такі ж розумні, якщо не влучніші відповіді, як і наші неосвічені простаки. Два віки тому предки нашого народу в Англії—певно, наші власні прадіди—були такі ж неосвічені, як тепер африканці. Забувши про це, ми можемо сміливо говорити про духовні здібності, даючи розуміти, що наші здібності мало не архангельські. Приписуючи варварам низькі прикмети, слуги і навіть вищі стани цивілізованих народів роблять багато гидких учинків.

Доктор Кірк цілком слушно ділить рік на три пори: холодну, жарку і дощову. Холодний період триває травень, червень і липень місяці; жаркий—серпень, вересень і жовтень. Дощів можна сподіватися в інші місяці року.

Період дощів у Тетте трохи різниться від багатьох інших країн, які лежать між тропікими тим, що кількість опадів тут значно менша. Дощі починаються в листопаді і кінчаються в квітні. У перший час нашого перебування в цьому місці випало тільки трохи більше 19 дюймів опадів. У середні роки і коли урожай добрий дощу випадає до 35 дюймів. У деякі дні зовсім не буває дощу, і рідко він триває цілими днями. Часто буває

тільки скороминущий проливень серед гарячого сонячного дня. Бувають періоди до восьми і навіть чотирнадцяти днів, коли немає ні краплі дощу, і тоді польові посіви терплять від сонця. Ця почасти суха пора буває в грудні і січні. Спека, очевидно, у різних широтах досягає певного пункту, а потім спадає, за якимсь законом, подібним до того, якому в інших країнах підлягають сильні морози. Після кількох днів дедалі більшої спеки, коли в найсильнішу жару термометр у тіні показує 103°, настає перелам погоди, і гроза на деякий час відсвіжує повітря. У Курумані можна сподіватися дощу, коли термометр стоїть вище 84°; у Колобензі при 96° ми ждали бурі. Вода в Замбезі піднімається до високого рівня двічі на рік. При першому, меншому піднятті вона досягає найбільшої висоти наприкінці грудня або на початку січня; друге, більше підняття води настає після того, як ріка переповнилася в середині країни,—так само, як і розлив Ніла, це прибування води в Тетте настає не раніш березня. Португальці казали, що в Тетте найбільша висота, якої досягає березнева повідь,—30 футів, і це буває тільки майже один раз за чотири роки; проте, їх спостереження ніколи не бувають точні, крім спостережень над слоновою кісткою, і в даному випадку вони покладалися тільки на свою пам'ять. Перший висотомір води в Тетте і взагалі по річці влаштовано на нашу пропозицію. Під час першої ж поводі найбільша висота води була 13 футів і 6 дюймів 17 січня 1859 р. і потім поступово впала на кілька футів перед березневою повіддю. Ріка раптом здувається, вода стає каламутною й нечистою, а швидкість течії досягає подекуди 4 вузлів. Через день-два після першого напору води течія стає рівномірніша на всьому руслі ріки і набуває своєї звичайної швидкості на фарватері, хоч повідь триває. В інший час вода Замбезі майже хемічно чиста, і фотограф вважає навіть, що для розчину сріблонітрату вона так само придатна, як і дестильована вода.

Щоб довідатися, чи судноплавна Кебрабаза під час поводі Замбезі, ми відвідали її втретє, при чому, звичайно, Морумбва становила найважливіший пункт. Виявилося, що бистрині Кебрабаза зникли й зрівнялися, тоді як в інших місцях течія стала сильніша. Поки ми їхали, вода швидко спала, і водопад Морумбва нічим не різнився від того, яким ми його бачили вперше. Деякі рибалки запевняли нас, що його не видно, коли вода в річці досягає своєї найбільшої висоти, і що течія тоді буває не дуже сильна. Ми переправились на правий берег. Тількищо настала пора дощів, і правий берег був такий же суворий і втомний, як і лівий. Нашому рухові заважала мокра висока трава, мокрі віти, за якими йшла пропасниця. На початку подорожі ми натрапили на кілька покинутих сіл, але, нарешті, в одній гарній долині зустріли кількох тубільців, до жалю бідних і голодних. Жінки збирали в лісі дикі плоди. Один молодий чоловік, який за 2 ярди вибійки взявся провести нас до водопаду короткою

дорогою, привів нас на круту гору до селища, що стояло над кручею. Тількищо почалася гроза, і місцевий старшина запропонував нам перебути в хатині, поки вона мине. Наш провідник, який розповів старшині, що він знав і розумів мету нашої подорожі, дістав довгу відповідь у доброзвучних білих віршах. Наприкінці кожного рядка провідник, що слухав з глибокою увагою, відповідав стоном, таким кумедним, що наші люди голосно розсміялись. Ні поет, ні провідник не звернули ні найменшої уваги на їх грубість і так само енергійно, як почали, довели діло до кінця. Наша нечемність уразила провідника, і він відмовився супроводити нас далі, хоч йому пропонували подвійну винагороду.

Не знаючи, що вирощуваний тут бавовник однаковий з звичайним американським, якщо не кращий від нього, ми привезли до Африки насіння і запропонували кільком португальцям та тубільцям, що мали намір вирошувати його. Проте, хоч дехто і намагався вдатися до цього джерела добробуту, ясно було, що розуміння їх не може піднятися вище чорної слонової кістки, як вони називають невільників, слонових бивнів і невеликої кількості золотого піску.

Пропасниця здебільшого починається з березня і квітня: у березні—якщо бувають значні проміжки між дощовими днями, у квітні—завжди, бо в цей час палюче сонце діє на величезні простори грязі й загинулої рослинності. Припадок пропасниці звичайно триває недовго, але він скоро знесилює людину; та тільки пропасниця припиняється—сили так само швидко відновлюються. Давно помітили, що ті люди, які лишаються довгий час на однім місці і ведуть недіяльне життя, більше терплять від пропасниці, ніж ті, хто постійно змінює місце і занятий духом і тілом. Проте, ми не могли всі вміститися на невеликому судні, коли воно рушало на розшуки, під час яких зміна місця й ландшафту була корисна для здоров'я. Дехто з нас мусів лишатися і доглядати власність експедиції, при чому робив по можливості розвідки, щоб ознайомитися з цікавими предметами в околиці. Яка б не була причина пропасниці, ми помітили, що її припадки часто бували в усіх в один час (malaria). Це здебільшого бувало при північному вітрі. Спершу всі думали: щоденне приймання хініну запобіжить хворобі. Протягом кількох місяців усі наші люди, крім двох, регулярно щоранку приймали хінін. Пропасниця іноді схоплювала того, хто вірив у хінін, тоді як ті, які ані найменшою мірою не вірили в запобіжну силу його, не зазнавали пропасниці. Чи приймали ми хінін щодня, чи зовсім не приймали цілий місяць, різниці не було ніякої. Пропасниця була безстороння і так само регулярно й часто нападала на нас, коли ми приймали хінін, як і тоді, коли він лишався цілий у похідній аптеці. Кінець-кінцем, ми відмовилися від хініну як запобіжного засобу. Найкращий запобіжний засіб проти пропасниці—досить цікава робота і до-

статня здорова їжа. Для людини, яка має добре житло й одежу, пропасниця в Тетте не страшніша, ніж звичайна застуда. Але якщо нема одного з цих предметів,—залінись або надмірно їж і пий чи, навпаки, харчуйся погано,—пропасниця напевно стане чимсь серйознішим. У Тетте вона слабкіша, ніж у Квіллімане або на низовинних морських берегах. Тому, що в цій частині Африки пропасниця така звичайна, як в Англії застуди, іноземцям завжди треба радити перебиратися якнайшвидше з берегів на високі місця. Коли доктор Кірк запропонував це, португальське начальство згодом скористалося з цієї вказівки і вислало до Тетте найближчий загін солдатів. Він складався з 80 чоловік і з них, не вважаючи на безладне життя їх, через те, що більшість з них належала до класу так званих „непоправних",— за три роки померло тільки десятеро і від пропасниці тільки п'ятеро. Хоч ми пересвідчилися, що хінін не є запобіжним засобом і діє, можливо, тільки як зміцнюючий, тонізуючий засіб, надає тілу здатності протистояти впливові болотного повітря (malaria),—проте, він незамінний при болі в спині та ногах, головному болі, позіхах, швидкому і іноді переміжному пульсі, помітному битті шийних судин, при обважнілих очах, розпаленій шкірі і білому язику[1].

Дуже дивно впливає африканська пропасниця на деякі характери. Веселість зникає, і весь розумовий горизонт заволікається темними хмарами суму й меланхолії. Найвеселіший жарт не може викликати навіть і тіні посмішки. Обличчя серйозне, очі обважнілі, і рідкі слова вимовляються пискливим голосом дитини, що плаче. Подразливість темпераменту часто буває першим симптомом пропасниці. У такий час чоловік відчуває себе дурнем, якщо і справді не стає таким. Нема нічого правдивого для жертви пропасниці, нема нічого приємного. Хворий свариться, сперечається і завжди вважає себе ображеним; він буває точнісінько таким, яким один ірландський корабельний хірург описав перед військовим судом п'яного: „нестерпна для

[1] Ліки, що складаються з 5-6 гранів ялапової смоли, такої ж кількості ревеню і 3 гранів каломелю та стількох же гранів хініну, прийняті у вигляді чотирьох пілюль з тинктурою кардамону, звичайно знищують усі симптоми за 5-6 годин. Чотири пілюлі—повна доза для чоловіка, для жінки досить однієї пілюлі. Наші люди називали ці ліки збудником, бо вони мають силу збуджувати навіть найсумнішого. Якщо ці ліки не діють, то дають повну десертну ложку гіркої солі. Хінін після або під час діяння цих пілюль, який приймається що дві або три години у сильних дозах, поки настане оніміння або цинхонізм,—завершує лікування. Єдині випадки, при яких ми були зовсім безпорадні, були ті, коли наставало уперте блювання. Ми одержали від віконта Торрінгтона значний запас „варбургських капель від пропасниці", ліків, які дуже ціняться в Індії. З уваги до люб'язності віконта, а також бажаючи відшукати ліки від цієї страшної хвороби, ми випробували каплі настільки, наскільки могли. Під час припадків дрожу ці ліки зігрівають, але не виліковують. Один старий чоловік був, здавалось, вилікований, але помер день чи два згодом. Нам дуже шкода, що ми не можемо рекомендувати цих ліків для Африки, хоч і знаємо, що вони високо ціняться в Індії

товариства людина". Якщо члени якогонебудь товариства мандрівників усі разом захворюють на болотну пропасницю, то життя керівника експедиції стає тяжким. Коли треба рушати далі, один приходить з сумним обличчям і вважає за цілком достатню причину для свого відчаю те, що він „розбив фотографію своєї дружини"; інший—„що його несправедливо тримають у його теперішньому стані, бо не зробили ніякого спеціального дослідження „десяти втрачених поколінь". Небезпечно сміятися з таких людей, бо розгніваний товариш може нечемно урезонити й показати місце вашого перебування „по той бік ефіопської ріки". Коли хтонебудь починає відчувати, що всі змовляються проти нього,—нехай він або прийме відповідну дозу „збудника", або нехай пише журнали, залежно від розуму, який дала йому природа.

Пересвідчившись, що з нашим пароплавом, усього тільки на десять кінських сил, не можна пройти ще раз Кебрабаза, що потрібна далеко більша сила для проведення судна під час поводі, ми надіслали урядові його величності точний звіт і просили дати придатніше судно. Тим часом ми досліджували ріку Шіре, північну притоку Замбезі. Від португальців ми не могли дізнатися нічого певного про цю притоку; вони казали, що на ній ніхто не бував і вони не знають, звідки ця ріка тече. Проте, за кілька років перед тим одна португальська експедиція намагалася пройти туди, але через непроникну ряску (Pistia stratiotes) облишила цю спробу. Багато хто твердив, що човни аж ніяк не можуть пройти крізь масу водяних рослин, які вкривають поверхню річки. Проте, інші таємничо давали зрозуміти, що не ряска повернула назад експедицію, а отруйні стріли, якими ворожі тубільці завдали великих втрат португальцям. Ніхто не посилав тубільних торгівців на Шіре, ніхто не зав'язував зносин з віроломними дикунами, які живуть по її берегах. Один купець з Сенна розповідав нам, що він якось спорядив караван; караван проплив трохи по річці, далі люди були пограбовані і повернулися ледве живі. „Наш уряд,—сказав комендант,—надіслав нам наказ допомагати вам і захищати вас; але ви йдете туди, куди ми не наважуємося. Як же ми зможемо захищати вас?" Ніхто не міг пригадати, щоб по Шіре колинебудь їздили європейці. Отже, дослідження було зовсім нове. Усі португальці думали, що манганджа хоробрі, але кровожерні дикуни; повертаючись, ми довідалися, що скоро після нашого від'їзду дуже поширилася чутка про трагічні результати нашої сміливої спроби: я немовби був убитий отруйними стрілами, а д-р Кірк смертельно поранений.

Перше наше дослідження по Шіре зроблено в січні 1859 р. На протязі перших двадцяти п'яти миль пливло вниз по річці чимало ряски, але не так багато, щоб заважати плаванню на човнах або якомусь іншому невеликому судні. Майже вся маса цієї водяної рослини іде з одного болота, яке лежить на захід,

і входить у річку позаду високого горба, який має назву гори Морамбала. Вище цього місця ряска ледве помітна. Коли ми наближалися до селищ, збиралося багато тубільців, озброєних луками й отруєними стрілами. Ми помічали, що багато з них, крадучися за деревами, цілять ся, немов збираючись стріляти. Усі жінки десь поховалися, а чоловіки, очевидно, приготувалися вчинити опір нападові. У селищі одного володаря, на ім'я Тінгане, зібралося принаймні п'ятсот тубільців. Вони наказали нам спинитися. Я зійшов на берег, і після мого пояснення, що ми англійці і їдемо не для захоплення невільників і не для завоювань, а тільки, щоб відкрити шлях, яким могли б проходити наші земляки для купівлі бавовни чи чогось іншого, що вони могли б продати, крім невільників, — Тінгане відразу поставився до нас дружньо. Цьому сприяла, певно, наявність пароплава, який показував, що тубільці мають справу з зовсім новим народом; усім бо відомо було, що володіння Тінгане є границею для всіх зносин між португальськими чорними тубільцями і тубільцями, які живуть далі; ні з того, ні з другого боку ніхто не міг пройти повз його володіння. Він був підстаркуватий, добре збудований чоловік, з сивою головою, понад 6 футів на зріст. Хоч він був трохи схвильований нашою присутністю, однак, охоче виконав наше прохання—зібрати своїх людей, щоб всі вони могли довідатися, яка мета нашої подорожі.

Коли ми зав'язували зносини з будьяким народом, ми завжди посилалися на відразу англійців до невільництва. Більша частина тубільців уже знала про зусилля англійців на морі для придушення торгівлі неграми. Отже, через те, що ми дбали спонукати їх, замість ловити й продавати своїх братів, вирощувати й продавати бавовну,—наше посольство було цілком природним. Далі, через те, що всі вони добре розуміють свою власну вигоду і всі завзяті торгівці, вони відразу сприйняли розумність нашої пропозиції.

Наріччя, яким тут говорять, цілком тотожне з вживаним у Сенна і Тетте. Спершу ми розуміли його настільки, що знали, чи те говорив товмач, що йому доручено, чи дозволяв собі зміни. Досить правильно виклавши те, що йому говорилося, він з упертістю кінчав словами: „Книга каже, щоб ви вирощували бавовник, англійці приходитимуть і купуватимуть його".

Коли ми вперше пробиралися по Шіре, наша увага здебільшого була звернута на саму ріку. Треба самому відчути, щоб зрозуміти те захоплення, яке відчуваєш, вийшовши з розтягнутих більш як на 200 миль лабіринтних закрутів якоїнебудь до того ще недослідженої ріки. Уся нижня частина ріки, як виявилося, мала принаймні 2 сажні завглибшки. Вище, де маса води меншає через те, що виходять і знов впадають рукави, ріка стає мілкіша; але й там немає ні однієї мілини, і судно легко проходить. Ми повинні були особливо дбати про те, щоб ні один з наших вчинків не здався підозрілим купкам людей, які

спостерігали нас. Пройшовши сотню миль по прямій лінії (закрути ріки подвоювали цю віддаль), під 15°55′ південної широти ми натрапили на перешкоду для дальшої подорожі пароплавом—на водопад, названий нами на честь одного мужа, ім'я якого стало вже світовим і якому ми не маємо змоги віддячити за його великодушну доброзичливість,—Мурчізонівським. Тубільна назва іншого водопаду—Мамвіра. Це той водопад, коло якого вперше була зроблена зупинка під час подорожі на пароплаві. Кут падіння далеко менший, ніж у п'ятьох водопадів вище нього: порівняно з тими він справді такий малий, що ми, відкривши ті, не включили його в їх число.

Ми лишалися тут кілька днів, сподіваючися, що трапиться нагода для спостереження довгот; але здебільшого йшов дощ або небо було вкрите хмарами. Зважитися на подорож сушею ми не могли, поки тубільці так підозріло ставилися до нас, що і день і ніч тримали великий караул по берегах ріки. До того ж і погода була несприятлива. Пославши двом володарям подарунки і посольство, ми повернулися до Тетте. Спускаючись униз по річці, ми йшли швидко, бо нам допомагала течія. Бегемоти ніколи не помилялися і давали нам дорогу. Крокодили, які були не такі розумні, іноді з неймовірною силою кидалися на нас, гадаючи, що ми якась потворна плавуча тварина. Вони лишалися на фут під водою, але ногами й тулубом знімали три виразно окреслені хвилі, які позначали їх шлях; лише за кілька ярдів від здобичі, на яку вони сподівалися, крокодили піднімали з води голову і, як камінь, ішли на дно, не торкаючись до судна.

У середині березня того ж року (1859) ми знову вирушили по Шіре. Тубільці тепер ставилися прихильно й охоче продали нам рижу, птахів і продуктів з своїх полів. Ми зав'язали дружні стосунки з володарем Чібіза, селище якого лежало миль за десять нижче водопаду. Під час першого нашого відвідування він надіслав двох чоловік запросити нас на пиво; але пароплав був для них таким страховищем, що вони, прокричавши нам запрошення, сплигнули на берег і покинули свій човен серед ріки. Чібіза, не зважаючи на свій чорний колір, був дуже хитра людина, справжній портрет одного з наших найзнаменитіших лондонських акторів і найрозумніший з володарів у цій країні. На його долю, як казав він, припало багато боротьби, але її завжди починали інші; він завжди був правий і осуду заслуговували інші. Крім того, він твердо вірив у право королів. Коли помер його батько, лишивши йому володіння, він був, з його слів, звичайною людиною; але як тільки він прийняв такий високий сан, то відчув силу, яка перейшла на голову його і на хребет його; він відчував, як вона входила, і узнав, що він володар, наділений владою і обдарований мудрістю. Тоді народ став боятися і шанувати його. Про це він згадав так, як згадується про якийнебудь природно історичний факт, коли

й мови не може бути про сумнів. І його піддані вірили в нього: вони купалися в річці, ані трохи не боячись крокодилів, бо їх володар кидав туди сильний засіб, що уберігав їх від зубів цього страшного плазуна.

Поки наше судно стояло проти селища Чібіза, я і д-р Кірк з кількома макололо рушили пішки на озеро Шірва. Ми пішли в північному напрямі по горяній країні. Жителі ставилися до нас дуже неприхильно, а на провідників не можна було покладатися, бо деякі з них намагалися завести мандрівників. Масаказа, один з начальників макололо, почув кілька слів, які переконали його, що провідник хоче їх завести. Він був спокійний, поки досягли безлюдного місця; тоді він підійшов до мене і сказав: „Цей хлопець негідник, він хоче нам лиха. Спис у мене гострий, і тут нема нікого. Чи не покласти його у високу траву?" Якби я дав йому щонайменший знак згоди або просто промовчав, то цей провідник не міг би вже ніколи супроводити когось іншого, бо в одну мить він був би там, де „нечестиві перестають робити лихо". Згодом виявилося, що в цьому випадку зовсім не було ніякої зради, а непорозуміння виникло через недостатнє знання мови і країни. Мандрівники вимагали провести їх до „ніанджа мукулу", тобто до великого озера, і розуміли під цим озеро Шірва. Провідник повів їх навколо дуже горбастої смуги горяної країни, і вони поволі дотяглися до довгого болота; це болото ми назвали слоновим, бо бачили там безліч цих тварин, але справді воно було місцем, відомим під назвою „ніанджа мукулу", або великого озера. Ніанджа, або ніанза, значить взагалі болото, озеро, річка або навіть звичайний струмок.

Ми пішли, нарешті, далі без провідників або тільки з хворими провідниками: часто ми—досить дивно!—завдячували божевільним різних сіл. Один з них завітав, коли ми спали під відкритим небом, і всю ніч протанцював і проспівав коло наших ніг. Ці бідні люди симпатизували нам, певно, думаючи, що ми належимо до того ж класу, що й вони. А бувши вільними від впливу своїх земляків, вони й справді співчували іноземцям, приязно чіплялися до них і часто показували справжню дорогу, тоді як ні одна людина при здоровому розумі не погоджувалася на це ні за гроші, ні за добре слово.

Становище манганджа було тоді дуже незалежне: разючий контраст з тим пригніченим становищем, в яке вони потрапили пізніше, коли на їх країну впав тяжкий бич полювання на невільників. З різних селищ лунали барабанні сигнали, звуки виклику і боязні долітали вдень до наших вух. Одного разу ми не спали цілу ніч, щохвилини сподіваючися нападу. Я і д-р Кірк бажали, щоб не сталося нічого такого, що здалося б ворожим для тубільців. Масаказа ж палко намагався показати, що він, у разі боротьби, подолає тубільців.

Наше терпіння нарешті закінчилося успіхом: 18 квітня ми

відкрили озеро Ширва, значну масу гіркої води, в якій були п'явки, риби, крокодили та бегемоти. Через те, що озеро, певно, не має ніякого витоку, вода в ньому трохи солонувата. Очевидно, воно глибоке, на ньому є острови, що височаться як горби. Пункт, з якого дивилися на озеро, був на підніжжі гори Піріміті, або Мопео-пеу, на південно-західній її стороні. Краєвид звідти в північному напрямі обмежується поверхнею озера з двома невеликими острівцями, які лежать віддалік; більший з них, схожий на верхушку гори і вкритий деревами, ближчий до переднього плану. На схід тягнеться пасмо горбів, а на заході стоїть гора Чікала, яка, очевидно, зв'язана з великою масою гір, названих Зомба.

Береги, поблизу яких ми провели дві ночі, вкриті очеретом і папірусом. Хотівши визначити широту з допомогою природного горизонту, ми пройшли вбрід по воді чималу віддаль до місця, на яке нам показували, як на піщану мілину, але на нас напало стільки п'явок, що ми мусіли повернутися; одна жінка розповідала нам, що чоловіки, заманивши нас у воду, хотіли нас цим згубити. Ми дізналися, що величиною своєю це озеро аж ніяк не може рівнятися з іншим, яке лежить далі на північ і від якого воно відділене тільки косою. Північного кінця Ширва ми не бачили, хоч і підходили до нього. Довжина озера, певно, доходить до 60—80 миль, ширина—близько 20 миль. Висота над морем дорівнює 1800 футів. Вода на смак схожа з легким розчином гіркої солі. Країна навколо озера дуже красива і вкрита багатою рослинністю, а хвилі, які під час нашого там перебування розбивалися на південному сході об скелю і пінилися над нею, надавали ще більшої краси краєвидові. Недалеко від східного берега стоять дуже високі гори, які мають, можливо, 8000 футів над поверхнею моря. Коли вже видно їх високі круті вершини, деякі вище, деякі нижче хмар,—сцена стає величною. Це пасмо називається Міланджe. На захід стоїть гора Зомба, заввишки 7000 футів і миль з двадцять завдовжки.

Нашою метою було більше здобути довір'я народу, ніж провадити дослідження, і тому ми вважали, що для одного походу досить заглибилися в середину країни. Ми думали, що при повторному відвідуванні, як зробили це на Шіре, певніше досягнемо своєї мети, і вирішили повернутися до судна коло острова Даканамойо. Та замість того, щоб повернутися тією самою дорогою, якою йшли, ми пішли на південь повз гори Чірадзуру, між рідними Чібіза, і звідти через прохід Зеді до Шіре. І добре було, що ми прийшли до судна саме в цей час, бо наш славний Джон Уелькер, який лишався там, увесь час дуже хворів на пропасницю. Тим часом ми, проблукавши по горах 22 дні і спавши всі ночі, крім однієї, на відкритому повітрі, повернулися з дороги бадьорі. Товариш Уелькера, Роуе, у якого були ліки, не дав йому нічого, бо не знав, що в нього за хвороба. Якщо взяти до уваги вже перелічені

симптоми, або пригадати, що в цій країні майже всяка хвороба виявляється пропасницею або змінюється болотним повітрям, то ледве чи можна не пізнати пропасницю. Через те, що стан Уелькера був дуже небезпечний, йому відразу дано велику дозу каломелю. Це допомагає іноді, коли інші засоби не діють, але треба побоюватися слинотечі. Давши дозу в 20 гранів, можна спричинити велике виділення жовчі, наслідком чого настає вилікування. Цим можна скористатися тільки тоді, коли інші засоби не впливають, або коли до пропасниці приєднується жовтяниця. Ми бачили такого роду випадок вилікування великою дозою каломелю, коли натяжний пластир, накладений під ложечкою для спричинення блювання, витягав пасоку чорну, як портер, немов кров була насичена жовчю. Ми подаємо ці вказівки, хоч, як уже сказано, думаємо, що ні одна місія або експедиція не повинна вступати в країну інакше, як з досвідченим лікарем, який має бути важливим членом її штабу.

Уелькер скоро видужав, хоч тривалою пропасницею тіло його було виснажене далеко більше, ніж здавалося відразу після дії ліків. Матроси під час нашої відсутності нарубали добрий запас дров для пароплава, і ми скоро пішли вниз по річці.

Пароплав прибув до Тетте 23 червня і після ремонту вирушив далі до Конгоне, щоб одержати провіант від одного з крейсерів її величності. Ми були добре забезпечені найкращими запасами, але, на нещастя, втратили значну частину їх, і мусіли тепер терпіти недостачу харчів. По дорозі вниз до Конгоне, в одному селищі тубільців нижче Мазаро, ми купили кілька гігантських качанів капусти і гарбузів. Наші обіди складалися звичайно тільки з однієї страви. Проте, другого дня чорний куховар з Сіерра-Леоне дуже здивував нас, принісши другу страву. „Що ви там несете?“ запитали ми здивовано. „Торт, сер“. „Торт? З чого ж він зроблений?“ „З капусти, сер“. Через те, що у нас не було цукру і ми не могли заповнити цієї недостачі уявою, як бувало в дні дитинства, ми й не мали насолоди від страви, приготованої генієм Тома.

Бриг її величності „Персіянин“, під командою лейтенанта Сомареца, відвідав нас на своєму шляху до мису Доброї Надії і, хоч у нього самого було небагато провіанту, великодушно запропонував нам усе, без чого він міг обійтися. Ми тепер звільнили наших круменів, бо не могли користатися ними під час наших сухопутних подорожей: вони нездатні були багато ходити. З макололо вибрано кілька чоловік, бо вони, бувши добрі ходоки, могли рубати дрова й оберігати судно, і до того ж обмежувалися тільки тубільною їжею.

Перебуваючи на Конгоне, ми вважали за потрібне витягти пароплав для ремонту на берег. Він був збудований з нововинайдених стальних пластин, завтовшки тільки $^1/_{16}$ дюйма, патентованих, але, на жаль, раніш ніколи не випробуваних. Збудувати судно для відкриттів з невипробуваного матеріалу було не-

розумно. Від якогось хемічного впливу в цьому стальному апараті утворилася невелика дірка; від цієї точки поширилися в усіх напрямах променеподібні гілки, немовби плями або невеликі зореподібні щілини, які іноді бачимо на льоду при розтаванні. Скрізь, де на цих розгалуженнях були згини, утворилися дірки. Дно дуже скоро зробилося, як решето, скрізь усіяне невеликими отворами, через які проходила вода. Машиніст законопачував найбільші, але як тільки судно спускали на воду, вони знову пробивалися. Уранці звичайно першою новиною була неприємна звістка про якунебудь течу в передній частині, а то й у середній, що було ще гірше.

На початку серпня, коли ми були в дорозі, на Замбезі часто йшли зливи. Восьмого серпня в нас було понад 3 дюйми дощу. За цю величезну кількість, значно більшу, ніж у Тетте в будьякий день дощової пори, ми завдячували близькості моря. Іноді каюти були майже затоплені, бо до тієї води, що проходила через отвори в дні, доливав дощ крізь стелю. Коли ми хотіли писати, то мусіли розкривати парасольку. Спосіб злуки частин пароплава також був новий, і через діяння задньої частини на середню накочувалась річкова вода й лилася потоками по підлозі та провіантських ящиках, туди, де лежали подушки, які одночасно служили стільцями й постелями. Той, хто намагається скласти собі уявлення про клімат, повинен пам'ятати, що причиною пропасниці, на яку ми хворіли, здебільшого було спання на цих мокрих подушках. Багато екземплярів рослин, які д-р Кірк з труднощами зібрав і старанно приготував, були знищені, або їх треба було ще раз сушити, коли вони випадково попадали на мокрі місця в каюті.

Коли ми стояли біля одного острова, за кілька миль нижче Мазаро, нас відвідав володар його, Поль, родич бунтівливого Маріано.

Він тількищо повернувся з Мозамбіка, де, вживаючи місцевий вираз, „аранжувався" з владою. Він розповів нам, що генерал-губернатор д'Альмейда нічого не знав про Конгоне і, як і інші, думав, що Замбезі впадає в море при Квіллімане. Його вельможність запитувала Поля про правильність моєї карти в цьому пункті.

Ми згадуємо про це, бо португальці трохи згодом намагалися серйозно довести, що Конгоне вже давно добре відома їх невільницьким суднам. Поль мішаного походження, але, очевидно, цілком здоровий, бо з потомків португальців у східній Африці він єдиний справді огрядний чоловік. Стид і сором, що певні хвороби, занесені сюди португальцями і залишені в спадок, стали такими загальними між гальбкастами, що не можна зробити рішучого висновку про дальше їх існування тут як раси.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИИ

Запасшись дровами в Шамоара, близько середини серпня, ми знову рушили на пароплаві по Шіре з наміром краще ознайомитись з народом і зробити другу і до того ж тривалішу пішохідну подорож на північ озера Шірва, щоб пошукати озеро Ньянза, про яке, під назвою Ніініезі (зірки), ми вже дістали деякі відомості. Шіре далеко вужча, але глибша Замбезі, і по ній легко пливти судном. Притока ця тече по низовинній і дуже родючій долині, завширшки від 15 до 20 миль. З обох боків цю долину обмежують пасма лісистих горбів. Протягом перших 20 миль на лівому березі горби стоять біля самої ріки, далі йде Морамбала, назва якої означає „висока сторожова башта",— поодинока гора, за 500 ярдів від берега ріки, з крутими боками на захід, до 4000 футів заввишки і майже до 7 миль завдовжки. На самій вершині вона вкрита лісом і дуже красива. Південний кінець, коли його розглядати віддалік, являє прекрасний положистий схил, на який легко зійти. Проте, бік, обернений до Шіре, крутий і скелястий, особливо у верхній половині. Майже на середині гори видно невеличке село. У ньому чиста і зміцнююча атмосфера, і воно стоїть вище обширу москітів. Там на висоті зовсім інший клімат і зовсім інша рослинність, ніж на рівнинах. Але жителі більшу частину свого життя мусять проводити серед білих клоччуватих хмар, які в дощову пору щодня вкривають вершину їх улюбленої гори. Коли ми вперше зійшли на гору, ці гірські жителі зустріли нас приязно; при другому нашому відвідуванні виявилося, що Маріано майже всіх їх забрав у неволю. Д-р Кірк на цій і інших горах знайшов понад тридцять видів папороті і навіть великі деревні папороті, тоді як на рівнинах трапляється тільки один вид. Лимонні й апельсинні дерева ростуть дико, а ананас вирощується жителями. Між великими деревами навколо підніжжя гори знаходить собі притулок і їжу безліч птахів калао, яструбів, а також мавп, антилоп і носорогів. Гаряче джерело повільно котиться рівниною. Чиста вода, як кришталь, б'є джерелом з землі з двох, на кілька ярдів віддалених одна від одної, точок, і утворює прекрасний потік гарячої води. Температура її була 174° за Фаренгейтом, і, щоб зварити в ній яйце, треба було майже стільки часу, як і звичайно. Наш провідник кинув туди невелику гілку, щоб показати нам, як скоро може змертвити листя марсе-авіра (кипляча вода). Нещасні ящірки й комахи, очевидно, не розуміють властивостей гарячого потоку, бо на дні його лежить багато їх трупів. Один великий жук сів на воду і загинув перш, ніж устиг скласти свої крильця. На камені вода відкладає кору, що пахне сіркою. Майже на 100 футів від джерела мул такий гарячий, що тіло ледве витримує. Після купання в потоці шкіра стає чистою, і мул зовсім не пристає до неї. Дивно, що португальці не лі-

куються в ньому від численних шкірних хвороб, на які вони часто хворіють.

На захід від Морамбала, у великій рівнині, яка утворює косу між ріками Шіре і Замбезі, з'являються групи пальм та акацій. Тут сприятливе місце для всякої дичини. Суднові робітники з Замбезі побоялися спати на рівнині, думаючи, що там є леви; вони вважали за краще ночувати на острові. Деякі чорні, що супроводили нас від Шупанга як вільні робітники, одного вечора почали кричати, що на березі стоїть лев. Було дуже темно, і ми могли розрізнити тільки дві світлі точки, які мали бути очима лева. Тут, як і в інших місцевостях, панує думка, що вночі очі лева завжди мечуть вогонь. Через те, що це не були світлі жуки,—бо вони не поворухнулися, коли в них вистрелили,—це певно були світлячки.

По той бік Морамбала Шіре в'ється по широкому болоту. На кілька миль далі на північ простягається широке море свіжої зеленої трави. Воно таке рівне, що ним можна скористатися для визначення меридіанної висоти сонця. За 10-15 миль на північ від Морамбала стоїть дахоподібна гора Маканга, або Чі-канда; кілька інших, з вершинами, схожими на граніт, тягнуться на північ і утворюють східну границю долини. З заходу вона так само обмежена гірським пасмом, але воно складається з метаморфічних скель і починається проти Сенна. Пройшовши частину цього болота, ми досягли широкого пояса пальмових і інших дерев, які вкривають прекрасну рівнину на правому березі. Тут було багато слідів великої дичини. Слони також з насолодою їдять пальмові горіхи, які мають приємний пряний смак і вживаються на їжу людьми. Між гіллям одного величезного дерева ми помітили двох зміїв-піфонів, які звилися докупи, і застрелили обох. Більший з них, самиця, мав завдовжки 10 футів. Вони нешкідливі і, кажуть, становлять добру страву. Коли макололо запалили траву там, де вони хотіли рубати дрова, з вогню вискочив буйвол і лото напав на одного з робітників, молодого хлопця Матланіане. Ніколи його стрункі члени не робили йому такої послуги, як протягом кількох хвилин його одчайдушного тікання від розлютованої тварини. Коли він добіг до берега і стрибнув у річку, скажений буйвол був за якихось шість футів позаду його. Ввечері, закінчивши рубати дрова, кілька чоловік пішло ловити рибу. Вони додержували загальноафриканського звичаю хвилювати воду, сильно ударяючи кілька разів вудлищем по ній після того, як закинуть вудку, щоб притягти увагу риб до принади. Причина того, що вони нічого не піймали, була та сама, яку в подібних випадках зазначають в Англії, а саме, що „вітер охолодив риб, і вони не хочуть клювати". Коли ми пішли далі, болотистий берег був облямований безліччю маісових, гарбузових і тютюнових посівів. Вони належали тубільцям, які живуть на горбах і в суху пору року спускаються й обробляють ниви на місцях, що в інший час укриті водою. Поки польові рослини

розвиваються, тубільці ловлять багато риби, переважно Clarias capensis і Mugil africanus; її сушать на продаж або для власного вжитку.

Рушивши далі, ми переплили глибокий, майже в 30 ярдів завширшки потік, який витікав з відкритого озера, завширшки в кілька миль. У різних місцях його юрби чоловіків навантажували на свої човни коріння лотоса, яке вони називають ніika і яке, коли його скип'ятити і підсмажити, схоже на наші каштани і дуже поширене в Африці як поживна речовина. З цієї лагуни і через цей потік спливає вниз головна маса ріки Шіре. Сама лагуна називається Ніанджа еа Мотопе (озеро грязі). Воно називається також Ніанджа Пангоно (мале озеро), тоді як Слонове болото відоме під назвою Ніанджа Мукулу (велике озеро). По береговій лінії, все ще помітній на прилеглих горбах, видно, що колись це були справжні озера. Отже, назви їх, що збереглися в переказах, становлять ще один новий доказ загального висихання, якого зазнала Африка. Ніхто не повірить, щоб колинебудь географічні знання португальців сягали далі цих великого і малого Ніанджа. Але віконт Са да Бандейра в своєму патріотичному захопленні доводить, що не ми відкрили озеро Ньянза; в офіціальному листі до мозамбікського генерал-губернатора він справді подає єдину звістку, яку міг дати старий ліссабонський архів, а саме, що жителі Сенна торгували з жителями по Маромбало і, як він твердить, само собою зрозуміло, мусіли плавати на суднах по вищезгаданих малому і великому болотах, або ніанджа. Немов обидва ці болота—озеро Ньянза! Водопадів на Шіре зовсім не взято до уваги. Великі водопади Вікторії, або Мозі-оа-туніа, як ми помітили, зовсім не були відомі португальцям. Проте, прочитавши цитату його вельможності з звітів одного старовинного автора, який описав їх з переказів, ми думали, що п'ять великих Мурчізонівських водопадів, які падають на 1200 футів і віддалені від Сенна тільки на 150 миль, мали бути відомі стародавнім португальцям, і ми все ще готові повірити, що ці водопади були ними досліджені. Однак, тому, що це відкриття від іншого світу було приховане, воно стоїть на одній дошці з дослідженнями неосвічених африканців. Соромно казати, але це факт, що добрий віконт тепер так само відчуває невигоду короткозорої політики своїх предків у географічних справах, як його потомки відчуватимуть і оплакуватимуть шкоду від теперішньої перекрученої торговельної політики його сучасників. Один ієзуіт зробив колись пропозицію прослідити озеро Мараві, але ніде не знайдено згадки, чи здійснена вона. На жаль, це все, що ми могли довідатися від португальців про цю країну. Коли б ми мали можливість відкрити щось докладніше про їх дослідження, то ми напевно не приховали б цього.

Пізно після полудня в перший день подорожі, покинувши місце, де брали дрова, ми запитували в селищі Чіканда-Кадзе в однієї володарки, чи не продасть вона рижу для наших людей. Та

ми були тепер у блаженній країні, де зовсім не знають ціни часові і де люди, стомившись, сідають і заспокоюються; тому вони запропонували нам почекати до другого дня, коли вони і думали продати нам трохи харчів. Але у наших сорока чорних не було нічого на вечерю, і ми мусіли йти на пароплаві далі, щоб досягти селища за кілька миль вище. Коли ми натрапляли на людей, яким однаково було, купимо ми щонебудь, чи ні, і які думали, що треба поспішати тільки тоді, коли тікаєш від ворога,— наші поняття, що час—гроші, а гаманець з грішми—сила, зазнавали поразки. Тут, на щастя, невідоме становище сильної конкуренції, яке в Англії виснажує душу й тіло і робить життя тяжким. Оброблені місця становлять тільки точечки відносно до тих полів родючого грунту, по яких ніколи не проходить ні коса, ні плуг. Соромно, що так небагато людей дістає насолоду з достатку, який дає природа Африки!

Мізерний маленький пароплав не міг підняти всіх людей, які були з нами. Тому, щоб полегшити пароплав, ми посадили кілька чоловік у боти, і вони тяглись за судном. У темряві один бот перекинувся, але всі, що були на ньому, крім одного бідного хлопця, який не вмів плавати, були врятовані. Смерть його засмутила всіх нас і посилила побоювання, яке ми часто відчували,—як би з нашим мізерним судном не втратити так само когонебудь з наших земляків. З нами зробили якнайгірше: нас запевнили, що пароплав може підняти від десяти до двадцяти тонн і близько тридцяти шести чоловік, але ми пересвідчилися, що з таким тягарем він так глибоко сидить у воді, що майже вкривається нею, і тому мусіли вдатися до згаданого засобу, який привів до описаного нещасливого випадку.

Другого дня ми досягли селища Мбома (16° 56′ 30″ південної широти), жителі якого вирощували багато рижу і були завзятими торгівцями. Риж продавався за дуже низьку ціну. Але ми не могли купити й десятої частини припасів, запропонованих нам за безцінь.

Один тубільний менестрель давав нам увечері серенаду, граючи багато прекрасних п'єс на своєрідній одноструннй скрипці і супроводячи їх дикими, але не немилозвучними співами. Він сказав макололо, що думає грати всю ніч, щоб спонукати нас зробити йому подарунок. Тому, що ночі були холодні, термометр падав до 47°, і випадково був густий туман, його запитали, чи не боїться він потерпіти від холоду. З справжнім захопленням італійського артиста він відповів: „О, ні! Я проведу ніч у великих човнах з моїми білими товаришами. Я часто чув про білих людей, але досі ще ніколи не бачив їх і повинен добре співати й грати перед ними". Проте, ми відкупилися від нього невеликим куском вибійки, і він пішов від нас у доброму настрої. При сході сонця вода в річці мала 70° і, отже, була на 23° тепліша, ніж повітря у той же час. Через це утворився густий туман, який піднімався з ріки, як пара. У таких випадках холодне купання вранці в цю

пору року не годиться: замість того, щоб зігрітися, вийшовши з води, доводиться мерзнути, бо повітря значно холодніше від води.

Пасмо горбів, яке починається проти Сенна, за 2-3 милі підходить до селища Мбома і потім тягнеться в північно-західному напрямі. Головний горб має назву Малаве. На його вкритих деревами пологих місцях розмістилося кілька селищ, а в скелях є оголене кам'яне вугілля. Чим далі ми піднімалися по річці, тим краща була країна: родюча долина ставала не така болотиста, на ній було дедалі більше дерев.

Обидва береги всіяні пастками на бегемотів, які є на кожному шляху, прокладеному цією твариною, коли вона виходить з води пастись. Бегемот живиться тільки травою, і там, де загрожує небезпека, він пасеться тільки вночі. Його величезні губи діють, як сінокосарка, і утворюють, коли він їсть, доріжку низько скошеної трави. Ми ніколи не бачили, щоб він їв водяні рослини або очерет. Клики, очевидно, стільки ж знаряддя нападу, як і оборони. Пастка для бегемота складається з колоди завдовжки в 5-6 футів з вістрям списа або шпицею з твердого дерева; вістря просочене отрутою, колода почеплена на вірьовці, протягнутій через вилоподібний стовп. Вірьовка заднім кінцем зачеплена внизу за гак, з якого спорскує, як тільки бегемот наступить на неї. Тварини обережні і тому ще й тепер дуже численні. Одну з них злякало судно, підійшовши близько до берега. Тікаючи від нього, тварина кинулась стрімголов на берег і потрапила прямо в пастку. Важка колода впала бегемотові на хребет, і отруєне вістря списа ввійшло в м'ясо на фут завглибшки. У передсмертній боротьбі тварина кинулася назад до ріки, де й померла через кілька годин, давши можливість тубільцям побенкетувати. Отрута, що міститься на кінці списа, не проходить в м'ясо, крім тієї частини, яка оточує рану; цю частину викидають. По деяких місцевостях до колоди, щоб збільшити її вагу, чіпляють великі камені, але тут досить важке і саме дерево.

У сутінках нас владним голосом запитано з берега: „Чого вам треба? Чого вам тут треба? Що означає все це плавання вперед і назад?"—„Можете там спати спокійно, вас не чіпають", відповідали макололо.

„Теча більша, ніж будьколи, сер, і в трюмі вода стоїть на висоті фута"—були перші слова до нас вранці двадцятого. Але ми звикли до такого становища і готові були щохвилини почути про якийнебудь новий „потоп". Підлога кают завжди мокра, і ми часто мусіли цілий день викачувати воду, що сприяло поширенню між тубільцями думки, немов англійці живуть у воді або на воді і не мають інших будинків, крім суден. Каюти стали тепер улюбленим місцем для розплоду москітів, і ми опинилися серед кровопивць, що з них деякі породи виявляли до нас жорстоку уважність. Один великий бурий вид, який португальці звуть mansos (ручний), підлітає просто до своєї жертви і від-

разу розпочинає діло, немов він прошений гість. У деяких з дрібніших порід надзвичайно гострі жала і дуже сильна отрута. „Що б їли ці комахи, коли б ми не йшли цією дорогою?" спадало нам на думку.

Природною поживою москітів є, певно, рослинні соки й рослинна речовина, яка гниє в мулі, а кров не необхідна для їх існування. У місцевостях, багатих на болотні випари, вони дуже поширені, і наявність їх може служити людині вказівкою про те, що треба йти з цих місцевостей і шукати здоровших. На височинах не з'являється ні один москіт. На низовинах їх міріади. Апарат для кусання мають тільки самиці, і число їх, очевидно, незмірно більше від числа самців. Коли ми тихого вечора ставали на якір, вони були нестерпні, і ми якнайшвидше тікали під наші сітки. Нещаслива й безсонна ніч, причиною якої може бути один єдиний москіт, що забрався під сітку, так добре відома і так часто описувалась, що нема потреби змальовувати її тут. Скоро кожний з досвіду дізнається, що єдиний засіб проти цього жорстокого порушення спокою й душевного настрою, це—старанне витрушування сітки перед тим, як вкриватися нею, щоб не лишалося ні одного з цих бичів.

За кілька миль вище Мбома ми знову прийшли (16° 44′ 30″ південної широти) до селища володаря Тінгане, який боєм своїх військових барабанів швидко скликав сотні озброєних людей. Луки й отруєні стріли виробляються тут з більшим умінням, ніж далі вниз по річці. Партії маріановських мисливців за неграми дуже боялися цих зубчастих стріл і довго держалися віддалік від селища Тінгане. Жителі цього селища ставилися до нас тепер досить приязно і вкрили берег різними предметами для продажу. Ось з'явилася велична гора Піроне, якій ми дали ім'я Кларендон. Далі на північний захід височить південний кінець великого пасма Міланджe, що має вигляд незакінченого сфінкса, оберненого лицем до озера Шірва. Кажуть, що Руо (16° 31′ 0″ південної широти) починається в горах Міланджe і тече на південний захід, де вище резиденції Тінгане з'єднується з Шіре. На недалекій віддалі по той бік Руо лежить Слонове болото, або Ніанджа-Мукулу, куди приходять великі стада цих тварин. На око нам здалося, що було відразу до восьми сотень слонів. При виборі такого місця вони виявили звичайний свій розум, бо ні один мисливець не може близько підійти до них по болоту. Тепер вони трималися далеко від пароплава, але, коли він прибув сюди вперше, ми ввійшли в середину стада і з палуби застрелили кількох слонів. Одного уроку було досить, щоб навчити їх, що фуркаюча потвора є річ, якій треба давати дорогу, і тепер, тільки побачивши пароплав, вони пішли милі за дві-три в середину болота, порізаного в усіх напрямах рукавами Шіре. Красивого молодого слона спіймано тут живим тоді, як він хотів вибратися на берег услід за своєю матір'ю. Коли його захопили, він закричав так дуже, що ми, щоб уник-

нути розлюченої матері, пішли далі й потягли його за хобот по воді. Коли люди тримали його за хобот над шкафутом, ззаду наспів макололо Монга, сміливий мисливець на слонів, і з своєрідною мисливською лютістю провів своїм ножем упоперек хребта. Рана була добре зашита, і молода тварина скоро стала зовсім ручною, але, на жаль, загоєнню рани заважало дихання і через кілька днів слон помер від втрати крові. Якби він лишився живий, і ми змогли б доставити його додому, то це був би перший африканський слон, якого побачили б в Англії. Африканський слон-самець має заввишки 10-11 футів і різниться від азіатського, головне, опуклою формою лоба і неймовірною

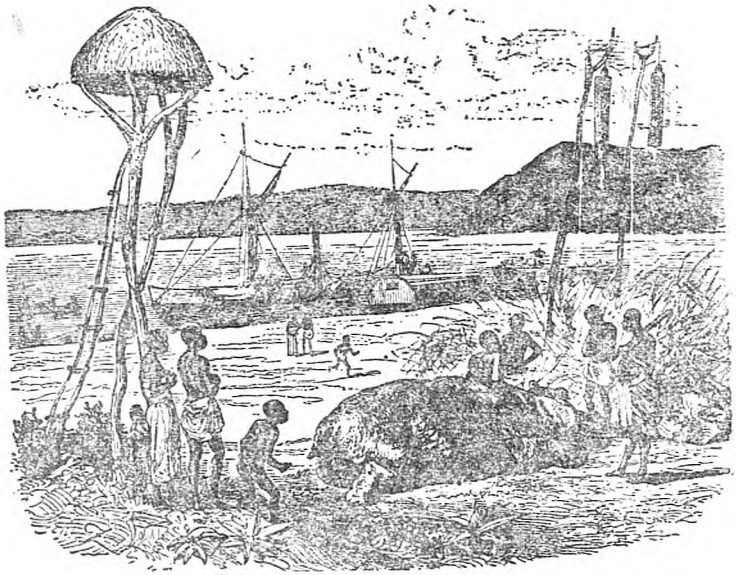

Пароплав, пастка і мертвий бегемот

величиною вух. В Азії багато самців і всі самиці не мають бивнів, але в Африці обидві статі мають їх. Емаль корінних зубів розміщена різно у того й іншого виду. Через дивну передбачливість природи постійно виростають нові зуби на тих місцях, де в людини з'являються зуби мудрості; нові зуби висувають попередні і виходять на передньому кінці з щелеп. Отже, корінні зуби, в наслідок відновлення, лишаються здорові, навіть коли тварина дуже стара. Бивні тварин з сухих скелястих країн далеко щільніші й важчі, ніж у тварин з вогких і болотистих місцевостей, але в останніх вони досягають значно більшої величини.

Болота Шіре дають їжу безлічі водних птахів різних родів. Кожна година на верху щогли відкриває нові картини життя в африканському болоті. Поблизу берега, на гілках якогонебудь

улюбленого дерева сидять зграї ангінг і бакланів, що витягають свої змійовидні шиї і в німому подиві обертають одне, а потім і друге око до пароплава. Скоро полохливіші летять геть або ховаються в річку; інші, сміливіші або спокійніші, лишаються і вживають запобіжних заходів, розправляючи свої крила, щоб можна були злетіти в одну мить. Гарненька чапля-пастух (Herodias bubulues), світложовтого кольору (під час льоту вона здається зовсім білою) злітає великими табунами і кружляє над зеленою травою, часто вказуючи нам буйволів та слонів, на спину яких вона сідає. Зграї качок, з яких найчисленніший вид має назву „сорирі" (Dendrocygna perso nata), сидять мріючи на маленьких лагунах, поки їх сполохає шум парової машини; поживу свою вони відшукують уночі, спокійно. Пелікани ковзають над водою, ловлячи рибу, тоді як умбрети (Scopus umbretta) і великі чаплі з напруженою увагою дивляться в калюжі. Велика, чорного кольору з білим, з шпорами на крилах, гуска знімається і кружляє, шукаючи, де можна зробити шкоду, і потім знову спускається на воду з плюскотом; вона раз-у-раз спустошує тубільні сади. З мас очерету або з груп низеньких дерев (Eschinomena, з серцевини яких роблять брилі) злітають сотні лінонголо (Anastomus lamelligerus), які гніздяться на них колоніями, і швидко піднімаються високо в повітря. Прекрасні маленькі червоні й жовті ткачики (Proceidae) нагадують нам метеликів, коли літають у високій траві або пурхають в отвори своїх коливних гнізд і дзвінко щебечуть там своїм дружинам. Ці ткачики, очевидно, мають „самцеві гнізда", які складаються тільки з покрівлі й сідала під нею і мають з кожної сторони входи. Тубільці кажуть, що ці гнізда будуються для того, щоб пташки могли захиститися від дощу. Хоч самець дуже уважний, проте, ми бачили, що самиця рве його гніздо на частини. Нащо вона це робить, ми пояснити не можемо. Шуліки й стерв'ятники старанно шукають на землі собі корму—падло. Марабу, який дивиться урочисто і виступає з повною повагою до себе, полюбляє мертву рибу або людей, поволі й поважно бродить по майже стоячих каналах. Групи чоловіків та хлопців старанно шукають у різних місцях коріння лотоса або інших рослин. Дехто в човнах стоїть на ставках, вкритих ряскою, і коле рибу, тоді як інші плавають по невеликих прозорих протоках, обшукуючи свої занурені там риб'ячі кошики.

Ввечері видно сотні гарненьких невеликих яструбів (Erythropus vespertinus), які летять на південь і живляться бабками та сараною. Вони, очевидно, злітають з пальмових дерев, де відпочивали під час денної спеки. Так само водорізи (Rhynchopus) знімаються тоді і шукають поживи, прорізаючи воду своїм нижнім дзьобом, який майже на півдюйма довший від верхнього.

На північно-східному кінці болота, майже за 3 милі від ріки, починається великий пальмовий ліс (Borassus Aethiopum). Він тягнеться на багато миль і межує з рікою. Сірі стовбури й

зелені верхи цих величезних мас дерев надають краєвидові приємного колориту. Гірське пасмо, яке піднімається відразу позаду пальм, в цілому є яскравозелене від багатьох дерев, між якими подекуди видно світліші місця, немов смуги необробленої землі. Гострокутні скелі та ями по їх боках мають вигляд розбитого величезного кристала, як це часто буває в Африці; на перший погляд може здатися, що гірське пасмо складається з стародавніх кристалізованих скель. Хоч віялова пальма (Borassus) зовсім не дає олії, однак, це корисне дерево. Волокнисте м'ясо навколо великого горіха солодке, пряне на смак, і його їдять люди й слони. Тубільці тримають горіхи в землі, поки з'явиться паросток. Тоді вони їх виривають і розколюють; середина горіха схожа на звичайну картоплю і дуже ціниться під час неврожаю як поживна речовина. Протягом багатьох місяців року у великій кількості добувається пальмове вино, або сура; коли воно свіже, це—приємне питво, трохи схоже на шампанське і зовсім неп'янке; простоявши кілька годин, воно стає дуже п'янким. У розрізи, зроблені в твердій зовнішній оболонці дерева,—середина дерева м'яка або порожня,—вставляють палиці завтовшки в фут, утворюючи так драбину. Вершок плодового паростка зрізають, і сік, який витікає з свіжої рани, збирають у глиняний глек, чіпляючи його на себе. Щоразу, коли власник піднімається, щоб спорожнити глек, він зрізає з кінця тонкий шар, знов відкриваючи пори, щоб сік тік і далі. В лісі роблять тимчасові хатинки, і чоловіки з хлопцями день і ніч лишаються на захоплених ними деревах, споживаючи тільки горіхи, рибу й вино. Португальці вживають пальмове вино замість дріжджів, від нього хліб стає такий ніжний, що розпливається в роті, немов піна.

По той бік болота країна вища і далеко більше заселена. На рівнині, по правому берегу, ми пройшли біля довгого ряду тимчасових хатин з групами чоловіків та жінок, які старанно заготовляли сіль. Вони добувають її так: землю, що дуже солона, змішують з водою в глечику, який має невеликий отвір; рідину, що витікає з глечика, вони випаровують на сонці. Дуже багато жінок несло сіль у мішках, і ми зробили висновок, що так виготовляється, очевидно, величезна кількість солі. Цікаво, що на такому соланчаковому грунті волокно бавовника буває довше і тонше, ніж будьде. Ми бачили великі смуги цього багатого на сіль грунту як у долинах Шіре, так і в долинах Замбезі. Отже, бавовник з морських островів, певно, тут прийметься добре. Єдиний екземпляр цього бавовника, вирощений майором Сікардом, цвів і дав довгу нитку й особливий відтінок цієї цінної породи. Іноді тут сіль вицвітає, очевидно, в наслідок розпаду скелі, з якої жителі зскрібають цю сіль для своїх потреб.

Вище пальмових дерев з ріки піднімається ряд родючих низовинних островів. Багато з них тубільці обробляють, вирощуючи маіс у всі пори року: ми бачили цю рослину на різних

ступенях зрілості; деякі екземпляри були стиглі, інші підростали, деякі тількищо вибивалися з грунту. Береги прикрашені рядами бананових дерев, бананів скрізь багато, і вони дешеві. Деякі мілини, багаті на очерет, так перевиті дзвониками й іншими виткими рослинами, що по них зовсім не можна пробратися. Вони красиві на вигляд: гладенька стіна живої зелені піднімається з чистої, як кришталь, води і прикрашена гарненькими квітами, але вона така щільна, що по воді ледве чи можна добратися через неї до землі.

Великі селища володаря Манкокве лежать на правому березі. Манкокве володіє кількома родючими островами, і кажуть, що він рундо, або головний начальник великої області. Будучи дуже недовірливим, він не захотів нас бачити; ми вважали за краще йти далі й не марнувати часу на запобігання його ласки.

25 серпня ми досягли острова Даканамойо, напроти прямовисного скелястого берега, на якому стоїть селище Чібіза. Він пішов з більшою частиною своїх людей і поселився поблизу Замбезі, але його старшина обіцяв нам провідника і всього, чого ми ще потребували. Деякі з чоловіків очищали, сортували, пряли й ткали бавовну. Це звичайне явище майже в кожному селищі, і в кожної сім'ї, очевидно, є своя ділянка бавовника, як у наших предків у Шотландії була у кожного своя ділянка льону. На заході сонця прилетіла величезна зграя найбільшого виду птахів-носорогів (Buceros cristatus) відпочивати на величезних деревах по краю кручі. Уранці, часто до сходу сонця, вони летять на свої кормові місця. Прилітають і відлітають усі птахи парами. Вони, очевидно, ніжно люблять і завжди тримаються одне коло одного, самець завжди гніздиться коло своєї самиці. Коли д-р Кірк вистрелив з рушниці, один красивий самець упав з переляку на землю. Його взяли живим і принесли на борт пароплава. Уранці самиця не полетіла з іншими шукати поживи, літала навколо корабля і жалібним криком намагалася спонукати свого любого летіти з нею; ввечері вона знов з'явилася, повторюючи своє запрошення. Бідний, безпорадний полонений скоро відмовився від їжі і помер через п'ять днів від журби через те, що не міг бути в її товаристві. Внутрішнього пошкодження після смерті не виявлено.

Чібіза і його жінка, виявляючи природне батьківське почуття, розповідали мені, під час попереднього мого відвідування, що за кілька років до того люди Чізака схопили й продали їх маленьку дочку, і що вона тепер невільниця в патера в Тетте. Повернувшись до Тетте, я якнайбільше старався, щоб викупити дівчину й повернути її батькам, пропонуючи вдвоє більше, ніж ціниться невільниця. Патер, здавалося, був згоден, але її не змогли найти. Цей патер був кращий, ніж жителі цієї країни взагалі. Він завжди був ввічливий і запобігливий і певно, даром би повернув її. Та вона, можливо, була далеко в племені базілулу, або хтонебудь з білих перекупив її звідти. Звичай зробив черст-

вим почуття патера і ми мусіли сказати Чібізі, що дитина його ніколи не повернеться. Це зачерствіння душі приводить багатьох з наших земляків до підкріплення рабства місцями з священного писання. Якби ми мали можливість зробити крок назад у цивілізації, то знайшли б навіть серед наших людей таких, які стали б твердити, що мормонізм і всяке інше неподобство походить від бога.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

28 серпня 1859 р. ми покинули судно, щоб відкрити озеро Ньянза. Наше подорожне товариство складалося тільки з сорока двох чоловік—четверо білих, тридцять шість макололо і два провідники. Нам не потрібно було стільки людей ні для переносу багажу, ні для оборони, але ми взяли їх, думаючи, що людська натура скрізь однакова, і тому чорні так само охоче, як і білі, намагаються поживитися від малосилих, а до дужих бувають ввічливі і шанобливі. Ми озброїли наших людей рушницями, що надавало нам впливовості, хоч і не збільшувало сили, бо більша частина їх ще ніколи не спускала курка і під час сутички, певно, була б небезпечніша для нас, ніж для ворога. Шлях наш перерізав долину в північно-східному напрямі і йшов уздовж прекрасної проточної води. По багатьох садах ріс чудовий бавовник. Пройшовши годину, ми спинилися коло підніжжя горбів Манганджа, дорога на які була дуже важка. Рослинність скоро змінилася, з'явився бамбук, нові дерева й рослини, які завдали д-рові Кірку стільки роботи, що він мусів три рази пройти вперед і назад по цій смузі. Дуже красиві дерева, насіння яких дає олію і які належать до родини магоналі, чудово розрослися в заглибинах, де протікає річка. Йти вгору стало надто важко, і ми дуже хотіли добратися до місця відпочинку. Оглянувшись з висоти тисячі футів, ми побачили прекрасне видовище. Внизу лежала долина і безліч закрутів її сріблястого струмка від тінистого схилу, де його стає видно, до місця, де він поволі котиться в тиху Шіре; далі видно саму Шіре на кілька миль вище і нижче від селища Чігіза і великий рівний ландшафт по той бік її з численними зеленими лісами до гострих покрівлеподібних синіх гір, які, становлячи границю плоскої височини Мараві, облямовують картину з заходу і північного заходу.

Після втомного переходу ми спинилися в Маколонгве, селищі Чітімба. Воно стоїть в лісистій заглибині на першій з трьох терас горбів Манганджа і, як усі селища Манганджа, оточене непроникною огорожею отруйних молочаїв. Дерево це дає густу тінь, яка заважає стрільцям з лука цілити в жителів селища. Під ним не росте ніяка трава, і це могло спричинитися до такого великого поширення його: будь під ним суха трава, вона легко передала б вогонь розміщеним у середині хатинам. Крім

того, огорожа захищає селище від усіх літаючих іскор. За звичаєм іноземців ми сіли під кількома красивими деревами при вході в селище. Для білих людей розіслано було пару мат, зроблених з розщепленого очерету, і старшина приніс сегваті, або дар: невелику козу і кошик борошна. Він був цілком винагороджений за це намистом і вибійкою. Старшина виміряв вибійку, склав її удвоє і потім знову виміряв. Намисто довго розглядав; він раніш ніколи не бачив намиста такого кольору і, перш ніж узяти його, хотів порадитись з своїми товаришами. Нарешті, він наважився взяти його після кількох переглядів і безлічі розмов. Тоді принесено було борошно і горох на продаж. Ми виложили сажінь синьої вибійки,—на ціле вбрання для чоловіка або жінки. Наш начальник макололо Сініпіане, вважаючи, що за борошно досить однієї частини куска, хотів розірвати його, але Чітімба сказав, що не добре різати таку прекрасну одежу для його жінки, що він краще принесе ще борошна. Цілком правильно,— сказав Сініпіане,—але дивись, ця одежа дуже широка. Отже, пильнуй, щоб кошик з борошном був також широкий і додай до нього півня, щоб борошно мало приємний смак." Відразу ж зав'язалася жвава торгівля: кожний хотів придбати таку ж прекрасну річ, як його сусід,—і всі були в доброму настрої. Жінки та дівчата почали товкти й молоти борошно, а чоловіки та хлопці бігали за свійською птицею по селу, поки, заганявши, хапали її. За кілька годин ринок зовсім наповнився різними тубільними їстівними припасами. Проте, ціну знижувано рідко, бо непродане легко могли з'їсти продавці.

Повітря було приємне і на горбах не було ні одного москіта. Ми спали під деревами. На світанку наш табір вирушив згідно з нашим маршрутом. Після чашки кофе й сухаря ми були вже в дорозі. У повітрі віяло приємною прохолодою і дорога була трохи краща, ніж учора. Ми пройшли через кілька селищ, розміщених у дуже мальовничих місцях між горбами, і скоро досягли верхньої тераси в 3000 футів над поверхнею моря. Височина на заході прилягає до гір Міланджe, а північно-східний край її спускається до озера Шірва. Ми всі були зачаровані прекрасним ландшафтом і з дедалі більшим захопленням дивилися на родючі рівнини, численні горби й величні гори. В деяких проходах ми помітили ожину і безліч дуже красивих квітів; ці квіти так само нагадували нам молодість і батьківщину, як незграбні, тернисті кущі ожини. Ми за тиждень пройшли височину в північному напрямі, потім спустилися на верхню долину Шіре, яка лежить майже на 1200 футів над поверхнею моря. Ця долина дуже родюча і годує густе населення. Покинувши трохи плосковершинну південну частину, ми прибули до найвищої з ланцюга Зомба гори Нджонгоне, по північному підніжжю якої тече красива річка. Наприкінці цього ланцюга ми мусіли затриматися на кілька днів, бо один з наших супутників захворів на пропасницю. Якось уночі нас раптом розбудили

буйволи, які промчали повз саму постіль хворого. Ми стояли тоді на узліссі з краю болота, але, не вважаючи на несприятливе положення і бідну обстановку лазарету, наш хворий все ж скоро видужав.

Країна Мангандж тішить багатством води. Чисті, прохолодні текучі води тут дуже численні. Одного разу ми проминули сім прекрасних струмків і одне джерело протягом однієї години і до того ж наприкінці сухої пори року. З вершини гори Зомба, яка має 20 миль завдовжки і 7000—8000 футів заввишки, стікає зеленою долиною красива ріка, впадаючи в озеро Ширва. Височини лісисті, і на різних водних потоках росте багато дерев, дуже високих і з прекрасною деревниною. „Чи цілком придатна ця країна для рогатої худоби?" запитали ми одного з пастухів-макололо, який знався на кормових травах. „Звичайно!" відповів він: „Хіба ви не бачите, як багато тих трав, що їх рогата худоба їсть охоче і від яких вона гладшає". Проте, у жителів було небагато кіз і ще менше овець. Крім леопарда, який з'являється то там, то тут, немає ні одного хижака, який міг би тривожити свійських тварин. Безперечно, на цих височинах можна розвести овець. Мангандж живуть звичайно в селищах, в кожному з яких є свій старшина; з цих начальників один може бути головою кількох суміжних селищ. Підданці вважаються його дітьми. Всі невеликі власники якоїнебудь окремої ділянки землі перебувають у певних ленних відносинах з вищим власником, який зветься рондо, або рундо. Вони повинні платити йому невелику щорічну данину і давати по одному бивню від кожного вбитого слона; за це на ньому лежить обов'язок допомагати їм і боронити їх, коли на них нападуть вороги. Манкокве—рундо південної частини височини, але він дурна людина, ніколи не відвідує своїх васалів, не підтримує їх, як робив його батько, і тому одержує данину рідко. Проте, всі визнають його своїм рундо і додають, що з їх боку несправедливо було не платити йому данини, хоч і з його боку несправедливо, що він не допомагає їм, коли вони бувають у скруті. В одній частині верхньої долини Шіре головний начальник—жінка на ім'я Ніанго, і в її області жінки стоять на вищому ступені і користуються більшою пошаною, ніж їх сестри на горбах.

Володар Монгазі покликав свою дружину взяти наш дар. Перш ніж узяти наш дар і прийнявши його з рук володаря, вона падала на коліна і плескала в долоні. Важко було дивитися, як жінки гірських племен біля дороги принижено падали на коліна, коли ми проходили. Зовсім інакше було, коли ми йшли країною Ніанго. Начальник першого її селища, хоч ми й розповіли, що жителі трьох попередніх селищ відмовилися прийняти нас, сказав: „Байдуже, ви можете поспати в моєму селищі". Потім, просячи вибачення, він запитав дозволу прийти і його дружині, подивитися кишенькові годинники, компас і інші дивниці. Вона прийшла з іншими жінками і, очевидно, була скромною й

розумною особою. Чоловік її під час торгу раз-у-раз радився з нею і, певно, був під її впливом. Місця, де побудовано селища, вибрано з розумом і з добрим смаком, бо поблизу їх завжди є проточна вода, а навколо ростуть тінисті дерева. У багатьох випадках дерева посаджені самим начальником селища. Боало, або збірне місце, улаштовують звичайно наприкінці селища; це— вирівняне й вичищене вільне місце в 20—30 ярдів завширшки, біля улюблених бананових і інших дерев, які вкривають його приємною тінню. Удень тут сидять чоловіки з різною роботою і курять тютюн; тут же співають, танцюють і п'ють пиво в ясні, чудові місячні ночі.

Входячи до селища, ми, як роблять усі іноземці, прямували відразу на боало; звичайно, щоб посадити нас, розстилали мати з розщепленого очерету або бамбуку. Потім наші провідники розповідали чоловікам, які були там, хто ми такі, звідки йдемо, куди прямуємо і що у нас за мета. Все як слід переказували володареві, який, коли був людиною розумною, приходив відразу, а коли був боязкий і недовірливий, то чекав, поки дістане пророцтво і його вояки зійдуться сюди з найближчих сіл. Коли він приходить, увесь народ починає доладу плескати в долоні, і це триває, поки він сяде насупроти нас. Біля нього сідають його радники. Він кидає одне-два слова і потім змовкає на кілька секунд. Тоді наші провідники сідають перед начальником та його радниками, обидві сторони нахиляються вперед і серйозно дивляться одна на одну; начальник знову каже якенебудь слово, наприклад, амбуіату (наш отець або пан) або моіо (життя),—і всі плескають у долоні. Після другого слова плескають в долоні двічі, після третього—ще більше, і кожен, склавши руки докупи, торкається ними до землі. Потім усі встають, під мірне плескання в долоні схиляються наперед і знову сідають з трьома ударами в долоні, при чому удари стають дедалі слабші, поки останній загубиться зовсім або поки буде покладено край сильним, дзвінким ударом володаря. У цьому своєрідному придворному етикеті вони додержують музичного такту. Далі наші провідники розповідають володареві усе те, що розказали його людям, можливо, додаючи свої міркування про відвідувачів. Він робить кілька запитань і потім розмовляє з нами через провідників. Безпосередньої розмови між володарем і головою товариства іноземних мандрівників не буває. Коли іноземці наближаються, їх часто запитують, хто у них парламентер, і парламентер володаря звертається тільки до вказаної особи. Перебільшено витончених звичаїв не бракує. Звичайні дари обмінювалися з великими церемоніями, поки наші люди, змучені голодом, гукали: „Англійці не купують невільників; вони купують харчі." Тоді жителі приносили нам для продажу борошно, маіс, птицю, батати, ямове коріння, боби й пиво.

Манганджа—плем'я, схильне до ремесел. Вони обробляють залізо і плетуть кошики. У великих розмірах обробляють землю,

вирощують, крім бавовника, і інші рослини. Усі жителі селища виходять працювати на поля. Звичайне явище, коли чоловіки, жінки й діти посилено працюють, а немовлята тут же поблизу лежать під тінню куща. Коли треба очистити від дерев нову смугу лісистого грунту, то вони роблять так само, як фермери в Америці. Дерева вони зрубують невеликими сокирами з м'якого тубільного заліза, стовбури й віти складають у купи і спалюють, а попіл розкидають по землі. Сіють між пнями, які лишають на місці гнити. Коли треба приготувати під засів луки, захоплюють довгої трави стільки, скільки може охопити один робітник, і зв'язують її в один пучок. Потім навколо цього пучка тубілець б'є своїм заступом, щоб відсікти коріння, і лишає пучок на місці. Так він робить доти, доки все розроблюване місце набере вигляду поля, вкритого під час жнив невеликими снопами. Незадовго перед початком дощів ці трав'яні снопи зносять у невеликі купи, прикривають і спалюють, а попелом і перепаленою землею удобрюють грунт. Вирощується багато маїру, або єгіпетського дура (Holcus sorgum), разом з просом, бобами й земляними горіхами; так само завжди видно місця з ямом, рижем, гарбузами, огірками, маніоком, бататами, тютюном і коноплею або бангом (Cannabis sativa). Маіс росте протягом усього року. Бавовник вирощується майже в кожному селищі. Ми виявили в країні три породи бавовнику, дві іноземні і одну тубільну. Тондже, або іноземний бавовник, сама назва якого показує, що він привезений, прекрасної якості і в Манчестері ціниться майже однаково з кращим нью-орлеанським. Він многолітній, але його треба пересаджувати раз на три роки. Значна кількість цієї породи вирощується в долинах Верхньої і Нижньої Шіре. Кожна, хоч трохи велика родина має ділянку бавовника, який, очевидно, старанно доглядає, бо не видно ні найменшої бур'янини. Ділянка здебільшого маленька: цього разу ми не бачили ні однієї понад півакра, але під час попереднього відвідування помітили деякі майже втроє більші.

Тондже каджа, або тубільний бавовник, має коротшу нитку і напомацки схожий на шерсть. Цю породу бавовника в усяку пору року сіють на височинах. Проте, жителі віддають перевагу іноземному бавовникові, що дає міцнішу тканину. Третьої породи тут нема. Поблизу невеликого озера Шіре, трохи далі до Ньянза, ми казали деяким жителям: „Ви повинні вирощувати багато бавовнику. Англійці щоразу приходитимуть і купуватимуть бавовну". „Справді,—сказав на це бувалий торгівець своїм товаришам,—країна повна бавовни, і якщо ці люди прийдуть купувати її, то вони збагатять нас". Наше власне спостереження над вирощуванням бавовника впевнило нас, що це не пуста фраза, а факт. Ми зустрічали скрізь бавовник і не бачили ні одного села, де б значне число людей не чистило, не пряло або не ткало бавовни. Насамперед вона старанно відділяється від насіння на невелику дерев'яну катушку пальцями або залізним валком і

витягається в довгі м'які стрічки без кручення. Потім починають перше накручування на веретено і роблять нитки завтовшки майже з гніт. Далі ці нитки знімають і накручують у великий клубок, міцно скручують востанне і знов насучують на веретено у вигляді міцної пряжі. Усе це відбувається дуже повільно.

Залізну руду викопують з горбів, і вироби з неї становлять предмет гуртової торгівлі на височині. У кожному селі є свої топильні, свої вуглярі, ковалі. Вони виробляють добрі сокири, списи, голки, наконечники для стріл, ручні й ножні ланцюги, які—коли взяти до уваги цілковитий брак потрібного знаряддя—

Тубільне ткання і тубільний ткач, який курить величезну люльку тютюну

продають за надзвичайно низьку ціну. Лопата, яка важить понад 2 фунти, обмінюється на кусочок коленкору, що коштує близько 4 англійських пфенігів. У селищах по озеру Ширва, а також і в інших місцях жителі виробляють багато кам'яного посуду й горщиків для варіння води й хлібного зерна; свій посуд вони прикрашують свинцевим блиском, який знаходять у горбах. Одні плетуть красиві кошики з розщепленого бамбуку, інші збирають волокно буазе, якого багато росте на горбах, і роблять з нього рибальські сіті. Вони або лишають сіті для власного вжитку, або вимінюють їх рибалкам на річці та озерах за сушену рибу й сіль. Тубільна торгівля між селищами полягає здебільшого в обміні на тютюн, сіль, сушену рибу, шкіри й залізо. З чоловіків деякі здаються дуже тямучими, мають добре збу-

довані голови, приємні обличчя й високі лоби. Ми скоро звикли забувати колір шкіри і часто бачили обличчя, схожі з обличчями білих людей, яких ми знали в Англії, в наших душах оживали образи забутих. Чоловіки особливо пишаються своїм волоссям; різноманітність уподобань щодо цього безмежна. Один настовбурчує свої довгі кучері доти, поки вони наберуть вигляду рогів буйвола; інші вважають за краще, щоб їх волосся висіло вздовж спини товстим закрутком, як хвіст цієї тварини; ще інші носять його тугими кісками, які, прикріплені спірально обвинутими навколо кожної кіски стрічками внутрішньої кори якогонебудь дерева, стирчать на голові в усі боки, як промені. У декого волосся висить великими пасмами по плечах. Дехто зовсім збриває волосся, дехто вибриває його місцями, утворюючи фігури для прикраси, і в цих фігурах фантазія цирульника виявляється якнайповніше. Між чорними майже стільки ж франтів, як і між білими. Мангандж а прикрашають свої тіла надмірно. Вони носять персні на всіх пальцях, ланцюги з бронзи, міді або заліза—на шиї, руках і ногах. Але найхимерніша прикраса, якщо це можна назвати прикрасою,—пелеле, або кільце у верхній губі в жінок. Верхня губа дівчинки проколюється посередині коло самої носової перегородки і туди вставляється невеликий кілочок, щоб прокіл не заріс. Коли прокіл загоїться, кілочок виймають і замість нього вставляють інший, і так роблять тижні, місяці і роки. Губа дедалі більшає і більшає, поки отвір стане такий широкий, що в нього легко входить кільце в 2 дюйми в діаметрі. Пелеле носять усі жительки височин. Воно є загально вживаним на Верхній і Нижній Шіре. Бідніші класи роблять його з порожнистого або масивного бамбуку, а заможніші—з слонової кістки або олова. Олов'яні пелеле часто мають вигляд маленького блюдця; з слонової кістки—схожі на кільце для салфетки. Жінка ніколи не виходить до людей без пелеле, крім періоду жалоби по вмерлих. Дуже неприємно дивитися, коли верхня губа на два дюйми видається далі кінчика носа. Коли сміється доросла жінка, яка носить порожнисте бамбукове кільце, то дією лицевих мускулів верхня губа разом з кільцем закидається вище брів. В кільце видно ніс, а вищірені зуби показують, як старанно вони підпиляні, щоб були схожі на зуби кішки або крокодила. Пелеле однієї старої дами Чіканда-Кадзе, володарки, яка живе за 20 миль на північ від Морамбала, звисало з краєм верхньої губи нижче підборіддя. Жінки не можуть правильно вимовляти губні звуки, хоч і намагаються нижньою губою зробити все можливе, торкаючись верхніх зубів і верхніх ясен. Якщо сказати їм, що пелеле спотворює їх, що вони краще зробили б, коли б кинули носити їх, то вони відповідають: „Коді! Справді! Це мода". Як встановилася ця гидка мода—загадка. Чи не думали вони, що товсті губи красивіші, і тому вдалися до такого штучного збільшення. Молоді жінки ввесь час торкаються до пелеле язиком, і це спричинилося до ущіпливого пояснення, немов пелеле приду-

мане, щоб дати безпечне заняття цьому маленькому членові. „Нащо жінки носять ці речі?“ запитали ми старого володаря Чінсунсе. Очевидно, здивований таким безглуздим запитанням, він відповів: „Звичайно для краси! У чоловіків є борода, а у жінок її нема. І що б за створіння була жінка без бороди і без пелеле! Рот був би такий, як у чоловіка, а без бороди! Ха ха ха!“ Пізніше на Ровума ми побачили, що й чоловіки носять пелеле, так само, як і жінки. Бачачи діяння слабкого, але постійного тиску на верхні ясна й верхні передні зуби, ми дійшли думки, про значення якої нехай зроблять висновок наші медики. У багатьох

Кузня з міхами з козячих шкір

випадках верхні передні зуби, ряд яких не має природної кривизни назовні, очевидно, утворювали кривизну, обернену всередину. Це є наслідок слабкого тиску пелеле назад. Отже, зрозуміло, що особи з зубами, які видаються наперед, легким, але тривалим тиском, що його чинив би якийсь еластичний засіб, подібний до губи, могли б, особливо в молоді роки, відсунути назад верхні ясна і верхні зуби далеко легше, ніж можна думати. Тиск має бути більший на верхні ясна, ніж на зуби.

Маганджа не дуже помірковані люди: вони варять багато пива і п'ють його дуже охоче. У них немає хмелю або якогось іншого засобу для припинення шумування, і вони мусять усе варіво випивати за кілька днів, бо інакше воно стане непридатним для вжитку. При такій нагоді бувають великі гулянки, пиття, барабанний бій і танці тривають день і ніч, поки вийде все пиво. Проходячи горбами, ми іноді бачили, як цілі селища вдаються в такі забави. Найдосвідченіший мандрівник з нашого

товариства казáв, що за всі шістнадцять років, проведених в Африці, він не бачив такого великого пияцтва. Коли ми якось пополудні ввійшли в селище, не видно було ні одного чоловіка, лише кілька жінок сиділи під деревом і пили пиво. Через кілька хвилин тубільний лікар, один з невинних, „не ворог нікому, тільки собі самому", вийшов, похитуючись, з хатини, почепивши свій ріг для пиття на шию, і почав лаяти нас за порушення етикету. „Що це за звичка входити до селища, не повідомивши, що хочуть увійти?" Наші люди заспокоїли медика, який напився, але був у доброму настрої. Він пішов до своєї пивниці і гукнув двох чоловіків допомогти йому винести величезний жбан пива, який він великодушно подарував нам. У той час, коли „практичний лікар" так дружньо виявляв гостинність, прокинувся володар і перелякано закричав жінкам, щоб вони тікали, бо інакше всі загинуть. Дами засміялися на думку, що вони здатні бігти, і лишилися коло своїх глечиків з пивом. Ми знайшли собі місце для табору. Наші люди, як звичайно, варили їжу, і тільки що ми спокійно зібралися приступити до їди, як в селище вбігла облита потом юрба озброєних тубільців. Вони подивилися на нас, потім один на одного і почали дорікати своєму володареві, що він без потреби послав за ними. „Це мирні люди, які вам нічого не зроблять. Хіба що ви загинете від пива," сказали вони й пішли знов додому.

Між цими п'яними ми помітили різні види сп'яніння: серед п'яних були балакучі, буйні, лагідні, дурні і задерикуваті; останніх ми побачили, коли володар, ставши на чолі своїх людей, крикнув: „Я загороджую цю дорогу; ви повинні вернутися". Проте, коли один макололо, розсердившись, ударив його прикладом своєї рушниці, він відскочив убік, більше з поспіхом, ніж з гідністю.

Тубільне пиво блідочервоне на колір і густе, як вівсянка. Зерна сушать на сóнці, мелють і злегка кип'ятять. День-два пиво лишається солодке, лише трохи кислувате, і тому дуже приємне в жаркому кліматі або коли пропасниця збуджує велику спрагу. Один ковток його відразу заспокоює цю спрагу. Сп'яніння може настати тільки після великої й тривалої пиятики. Через те, що зерна дуже подрібнені, вони легко переварюються, і пиво дуже поживне. У Тетте пиво вимінюється на однакову кількість зерна. Це пиво, яке дає стільки задоволення нашим чорним товаришам, дарували нам майже в кожному селищі. На горбах пиття пива, очевидно, ні хвороб не викликає, ні життя не вкорочує. До цього ми ніколи не бачили стільки сивих дідів і бабів; спираючись на свої палиці, вони приходили з іншими подивитися на білих людей. Старому володареві Муата Манга мало не дев'яносто років. Його солідний вигляд помітно вплинув на макололо. „Він стара людина,—казали вони,—дуже стара людина; його шкіра висить складками, немов на грудях слона". „Чи не було у вас,—запитували його,—охоти подорожувати, ба-

жання подивитися інші країни і народи?" Ні, він ніколи цього не відчував і ніколи в житті не покидав своєї домівки. Довге життя вони завдячують тому, що не часто миються. Один старик казав нам, що від того часу, як він себе пам'ятає, він тільки раз у своєму житті вимився, але це було так давно, що він уже і не пам'ятає, яке при цьому відчуття. „Нащо ви миєтесь?—запитували в макололо жінки Чінсунсе,—наші чоловіки ніколи не миються."

У долині Верхньої Шіре один чоловік, давши нам давні географічні відомості, ішов за нами протягом кількох днів. Макололо були дуже невдоволені з нього, бо він в кожному селищі, куди ми приходили, оголошував: „Ці люди заблудили. Вони не знають, куди йдуть." Даремно його лаяли й гнали геть. Як тільки ми виступали, він знову з'являвся на нашій дорозі, з своєю невеликою торбиною за плечима, в якій було все його земне багатство, і так само, як і раніш, готовий був давати свої непо-

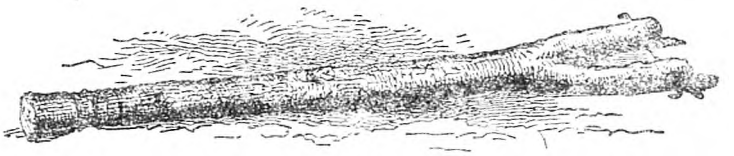

Горее, або невільницька рогатина

трібні відомості. Усі намагання прогнати його були даремні, поки нам спала щаслива думка загрозити йому, що ми потягнемо його в річку й викупаємо. Тоді він відразу пішов геть, і ми вже його не бачили. Між манганджа багато хворих на шкірні хвороби. У інших захворювання на кінцівках. Найлютішою з хвороб, які ми бачили, буває якийнебудь чиряк без болю, майже невиліковний. Деякі тубільці немов вимазані по всьому тілу плямами штукатурки, а інші хворіють на проказу, занесену з миса Доброї Надії. Навіть у деяких птахів ноги спотворені особливим потовщенням шкіри. Ми бачили рябих людей і запитали володаря Моназі, чи не знає він, звідки, з берегів чи з середини країни, заходить до них віспа. Тому, що він, як і звичайно, був на підпитку і хотів зробити нам комплімент, він ласкаво відповів, що не знає цього, але гадає, що вона, очевидно, заходить до них від англійців.

Суєвірний суд божий, який грунтується на питті отруйного муаве, дуже поширений тут, і коли когонебудь запідозрюють у злочині, то вдаються до цього суду. Якщо шлунок не прийме отрути, то обвинувачуваний оголошується невинним; якщо ж отрута подіє, то винність вважається доведеною. Їх віра в розпізнавальну силу муаве така сильна, що його добровільно вимагає кожний запідозрений у злочині, навіть і володарі. Чібіза, вірячи в його дію, пив його кілька разів, щоб виправдати свою

вдачу. Коли він твердив, що всі його війни були справедливі, йому сказано, що кожний володар вважає себе невинним, і тому ми не можемо судити про це. „Якщо ви не вірите моєму слову,—сказав він,—то дайте мені випити муаве". Один володар біля підніжжя гори Зомба щасливо витримав божий суд за день до нашого приходу в його селище, і його люди виявляли свою радість тим, що два дні і дві ночі безперестану пили пиво, танцювали і били в барабани. Можливо, що тубільний лікар, який готує отруйне питво, має можливість врятувати тих, кого він вважає невинним. Проте, важко довести тубільців до того, щоб вони заговорили про це, і ніхто не скаже, з чого складається отрута муаве. Нам показували дерева, з яких, як кажуть, добувають цю отруту. Однак, ми завжди мали підставу не довіряти тим, хто говорив нам про це. Якось в одному селищі знайшли ми дерево, з якого було знято багато кусків кори. Це дерево було споріднене з тангена, або тангхіна, з якого добувають отруту, вживану для божого суду на Мадагаскарі; але ми не могли довідатися про це докладно. Тих, кого вважають винними в чаклуванні, віддають смерті з допомогою муаве.

По померлому жінки голосять два дні. Сівши на землю, вони виголошують кілька жалісливих слів і кінчають кожний вірш протягнутим звуком: а-а, о-о, або еа-еа-а. В хатині померлого все пиво разом з борошном виставляється на землю, а ввесь кухонний посуд і посуд для пиття розбивається, як речі, що вже не будуть більше вживатися. І чоловіки, і жінки носять ознаки жалоби по своїх померлих родичах. Жалоба складається з вузьких смужок пальмових листків, які накручуються навколо голови, рук, ніг, шиї та грудей і носяться доти, поки спадуть самі собою. Тубільці вірять у вищу істоту Мпамбе, або Морунго, і в майбутнє життя. „Тут ми живемо небагато днів,—сказав старий Чінсунсе,—але після смерті житимемо ще раз; де, в якому стані, з яким товариством—цього ми не знаємо, бо мертві ніколи не приходять назад, щоб сказати нам про це. Іноді мертві з'являються нам у снах, але вони ніколи не розмовляють, ніколи не сказали нам, звідки вони прийшли або як їм там живеться".

Вище водопадів наш шлях лежав по Шіре, у цих місцях широкій, глибокій, але менш швидкій річці. В однім місці вона розширяється в невелике озеро Памаломбе, повне прекрасної риби. Це озеро має завдовжки від 10-12 миль, а завширшки від 5-6 миль. Береги його низькі, і воно оточене густою стіною папірусу. На західному його березі височить пасмо горбів, які тягнуться на північ. Коли ми досягли селища володаря Муана-Муезі і були майже ще за день дороги від Ньянза, нам сказали, що ніколи ще й не чули про тамошнє озеро, що ріка Шіре починається ще „два місяці" далі, ніж ми тепер її бачимо, там вона виходить між прямовисними скелями, які піднімаються майже до хмар. Ця новина немов з неба впала на наших людей,

і вони сказали: „Чи не краще нам повернутися до судна? Всі наші намагання знайти озеро будуть даремні". „Ми будьщо повинні йти й подивитися на ці чудесні скелі,—сказав я. „А коли ми їх побачимо,—заперечив Мазаказа,—то ви захочете ще щонебудь побачити". „Але там є озеро,—додав потім Мазаказа,—не вважаючи на їх брехню, бо воно стоїть у книзі". Мазаказа, який безмежно довіряв усьому, що стояло в книзі, пішов і вилаяв тубільців за те, що вони їм сказали неправду. „Там є озеро,—казав він,—бо як би могла біла людина довідатися про нього по книжці, якби його не було". Тоді вони потвердили, що за кілька миль далі є озеро. Дальші дослідження показали, що історія про „прямовисні скелі" могла стосуватися до розколини, яка в північно-східній частині озера була відома і тубільцям, і арабам. Боки її піднімаються так високо, що, кажуть, немов дорога, яка йде по дну долини, веде під землю. Певно, ця розколина, подібна до тієї, з якої виходять водопади Вікторії, і утворює долину Шіре.

Ввечері володар приніс на подарунок трохи борошна і сидів з нами кілька хвилин. Йдучи, він сказав, що хотів би, щоб ми добре виспалися. Тільки він пішов, як з ріки пролунав дикий, жалібний крик, а за ним голосіння жінок. Крокодил схопив першу жінку володаря, тільки вона почала митися. Макололо, швидко взявши свою зброю, кинулися на берег, але було вже пізно,—її вже не було. Голосіння жінок тривало всю ніч, а другого ранку ми зустріли ще інших жінок, які прийшли до селища взяти участь у загальному горі. Вони були, очевидно, щиро засмучені, бо ми бачили сльози на їх щоках. Муана Моезі, повідомляючи про нещастя своїх сусідів, сказав: „Прийшли до мого селища білі люди, милися на тому місці, де жінка черпала воду й купалася, натирали себе білими ліками (милом), і з нею дружину, яка прийшла після того купатися, схопив крокодил; він, Муана Моезі, не знає, чи було це наслідком вжитих ліків, чи ні". У нас не було підстав засуджувати його за це. Коли ми поверталися з подорожі, на нас дивилися з шанобливим страхом, і, як тільки ми підійшли, всі чоловіки втекли, а жінки лишилися на місці. Це дало підставу нашим людям сказати: „Жінки мають проти чоловіків ту перевагу, що їм не треба тікати від списа". Звичай купатися, про який ми під час нашої першої зустрічі з народом Чінсунсе твердо думали, що він невідомий тубільцям, був, як потім виявилося, звичайним явищем в інших частинах країни Манганджа.

Ми відкрили озеро Ньянза після полудня 16 вересня 1859 р. Його південний кінець лежить на 14°25′ південної широти і 35°30′ східної довготи. На цьому місці долина має завширшки майже 20 миль. По обох боках озера горби, але дим, піднімаючися від горящої трави, не давав нам можливості бачити далеко. Через довгий час після нашого повороту з Ньянза ми одержали лист від капітана королівського флоту Р. Б. Ольдфільда,

який тоді командував судном її величності „Ліра", з повідомленням, що д-р Рошер, енергійний німець, який, на жаль, втратив життя через свою пристрасть до відкриттів, так само досяг озера, але тільки 19 листопада, після нашого відкриття, і йому там тубільці сказали, що на південному березі були білі люди. Якщо зіставити числа 16 вересня і 19 листопада, то ми були там майже за два місяці до д-ра Рошера. Повідомлення такого ж змісту, як і повідомлення капітана Ольдфільда, було надруковане в капських газетах у листі полковника Рігбі, консула і політичного резидента її величності в Занзібарі, до губернатора сера Джорджа Грея. Рігбі запозичив свої відомості з оповідань слуг д-ра Рошера, коли вони досягли берега.

Де д-р Рошер уперше побачив води Ньянза,—невідомо, бо невідоме точне положення Нуссеєва на берегах озера, де він довго жив. Коли його вбили, він був за три дні дороги на північний схід від Нуссеєва і саме на арабській дорозі, яка виводить на перехресний путь Равума. Убивці були схоплені одним з володарів, вирядженi в Занзібар і страчені. Кажуть, що д-р Рошер про свої відкриття не повідомляв нікого, щоб, повернувшись до Европи, розповісти про все відразу в блискучому описі подорожі. З усього цього ми тільки догадувалися, що він, вирушивши арабською дорогою від Кільва (Квілоа), досяг озера на арабському перехресному пункті Ніамбо, який лежить біля Ценга, або можливо, проти затоки Катакота. Постійне опубліковування наших листів королівським товариством було, як ми побачили, неоціненно добрим заходом. Воно твердо визначало час кожного відкриття і увічнило його.

Коли володар селища поблизу з'єднання озера з рікою Шіре, старий Мозаука почув, що ми сіли під деревом, то прийшов і дружньо запросив нас до свого селища. Він привів нас до прекрасного баніанового дерева, яким він, здавалося,пишався. Коріння розрослося внизу, як гігантське крісло без сидіння. Четверо з нас спали в проміжку між його ручками. Мозаука приніс нам у дар козу, кошик борошна, „щоб дати насолоду нашим серцям". Він сказав нам, що саме коло селища розташувалась велика партія невільників, яких ведуть араби. Вони були торік вище, у країні Казембе, і тепер повертаються з великим числом невільників, слоновою кісткою й малахітом. Через кілька хвилин прийшло з півдюжини ватажків подивитися на нас. Вони були озброєні довгими рушницями і здавалися нам великими негідниками. Звичайно, про нас вони подумали те саме, бо запропонували нам купити кількох маленьких дітей. Коли ж їм було сказано, що ми англійці, вони перелякались і вночі покинули свій табір. Повернувшись на Конгоне, ми довідалися, що судно її величності „Лінкс" узяло в полон кількох з цих невільників: одна жінка розповіла нам, що вони бачили нас раніш у селищі Мозаука і що араби втекли, перелякавшись невідомого натовпу басунгу.

Це велика невільницька дорога з внутрішніх країн; інші пере-

різають Шіре трохи нижче, деякі на самому озері. Ми могли б звільнити цих невільників, але не знали, що нам з ними робити. Коли ми зустрічали чоловіків, яких вели у невільницьких рогатинах, я мусів вислухувати дорікання макололо, які ніколи не брали в рабство: „А ви називаєте нас злими! Хіба ж ми така погань, як ці хлопці? Чому ви не хочете дозволити нам ударити на них?" Звільнення їх і можливість тікати небагато допомогли б їм, бо жителі околишніх селищ скоро захопили б їх і знов продали б у рабство. Володарі з Манганджа продають своїх підданців, бо по багатьох селищах на височині ми зустрічали аджава і торгівців невільниками, які напевно закликані були прийти по невільників. Володарі завжди вдають, що соромляться цієї торгівлі, і намагаються виправдатись. „Ми продаємо небагатьох і тільки тих, які зробили злочини". Звичайно продають представників нижчих класів, звідси і неморальність рабів. Крім злочинців, звичайно, продають і інших, наприклад, обвинувачених у чаклуванні. Іноді раптом зникають і безпорадні сироти, і ніхто не питає потім, що з ними сталося. Спокуса продавати своїх підданців дуже велика, бо на горбах небагато слонової кістки, і володар часто не має нічого, крім людського м'яса, щоб купити іноземні товари. Аджава пропонують вибійку, бронзові кільця, горшечний товар і іноді прекрасних молодих жінок і охоче беруть на себе обов'язок украсти тих, кого вкаже володар. За чоловіка дають вони чотири, за жінку—три, а за хлопчика або дівчинку—два ярди вибійки, і збувають їх португальцям у Мозамбік, Ібое і Квіллімане.

Другий приточний канал, який живиться жертвами з усіх класів, але переважно з простого народу, часто відкривається, коли одна частина племени, під впливом потягу до баришу, починає викрадати й продавати своїх одноплеменців. Зло на цьому не припиняється. Наслідком його буває ворожнеча. Слабкіша частина племени виганяється і під час своїх мандрів часто стає зовсім неморальною, без найменших докорів сумління живе з продажу своїх полонених, навіть своїх власних сочленів. Такий саме був стан тієї частини племени аджава, з якою ми вперше зійшлися.

Манганджа були недовірливіші й менш приязні, як племена по Замбезі. Їх важко було переконати, що мета нашого приходу до їх країни була справді такою, як ми їм пояснювали. Природно, вони судили про нас на підставі тих спонукань, якими керувалися самі. Один володар у долині Верхньої Шіре, плаксива фізіономія якого дала підставу нашим людям назвати його ім'ям Кітлаболова (мене неодмінно уб'ють) сказав, що і раніш приходили мандрівники, розповідали також про свої добрі наміри, але через кілька днів нападали на його людей і значне число їх забирали в неволю. У багато селищ по долині нам не дозволяли зайти, і жителі не хотіли навіть продати нам харчів. Люди Зіміка, наприклад, стали при вході в молочайну огорожу

і заявили, щоб ми не сміли входити. Ми сіли поблизу під деревом. Один молодий хлопець держав гнівну промову, витанцьовуючи з своїм луком і отруйними стрілами і загрожуючи нам лютими жестами. Мову його перервав якийсь дід, наказавши йому сісти і не говорити так іноземцям. Він послухався неохоче, виявляючи свою недовірливість похмурими поглядами, і многозначно витяг свої великі губи. Жінки, як ми помітили, покинули селище; догадуючись, що може статися лихо, ми, на велике незадоволення наших людей, вирушили далі. Наші були дуже злі на тубільців за їх негостинність до іноземців, а на нас за те, що ми не дозволили їм задати „доброго прочухана нікчемним створінням". „Це тому, що ми йдемо з білими людьми,—бурчали вони,—якби ми були з нашим володарем, то сьогодні б ми вечеряли їх козами, та й кілька їх самих було б у наших руках—несли б завтра наші клунки". Коли ми повернулися на дорогу, залишивши праворуч це селище, Зіміка послав своїх людей до нас з пробаченням, кажучи, що „він був тоді хворий і до того ж в іншому селищі; нас відіслали не з його наказу. Його люди не знали, що ми звичайні подорожні, які не хотіли порушувати миру в його країні".

Поспішаючи до тих, хто лишився на судні, ми не могли спинятися в селищах, належних цьому володареві. Жителі виходили до нас продавати товари і запрошували нас спинитися провести у них ніч, зазначаючи таку поважну причину: „Як же нам сказати, що білі люди проходили по нашій країні і ми їх не бачили?" Щоб задовольнити цих цікавих, ми зробили привал на річці. Ми здалися їм скорше червоними, ніж білими, і хоч вони люблять світлі кольори, однак, наш одяг надавав нам дивного вигляду. Голубі очі здалися їм чимсь диким, а руда борода гидкою. На підставі величезного числа літніх осіб на височині і прирощення духовної й тілесної сили, яку ми відчували, піднімаючись з низовин, ми зробили висновок, що клімат тут здоровий, що наші земляки могли б тут мати добре здоров'я, а також і значний достаток; вони могли б спонукати безліч схильних до ремесел тубільців вирощувати бавовник, буазе, цукор і інші цінні рослини, а також і обмінювати їх на європейські мануфактурні товари.

Наше перебування на озері з необхідності було недовгочасне. Ми вважали, що найкращий план розсіяти всяке підозріння, яке могло б виникнути в умах народу, що звик тільки до торгівлі невільниками, був такий: зробити коротке відвідування, потім на деякий час піти і дати народові переконатися, що ми зовсім інакше приступаємо до діла, ніж інші, однак, безпечні і скорше схильні до дружби. Частина нашого товариства була на судні, і всякий необачний вчинок когось з цієї групи міг бути небезпечним для доброї слави нашої експедиції.

Торгівля з країн Казембе й Катанга, як і з інших внутрішніх частин, іде по дорозі до арабської гавані Кільва і португаль-

ських гаваней Ібое та Мозамбік через Ньянза і Шіре. Єдині предмети торгівлі тепер становлять невільники, слонова кістка, малахіт і мідні прикраси.

За відомостями, які зібрав полковник Рігсбі в Занзібарі, і з інших джерел, майже всі невільники, вирядживані на судна з вищеназваних гаваней, ідуть з області Ньянза. З допомогою маленького пароплава, який скуповував би слонову кістку з озера і ріки вище водопадів, що становить разом до 600 миль берегової лінії,—торгівля неграми в цій країні була б зовсім позбавлена вигод, бо тільки слонова кістка, яку несуть невільники, робить можливим, що ці невільники не проїдають усього баришу від поїздки. Це вплинуло б на величезну частину країни, бо мазіту, які живуть коло північного кінця озера, не дозволять торгівцям проходити через їх країну. Вони були б найдіяльнішими спільниками англійців і тільки б виграли в наслідок збільшення торгівлі. При теперішньому становищі тубільні торгівці слоновою кісткою й малахітом зазнають тяжких пограбувань, і якби ми могли їм дати ту саму ціну, яку вони тепер дістають, приставивши свої товари за 300 миль на берег, то вони повернулися б і не пішли далі. Відрізавши доступ в середину країни, ми могли б знищити торгівлю неграми на берегах Тільки що запропонований план перешкоджав би торгівлі невільниками по Замбезі, з одного боку, і по Кільва—з другого; за межами цієї місцевості лишилися б під спостереженням наших крейсерів тільки португальська гавань Інгамбане на півдні і деяка частина володінь занзібарського султана на півночі. Понад озером жителі вирощують величезну кількість бавовнику для власної потреби і могли б продавати фунт бавовни за пенні або навіть ще дешевше. Провіз водяним шляхом можливий по Шіре і Замбезі і далі аж до Англії, крім кількох волоків, протягом 35 миль коло Мурчізонівських водопадів, де дорогу можна було б побудувати з незначними витратами. Отже, очевидно, можна за короткий час завести, замість незаконної торгівлі, законну й велику торгівлю.

Полковник Рігсбі, капітани Вільсон, Ольдфільд і Чемпен і всі найрозумніші офіцери берега одностайно тієї думки, що одне невелике судно на озері, безперечно, мало б більший вплив і зробило б значніші послуги для придушення торгівлі неграми, ніж півдюжини військових кораблів на океані. Отже, розумні заходи, в невеликих розмірах проведені в середині країни, потребували б мізерних витрат, і англійська політика щодо торгівлі невільниками мала б такі щасливі результати на східному березі, як і на заході.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Після сухопутного чотириденного походу ми, трохи стомлені, повернулись 6 жовтня 1859 року на судно. Ми були виснажені не стільки звичайними труднощами дороги, як отруєнням. Коли

не було часу зварити іншу їжу, ми готували суп з невеликої кількості тіста мулігатавнів. Якось надвечір ми після дуже тривалого переходу досягли Мікена біля підніжжя гори Нджонгоне, на північ від Зомба, і куховарові наказано було покласти дві повні ложки тіста. Але він поклав його цілий горщик. Смак супу був досить гострий, але ми додали туди вареного рижу і, бувши дуже голодні, поїли вдосталь. В наслідок дуже великої кількості з'їденого ми кілька днів почували себе дуже недобре, а дехто з товариства видужав тільки тоді, коли ми повернулися на судно. Наше нездоров'я можна почасти пояснити і іншою причиною. Відомо, що один вид маніока (Jatropha manihot) отруйний у сирому стані; після тривалого кип'ятіння в двох водах, які зливаються, отрута витягається і маніок стає придатним для їди. Про отруйність його легко довідатися, відламавши кусок кори з кореня і поклавши на язик; якщо гірчить, то кора отруйна. Але, очевидно, і солодкий вид має якусь шкідливу речовину. Сік, шкідливий при вживанні в їжу, застосовується в „перечних глеках" Вест-Індії під назвою „касерип" як найкращий засіб для збереження м'яса. Сік цей, злитий разом з невеликою кількістю води і англійського перцю в глиняну посудину, як кажуть, зберігає покладене туди м'ясо дуже довго, навіть цілі роки. Ця суміш не повинна стикатися ні з залізом, ні з сталлю, інакше вона скисає. Такий „перечний глек", про який ми вперше довідалися від його благословення єпископа Вателі, у жаркому кліматі є дуже економним погрібком для їжі; усяке м'ясо—яловичина, баранина, свинина,—все, що лишилось від обіду, зберігається цілком, коли його покласти в суміш і додати трохи свіжого касерипу; інакше все це буде зіпсоване жарким кліматом або мухами. Наш куховар варив коріння маніоку так само, як звичайно варив м'ясо: накладав його повний горщик, наливав водою і ставив на вогонь доти, поки вода вбереться і все звариться. Цим способом отруйні властивості коріння маніоку не знищуються, і він не стає здоровою їжею: не вважаючи на нашу систематичну обачливість при купуванні маніоку—ми купували тільки нешкідливий вид,—ми все ж щодня терпіли від його дії. Шкідливість цього способу готування ми відкрили тільки наприкінці походу.

Піднімаючись на 300 футів над низовиною по височині або спускаючись з високих місць на низовинну долину Шіре, ми помічали значну зміну клімату. Внизу була гнітюча спека, термометр стояв на 84° і до 103° у тіні і наші життьові сили були такі виснажені і мляві, як були свіжі на висотах у прохолодній температурі якихось 20°. Вода в річці була 84° або ще тепліша, тоді як та, яку ми пили з джерел горбів, мала тільки 65°.

Ми вважали за потрібне двох з нас послати до Тетте прямо з Шіре, і доктор Кірк з провідниками з людей Чібіза і в супроводі Рея, машиніста, зробив перехід. Країни на північ і схід мали так багато води, що в цьому відношенні ми не передба-

чали ніяких труднощів для походу менш ніж на сотню миль. Проте, наші друзі дуже терпіли в цьому випадку. Вода, якої в цю пору року можна трохи найти в руслах висохлих водяних джерел, була така солона, що збільшувала спрагу (деякі тубільці, справді, добувають з неї сіль; коли ж, після довгих проміжків, знаходили не таку солону воду, то вона була забруднена через часті відвідування великої дичини. Цеце було безліч. Країна була рівна, і великі смуги її вкриті лісом мопане, листя якого дає таку мізерну тінь на висохлій землі, що на ній і трава майже не росла. Сонце так пекло, що люди часто сходили з дороги, марно сподіваючись прохолодити на мить свої опечені ноги в кущах, які майже не давали тіні. Тубілець, який ніс провіант—солоне свиняче м'ясо,—заблудився і прийшов до Тетте після всіх; в його ноші лишилися тільки волокна м'яса, розтоплений пекучим сонцем жир увесь стік йому на спину. Незабаром комендант, капітан Рапозо, зробив цю дорогу стовбовою для караванів, які йшли по невільників. Ця подорож майже вбила двох наших молодих дуже діяльних друзів, і що від цього часу мусітимуть витерпіти на цій дорозі невільники—ніхто і уявити не може; але поневолення, певно, ніколи не може обійтись без нечуваних страждань і жахливих життьових утрат.

Щоб визначити нахили і відхили магнітної стрілки, Чарльз Лівінгстон зробив ряд магнітних спостережень на острові Дакономойо, на зразок зроблених на острові Експедиції і в Тетте. Потім корабель покинув острів і вирушив до Конгоне. Усі наші їстівні припаси вийшли, крім чаю і солоної свинини, але птицю, боби й борошно з маніру ми могли купувати в тубільців. З цим борошном, однак, не миряться європейські шлунки, і пшеничне борошно неодмінно потрібне для здоров'я білої людини в Африці Наш дотепний перший, або головний, куховар Рауе готував борошно з маніра різними способами: спершу він пік з чистого борошна, потім додавав до нього трохи свинячого жиру; останнього часу домішував банани і навіть банани з гвоздикою. Проте, хоч би як був спечений жахливий сухар—шіре, завжди ми мали ті самі наслідки: печію під час процесу травлення. Тому місіонерам і торгівцям можна порадити забезпечувати себе постійним запасом пшениці. Цього вони могли б досягти так само легко, як і португальці, якби тільки вибрали відповідну пору року для посіву. У квітні й травні, на початку холодної пори, у місяці, в які не можна сподіватися дощу, треба застосовувати, як на мисі Доброї Надії, зрошення, яке робити дуже легко. Якщо пшениця сіється під час дощів, то вона росте в солому. Енергійні люди, будучи в чужій країні, могли б у своєму харчуванні ніколи від неї не залежати.

Манкокве прислав тепер посольство і велів сказати, що він хотів би, щоб ми по дорозі спинилися в його селищі. Коли ми були там, він зійшов на борт з пристойним подарунком і сказав, що його молоді люди відрадили його відвідати нас ра-

ніш; однак, тепер він вирішив подивитися на те, що бачили всі інші. Чоловік з лисою чотирикутною головою, який був, коли ми йшли вгору по річці, його першим міністром, тепер дістав відставку, і володаря супроводив інший дід—новий перший міністр. Коли ми проходили слонове болото, то бачили дев'ять великих стад слонів; іноді вони становлять лінію завдовжки в дві милі. 26 жовтня була сильна гроза і випало багато великих градин на диво нашим сеннаанцям, які ніколи не бачили великого граду, хоч далі в середині країни він досить звичайний. У Курумані випав такий град, що вбивав кіз, птахів і антилоп. У Колобензі градом вибило шибки у вікнах місіонерського будинку.

Другого листопада ми кинули якір на висоті Шамоара і послали човен до Сенна привезти сухарів і інших їстівних припасів. Синьйор Феррао з своєю звичайною добрістю подарув нам молодого бика, пославши його до нас в човні. Хотячи дізнатися, чи зробив би нам приємність другий бик, він порадився з своїм португальсько-англійським словником і запитав нашого матроса, чи не хоче він взяти ще другого another; Джек, не взявши до уваги португальської вимови англійського звука th, відповів; „О ні, пане, дякую вам, я не можу взяти в човен ніякої видри (an atter), вони такі кусючі."

Щоночі ми мусіли садовити судно на якунебудь піщану мілину: теча в ньому була така велика, що в глибокій воді воно потонуло б, і, щоб утримати його на воді, насос працював цілий день. Щодня випадали великі дощі, які в каютах давали звичайні неприємні наслідки. Не маючи можливості далі чекати наших супутників, які пішли сушею від Шіре до Тетте, ми спустилися до Конгоне і витягли судно на берег для ремонту. Незабаром прибуло з провіантом судно її величності „Лінкс" під командою лейтенанта Берклея. Другого дня з „Лінкса" спробували вислати два човни, і один з них, не попавши в прохід, розбився під час сильного прибою проти острова. Офіцер, якому був доручений другий човен, артилерист Гунт, вчинив благородно і своєю спритністю досяг того, що врятував усіх людей з першого човна. Зрозуміло, що всі речі, які вони збиралися доставити нам, загинули, але ми були вдячні їм за те, що врятувалися всі люди. Втрата поштової сумки, в якій містилися торішні депеші уряду й листи наших друзів, була для нас неприємною, ми збиралися рушити в експедицію до внутрішніх частин країни, для чого потрібно було 8-9 місяців, а тяжкий той час, коли нема звісток від друзів і родини місяців дванадцять.

Ремонтуючи наше поганеньке судно, ми дістали дружню й діяльну допомогу від лейтенанта Берклея. 16 грудня ми могли вирушити до Тетте.

По дорозі ми зустріли губернатора Квіллімане, який плив човном униз по річці. Він сказав, що ліссабонський уряд наказав йому особисто вибрати найкращу гавань для кораблів і най-

краще місце для вивантаження товарів. Ми дали йому вказівки, як знайти Конгоне. Він додав, що португальці його області, певно, знали гирло і вивозили через нього невільників, але не хотіли сказати йому, де воно, і тому він звернувся до нас. На нещастя, його вельможність захворів другого ранку на пропасницю і повернувся, не досягши гирла ріки. Потім португальський уряд відрядив одного морського офіцера для дослідження різних входів. Офіцер тільки подивився і склав звіт, для якого використав опубліковані нами виміри глибини, не зазначаючи джерела. Його власні земляки сміялися з безглуздої чванливості їх уряду, яка виявлялася в тому, що уряд таким способом намагався зібрати відомості, тоді як уже давно твердив, що має їх.

Коли ми були проти острова Експедиції, покришка казана на нашому пароплаві лопнула, що часто бувало і раніш, На наше щастя, це сталося в місці, де було багато дичини, і тому, поки казан лагоджено, ми запаслися буйволовим м'ясом і дичиною.

31 грудня 1859 року ми досягли Шупанго, де повинні були пробути вісім днів, поки прибуде міткаль з Квіллімане. Сірий коленкор або шитинг—звичайний засіб обміну у Східній Африці, і під час нашої експедиції в середину країни він мав служити замість грошей. Губернатор і дві його прекрасні дорослі доньки були в Шупанго. Рідко трапляється, щоб португалець виявляв огиду до чорних слуг, але цей вважав за краще, щоб коло нього ходили його дочки, і вони виконували свої обов'язки з привабливою готовістю. Це було для нас тим приємніше, що ми в цій країні рідко зустрічали за столом португальських дам. Його вельможність, недовірливий, але цілком одвертий,—справді, тут є звичка висловлювати сумні істини,—сказав, що тутешні португальці, жалюгідні люди, які погрузли в непотребстві і позбавлені всякої підприємливості. Кілька великих рабовласників могли б, коли б в них було скількибудь сили, послати кожний від п'ятидесяти до ста невільників на мис Доброї Надії, острів Маврікія і в Англію вчитися цукрового виробництва і ремесел; далі вони могли б самі виробляти вибійку з місцевої бавовни і свій цукор, замість того, щоб довозити з чужих земель; він не бачив ніякої підстави, чому б незабаром не прокласти залізницю впоперек континенту до Ангола!

Висловлювання його вельможності доводили хибу, яка часто буває у португальців і нагадує тих наших земляків, які безглуздо глузують з усього англійського. За нашими враженнями іноземцям або шкода їх, коли вони, як нам часто траплялось, слухають якогось пана, що закінчує свою промову вигуком: „Мені дуже соромно, що я народився португальцем", або вони ставляться до таких осіб з презирством. В його словах пробивалися також грандіозні мрії, які розвиваються при цілковитому занедбанні чисто матеріальних занять і промисловості. Індиго заввишки в 6 футів дико росло у великій кількості під нашими ногами!

коло милі далі трапляється прекрасний бавовник, який росте сам собою, не вважаючи на те, що його протягом кількох років зряду випалюють; цукрову тростину легко можна вирощувати в більшій частині дельти Замбезі. Проте, замість того, щоб розумно скористатися цією очевидною вигодою, наші друзі завжди старанно відсилають ці речі на острів Бурбон, плекаючи грандіозні мрії про якусь другу ост-індську компанію, яка має скластися з англійських капіталів у Східній Африці. Програма цієї англійської компанії, старанно складена міністром ліссабонської корони, з похвальною дбайливістю пеклується про заснування шкіл, про побудування мостів та шляхів і про поглиблення гаваней у цій країні „попа Джона". І все це через двадцять років повинно перейти до португальців!

Його вельможність відзначив той загальновідомий факт, що уряд Португалії підтримував колонії у Східній Африці з щорічними збитками в п'ять тисяч фунтів стерлінгів, тоді як звідти мало або зовсім не велася торгівля з Португалією, і ніколи ні один португалець не зібрав багатств і не повернувся, щоб збагатити ним батьківшину. Справді, є чого сумувати, коли державні люди, відомі, за виданими ними законами, як мужі освічені, дають, як кажуть, кошти, якими в цій країні рабства весь час підтримується стільки страждань, і одночасно з претензією на панування виключають інші нації там, де вони не мають ані найменшої влади. Чи не значить це цінити пусте вихваляння в Європі дуже дорого, терпіти через нього одностайну ненависть усього християнства, бувши першим, хто почав нову поморську торгівлю неграми, і останнім, хто відмовився від неї.

Один старий торговець неграми, дуже хворий і майже сліпий, звичайно вільно й одверто розповідав нам про мінливі обставини свого минулого життя. Ясно було, що він бачив рабство не в тому світлі, як ми. Усі його земляки знали, що під приводом гуманності найлегше було викликати його щедрість. І до нас він справді був у найвищій мірі великодушний і запобігливий. Коли ми висловили своє здивування, що така гуманна людина дає привід обвинувачувати себе у такій великій жорстокості як вивіз негрів, він гнівно відповів, що ніколи не позбавляв рабів їх батьківщини. Він вивозив тільки „Brutas do mato", польову робочу худобу, тобто ще диких або незадовго до того спійманих на хижацтві тубільців. При такому розумінні діла він цілком серйозно розповідав нам, що він, коли померла його жінка, для заспокоєння свого жалю, зробив наскок на племена по гирлу Шіре і захопив багато полонених. Він почав торгувати невільниками в Ангола і дуже розбагатів, але якось захопився і за короткий час змарнував усе в безпутному житті в Ріо-де-Жанейро. Через це він казав: „Золото, добуте торгівлею невільниками, не йде на користь і скоро знов повертається до діавола". Років за двадцять він вийшов з Квіллімане з партією слонової кістки; судно його було захоплене як невільницьке і відведене на мис Доб-

рої Надії. Наші крейсери захопили інші його судна, і він нічого не міг заперечити, це було цілком справедливо й прекрасно, бо вони справді призначалися для торгівлі неграми. Але те, що англійці захопили це судно,—на його думку, було несправедливо, бо він тоді робив законний рейс. Англійські офіцери були тієї ж думки. Вони хотіли повернути йому судно, та так би й зробили, бо вони були чесні люди, але мерзотник, його власний земляк на мисі, постав проти цього, і тому його судно було визнано справжнім призом. Кілька років згодом супроводив нас вгору по річці один корабельний офіцер, який був на крейсері, що захопив корабель цього торгівця неграми, і коли він знову побачив нашого друга, то відразу повідомив його, що британський уряд, узнавши пізніше, що захоплення його корабля було протизаконним, виплатив португальському урядові сповна як ціну судна, так і вартість вантажу.

Синьйор Віанна, поселенець, тількищо купив маєток в три квадратні милі, одна сторона якого була місцем бою при Мазаро, і повинен був за це виплатити протягом трьох років 900 доларів або 180 фунтів стерлінгів. Він орендував також в уряду 40 миль з володінь Маріано, які лежать по Шіре й Замбезі. Пан Ацеведо орендував на кілька років 80 миль землі на східній стороні від Мазаро. Оренда в декілька сот доларів збирається з колонос, або кріпаків, які щороку дають орендареві землі або два кулі зерна і виконують певну роботу, як це робиться при системі домів, вільних від податків (cottar). Ландени, або зулуси, на протилежному, південному березі зійшли, щоб одержати свою данину, але Віанна послав їм невеликий подарунок і просив не чинити йому утисків, поки губернатор був відсутній. Тим часом він послав усі свої речі на протилежний берег і незабаром виїхав з губернатором, не заплативши зулусам. Головна мета виплати данини зулусам полягає в тому, щоб дістати дозвіл рубати гігантський ліс, що тягнеться на 20 миль в середину країни і складається з гунда, для будування великих кочес (coches)—човнів, які ходять по Замбезі. Віанна з вирваного дерева на орендованій дільниці наробив стільки човнів, що їх вистачить років на десять, і думав, що, перш ніж мине цей час, його вчинок буде давно вже забутий. Проте, він гірко скаржився на непошану цих тубільців до губернатора і до нього самого.

Коли ми були в Шупанга, через нього проїхав в човні в напрямі Сенна Поль Маріано як військовополонений. Його обвинувачували в убивстві кількох чорних людей, один з яких був теслею відомого синьйора Ацеведо. Офіцер та кілька солдатів напали на Маріано і взяли його в полон. Сестра його прийшла до губернатора і прямо, в присутності кількох знатних чоловіків, запитала його, скільки він візьме грошей за звільнення її брата. Зрозуміло, його вельможність дуже обурився з її зухвальства і гнівно відмовив їй; але досить дивно, що через

кілька днів Поль утік і повернувся на свій острів, де від того часу його лишили в спокою. Перш ніж ми узнали, куди він пішов, ми запитали одного пана, обізнаного з дорогами країни, куди, на його думку, утік Поль. „Чи ба (qual)!—сказав він—безперечно, додому". І справді, так воно й було.

У цей час були часті дощі, і води в річці значно прибуло; ми посувалися вгору по річці дуже повільно і досягли Тетте тільки 2 лютого 1860 року. Того самого дня повернувся і Торнтон з геологічної подорожі. Португальці сподівалися, що під час цієї подорожі знову буде відкрито срібну руду. У країні є легенда, що іезуіти раніш коло Чікова знали й розробляли рудник благородного металу. Торнтон разом з одним кольоровим промисловцем доходив до Зумбо. Незабаром він покинув Замбезі, приєднався до експедиції барона фон-дер-Деккена і дослідив снігові гори Кіліманджаро на північний захід від Занзібара. Супутник Торнтона, промисловець, повернувся з великою кількістю слонової кістки, якої він найшов і багато і за дешеву ціну. Проте, він мусів у країні, яка домагається, щоб в Європі її вважали португальською, заплатити тяжкі податки баніаі і іншим племенам. Під час цих шестимісячних розшуків, крім намиста й латунного дроту, видано різним володарям 200 шістнадцятиярдних кусків вибійки за дозвіл пройти через їх землі. Крім цих відносно тяжких податків, тубільці з цієї португальської області мають звичай оподатковувати за гадані злочини (міландос), які, хоч би й несвідомо, могли зробити люди промисловця. Проте, купці охоче платять податки, замість того, щоб зазнавати небезпеки боротьби. Слонова кістка досить дешева для розплати. Кожний теттеанський купець, як кажуть, повинен платити на утримання відомого числа гарнізонних солдатів, і той, який тількищо повернувся з серелини країни, повинен був утримувати п'ять чоловік, хоч йому не зроблено було ніяких послуг. Від Зумбо до Чікова слонову кістку сплавляють в човнах; там човни покидають і повз Кебрабаза йде сухопутний транспорт. Цей промисловець найняв баніаі, щоб пронести слонову кістку повз бистрину. Погодилися на тому, що вони одержать за похід по три ярди вибійки на кожного; але по дорозі вони кілька разів скидали свої ноші й вимагали все більше і більше, поки їх вимоги спинилися на десяти ярдах. „Я з своїми людьми міг би їх забрати і побити,—сказав промисловець,—але прийшовши до Тетте, я був би покараний губернатором за те, що порушив мир у країні. Якби баніаі пограбували слонову кістку у людей мого каравану, то вся допомога, яку я мав би від нашої влади для повернення її, полягала б у незадоволенні, якого зазнав би я, довідавшись, що вони, вислухавши мою скаргу, послали до баніаі купити мою слонову кістку для себе самих за дешеву ціну".

Один літній офіцер, тепер уже небіжчик, що був комендантом фортеці в Тетте, являв собою зразок губернатора. Досягши

влади, він скоро видав закон про дорожнечу, яким визначалися ринкові ціни на тубільні продукти. В наслідок спустошувальної війни попередніх років життьові припаси подорожчали майже втрое. Його вельможність вирішив привести ціни до їх попереднього, нормального стану і оголосив, що надалі за два ярди коленкору треба продавати двадцять чотири штуки птиці, замість восьми, і щоб у такому ж відношенні зменшені були ціни на овець, кіз і масло. Перший тубілець, який прийшов на ринок, відмовився продати свою птицю за таксою. Його відразу потягли до губернатора, і той, розгнівавшись, за непідкорення відновленому старому законові засудив тубільця: його мали цілий день водити туди й сюди по вулиці з товаром, який кудкудахкав, на шиї і потім відіслати до темниці на ніч. Другий бідний чоловік виніс на продаж глечик олії з земляних горіхів, і коли він відмовився продати олію за законну ціну, його присуджено випити значну кількість цієї олії. Єдина трудність, на яку натрапив цей губернатор, здійснивши свою реформу, полягала в тому, що тубільці зовсім перестали ходити з своїми продуктами на базар і не ходили, аж поки не скасували цей закон. Через те, що на всі довізні вина й спиртові напої накладалося досить високе мито, Тетте, яке вважається звичайним селищем, має давати досить великі прибутки. Звичайно вся вина покладається на клімат. Наприклад, купці, дуже гостинні, дають по своїх домах один одному вечірки. Під час цих зборів можна бути свідком надзвичайно виснажного впливу клімату. Протягом якоїсь години значне число сочленів стають дуже слабкими, щоб триматися сидячи на стільцях; вони непритомні сковзають під стіл, тоді як інші, голосно виспівуючи і базікаючи, ще тримаються, проголошуючи клятви вічної дружби, але, помалу втрачаючи контроль і над язиком і над членами, падають один одному в обійми. Коло дверей сидять невільники, які, розуміючи ці симптоми, входять і відносять додому своїх слабких, розкиданих на землі панів. Ми не посоромилися б приписати ці симптоми сп'янінню, якби сп'яніння не означалося тут фразою: „він говорить по-англійському", тобто „він напився". Ми мусіли дивуватися, при сильній неповстримності й інших вадах португальців у Тетте, не тому, що в них була пропасниця, а тому, як вони всі разом не перемерли. Їх звичаї були такі вбивчі в усякому кліматі.

Тубільці дивувалися навіть ще більше, ніж ми. Наші макололо, наприклад, здивовано дивилися на ці громадські пиятики, і Сінініане описав одну з них так, що учасники її добре зробили б, коли б послухали його: „Один португалець встає,—каже він,—і кричить viva!, тобто я задоволений; другий кричить viva!—і я теж задоволений; потім усі вони голосно кричать viva!—всі ми задоволені. Так вони радіють, випивши трохи пива". Одного вечора він бачив трьох п'яних офіцерів. Під час розваги вони побилися через неправдиву звістку. Один наскочив -на свого

супротивника і намагався його укусити, і поки ці два качалися по підлозі, третій схопив стілець і почав лупцювати їх обох. Сінініане був здивований такою поведінкою і вигукнув: „Що ж за люди ці білі, якщо вони навіть зі своїм начальством так поводяться". Одноманітне життя Тетте іноді переривається чиєюсь смертю або весіллям. Якщо померлий впливова особа, то кількість пороху, знищувана його невільниками, величезна. Витрати на похорон можна порівняти з тими, які ми маємо в Англії при надмірно пишному хованні. Бувши в Тетте, ми завжди співчутливо виявляли нашу готовість допомогти і взяти участь в урочистому похороні, щоб полегшити печаль близьких. Ми були певні, що вони, коли б ми мали втрату, зробили б так само. Ми ніколи не могли поскаржитися на недостатню гостинність.

Велика приязнь, з якою зустріло нас багато тубільців, лишиться в нашій пам'яті до самої смерті. Якщо ми говоримо про їх хиби, то робимо все з жалем, але не з злістю. Що вони торгують неграми, це величезна хиба. Їх уряд ставить їх у прикре становище, відрізаючи їх від іншого світу, і вони завжди говорять про це з неприємністю, яка, бувши почута, могла б змінити тон державних мужів у Ліссабоні. Але тут немає преси, нема книгарень і ледве чи є якийнебудь шкільний учитель. Ми здригаємося на саму думку народитися в таких несприятливих обставинах!

Весілля справляють так само пишно, як і скрізь. Ми були на одному весіллі в будинку нашого друга—патера. Виходила заміж його хрещениця, і він люб'язно запросив нас узяти участь у його радощах. Ми познайомилися з старою донною Євгенією, яка була заміжня дама і мала дітей, коли прийшли невільники з Кассанджа, раніш ніж будьхто з нас народився. Усе свято відзначалося добрим смаком і пристойністю.

Під час іншого весілля влаштовано в католицькій церкві хід, схожий, на нашу думку, з шотландським звичаєм; цей хід нам дуже подобався. Наш друг, капітан Террацао, зібрався одружитися з однією молодою дамою, дочкою одного з найбагатших купців у Тетте, яка мала знамените ім'я Вікторії-Александріни. Але мати її була в простому співжитті, і щоб оголосити дітей законними, спершу треба було відсвяткувати весілля батьків. Після їх весілля того самого дня Террацао одружився з своєю нареченою, а інший знатний пан з її сестрою. Нам здається, варте жалю те, що за нашими законами, ті, які мали нещастя народитися поза шлюбом, приречені, без ніякої їх вини, носити все своє життя тавро ганьби. Під час весільних походів молодого і молоду несуть на причеплених до паль койках, які мають назву махілас. Невільниці в повному своєму вбранні радіють з щастя своїх панів і пань. Невільники несуть махілас або виявляють свою радість, стріляючи з рушниць. Друзі молодих, звичайно в чорних фраках і високих циліндрах, які, коли ми їх бачимо за кордоном, здаються нам ще гидкішими, ніж у нашій батьківщині,—ідуть в урочистій процесії за махілас. Жінки стоять

і дивуються з убрання своїх сусідок, граціозно похитуючи свої глеки з водою. Усі запрошені гості, добре п'ючи, промивають пилюку, якої наковталися в натовпі. Далі йде бенкет, тауі й веселощі.

В околицях Тетте майже єдиний важливий предмет—кам'яне вугілля, яке трапляється за кілька миль на північ. Воно виходить там назовні в профілях скель коло джерел ріки Ревубує. Шари його завтовшки 4—7 футів; один з виміряних нами дорівнював завтовшки 25 футам. Вугілля, яке лежить на поверхні, має багато шиферного сланцю; зробивши шахту в горизонтальному напрямі на 25—30 футів, ми добули краще вугілля, воно дало добру пару. Коріння рослин, яке міститься в ньому, показує, що воно належить до стародавньої формації. Воно лежить під великозернистим сірим пісковиком, на якому часто видно сліди хвиль, а на поверхні є відбитки рослин і дерево, просочене силікатною кислотою. У багатьох текучих водах на південь від Тетте знаходили й золото; але поки процвітає рабство, кам'яне вугілля й золото не дадуть користі і збережуться для майбутніх поколінь.

Ми знали, що поки зберуть новий урожай, нам важко буде по той бік Кебрабаза добувати харчі, знали, що полювання в мокру пору року зв'язане з труднощами при такій великій кількості людей, і тому вирішили відкласти нашу подорож в середину країни до травня, а тим часом ще раз спуститися до Конгоне з надією одержати листи й гроші з військового корабля, який мав прийти в порт. Ми покинули Тетте 10 лютого і в Сенна почули, що наша загублена поштова сумка знайдена тубільцями на березі на захід від Міламбе, доставлена в Квіллімане, звідти в Сенна і відіслана далі в Тетте. Отже, ми розминулися з нею. В Шупанга губернатор сказав нам, що це була дуже велика сумка.

У гавані було багато шкідливих москітів, особливо, коли легенький вітрець з півночі віяв через дерева мангле. Ми прожили кілька тижнів у хатинах, збудованих нашими людьми. Ті, які полювали для всього товариства, завжди були мокрі і діставали пропасницю, але звичайно видужували саме вчасно, щоб вийти знов на полювання, перш ніж вийде все м'ясо. Тому, що не прибув ні один корабель, ми вирушили 15 березня і спинилися на Луабо, коло табора мисливців на бегемотів, щоб запастись дровами. Від цих мисливців наші люди знов чули про шлях для човнів від цього місця до Квіллімане, але мисливці відмовилися показати його. Губернатор Квіллімане вже скаржився, що португальці його області не дають відомостей про цей шлях, щоб мати можливість торгувати невільниками, і відмовилися показати навіть йому. Мазаказа був цілком певен, що своєю дипломатією він міг би довідатися про нього у цих мисливців, і казав, що вони м'який язик їдять, а жорсткий їх лякає; але вночі всі вони пішли. Згодом ми довідалися, що вхід

до цього шляху йде через природний отвір Кушішоне між другою і третьою милею вище каналу Конгоне, але на протилежному березі Замбезі. Проте, він не має значення, бо ним можуть тільки іноді проходити невеликі човни.

Португальський уряд у Ліссабоні намагався від того часу з кумедною серйозністю довести, що ці країни вже давно були йому добре відомі. Іншому світові це цілком байдуже. Ми, з свого боку, повинні були відкрити їх або, принаймні, знову відкрити. Щождо повноти відомостей, які має це міністерство, то дивно, що нічого з його знань не видно було в наказах, даних його урядовцям в Африці. Губернатор Квіллімане дістав наказа дослідити Конгоне, але прямо й одверто казав, що не знає, де міститься ця гавань. Наш друг, майор Сікард, дізнавши від нас відомості, що у бухтах навколо цієї гавані не могли зустрітися зулуси, з лукавим наміром вирішив захопити в свою власність велику ділянку землі і послати туди невільників, щоб розбити сад і спорудити йому на Конгоне будинок, який би надав значення гавані. Не знаючи, що ми запозичили цю назву у природного каналу між рукавом Конгоне і Замбезі, вони виконали його наказ на місці за двадцять з лишком миль звідти. Ми ясно бачили, що ми і наші португальські друзі дивимося з різних точок зору. Ми мали на увазі великі наслідки добродійства, учасниками якого, після заснування вільної торгівлі, повинні були стати всі як білі, так і чорні. Вони нічого не бачили далі того, що ми спонукаємо англійських купців заснувати компанію, уся користь від якої, за їх домаганням, мусіла перейти до португальців. Так легко було наскрізь бачити їх короткозору й егоістичну політику, що ми завжди вказували нашим комерційним друзям в Англії на те, що без вільного судноплавства по Замбезі вони даремно зважилися б на це. Нічогісінько тут не терплять, крім торгівлі невільниками. У Сенлей, ескваір з Іогана на доручення покійного адмірала Уівіля, рушив з вантажем товарів по річці Ангонші, або Ангоксі, щоб завести законну торгівлю з тубільцями. Усе відбувалося, як він сподівався. Тоді два португальські урядовці неправдою заманили його в Мозамбік і, як тільки він підійшов під постріли фортеці, оголосили його військовополоненним, а вантаж і судно конфіскували „за протизаконну торгівлю в португальських володіннях". Коли б він був торговець неграми, то за невелику поголовну данину, безперечно, мав би і притулок і бенкет у палаці генерал-губернатора.

У Мазаро застали ми нашого друга, майора Сікарда, з молотками, заступами, лопатами, фашинами і невільниками для будування фортеці та митниці на Конгоне. Тому, що у нас не було ніякої причини затаювати місце гавані і ми багатьом уже казали про її існування, то ми дали йому карту рукавів, які течуть між деревами мангле, утруднюючи дослідження, і дали йому достатні вказівки, щоб він зміг найти дорогу вниз по

річці. З ним були залишки нашої поштової сумки. Не дуже приємно було, що, крім пакету з старими газетами, двох фотографій і трьох листів, написаних раніш, ніж ми покинули Англію, усе було загублено.

Сінініане Шупанга обмінявся ім'ям з одним зулу і другого ранку на перекличці не відповів; він не звернув уваги і на другий, і на третій виклики. Нарешті, один з його земляків пояснив: „Він уже не називається Сінініане; його ім'я—Мошошома, і на це ім'я він відразу відгукнувся. Звичай мінятися іменами з людьми інших племен досить поширений; ті, що помінялися іменами, вважаються вірними товаришами і потім завжди дуже пеклуються один про одного. Якщо один випадково відвідує місце перебування свого товариша, то сподівається від нього їжі, притулку і інших дружніх послуг. Коли Чарльз Лівінгстон у дощову пору був на Кебрабаза, один голодний, перемерзлий тубільний мандрівник став другом йому на все життя, і навіть не через обмін іменами, а за деяку кількість їжі і невеликий кусок вибійки. Вісімнадцять місяців згодом, коли ми прямували в середину країни, до нашого табору прийшов чоловік, принісши з собою багатий дар з рижу, борошна, пива й півня, нагадуючи нам про те, що було для нього зроблено (але що—зовсім забув Чарльз Лівінгстон). Він сказав, що тепер, коли ми подорожуємо, „йому дуже неприємно було б, якби ми заснули голодні й спраглі". Багато з наших людей, подібно до тубільців, відмовилися від своїх власних імен і прийняли імена володарів; інші пішли ще далі, перенісши на себе імена гір та водопадів, які вони бачили на нашому шляху. У нас були Чібіза, Марамбала, Зомба і Кебрабаза, і їх звали цими іменами навіть тоді, коли вони повернулись до своєї батьківщини.

Ми так часто спинялися і клопоталися коло „Ма-Роберта", інакше кажучи „хворого на задишку", що читач, хоч і десятої частини всього не згадає, може подумати, що ми говорили про нього більш, ніж досить. Пан, через посередництво якого, головне, нав'язане нам це мізерне судно, уже помер, а з ним зникла і досада з наших сердець. Проте, ми відчували дуже великий жаль, що не можна вже поговорити про того, хто заради ганебної вигоди робить такі справи. У нас був ще на батьківщині шановний і великодушний друг наш, адмірал Вашінгтон, який подбав би про те, щоб ми більше не страждали; але намір здійснити величезну справу на озері Ньянза з допомогою пароплава, який можна було б розібрати і пронести коло водопадів, такий прекрасний,—і, якщо він удасться, можна справді сподіватися цілком змінити жалюгідну систему, яка цілі сторіччя шкодила країні,—що ми для придбання відповідно збудованого судна послали додому машиніста Рея, який мав спостерігати за його будуванням. Для „хворого на задишку" він не міг уже бути корисним, бо цей став зовсім невиліковним. Ми послали разом з ним п'ять ящиків з екземплярами рослин, які старанно

зібрав і висушив д-р Кірк; чотири з них, на великий наш жаль, ніколи не дійшли до садів Кью. Усі ми проводили нашого машиніста пішки до невеликої протоки, яка впадає в Кваква або ріку Квіллімане, звідки він міг пройти в одноіменну гавань, щоб вирушити до Англії.

Віддаль від Мазаро по цьому боці Замбезі до Кваква при Нтерра близько 6 миль, і дорога лежить по дуже родючому чорнозему. Ніч провели ми в довгому сараї, збудованому коло Нтерра на березі ріки для мандрівників, які часто по кілька днів мусять ждати човнів. Ми намагалися заснути, але москіти й щури турбували нас, не даючи спати. Щури, або скорше великі миші цієї країни зовсім схожі з Mus pumilio (Сміт), дуже цікаві тварини і через свою веселість часто від усієї душі сміються. Увесь час вони будили нас, стрибали на наші обличчя і потім, здійснивши геройський подвиг, голосно сміялися—хі-хі-хі! Почуття смішного, очевидно, у них дуже сильне; вони сміються і голосно кричать, коли в темряві стурбована і розгнівана людина намагається покласти край їх забаві. Їх мудрі європейські родичі покидають, як розказують, тонучий корабель; навпаки, ці миші зайняли квартиру в нашому судні, яке протікало й тонуло. Удень спокійні і невидимі, вони вночі влаштовують свої жартівливі походи. Як тільки ми засипаємо, вони раптом вискакують на провіантські ящики і по наших обличчях стрибають до каютних дверей, де всі голосно регочуть хі-хі-хі-хі! хі-хі!, шоб показати, як вони радіють своєму жартові. З таким же задоволенням вони йдуть далі і знов стрибають на людей. Щоночі вони бігають туди й сюди, лапками будять кожного сонного і регочуться, глузуючи з безцільних ударів, марного бурчання і смертоносних атак ображеного людства. В іншім місці ми спостерігали велику мишу, коли вона дряпалася по шерехатій і не зовсім прямій стіні з шістьма мишенятами, які міцно вчепилися в її зад. Мишенята були такі дорослі, що вкрилися уже шерстю, а деякі не відпали навіть від удару, який повалив дорослу на землю. Ми не могли вирішити, чи не діють несамовільні мускули, утримуючи мишенят. Вага їх, очевидно, вимагає певно каталептичного стану щелепних мускулів, який би дав їм можливість триматися.

Нерідко з дровами заносили на судно скорпіонів, тисячоніжок та отруйних павуків, і вони забиралися в наші постелі; на велике щастя, ми раз у-раз помічали і знищували їх, перш ніж вони устигали завдати шкоди. Корабельні офіцери, які жили на цих берегах, казали, що коли скорпіон або тисячоніжка, попавши так на судно, лишаться на ньому кілька тижнів, то отрута їх втрачає майже всю свою силу. Але ми не могли пересвідчитися в цьому. З дровами часто з'являлися змії, але частіше вони підпливали до нас по річці, легко вилізали на борт по якірному ланцюгу; кількох отруйних змій ми піймали в каютах. Одна зелена змія жила у нас кілька тижнів; удень

вона ховалася за обшивкою палуби. Бути розбудженим в темряві п'ятифутовою холодною зеленою змією, яка плазує по обличчю,—досить неприємно, хоч би який швидкий був цей рух. Нас турбували міріади мокриць двох видів. Вони не тільки обгризали нам корені нігтів, але залазили й псували наші життьові припаси, фланелю й чоботи. Усі наші намагання винищити цих мучителів були даремні. „Якщо вбити одну,—казали матроси,— то сотні сходяться на її похорон". У творі командора Оуена сказано, що потерті на кашицю мокриці становлять засіб проти великого розвитку вітрів у животі (кармінативний засіб); це не потвердилось. Коли мокриць їдять мавпи, то дуже худнуть від цього. Постає думка, що ліки з мокриць мали б на жирних людей такий же вплив, як і курс лікування в Бантінгу.

Коли ми прибули до Сенна, зулуси прийшли з військом одержувати свою щорічну данину. Ці люди додержували суворої дисципліни і ніколи не грабували жителів. Данина збирається і за правом завоювання, бо зулуси колись розбили сеннаанців і загнали їх на острови по Замбезі. При цьому було вбито 54 португальці, і селище, хоч і мало глиняну фортецю, ніколи вже не могло досягти своєї колишньої сили. Пропасниця тепер була дуже розвинена, і більша частина португальців хворіла на неї. В селищі було багато гнилих калюж, повних зеленого, гниючого мулу, в яких з насолодою валялись розтріпані, довгорилі, схожі на хортів свині. Велика частина огороженого палісадом простору, який утворює довгастий чотирикутник, як кажуть, тисячу ярдів завдовжки і п'ятсот ярдів завширшки, вкрита високим індиго, касіями і кущами; між ними збереглися насипи, на яких колись стояли церкви та монастирі. Повітря не може вільно циркулювати. Отже, зовсім не дивно, що жителі хворіють на пропасницю. Корм свиней несказанно гидкий; але вони самі є улюбленою їжею, і тут, так само, як у Тетте, можна почути, коли господарі, скликаючи їх з прогулянок, додають ніжні імена, наприклад, „Іоао", „Маноель", „Антоніо", кудія, кудія! (їсти, їсти). Ми бачили одну дивну породу, яка випадково з'явилася між цими взагалі нецікавими тваринами. Поросята були красиво розмальовані поперемінно жовтобурими і білими смугами; всі майже в дюйм завширшки, смуги були розміщені не так, як у зебри, а проходили горизонтально вздовж тіла. Смугастість іноді з'являється у мулів і коней, і вважають, що вона означає поворот до первісного, дикого типу, так само, як породисті свійські голуби своєю чорною смужкою впоперек хвоста іноді виявляють схильність повернутися до опірення диких голубів. Можливо, що смугаста порода свиней споріднена з дикими свиньми, поросята яких справді мають смуги, хоч ці смуги зникають в міру зростання тварин.

Щоб дістати відповідне уявлення про навколишній ландшафт, ми сходили на горб Барамуана, який лежить позаду селища. Нас попереджали про небезпеку дістати пропасницю від однієї рос-

лини, яка росте на його вершині. Д-р Кірк виявив, що це була Poedevia foetida, яка, коли її понюхати, справді викликає головний біль і пропасницю. У неї, як показує сама назва, смердючий запах. Це єдиний випадок, коли пропасниця зв'язана з огидним запахом. У багатьох випадках, очевидно, погані випари і пропасниця не мають ніякого зв'язку. Через великі дощі врожай у сеннаанській області був багатий. Це було щастя після трохи поганого врожаю двох попередніх років. 25 квітня ми досягли Тетте. І тут урожай був прекрасний. Жителі казали, що від 1856 року, коли я спустився сюди по річці, у них ні разу не було такого достатку. Хто бачив готування до зрошення земель по інших країнах, наприклад, на мисі Доброї Надії і в Єгипті, той здивується, що не робиться жодної спроби провести воду або з Замбезі, або з якоїсь з її приток; нічого не робиться, щоб відвести воду з ріки, а посуха й голод переносяться, немов неминуча кара, якої не можна зм'якшити. Хоч наші друзі в Тетте нехтували очевидну вигоду, на яку жадно кинулися інші нації, однак, і вони в одній галузі промисловості перевершили весь світ. До певної міри аномалія, що тварина, яка будовою тіла і життьовою діяльністю найближче споріднена з людиною, щодо роботи і вірності та дружби стоїть від неї найдалі; але тут добре скористалися геніем мавп. Їх привчили полювати за „безкрилими комахами, які більше відомі, ніж шановані". Нас запросили подивитися на цю галузь тетгеанської індустрії. Можемо засвідчити, що мавпа дуже до неї здатна, і обидві сторони мають від цього користь.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Вважаючи за справу честі повернутися з тими, які в 1856 році були вірними моїми супутниками, і захистові і послугам яких ми завдячували зроблену подорож, яку всі португальці в Тетте до того часу вважали неможливою, ми зробили всі потрібні приготування, щоб знову відвести їх на батьківшину.

Ми пристали на судні до острова Каніімбе, який лежить напроти Тетте, і, перш ніж вирушити до країни макололо, придбали невелику ділянку землі під сад для двох англійських матросів, що під час нашої відсутності повинні були лишатися на службі. Ми дали їм запас насіння, і вони почали працювати так старанно, що справді заслуговували щасливого успіху Перша їх спроба в африканському садівництві не вдалася з дуже несподіваної причини: миші повиривали насінини і повиїдали їх серединки. „Так,—сказав старий тубілець, побачивши другого ранку шкаралупу,—це трапляється в цьому місяці, бо це місяць мишей, і насіння треба було сіяти минулого місяця, коли я сіяв своє". Проте, матроси другого дня посіяли ще більше і, щоб перехитрити мишей, зовсім прикрили посів травою. Цибуля, як і інші, вирощувані португальцями рослини, сіється звичайно на початку

квітня, щоб вона скористалася холодною порою року; пшеницю на тій же підставі сіють трохи пізніше. Якщо посіяти її на початку дощової пори в листопаді, то вона виросте, як ми вже казали, в солому; але тому, що в травні дощу майже не буває, то її сіють в низьких місцях, які заливаються водою з ріки. Заступом роблять ямку в мулі, кидають туди трохи насіння і привалюють землю ногою. Якщо не сприяють своєрідні туманні дощі, які далі по річці випадають просто густим туманом, то воду для поливання пшениці приносять з ріки в земляних горщиках, і майже через чотири тижні урожай готовий. Теттеанська пшениця вивозиться як найкраща порода в країні. Проте, одне низьке місце в Маруру, коло самого Мазаро, дає дуже добрі врожаї, хоч воно, судячи з того, що приплив піднімається на кілька дюймів, лежить майже на рівні моря.

У старанному готуванні до подорожі минуло кілька днів; вибійка, намисто й латунний дріт зашиті були для походу в старе вітрило. На кожній пачці було поставлено ім'я носильника. Макололо, які працювали для експедиції, заплачено за їх послуги, і кожен, хто прийшов зі мною з середини країни одержав на подарунок вибійку для захисту від великого холоду своєї батьківщини, і різні дрібні речі для прикраси, щоб видно було, що вони не дурно ходили. Хоч їх з ввічливості називали макололо, бо вони пишалися цим ім'ям, проте, тільки Каніата, головний начальник, був єдиний справжній макололо з усього товариства; він зайняв найвище місце після смерті Секвебу через своє походження. Інші належали до завойованих племен батака, башубія, ба-селіеа й барозе. Деякі з цих людей до своїх власних вад приєднали ще вади теттеанських невільників; інші тим, що вони протягом перших двох років мучилися, працюючи на човнах і під час полювання на слонів, мали можливість зібрати дещо і могли б принести заробіток з собою на батьківщину, але все це вони мусіли витратити на харчі, годуючи інших під час голоду, а останнього часу набули безтурботних звичок невільників і потратили лишок здоров'я на пиво та горілку.

15 травня все було готове, і коло другої години після полудня ми покинули селище, де жили макололо. Значне число людей покидало його не так охоче, як ми сподівалися за місяць на підставі їх розмов. Деякі зовсім відмовилися рушати з нами, інші пішли, хоч і сказано було, що їх ніхто не буде змушувати, якщо вони не захочуть іти. Деякі були закохані в невільниць, яким допомагали орати, полоти й споживати плоди їх садів. Від них народилося чотирнадцять дітей, і тому, що у них не було володаря, який наказував би їм або вимагав би від них послуг, вони думали, що тут їм так само добре, як і на батьківщині. Вони розуміли і шкодували, що не можуть назвати своїми ні жінок, ні дітей; рабовласники мали заміри на все; але їх природні нахили були такі сильні, що вони міцно прив'язалися до своїх родин. За португальським законом хрещені діти невільниць усі

вільні; але звичай жителів Замбезі знищує цей закон. Коли посилаються на нього, то офіцери сміються, кажуть: „Ці закони, які вийшли з Ліссабона, дуже обтяжують, але вони, очевидно, в наслідок жаркого клімату якось втратили всю свою силу". Тільки одна жінка приєдналася до нашого товариства—дружина одного чоловіка з Батока. Вона була дана йому володарем Чізака з поваги до його вміння танцювати. Один купець послав з нами трьох своїх людей, щоб передати подарунок Секелету. Майор Сікард також дав нам трьох на допомогу під час зворотного шляху, а два знатні португальці запропонували дружньо нам пару ослів. Ми ночували за 4 милі вище Тетте і, чувши, що баніаі, які беруть тяжку данину з португальських купців, живуть здебільшого на правому березі, ми, не цілком покладаючись на наших людей, переправилися на лівий берег. Якби баніаі прийшли з ворожою метою, то, можливо, наші провідники кинули б свої клунки і втекли б. Двоє з них справді на цьому самому місці вирішили далі не йти і повернулися в Тетте. Ще один, Монга, з Батока, був дуже збентежений і не знав, куди йому йти, бо він за 3 роки до того поранив списом свого начальника Каніата. Це вважається у макололо злочином, за який карають на смерть, і він боявся, що, можливо, його стратять, коли він повернеться. Він марно намагався потішити себе тим, що у нього нема ні батька, ні матері, ні сестер, ні братів, які б пожаліли б за ним, і що помирати однак доведеться. Він людина добра, і зійде до зір, до Ісуса, а тому смерть йому нічого не значить. Не зважаючи на ці міркування, він усе ж був дуже засмучений доти, поки Каніата запевнив його, що ніколи не нагадає володареві про його провину; справді ж він не нагадував про це ніколи навіть мені, що напевне зробив би, коли б мав би серце на Монга. Товариство Монга було дуже приємне нам, бо він був хлопець веселий, завжди в доброму настрої, і його струнка мужня фігура під час небезпеки завжди була попереду; легко було пізнати його в боротьбі з слонами, бо він був лівша.

Ми почали з коротких переходів, поволі прогулюючись, і продовжували так значне число днів, поки звикли до походу. Це так важливо, що на нашу думку, з солдатами можна було б більше пройти, якби переходи перших двох днів були легкі і поступово збільшувалися і щодо віддалі, і щодо швидкості. Ночі були холодні, з великими росами і іноді зливами, і у нас було кілька випадків пропасниці. Щоночі кілька з наших людей тікало, і ми певні були, що всі, у кого були діти, повернуться до Тетте, бо, як відомо, маленькі діти міцно прив'язують навіть рабів. Даремно було з'ясовувати їм, що коли вони не хочуть повертатися, то їм треба тільки прийти і сказати нам; ми не розсердимось, якщо вони віддадуть перевагу Тетте проти своєї батьківщини. Зв'язки з невільниками зруйнували в них почуття честі, вони не хотіли йти при денному світлі і тікали вночі; але був тільки один випадок, коли вони захопили наші речі, хоч в

інших двох випадках вони забрали власність своїх товаришів. До того часу, коли ми благополучно досягли горбів Кебрабаза, повернулося тридцять чоловіків, майже третина товариства, і ясно було, що коли б нас покинуло ще кілька, то речі Секелету не можна було б доставити. Нарешті, коли всі негідні пішли, втечі припинилися.

Якось після полудня ми спинилися в одному з селищ по Кебрабаза. До нас підійшов чоловік, який запевняв, що він може обернутися на лева. Понюхавши пороху з розрядженої рушниці, він відійшов на бік, щоб не чути більше цього запаху; при цьому він тремтів, удаючи, що перелякався, і виконав свою роль цілком. Макололо один перед одним пояснювали нам, що він пондоро, або людина, яка може змінити свій вигляд на бажання, і додавали, що він тремтить, коли понюхає пороху. „Подивіться, як він ще й досі тремтить". Ми сказали їм, щоб вони попросили його відразу ж обернутися на лева, і що ми дамо йому кусок вибійки. „О, ні!—заперечили вони,—якщо ми йому це скажемо, то він обернеться, а коли ми спатимо, прийде і загризе нас". Тому, що у них на батьківщині були подібні забобонні фокусництва, вони відразу ж так само міцно повірили в пондора, як і тубільці селища. Нам розказали, що він набирав вигляду лева і вдень ховався по лісах, іноді не з'являючись цілий місяць. Його завбачлива жінка влаштовувала йому печеру, в яку вона ставила харчі й пиво для свого пана-перевертня, метаморфоза якого не завдавала ніякої шкоди його людському апетитові. До цієї хатинки крім пандоро і його жінки не входив ніхто, і ніколи іноземець не прислоняв своєї зброї до баобаба, який ріс коло неї. Мфумо, маленький володар другого незначного селища, хотів оштрафувати наших людей за те, що вони приставили свої мушкети до старої хатини, яка мала ос-ось завалитися, бо це була хатина пондоро. Іноді пондоро користуються набутою силою для полювання на користь селища, і після одного-двох днів його відсутності, жінка чує лева, бере якісь ліки, ставить їх у лісі й швидко йде звідти, щоб лев не убив і її. Ці ліки дають пондоро можливість знов обернутися на людину, прийти в своє селище і сказати: „Ідіть і візьміть дичину, яку я вбив для вас". Зрозуміло, що користуються тим, ідуть до лісу і приносять додому буйвола або антилопу, яких він убив, будучи левом, або скорше знайшов, настійно підтримуючи в лісу свій обман. Пондоро іншого селища ми бачили в фантастичному одязі, обвішаного численними чародійними засобами і з натовпом хлопчиків, які бігли за ним строєм і вшановували його гучними веселими вигуками.

Вони вірять також, що душі померлих володарів переходять у левів і роблять їх недоторканими. Коли ми одного разу по тім боці Кафуе застрелили по дорозі буйвола, голодний лев, очевидно привабленій запахом м'яса, підійшов до самого нашого табору і розбудив своїм риканням увесь народ. Туба Мокоро, який

поділяв народний забобон, що ця тварина є замаскований володар, серйозно випитував його в короткі переміжки, коли той змовкав. „Ви володар, а? Ви називаєтесь володар, чи не правда? Що ж ви за володар такий, що ви блукаєте в темряві і хочете украсти у нас м'ясо буйвола! Чи не соромно вам самого себе? Добрий володар, справді! Ви немов гнійний жук і думаєте тільки про себе самого. У вас серце не володаря. Чом ви самі собі не вб'єте бика? У вас певно камінь у грудях ваших, а не серце!" Тому, що Туба Мокоро не справив ніякого враження на оберненого володаря, один з наших людей, найспокійніший з усього товариства, мовчазний, взявся до діла сам і звернувся до лева інакше. Своїм повільним спокійним тоном він доводив йому непристойність такої поведінки відносно іноземців, які не зробили йому нічого поганого. „Ми мали намір спокійно повернутися через цю землю до нашого власного володаря. Ми нікого ніколи не згубили, ніколи нічого не вкрали. Буйволяче м'ясо належить нам, а не йому, і непристойно такому великому володареві, як він, бігати в темряві і, як гієна, красти в іноземців їхнє м'ясо. Він міг би піти і піймати сам для себе; в лісі безліч дичини". Пондоро не зважав на розумні міркування і ревів ще дужче. Люди розсердились і загрожували пустити йому пулю в тіло, якщо він не піде своєю дорогою. Вони схопилися за рушниці, щоб вистрелити в нього, але він розумно лишався в темряві, поза світлим кругом, утвореним нашим вогнищем, а туди вони не наважувалися пуститися. Ми поклали трохи стрихніну і кинули йому; але він незабаром пішов, і ми вже не чули його величного реву.

Жителі по Кебрабаза були тепер в кращому становищі щодо їжі, ніж під час попередніх наших відвідувань: урожай був добрий. Вони могли досита наїдатися, напиватися і діставати насолоду від життя, як тільки могли. В селищі Деф'ю, поблизу того місця, біля якого стояв наш корабель під час першої подорожі, ми зустріли двох мфумо, або старшин, сина і сина зятя колишнього володаря. Син зятя мав більше надій спадкувати володіння, ніж нащадок володаря, бо незаперечним було, що дитина сестри—родинної крові. Чоловіки всі розмальовані поперек носів і посеред лобів короткими горизонтальними штрихами або рубцями і носять, як стародавні єгіптяни, одну латунну сережку від 2 до 3 дюймів у діаметрі. Інші носять довге волосся, як стародавні ассірійці та єгіптяни, а в деяких очі скошені вниз і в середину, як у китайців.

Перебрівши бистру Луя, ми покинули нашу попередню, по берегах Замбезі, дорогу і рушили в північно-західному напрямі позаду одного пасма горбів, східний кінець якого називається Монгва, від назви однієї акації, яка росте там і має особливо сильний неприємний запах. Наша дорога вилася по долині, невеликою гірською протокою, майже висохлою, а потім ішла через скелі високого горба. Країна тоді була дуже суха і вода по-

падалася тільки подекуди, в якомунебудь джерелі і в небагатьох колодязях, виритих у руслах струмків. Жителі були бідні і докладали всіх зусиль, щоб переконати в цьому мандрівників. Чоловіки, зовсім не так як на рівнині,—більшу частину часу були на полюванні. Це пояснюється, очевидно, тим, що у них на схилах горба було тільки трохи придатної під сади землі і не зовсім певна надія на урожай, бо сіяти доводиться почасти в долинах. Жінок не видно було в селах на схід від Чіперізіва, де ми проводили ніч. Ми двічі вистрелили в цесарок, які були в долині, трохи вбік від дороги. Тоді жінки втекли в ліс, а чоловіки вийшли і хотіли знати, чи не виклик це на війну. Лише кілька дідів повернулося в селище, почувши, що ми маємо мирні наміри. Старшина Камбіра просив пробачити, що у нього не було напоготові ніякого дару, і приніс нам згодом трохи борошна, смаженого гладуна і глечик пива; він хотів, щоб його вважали бідним. Пиво в нього було привезене здалека, свого він не мав. Як манганджа, ці жителі вітають також плескаючи в долоні. Коли хтонебудь підходить до місця, де сидять інші, то перш ніж сісти він плескає в долоні перед кожним по порядку і ті відповідають тим же. Коли він має щось сказати, то і він, і той, хто слухає, б'ють в долоні наприкінці кожного відділу і потім ще раз сильно наприкінці мови. Провідник, якого дав нам старшина, перед тим, як іти з нами, вітав так само кожного з своїх товаришів. Відмінності в мові тут такі незначні, що всі племена цієї країни по суті належать до однієї сім'ї.

Ми йшли все в тому самому напрямі і поминули протягом дня тільки два невеликих села. Крім шуму від ходи наших людей, все навколо було тихо; видно було тільки кількох птахів. З'явлення птаха-вдови показало, що у нього ще не утворилися прекрасні довгі пера. Ми поминули безліч чорного дерева та бакауту, а також дерево, з гладенької гіркої кори якого роблять посудини для зерна. Взагалі країна вкрита лісом з дерев звичайної величини. Ми ночували в невеликому селищі поблизу Сіндабве, де наші люди купили трохи пива і ввесь вечір неймовірно галасували. Другого ранку ми снідали під зеленими фіговими пальмами поблизу красивої уквітчаної ріки, яка тече по чудовій долині Зібах. Тепер гора Чіперізіва була між нами і частиною ріки, яка лежить поблизу Морумбва, бо ми, щоб полегшити дорогу, обійшли її з півночі. Тут розпрощався з нами на французький лад останній дезертир, запеклий злодій. Пачку вибійки, яку він ніс, він кинув на дорозі ярдів за сто до місця, де ми спинилися, але втік з мушкетом і більшою частиною латунних кілець та намиста свого товариша Ширімба, який доручив йому зберігати їх, не маючи ані найменшого підозріння.

Ідучи далі по цій прекрасній долині, ми досягли майже через годину селища Сандіа. Володар, як казали, тількищо пішов на полювання, і вони не знають, коли він повернеться. Це така

звичайна відповідь на запитання про начальника, що природно думати, що вона означає просто бажання довідатися про мету приходу іноземців, перш ніж піддавати небезпеці свого начальника. Кілька наших людей були хворі, і тому тут зроблено зупинку. Люди Сандіа були дуже ввічливі: ввечері відвідав нас один з його родичів, і приніс великий глек пива; він не хотів, щоб ми їли без напою і тому запропонував його нам як подарунок. Хоч вони живуть далеко від рабовласників, у звичаях тубільців і в манері їх висловлюватися багато дещо нагадало нам патріархів. Жителі долини Зібах—бадема, і становище їх краще, ніж жителів, через селища яких ми тількищо проходили; у них більше одежі, прикрас, їжі і ласощів. На продаж винесено багато птиці, яєць, цукрової тростини, бататів, земляних горіхів, жовтяку, яблук, іспанського перцю, рижу, мапіра (Holcus sorghum) і маісу. Мапіра можна назвати житом країни. На півдні і на заході ця рослина має назву кафрського і гвінейського жита, в Єгипті—дура і в Індії—баджері. Зерна його круглі й білі або червонувато-білі, майже такі завбільшки, як насіння конопель, що дають канаркам. Кілька сотень зернин утворюють масивний колос, який сидить на стеблині завтовшки в звичайну палицю і заввишки в 8—18 футів. Вирощують також тютюн, коноплі, бавовник, як скрізь на Кебрабаза. Тут майже в кожному селищі чоловіки прядуть і тчуть бавовну.

Наступного ранку не могли вирушити далі, і шестеро наших молодих людей, які дуже хотіли випробувати свої мушкети, пішли полювати на слонів. Протягом кількох годин вони не натрапили ні на одного слона, і дехто з них, стомившись, запропонував піти до якогонебудь селища і купити харчів. „Ні,—сказав Мантланіане,—ми вийшли полювати, і тому ходім далі". Незабаром вони натрапили на стадо слонових маток і телят. Як тільки перша матка помітила над собою на скелі мисливців, вона з справжнім материнським інстинктом поставила своє слоненя між своїми передніми ногами, щоб захистити його. Мисливці розсипалися і вистрелили в стадо. „З цього нічого не вийде—закричав Мантланіане,—вистрелимо всі в цю одну". Бідна тварина прийняла заряд і плигнула на рівнину, де другий залп добив її; слоненя пішло з стадом. Люди були неймовірно раді і з гучними криками й веселими піснями танцювали навколо загинулої цариці лісу. Вони повернулися, несучи, як знаки перемоги, хвіст і частину хобота, і вступили до табору, маршуючи, як солдати, з помітним почуттям того, що вони значно виросли цього ранку.

Тут існує закон, що половина слона належить володареві, на землі якого слон убитий. Отже, про успіх мисливців відповідно була повідомлена жінка Сандіа. Португальські торгівці завжди підкоряються цьому податкові і якби він був тубільного походження, то ледве чи можна було вважати його несправедливим. Володар повинен мати джерела прибутку, і тому, що деякі володарі не можуть мати нічого, крім слонової кістки або

невільників, то цей податок викликає менше заперечень, ніж усякий інший, що його міг би придумати якийнебудь чорний міністр фінансів. Проте, він, очевидно, з'явився у самих португальців і звідти потім поширився між суміжними племенами. Губернатори пильно стежать за кожним слоном, убитим на землях, які належать короні, і вимагають від своїх васалів одного з кликів. Ми не натрапляли на цей закон ні в одного з племен поза місцем дії португальських промисловців або віддалік від місця походів тих арабів, які в торгівлі наслідують португальські звичаї. В 1855 році на Кафуе володарі купували м'ясо тварин,

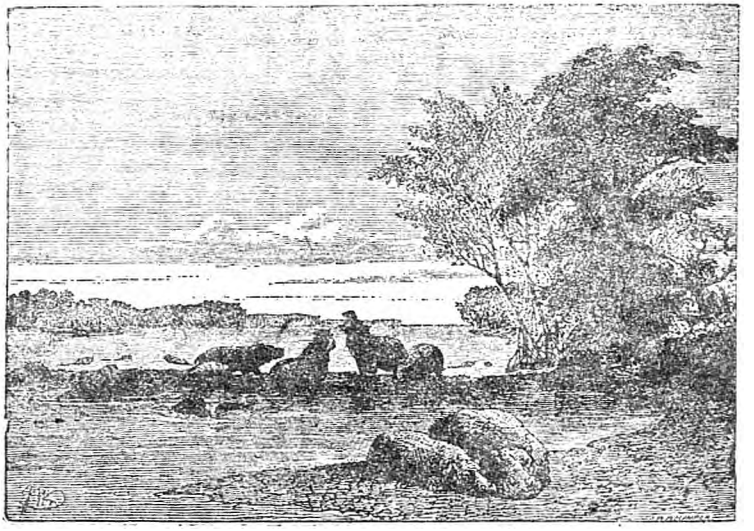

Стадо бегемотів

яких ми вбивали, і не вимагали від нас ніякої данини. Так само було і під час наших подорожей по Шіре. Португальські невільники, послані своїми панами стріляти слонів, певно, сприяли поширенню цьогозакону;вони намагалися досягти доброго ставлення до них володаря, в землі якого приходили, тим, що радили йому вимагати половину кожного вбитого в нього слона, і за цю раду їм добре платили пивом. Переконавшись, що на користь цього закону висловлювалися португальці, ми сказали тубільцям, щоб вони вимагали бивнів з них; англійці, які є зовсім не те, віддають перевагу чистому тубільному звичаєві. Це змусило, як згадаємо далі, Сандіа завагатися; та у нас не було ніякого бажання обстоювати на свою користь якогось винятку там, де для виправдання вимоги могли послатися на силу звичаю.

Жінка Сандіа сказала, що в день нашого прибуття вона по-

слала своєму чоловікові вісника і чекає його скорого повороту; але деякі з її підданців уранці пішли з нашими людьми до слона і взяли те, що ми вирішили дати. Ми супроводили наших мисливців через горби в слонову долину на північ від Зібах. Це була красива долина, вкрита високою густою травою, на якій спокійно паслися слони, коли на них було зроблено напад. Ми знайшли труп непорушеним; це була ціла гора м'яса.

Поділ слона становить цілком своєрідне видовище. Люди стоять у мертвій тиші навколо тварини, тоді як начальник товариства мандрівників пояснює, що за старим правом голова й права задня нога належить тому, хто вбив тварину, тобто тому, хто зробив їй першу рану; ліва задня нога—тому, хто зробив другу рану або хто перший доторкнувся тварини, коли вона впала; м'ясо навколо ока—англійцеві, начальникові мандрівників, і різні частини—начальникам різних вогнищ, або груп, з яких складався табір, при чому він не забуває добитися, щоб зберегли жир і нутрощі для поділу. Після закінчення цієї промови тубільці відразу виявили світ захват, знявши дикий крик і повтикавши кружка в труп безліч списів, довгі кінці яких коливалися в повітрі над їх головами. Захват тубільців щохвилини ставав більший і досяг найвищої точки, коли, як показав шум газу, розкрилися нутрощі цієї величезної маси. Деякі стрибають туди і качаються там у великому бажанні заволодіти дорогоцінним жиром, тоді як інші з гучним криком несуть куски закривавленого м'яса, щоб кинути їх в траву і побігти назад захопити ще більше. Усі говорять і кричать разом, якнайголосніше. Іноді двоє або троє, не вважаючи ні на які закони, хапаються за один і той же кусок м'яса і потім недовго лаються. То там, то тут лунає вбивчий крик і якийнебудь тубілець випірнає з рухомої маси мертвого слона і людей, з рукою, боляче проколотою списом його захопленого друга або сусіда. Щоб спинити кров, йому потрібна ганчірочка і кілька заспокійливих слів. За неймовірно короткий час розрізаються цілі тонни м'яса і складаються навколо в окремі купи.

Скоро після того, як розділили тварину, прийшов Сандіа. Він літній чоловік. Носить чорну, зроблену з волокон сансевіери перуку, на вигляд прекрасно вигладжену і вилощену. Ця рослина (Sanseviera) споріднена з алое, і її товсте, м'ясисте листя, на вигляд трохи схоже з нашим осітнягом, дає, якщо його розім'яти, дуже красиву міцну нитку, з якої роблять бичови, сітки й перуки. Ця нитка легко забарвлюється і могла б стати добрим предметом торгівлі. Перуки з неї, як ми побачили далі, в цій країні досить поширені, хоч може і не в такій мірі, як у нас волосяні. Мозамела, тобто невелика прикрашена різьбою дерев'яна подушка, зовсім схожа з стародавньою єгіпетською, висіла у володаря Сандіа ззаду на шиї. Цю подушку і мату для спання тубільці звичайно носять з собою, коли йдуть на охоту. Володар відвідав різні таборові вогнища наших людей і прий-

няв від них у дар м'ясо, але сказав, що віч охочіше поїв би його з своїми радцями, бо він хотів запитати їх ради, чи повинен від одержати від англійців половину слона. Його кабінет, який не бачив жодної достатньої підстави, чому йому слід ухилятися від звичаю, вважав за краще чинити з білими, з яких належить податок, так само, як і з чорними у відповідних умовах, і одержав половину, яка належала урядові Сандіа. Після полудня володар повернувся з своїми радниками, у супроводі своєї жінки і кількох інших жінок, які несли п'ять глеків пива; три, пояснив він, призначені на подарунок білим людям, а інші два на продаж. Жінки йшли надзвичайно стрункo, очевидно тому, що вони з дитинства [illegible]вчені носити у себе на голові тяжкі глеки. Це приводить у дію всі спинні мускули і могло б бути дуже сприятливою вправою для тих, які і в нас хворі на слабкість хребта. Між головою і глеком вони носять, можливо для краси, кусок дерева.

Передню ногу слона ми тубільним способом приготували для самих себе. В землі вирито велику яму, в ній розведено вогонь, і коли середина ями поволі розжарилася, цю ногу покладено туди і вкрито гарячим попелом та землею; над усім цим розведено новий вогонь, який підтримувано всю ніч. Другого ранку приготована таким способом нога була у нас на сніданку, і ми знайшли її прекрасною. Це білувата маса, трохи драглиста і солодка, як мозок. Після їди слонової ноги довгий перехід є розумним запобіжним заходом проти пропасниці. Хобот та язик слона також смачні, і після повільного варіння дуже схожі на філе буйвола і язик бика. Усе інше м'ясо в'язке, і його, через особливий смак, можна їсти тільки з голоду. Що за порції м'яса знищили наші люди,—неймовірно дивно. Вони варили по стільки, скільки вміщалося в їх горщиках, і їли доти, поки для них ставало фізично неможливим проковтнути ще хоч трохи. Після цього настали несамовиті танці в супроводі дикого співу. Як тільки ці люди протрясли свою першу страву й обмили піт та пил від танців, вони знов почали смажити. Далі йшов короткий сон. Скоро вони прокинулися і знов до м'яса. Отак, усю ніч іде варіння і їда, смаження і ковтання, з невеликими короткими переміжками сну. Як інші м'ясоїдні, ці люди можуть терпіти голод далеко довше, ніж інші племена, які їдять суп. Наші люди могли так добре варити м'ясо, як тільки може вимагати цього всякий розумний мандрівник; зварене в глиняних горщиках, схожих на індійські чаті, м'ясо на смак далеко краще, ніж коли воно вариться в чавунах.

Суп їх нікуди не годиться, принаймні для шотландського травлення, ослабленого пропасницею. Якщо в дорозі нема жінок, то чоловіки самі, як тільки вода закипить, швидко кидають у неї борошно жменями, поки вариво не загусне так, що коли його швидко зняти з вогню й поставити на землю, то його вже не можна мішати. Тоді кухарчук тримає горщик, а куховар, схо-

пивши посудину обома руками, напружує всі свої сили, щоб повернути її кілька разів, розмішати цю густу масу й не дати їй пригоріти, Тоді її приносять нам, при чому куховар дає її тільки тоді, коли в горщику під час виймання не лишається нічого. При цьому способі варіння борошно тільки змочується і розігрівається, але не вариться. Багато борошна лишається сирим, і від цього завжди настає печія. Це єдиний спосіб у тубільців варити борошно мапіра. Вони дуже рідко печуть з нього пироги, як з вівсяних круп; якщо воно навіть дрібно змелене і зовсім біле, воно все ж не зовсім спікається. Маісове борошно легше обертається в тісто, але й воно менш придатне для печіння, ніж пшеничне або навіть вівсяне борошно. Важко було умовити людей, щоб вони для нас довше кип'ятили суп. Коли слабкість від пропасниці змушувала нас уважно доглядати варіння, то вони глузували з нас, що ми немов жінки; вони одверто визнавали, що нижче гідності білих людей спускатися до таких дрібниць. Вони дивилися на суп чорних племен з борошна і води, як англійці дивляться на французьких жаб, і тих, хто його їсть, називали „водохльобами"; суп макололо з борошна й молока відіграє у них роль англійського ростбіфа.

Сандіа дав нам двох провідників. 4 червня ми покинули слонову долину і вирушили на захід Перейшовши через кілька гірських хребтів, ми вступили в долину Чінгерере, або Пагуругуру, по якій в дощову пору тече струмок Паджодце. Гори ліворуч від нас, між нами і Замбезі, мали, як сказали нам наші провідники, ту саму назву, що й долина; ті ж, що лежать коло гирла Паджодце, називаються Морумбва. Ми попали на ріку менш як за півмилі вище водопада Морумбва. Коли ми сходили на підніжжя цієї гори коло Паджодце, то пересвідчилися, що від водопаду ми перебуваємо тільки на віддалі діаметра гори. Вимірюючи водопад раніш, ми стояли на його південному крилі; тепер ми були на північному крилі і відразу впізнали цибулеподібну гору, яка називається тут Цакавума; гладка випукла поверхня цієї гори блищить над водою. З того місця, на яке ми зібралися, і на віддалі 700—800 ярдів кут її з компасом досягав 180°. Отже, ми тепер довершили наш огляд усієї Кебрабаза і бачили в цілому те, чого протягом усієї історії не бачили европейці.

Різниця рівнів між Паджодце і Тетте досягає, як показав барометр, майже 160 футів; проте, ми повинні нагадати, що наші спостереження в обох місцях не були зроблені одночасно. Трохи конусоподібна Цакавума праворуч і Морумбва, що нагадує замок, ліворуч обмежують вузькі ворота водопаду. Талус кожного порталу, які обидва йдуть на північ, утворює у напрямі від водопада до Паджодце вузьку коритоподібну заглибину з прямовисними бічними стінами. В цій заглибині в'ється глибока зелена ріка між масивними чорними ріжкуватими скелями; вище неї до самої Чікова по Замбезі знов видно русло високої води

і глибокі, вимиті водою жолоби, схожі з такими ж на нижньому кінці Кебрабаза; русло високої води тут має завширшки 200—300 ярдів, і ріка в цій частині улоговини в різних місцях прикрашена білою піною значного числа невеликих бистринь. З руху на воді кусків дерева ми за кишеньковим годинником визначили, що швидкість течії на бистринях дорівнює від 3,3 до 4,1 вузла за годину. Пройшовши трохи вище Паджодце, ми поснідали. Ще трохи згодом, на порівняно спокійному місці Замбезі, названому Мовуці, де іноді торгівці переправляються з південного на північний берег, прийшов баніайський начальник місцевості з дюжиною озброєних супутників і безсоромно вимагав плати за дозвіл іти далі. Це було не зовсім приязним напрошуванням на подарунок, і тому наші люди сказали йому, що англійці не звикли платити данини. Він без успіху повернувся назад. Володар баніаі на протилежному березі має ім'я Цуда, яке португальці, за його кориснолюбні схильності, переробили в Іуда. Говорячи про нас з деким з нашого товариства, він сказав: „Коли ці люди йшли вниз по річці, вони пройшли мимо і не дали мені нічого. Англійська вибійка добра. Тепер, коли вони йдуть вгору по річці, я прийшов, щоб одягтися в неї". Перш ніж ми закінчили сніданок прийшов його посланець, усівся зухвало серед нас і звернувся не до нас, а до своїх слуг. Ця його розмова про нас розгнівала макололо, і вони відповіли: „Англійська вибійка добра, і англійці платять за все, що вони їдять. Тепер вони мирно йдуть по божій землі, на завдаючи шкоди ні країні, ні садам, хоч англійські рушниці з шістьма стволами, і англійські кулі б'ють далеко і попадають влучно". Лишившись на лівому березі, ми уникнули сутички з цими неспокійними й вимогливими баніані.

Шлях по Кебрабаза далі до Чікова вів коло самої ріки, стиснутої й скелястої. Пасма високих, вкритих деревами гір, з глибокими. вузькими долинами, в яких лежать сухі русла або течуть струмки, тягнуться з північного заходу і переходять на протилежний берег ріки в південно-західному напрямі. Коли ми оглянулися назад, гірський ландшафт по Кебрабаза був прекрасний; особливо впадає в очі своєю формою і прямовисними стінами два гігантські портали водопаду. Величезні ліси все ще зберегли свої різноманітні блискучі осінні кольори—зелений, жовтий, червоний, пурпурний і рудий, які становили прекрасний контраст з сірою корою стовбурів на задньому плані. Між різноманітно забарвленими деревами деякі впадали в очі своїм свіжим яркозеленим листям, немов зима для інших була для них весною. Блискуче сонячне сяйво на цих гірських лісах і вічно мінливі форми тіней від хмар надавали нової краси і без того незрівнянним картинам.

Скелі й бистрині Кебрабаза зовсім ясно показали нам, що вони завжди становитимуть межу судноплавства при звичайному низькому рівні води в річці; але тому, що вода в цьому проході

піднімається у вертикальному напрямі до 80 футів, дуже ймовірно, що при високому стоянні її, коли всі бистрині згладжені, можна провести пароплав вгору і пройти на верхню Замбезі. Найстрашніший водопад, Морумбва, при ширині в 30 ярдів має заввишки тільки близько 20 футів. Він, очевидно, зовсім зникає, коли вода досягає 80 футів висоти. Ті макололо, які керували судном, не турбувалися про те, що пароплав лишився внизу, вони вічно кололи дрова, яких вимагала ненаситна пічка „хворого на задишку". Мбіа, злий жартівник, сміючись, кричав ламаною англійською мовою: „О, Кебрабаза хороша, дуже хороша,—не пускає судно вгору до Секелету, дуже багато роботи, дрова рубати, дрова рубати. Кебрабаза хороша". Скрізь розказували і звичайно вірили, що тільки одного разу португалець, на ім'я Хозе Педра, прозваний тубільцями Ніаматімбіра, володар, або, певніше, капітано Цумбо, людина величезної активності, але малої гуманності, хотячи дізнатися, чи могла б бути судноплавною Кебрабаза, прив'язав в човні двох невільників і спустив їх від Чікова по Кебрабаза, щоб подивитися, чи випливуть вони на другому кінці. Тому, що не було й слідів ні невільників, ні човна, його вельможність зробив висновок, що Кебрабаза несудноплавна. Один торгівець, коли ріка раптом піднялася, спустив великий човен, і внизу його знайшли непошкодженим. Проте, найзаспокійливіше було повідомлення старого Сандіа, що при високій воді вся Кебрабаза цілком рівна і що він часто бачив її такою.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

З горбів Кебрабаза, завдовжки від 35 до 40 миль, ми вийшли 7 червня 1860 р. на рівнину Чікова, зробивши ввесь шлях короткими переходами. Від холодних ночей у багатьох з наших людей був небезпечний кашель, а застуда в цій країні майже завжди переходить у пропасницю. У Чікова Замбезі раптом розширяється і набуває величини і вигляду, як у Тетте. Поблизу цього пункту ми знайшли невеликий шар вугілля, на лівому березі ріки.

Час від часу ми зустрічалися з тубільними подорожними. Під час довгих походів вони носять з собою матрац і дерев'яну головну подушку, горщик і мішок борошна, люльку і кисет з тютюном, ніж, лук і стріли, а також дві невеликі палиці, від 2 до 3 футів завдовжки, щоб можна було добути вогонь, коли вони ночують далеко від людського житла. Сухого дерева завжди багато, вогонь добувається таким способом: на одній з палиць, яка дуже шерехата і має в середині невелику серцевину, роблять зарубку, і ця палиця з зарубкою накладається горизонтально на клинок ножа, який лежить на землі. Хто хоче добути вогню, той присідає, кладе великі пальці ніг на кожний кінець палиці, щоб тримати, бере другу палицю, з дуже твердого дерева, з тупим

вістрям і ставить її під прямим кутом у зарубку; вертикально вставлену палицю він швидко крутить між долонями в один і другий бік, одночасно натискаючи вниз. За якусь хвилину від тертя займаються частинки серцевини палиці з зарубкою і у вигляді розжареного деревного вугілля спадають далі по клинку ножа, попадають у пучок тонкої сухої трави, яким людина махає у повітрі. При такому способі добування вогню від сильного натискання й крутіння на м'яких частинах рук утворюються пухирі.

Ми вступили до країни, де водилося багато левів, і наші люди почали звертати особливу увагу на нічне розміщення табору. Білих людей, як звичайно своїх володарів, вони лишали в центрі. Каніата, його люди і обидва осли розміщалися від нас праворуч, банубіа Туба Мокоро—попереду, корпус батока Мазаказа і Сінініане—ліворуч, а позаду розкладали своє вогнище шість теттеанців. Місця для своїх вогнищ вони вибирали так, щоб дим не йшов нам в обличчя. Коли ми спинялися, то спершу вибирали місце для англійців, а потім уже всі займали свої певні місця і складали ношу. Люди по черзі зрізали довгу суху траву і слали нам постелі на рівному або вирівняному заступом місці; інші приносили наші шерстяні ковдри та подушки і клали поряд три ковдри на траву: моя ковдра була посередині, д-ра Кірка—праворуч і Чарльза Лівінгстона—ліворуч. Наші похідні сумки, рушниці та револьвери складалися у нас у головах, а в ногах розводили вогнище. У нас не було ні намету, ні якоїсь іншої покрівлі, крім гілля дерев, під яким ми випадково розташовувалися. Прекрасне видовище, коли прокидаєшся і бачиш кожний сучок і кожний листок, і кожну гілочку дерева на ясному, зоряному й місячному небі. Зорі першої величини мають назви, однакові на дуже великому просторі країни. Венера, коли вона з'являється вечорами, зветься тут Нтанда—„найстарша" або „первородна", коли з'являється в інший час, то зветься Манджіка—„первородна ранку", коли вона з'являється сама, то блиск її проміння такий, що воно дає тінь. Сіріус має назву Куева Узіко—„водій ночі", бо вважають, що він веде за собою всю ніч. Місяць, як нам відомо, не має в цій країні ніякого поганого впливу. Ми там лягали і любувалися ним, поки солодкий сон склеплював нам очі. В Тетте четверо чи п'ятеро наших людей осліпло від місяця; хоч вони не спали на повітрі, однак стали такі сліпі, що товариші їх повинні були підносити їх руки до спільної страви. На батьківщині їх—хвороба ця невідома. Коли наші нащадки дослідять, що, крім поганого запаху, викликає пропасницю і що, крім місяця, спричиняє лунатизм людей,—вони шкодуватимуть про нашу глупоту.

Для самих себе наші люди зрізали трохи трави і спали на фумбас, або спальних мішках,—подвійних матах з пальмового листя завдовжки в шість і завширшки в чотири фути, зашитих з трьох боків. Вони захищають від холоду, вологи і москітів; залазять у ці мішки так, як ми б залазили в наші постелі, коли б

ковдра була пришита до наших ліжок на верхній, нижній і на одній з бокових сторін. Коли вони всі поховаються у свої фумбаси, навколо вогнищ видно самі мішки. Іноді дві особи сплять в одному мішку, що справді становить дуже тісний союз. Один з людей, Матонга, на власне бажання узяв на себе одного обов'язки дбати про наше вогнище і одержував за свої послуги, як звичайну данину, голови й шиї всіх убитих нами тварин і, отже, крім днів, коли ми били тільки цесарок, їжі у нього було вдосталь. Кілька днів на моїй курячої дієти він переносив спокійно, але потім ходив і скаржився нам так само серйозно, як левові, який позаздрив нам, коли ми вбили буйвола: „Морена, пане, голодний чоловік, не може наповнити свого шлунку голівкою якоїсь пташки, через недостачу м'яса він гине з голоду і, цілком виснажившись, незабаром уже не зможе носити дрова до вогнища; щоб врятувати його від голодної смерті, йому треба дати цілого птаха". Тому, що його вимога була цілком справедлива, а цесарок вдосталь, природно, його прохання задовольнялось. У суху пору року по Замбезі цесарок зустрічається багато. Вони збираються тоді у великі зграї, щодня приходять до ріки пити і ночують на високих акаціях по її берегах. Протягом денного переходу ми звичайно натрапляли на дві-три зграї. Цесарки були жирні, вгодовані. По деяких місцях, наприклад, у Шупанга, попадається друга порода, красивіша, яка має гарненький чорний чубок на голівці. Тубільне її ім'я—кеанга-торе; плями на ній прекрасного яскравосинього кольору. Природознавці називають цих цесарок Numida cristata.

Щоночі в таборі розпалювали дюжину вогнищ, які горіли до ранку, бо люди, прокидаючись від холоду, час від часу підкладали дров. Сухого дерева є багато, і воно добре горить. Виконавши велику справу—зваривши їжу і поївши її, всі сідали навколо таборових вогнищ, розмовляли або співали. Щовечора один з батока грав на своїй санзі до пізньої ночі, супроводячи гру імпровізованою піснею, у якій оспівував подвиги батока після того, як вони покинули свою батьківщину. Іноді знімалися палкі політичні суперечки, і можна дивуватися тій балакучості, що виявлялася при цьому. Увесь табір збуджувався, люди перегукувалися один з одним від різних вогнищ і ті, язики яких ніколи не розв'язуються під час розмови на якусь іншу тему, виголошували палкі промови. Погане керування володарів дає невичерпну тему. „Ми самі краще могли б керувати,—кричали вони,— і яка взагалі користь від володаря. Вони навіть не працюють. Володар огрядний й жирний, у нього багато жінок, а ми, так тяжко працюючи, терпимо голод і у нас тільки по одній жінці або ще гірше—і зовсім ні одної. Це дуже погано й несправедливо". Усі кричать „еге!", що відповідає англійському „слухайте, слухайте!" Далі чути гучні голоси начальників Каніата і Туба, які розглядають предмет з законної сторони: „Володар—батько народу. Чи може бути народ без батька? Володар поставлений

богом. Хто скаже, що володар не мудрий? Він мудрий, а діти його дурні". Туба звичайно змушує замовкнути всяку опозицію, і якщо його доводи не завжди правильні, то все ж його голос найгучніший і він певен, що останнє слово його.

Подорожували ми так. Вставали майже о п'ятій годині, на світанку випивали чашку чаю з сухарем. Слуги складали ковдри і ховали в похідні мішки, інші з них прив'язували свої фумбаси й горщики на кінці носильних палиць, які кладуть на плечі. Куховар ніс страви, і всі, коли сходило сонце, були вже в дорозі. Коли траплялося зручне місце то коло дев'ятої години ми спинялися снідати. Для заощадження часу їжу звичайно готували з вечора, а тепер тільки підігрівали. Після сніданку ми йшли далі, відпочивали в середині дня і скоро після полудня рушали далі. По прямій лінії, як ворона літає, за годину ми проходили приблизно $2{\cdot}2^1/_2$ милі, за день ішли рідко більше 5-6 годин. Цього цілком досить у жаркому кліматі для людини, якщо вона не хоче обтяжувати себе, а ми під час наших далеких походів завжди намагалися дістати найбільше задоволення. Поспішати, зловживати своїми тубільними супутниками, люто дивитися на них, пишатися тільки нерозумною квапливістю, значить поєднати дурість з несмаком, тоді як дружній вплив на саме почуття чорних, задоволення від спостерігання ландшафту і всього нового і, нарешті, в селий відпочинок укупі з товаришами,—робить подорож дуже приємною. Хоч ми не дуже поспішали, однак, на наше здивування змучили наших людей, і навіть начальник, який ніс не набагато більше від нас і ніколи, як ми це часто робили, не полював після полудня, був не кращий, ніж його товариші. Наш досвід доводить, що природа европейця, навіть у тропічних країнах, спроможна довше витримати і більше переносити, ніж природа найзагартованішого м'ясоїдного африканця.

Як тільки ми ставали табором, один або двоє з нас звичайно йшли на полювання, більше з потреби, ніж для задоволення, бо м'ясо потрібне було і нашим людям, і нам. Ми вважали за краще брати з собою когонебудь, щоб він ніс додому дичину або водив інших туди, де вона лежала. Через те ж, що вони часто бурчали і скаржилися, що стомлені, ми не дуже заперечували і йшли самі, хоч мусіли при цьому йти ще раз, щоб показати людям, де лежить застрелена нами тварина. Коли вона була милі за дві, то було досить втомно ходити двічі, особливо в ті дні, коли ми, замість відпочивати, мусіли полювати для задоволення їх потреб. Як ті, що в Англії занімаються благодійністю, змучений мисливець, який вживає всіх зусиль для того, щоб жити з усіма в християнській любові, легко впадає в спокусу і приносить м'ясо тільки для трьох білих, а решту кидає, лишаючи „невдячних бідних нероб" без вечері. Проте, тільки постійною благодійністю, яка доходить до тої міри, коли мудреці називають її слабістю, скрізь викликається переконання, що наші наміри досить високі і заслуговують поваги.

Рівнини Чікова дуже родючі, мають жирний чорний грунт і раніш годували багато людей, але спустошлива війна і рабство винищили велику частину жителів. Не вважаючи на те, що бур'яни дуже розростаються, бавовник усе ще росте по покинутих садах зруйнованих сіл. Між рівниною Чікова і обробленою рівниною, на якій стоять селища володаря Чітора, лежить болото зарослe очеретом (джунгле), мімозами, ебеновим деревом і терном „постривай трохи". Чітора приніс нам у подарунок їжі й питва, бо, як висловився він з природною ввічливістю африканця, „не хотів би, щоб ми заснули голодні. Він чув про мене, коли я йшов униз по річці, і дуже хотів побачити і поговорити зі мною, але був тоді ще дитиною і не міг говорити у присутності дорослих чоловіків. Він радий, що бачить тепер англійців, і йому шкода, що з ним нема його людей, інакше він прислав би їх до нас готувати їжу". Уся його дальша поведінка показала, що він був щирий.

Багато африканських жінок дуже вередливі щодо води, яку вживають на пиття і їжу, і віддають перевагу тій, яка просочується крізь пісок. Вони з більшою охотою риють ями у піщаних мілинах поблизу потоку і черпають воду, яка туди поволі просочується, ніж беруть її з чистої світлої ріки. Цей звичай поширений по Замбезі, Ровума і озеру Ньянза. Багато португальців в Тетте засвоїли цей тубільний звичай і посилають човни добувати воду на низовинний острів, який лежить серед ріки. Так само і люди Чітора задовольняли свої потреби з мілких криничок. Звичай цей міг виникнути в наслідок спостереження, що вода головної ріки в певні пори року буває нездорова. Майже дев'ять місяців на рік навколо численних сіл уздовж тисячі миль, з яких Замбезі бере воду, викидається гній. Коли настають великі дощі і пливе потоками величезна смердюча маса, вода псується гноєм, і, не вживши запобіжних заходів, тубільці були б так само мало гидливі, як ті, що в Лондоні п'ють нечистоти, вилиті в Темзу в Рідінгу й Оксфорді. Нема нічого дивного, що матроси, напившись африканської річкової води, так дуже терпіли від пропасниці, перш ніж була введена у флоті теперешня прекрасна система згущати воду.

Білі люди для незіпсованих тубільців Африки мали бути чимсь дуже огидним: коли ми входили в селище, в якому раніш європейці не були, зустрічали дитину, що спокійно і безтурботно підходила до нас, то, піднявши на нас очі і побачивши людей „у мішках", вона миттю тікала від жаху, який ледве чи відчули б ми, зустрівши у дверях Британського музею єгипетську мумію. Перелякана диким криком дитини, мати кидається з своєї хатини, але, побачивши ту ж страшну примару, також тікає назад. Пси підбирають хвости і тікають з переляку, а кури, кидаючи своїх курчат, з криком злітають на покрівлі хатин. Ще недавно таке спокійне, селище стає сценою збентеження і безладдя, аж поки наші люди заспокоють тубільців глузливим запевненням,

що білі люди зовсім не їдять чорних. Жарт у Африці часто краще впливає, ніж урочисті запевнення. Багато з наших молодих чепурунів, входячи до африканського села, втратили б свою чванливість, коли б побачили, як тікають усі прекрасні дівчата від них, як від гидких людоїдів, або як вони—що ми можемо засвідчити—обернулися б у домовиків, а матері, тримаючи від них далеко своїх неспокійних дітей, казали б: „Слухайтесь, а то покличу білих людей з'їсти вас".

Запах людини дуже страшний для дичини, певно далеко страшніший, ніж її вигляд. Стадо антилоп на віддалі сотні ядрів роздивлялося пильно нас і боязко лишалося на місці, поки наш цуг наполовину пройшов повз них, але миттю кинулося тікати, зачувши запах людей, які пройшли мимо. Мисливцеві, який іде на африканську тварину з підвітряної сторони, не до жартів, бо тварина не витримує навіть віддаленного аромату такого страшного для неї людського роду. Страх цей чи жах перед людьми, що, як сказав всемогутній Ноєві, повинні стояти вище від усіх тварин лісу. Лев, коли він підстерігає свою здобич, може кинутися на людину, як і на всяку іншу тварину, що проходить повз нього, крім носорога або слона; левиця, коли у неї діти, могла б, певно, щоб захистити їх, напасти на людину, яка проходить повз так, що вітер від неї досягає до левиці; буйволи або інші тварини могли б кинутися на цуг подорожних, думаючи, що ті оточили їх; але взагалі ні дика тварина, ні змія не кидається на людину, крім випадків, коли вони поранені або помилилися. Якщо горила, не бувши поранена, виходить на боротьбу з людиною, то вона становить виняток. З того, як слон тікає, побачивши людину, видно, що ця колосальна тварина, будучи справді царем тварин, тікали б навіть від дитини.

Таке велике здивування, як три білі людини, викликали два наші осли. Великий подив викликав крик одного осла. Боязкі тремтіли більше, ніж тоді, коли чули коло себе рев лева. Вони перелякалися і мовчки дивилися на верескуна, аж поки той перестав кричати. Коли вони потім побачили, що нічого від нього більше не буде, то подивилися один на одного і почали голосно сміятися з свого загального дивування. Коли один осел заохотив другого випробувати силу свого голоса, цікавість до цього відвідувачів дорівнювала тій цікавості, з якою лондонці тиснулися, щоб уперше подивитися на прославленого бегемота.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Перейшовши пограничний струмок Ніамататарара, ми були поза Чікова, між пісковиковими горами, схожими на ті, які підносяться між Лупата і Кебрабаза. В ущелині Кебрабаза, як уже сказано, якимсь великим вогненим геологічним переворотом підняті вулканічні і сієнітові маси, шари безладно накидані один на

одного. У Кебрабаза кам,яне вугілля зникло, але знову з'явилося в Чіково. Теттеанський сірий пісковик поширений біля Сінджере, де його видно з викопним деревом на поверхні, під ним скрізь лежить кам'яне вугілля; тут, як у Чікова, по берегах Замбезі видно багато шарів. У напрямі на південь ця країна являє вільну рівнину і лісну місцевість з горбами й горами віддалік. Ці горби й гори, як кажуть тубільці, стоять від них дуже далеко, і вони не знають їх назв. Головні горби праворуч від нас, коли ми дивимося вгору по річці, лежить на віддалі 6—12 миль і дають подекуди відроги до ріки з струмками, які течуть вузькими долинами. Береги Зембезі являють собою дві добре окреслені тераси; перша, нижча, вузька і дуже родюча, а верхня—сухий степ, тернисте болото (джонгле) або ліс з мопане (Bauhinia). Одна з цих рівнин, поблизу Кафуе, вкрита великими болотами й стовбурами скам'янілого лісу. На красивій річці Сінджере, яка тече з горбів Чіробіробі, що лежать за 8 миль на північ, ми спинилися на два дні. В руслі цієї ріки багато брил кам'яного вугілля, принесених швидкою течією. Тубільці, очевидно, ніколи не догадувалися, що кам'яне вугілля горить, і коли ми повідомили їх про це, вони похитали головами, недовірливо посміхнулись і сказали „коді" (справді), одверто визнаючи це казкою. Вони були дуже здивовані, побачивши, як воно горіло на нашому вогнищі. Вони казали нам, що між горбами бачили його масами, але ми вже давно помітили, що перебуваємо на незмірному вугільному шару і не досліджували його далі. На південь від нього відкрито кам'яне вугілля 1856 р. і за кілька миль від Тетте на річці Ревубуе досліджено кілька шарів. Очевидно, це було розширення того шару, але у вугіллю було більше смоли. На відкритому вогні вугілля давало бульбашки і газ, як добре англійське вугілля.

Поблизу гирла Сінджере впоперек ріки йде гребля з чорних базальтових скель, названа Какілоле. У цій греблі два проходи від 60 до 80 ярдів завширшки, і русло дуже глибоке.

На одній з мілин лежало стадо бегемотів. Молоді тварини гралися, як цуценята, лазили на спини до своїх матерів, намагалися пащею захопити один одного, обривалися й котилися в воду. Мбіа, один з макололо, підійшов убрід до тварин, які спали, майже на 12 ядрів і вистрелив у батька стада. Той був дуже гладкий, скоро сплив, і його витягли коло селища, нижче по річці. Коли ми снідали, нас відвідав старшина цього селища. Він носив чорну перуку з сансевіери і тиснену сорочку. Помовчавши трохи, він сказав Мазаказа: „Ви при білих людях. Чому ж ви не скажете їм, щоб вони дали мені кусок вибійки?" „Ми іноземці,—відповів Мазаказа,—чому ви не принесете нам трохи харчів". Той зрозумів ясний натяк і приніс нам двох курок, щоб ми не говорили, що проходили повз нього і не дістали їжі. Як ввичайно, ми йому дали кусок вибійки. Щодо бегемота він ніяких претензій не виявляв, але сказав, що взяв би м'ясо, коли б

йому дали. Наші люди на два дні запаслися м'ясом, порізавши його на довгі вузькі смуги, які вони напіввисушили, напівзасмажили на дерев'яних козлах над вогнем. У цій країні багато дичини ловиться в ями. У землю втикають палиці з гострими кінцями, на які дичина падає і заколюється. Тубільці дбайливо застерігають іноземців від цих пасток, як і від отруєних колод, почеплених на високих деревах, щоб бити слонів та бегемотів. Не важко пізнати ями, коли на них уже звернуто увагу. Але там, де землю віднесено далеко, пастка в дев'ять футів завглибшки може привести до випадку, який мандрівник не легко забуде. Відчування, коли людина в одну мить пірнає під землю, цілком оригінальне. За моментом втрати притомності йде шумний звук від піску та сухої трави і напівсвідома думка про те, де ми і як попали в темряву. Притомність повертається, розум починає працювати, і людина передсвідчується, що вона провалилася, очевидно, через невеликий отвір угорі, через який пробивається денне світло, і тепер перебуває там, де мусів бути якийнебудь бегемот. Провалитися в бегемотову яму дуже легко, як у безодню, але вилізти нагору—робота втомна. Бокові стіни рівні й ненадійні, а навхрест покладені очеретини, які підтримують покришку, ламаються, коли вхопитися за них. Крик з ями не чути людям, що є поблизу, і тільки повторні, очайдушні зусилля можуть вивести на світ похованого живим. У Тетте нам розповідали про одного білого мисливця дуже малого на зріст, який полетів у яму, підкрадаючися до цесарки, що сиділа на дереві. Вибрався з пастки він опівдні. Тільки зчистив гразюку з своєї одежі,—провалився в другу яму, поряд з першою, як це часто буває, і перш ніж видряпався з цієї пастки, настав вечір.

Слони й буйволи рідко повертаються до ріки однією дорогою дві ночі зряду,—так бояться вони небезпеки, що загрожує їм від цієї людської вигадки. Старий слон іде попереду стада і розкриває хоботом ями, щоб і інші бачили їх і йшли по твердому грунту. Жертвами звичайно бувають самиці, боязкіші від природи, ніж самці, і дбаючи про своїх дітей, вони високо тримають хобот, обнюхуючи кожну частинку повітря в сподіванні небезпеки, яка справді у них під ногами. Менш боязкий, самець низько тримає хобот і звертає увагу на дорогу, вчасно попереджуваний цим дуже чутливим органом.

Наш табір на Сінджере стояв під широкою дикою смоківницею. З багатьох видів цієї дуже великої родини, поширеної по всій країні, види смоківниць, або баніанів, очевидно, вважаються в Африці священними з найдавніших часів. На землі кишать білі мурашки, глиняні ходи яких, споруджені для захисту від пташиних очей, піднімаються над поверхнею землі по стовбурах дерев і йдуть уздовж гілок, з яких маленькі теслярі виштовхують усе підгниле або змертвіле дерево. Дуже часто в ходах на землі лишається зовні точна форма гілок а всередині—ні кусочка дерева. У першу ж ніч, яку ми провели тут, ці комахи про-

гризли наші трав'яні постелі, напали на наші ковдри, а деякі великі чорноголові кусали наше тіло.

В деякі дні ні однієї білої мурашки не видно було на чистому повітрі, в інші ж дні, і саме в певні години, вони міріадами висипали з ходів і з незвичайною старанністю та енергією працювали, втягаючи в свої гнізда кусочки сухої трави. Під час цієї старанної роботи ящірки й пташки не гаяли часу і бенкетували, нищачи тисячі нещасних робітників. Коли мурашки рояться, тубільці ловлять їх безліч, підсмажені тільця мурашок, як кажуть, на смак схожі з м'яким рижем, засмаженим у закритій посудині на доброму свіжому маслі.

Коло нашого табора сильний грабіжницький корпус великих

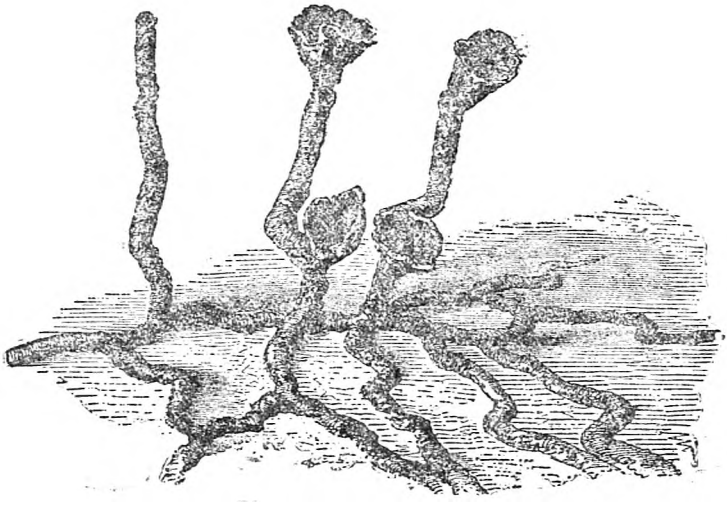

Мурашкові ходи

чорних мурашок напав на гніздо білих, війна тривала всередині ходів, і ми не могли бачити бойового ладу. Скоро виявилося, що чорні виграли бій і пограбували білу державу, бо вони поверталися з тріумфом, несучи яйця і кращі кусочки тіл переможених. У мурашок не можна заперечувати певної здатності, схожої на мову. Якщо зруйнувати частину їх споруд, то побачиш урядовця, який вийшов провести слідство про пошкодження. Точно оглянувши руїни, він кидає кілька ясних і виразних звуків, і відразу гурт робітників починає загачувати пролом. Коли роботу закінчено, дається другий наказ, і робітники йдуть, як це видно, якщо зняти м'яку тількищо збудовану частину. Однієї дощової ночі ми спробували переночувати в тубільній хатині, але не могли спати через напад войовничих батальйонів одного дуже маленького виду мурашок (formica), завдовжки не більше однієї шістнадцятої дюйма. Ми скоро помітили, що вони додер-

жували правильної дисципліни і намагалися виконувати хитрі плани чудового вождя. Насамперед вони напали на наші руки й потилиці. Навколо обложеного місця в тиші розташовувались великими масами всі маленькі бичі. Ми могли чути двічі-тричі повторене різьке дзвінке слово команди, хоч ми досі не вірили в існування голосу в мурашок; відразу після того ми відчували, що військо стрімголов кидається на нас, прокусує ніжну шкіру, хапається за волосся і скорше дозволяє відірвати собі щелепи, ніж одірвати себе від місця, до якого причіпилося. Коли ми знову лягали, сподіваючись, що прогнали їх, гасили свічку і змовкали, маневр знову повторювався. Давалися ясні виразні накази, і напад відновлювався. Спати в цій хатині було так само важко, як у траншеях під Севостополем. Біла мурашка, яка живиться рослинами, їсть тільки предмети рослинного походження і шкіру, яка під час дублення набирає рослинного запаху. „В наслідок спустошення білих мурашок сьогоднішній багач може стати завтра бідним,—казав один португальський купець,—коли він хворий і не може доглянути свого майна, його невільники не пильнують цього майна, і скоро воно знищується цими комахами". Червонуваті мурашки, яких на заході називають загонщиками, щодня перерізали нам шлях щільними колонами, завширшки в дюйм, і ні люди, ні тварини не можуть перевершити їх войовничості. Достатня причина для війни—наближення до них, навіть випадкове. Багато мурашок виходить з рядів і спиняється з відкритими щелепами або нападає з розкритою пащею і злісно кусає. На полюванні ми часто натрапляли на них. Поки ми полювали за дичиною і зовсім не думали про мурашок, вони спокійно вкривали нас з голови до ніг і потім починали кусати всі в одну мить. Захопивши своїми сильними кліщами кусочок шкіри, вони крутяться навколо нього, немов би вирішивши вирвати його. Їх укус такий гостроболючий, що навіть найхоробріший кидається з боку на бік і потім чухається, щоб повідривити тих, які ще тримаються своїми гачкуватими щелепами, як стальними кліщами. Цей вид зустрічається великими масами у вогких місцях і звичайно, попадається по берегах проточних вод. Ми нічого не чули про те, щоб вони колинебудь убили тварину, крім змії піфона, та й ту вони вбивають, коли вона наїлася і перебуває в стані цілковитої летаргії. Однак, вони скоро розбирають усяку мертву тварину; очевидно, це становить їх головну їжу, і їх призначення в господарстві природи—працювати смітникарями.

12 червня ми знялися з Сінджере. Наші люди несли на продаж і для себе бегемотове м'ясо. Снідати ми розташувалися напроти греблі Какололе, яка звужує річкове русло на захід від гір Маніерере. Пустотлива мавпа, між іншим, найбільша з бачених колинебудь нами, дуже гладка і ручна, спокійно виходила з одного саду, коли ми наближалися. Мавпа в цій країні тварина священна, і їх ніколи не турбують і не вбивають: жителі благо-

честиво вірять, що душі їх предків набули тепер цих принижених форм, і передчувають, що рано чи пізно і вони самі зміняться так само, майбутнє таке ж невтішне для чорних, як духи, що постукують, для білих. Сади розділені рядом дрібного каміння, кількома купками трави або незначною борозенкою, викопаною заступом. Деякі сади оточені комишевим тином, достатнім для того, щоб спинити ображеного бегемота, який боїться пастки. Жінки користуються його надмірною обережністю і чіпляють плід кігеліа з паличкою на кінці у вигляді мініатюрної пастки. Це захищає маіс, до якого бегемот дуже охочий.

Жінки звичайно намагаються знайти собі роботу. Вони супроводять чоловіків у військовий табір, продають свої товари і є такі ж чесні торговки, як і скромні чутливі особи. В інших місцях вони приносять на головах речі на продаж і, стоячи навколюшках, на значній віддалі дожидають, коли їх чоловіки або батьки прийдуть узяти їх товари й обміняти. Можливо, що в цьому тутешні жінки займають золоту середину між гірськими племенами манганджа і ягас на півночі, які живуть на гірських вершинах поблизу Кіліманджаро. Кажуть, що в тому місці всю торгівлю ведуть жінки, вони влаштовують справжні базари і зовсім не дозволяють, щоб на базар виходив чоловік.

Через те, що наші люди поїли величезну кількість бегемотового м'яса, дехто з них був не зовсім здоровий і наші переходи були короткі. Пройшовши 13 миль за три години, ми провели решту дня в селищі Чазірібера на струмку, який тече по прекрасній долині, що лежить на північ і обмежена чудовим гірським пасмом. Південносхідний кут пасма утворює Пінкве, або Мбінгве, інакше Моеу. 16 червня ми були в квітучій долині Сенга, яка належить старшині Маніаме і лежить на підніжжі гори Мотемва. Майже всі гори в цій країні вкриті лісом і травою, зеленими або жовтими, залежно від пори року. Деякі гори, заввишки в 2000—3000 футів, вкриті деревами. Скелі видаються саме стільки, що можна бачити їх нашарування або їх гранітну форму. Хоч вони не вкриті густою масою повзучих рослин, як гори у вологіших східних країнах, все ж велика частина крутих схилів родюча.

Жителі селища сказали нам, що ми йдемо слідом за португальським гальбкастом, який невдовзі перед цим намагався в Сенга купити слонової кістки, але жителі відмовилися продавати йому, бо він поблизу Цумбо вбив володаря й двадцять його людей. Він загрожував відняти слонову кістку силоміць, якщо вони не захочуть її продати; але ще тієї ж ночі слонову кістку і жінок відправили з селища і лишилося тільки багато озброєних чоловіків. Тоді купець виїхав, побоюючися, що в бою він буде слабкіший. Головний начальник живе на протилежному, або південному, боці і там володіння його ще більші. Ми надіслали йому з Сенга подарунок, і другого ранку посол повідомив нас, що у нього кашель і він не може переправи-

тися, щоб побачитися з нами. „І його подарунок теж кашляє,—сказав один з нашого товариства,—чого ж він не йде до нас? У вашого володаря звичай так поводитися з іноземцями: одержати подарунок і за це не присилати їм ніяких життьових припасів". Наші люди вирішили, що Чікванітзела надзвичайний скнара; та хоч би як там було, дехто з нас міг захотіти повертатися тим же шляхом, і тому люди не лаяли його дужче.

Чоловіки й жінки старанно обробляли грунт для листопадового засіву. Великої дичини тут дуже багато, стада слонів та буйволів уночі сходять до ріки, але вдень ідуть назад. Вони скоро привчаються до цього в тих місцях, де на них полюють.

Ширина рівнин, якими ми проходили, ввесь час змінюється, залежно від того, підходять до річки чи відходять від неї порізані й лісисті горби. На південному боці ми бачили горби Бунгве і довгий, прямий лісистий горб Ніангомбе; ряд перших горбів тягнеться по Замбезі з південного сходу на північний захід. Шістнадцятого ми застрелили стару палагу. У неї, зовсім сліпої на обидва ока, було кілька опухів і зламана нога, яка не давала надії на видужання. Дикі тварини іноді дуже хворіють і довго бідують, поки їх не вб'є якийнебудь хижак. Одного разу ми відігнали безгривого лева й левицю від мертвого буйвола, виснаженого вкрай. Вони підстерігали його, коли він, похитуючись, спускався до ріки, щоб напитися, і стрибнули на нього, коли він почав знову вибиратися на берег. Один учепився в горло, другий—у високий хребет, який зламався під сильними лапами лева. Боротьба, якщо вона взагалі була, тривала недовго. Коли ми їх зігнали, вони з'їли тільки нутрощі. Цікаво, що дикі тварини завжди починають з цієї частини і що її ж завжди насамперед вибирають і наші люди. Як би це не було мудрою вказівкою, що тільки найсильніші самці повинні підтримувати рід, то ледве чи не мусіли б ми пожаліти самотнього буйвола, що через якусь тілесну ваду або старість був вигнаний з стада. Позбавлений ніжного впливу жіночого товариства, він, природно, стає сварливим і здичавілим. Тепер уже ніхто інший не бере участі в необхідності пильнувати ворогів; вигнаний стає подразливим, мусить вести вічну війну з усіма, хто дістає насолоду від життя, і чим скорше наповнить він собою шлунок лева або дикої собаки, тим краще для нього самого і для спокою країни. Ми не мали наміру вдаватися в дидактику, проте, ми мимоволі звертаємося думкою до сварливого старого парубка або гнівливого чоловіка,—до цього людського буйвола, при наближенні якого жінка й діти або бідні родичі від остраху стримують дихання, ми не можемо ані трохи жаліти його, бо ця нерозумна тварина не може виправдатися слабкістю темпераменту: у стаді подібних до нього, він завжди ввічливий і свою тиранію виявляє тільки тоді, коли він з тими, які не можуть убити йому ввічливості.

20 червня ми розташувалися табором на місці, де раніш мені під час моєї подорожі з західного на східний берег, загрожував володар Мпенде. Цей володар не був ображений, але в нього була вогнепальна зброя, і він загрожував напасти на іноземців, щоб показати свою могутність. Проте, коли радник Мпенде з'ясував йому, що я належу до плем'я, про яке відомо їм, що „воно чорну людину любить і не обертає в рабство", то його поведінка з ворожої раптом обернулася на приязну; місце для оборони було вибране добре, і Мпенде, можливо, зробив цілком розумно, змінивши своє ставлення. Тепер нас відвідали три його радники, і ми дали їм чудовий подарунок для їх володаря, який другого ранку прийшов сам і подарував нам козу, кошик вареного маісу і другий з горошком. Кілька миль вище від цього місця старшина Чілондо з Ніамазуза просив пробачити, що він раніше не приставив нам човнів. „Його не було дома і винні в тому були його „діти", бо вони не сказали йому, коли доктор проходив повз; він би не відмовився дати човни". Вигляд наших людей, які тепер усі були озброєні мушкетами, справив великий ефект. Ані трохи не вихваляючись, озброєні вогнепальною зброєю викликають повагу до себе і змушують бути обережнішими людей, які інакше могли б відчувати себе неспокійно. Крім нашої сутички з Мпенде, ніщо не могло бути мирніше нашої подорожі в цій смузі країни в 1856 р. У нас тоді не було нічого, що могло б дратувати жадність жителів, і люди підтримували своє існування або продаючи слонове м'ясо, або виконуючи тубільні танці. Більша частина жителів була дуже добра і приємна, але баніаі, що живуть ближче до Тетте, перетяли нам шлях, виконуючи загрозливий воєнний танець. Наляканий цим, один з нашого товариства втік, як ми думали, світ за очі, і його не можна було знайти, хоч старанно шукали три дні. Очевидно, вражені нашою бідністю, баніаі дали нам можливість іти далі. Від одного чоловіка, якого ми лишили на острові трохи нижче селища Мпенде, довідалися ми пізніше, що відолашний Монагент утік туди і був убитий начальником місця тільки тому, що не мав зброї. Від того часу цього старшину зненавиділи його земляки і вбили.

Наш шлях ішов по широких площах, очевидно, незаселеної місцевості. Дивовижний спокій охоплює повітря; не чути ні одного звука, ні пташиного, ні іншого тваринного, ні будьякої живої істоти; поблизу ні одного села, небо і земля оповиті глибоким спокоєм, і довгий цуг стомлених подорожних на пекучій, засліплюючій рівнині, звиваючися, схожий на поодинокий корабель серед пустинного моря. Але ось ми помічаємо, що не ми самі тільки в пустині; навколо нас є ще інші живі форми, які з увагою дивляться на всі наші рухи. Як тільки ми входимо в лісок, раптом з'являється стадо палаг або водяних цапів, які стоять так спокійно й тихо, немовби становлять частину ландшафту; ми проходимо групою густих тернів і бачимо крізь кущі

темні форми буйволів, які, опустивши голови, дивляться на нас злими очима. Раптом, круто повернувши, ми натрапляємо на тубільця, який побачив нас здаля і поволі підходить, щоб роздивитися ближче.

23 червня ми ввійшли в головне селище Пангола, більше як за милю від ріки. Руїни глиняної стіни показували, що була зроблена груба спроба наслідувати португальську фортецю. Ми розмістилися під струнκою дикою смоківницею, навколо стовбура якої прив'язані були чародійні ліки, щоб захистити від злодіїв мед диких бджіл, рій яких розмістився на одній з гілок. Це звичайне явище. Чародійні ліки купуються у лікарів зерна і складаються з смужки пальмового листа, чимнебудь вимазаного і прикрашеного кількома кусочками трави, дерева або коріння. Це обв'язується навколо дерева. Вважають, що такі ліки накликають на злодія, коли він через них перелізе, хворобу і смерть. Отже, при певному суспільному стані суєвірство не без користі; воно відвертає злочини й провини самим тільки священним страхом.

Пангола прийшов п'яний і балакучий. „Ми друзі, ми великі друзі. Я вам приніс з собою кошик зеленого маісу,—ось він". Ми подякували й дали йому два сажені вибійки,—учетверо більше, ніж коштував його подарунок. Ні, він не може прийняти такий маленький дар, йому потрібна гранчаста двоствольна рушниця,—краща діксонівська. „Ви знаєте, ми друзі, ми ж бо всі друзі". Але хоч ми охоче визнали це, однак, не могли віддати йому кращу нашу рушницю, і він пішов засмучений. Другого ранку, коли ми почали молитву, Пангола прийшов знову, але уже тверезий. Ми сказали йому, що хочемо молитися і пропонували йому лишитися. Проте, він очевидно перелякався і пішов. Після ж служби божої він знову накинувся на нас через рушницю. Ми сказали йому, що перед нами ще довга подорож і рушниця нам потрібна, щоб стріляти для себе дичину, але це не допомогло. „І він теж повинен мати м'ясо для себе та своїх людей, бо вони не раз терпіли від голоду". Потім він сердився, і його люди відмовилися продавати харчі, хіба тільки за надмірно високу ціну. Вони знали, що нам нічого їсти, і, напевно, вважали, що змусять нас голодом до згоди. Але двоє наших людей пішло при сході сонця і застрелило прекрасного водяного цапа. Тоді харчі впали до найнижчої ціни; тубільці цілком охоче продали б нам, але наші люди розсердились на них і не хотіли купувати. Чорна користолюбність перехитрила сама себе, як це часто буває з білою жадністю, і не в одному цьому випадку вчинки африканців нагадували нам англосаксів: постійна, усьому світові відома схильність безсоромно скористатися найнеобхіднішими потребами людини показує, що одні й ті ж загальні причини досить поширені між усіма расами. Не можна напевно сказати, що в усіх жилах тече одна і та ж кров або що всі походять з одного й того ж племени, але мандрів-

ник може вважати безперечним, що в практичному житті білі й чорні шахраї всі люди й брати.

Пангола був „дитиною" Мпенде, тобто його васалом. Сандіа та Мпенде від Кебрабаза до Цумбо єдині незалежні володарі і належать до племени манганджа. Країна на північ від гір, які видно звідси, з Замбезі, називається Сенга, а її жителі—асенга або басенга; вони, очевидно, належать усі до тієї ж самої родини, як і інші манганджа та мараві. Раніш всі манганджа були об'єднані під управлінням головного свого володаря Унді, держава якого простягалася від озера Шірва до ріки Лоангва. Після смерті Унді держава його розпалася на частини, і більшу частину його території по Замбезі захопили могутні сусіди з півдня, баніаі. Це з дуже давніх часів завжди було неминучою долею кожної африканської держави. Володар, який має більший розум, підноситься, підкоряє всіх своїх менших сусід і засновує державу, якою керує більш-менш мудро, поки помре. Його наступник, не маючи талантів завойовника, не може втримати панування; деякі з більш здатних підлеглих володарів повстають як самостійні володарі, і через небагато років залишається лише згадка про державу. Це, що можна вважати за нормальний стан африканського суспільства, дає привід до частих спустошливих воєн, і народ марно сумує за якоюнебудь силою, яка могла б змусити жити всіх мирно. З цього погляду яканебудь европейська колонія вважалася б тубільцями за неоціненне добродійство для Африки. Тисячі промислових тубільців поселилися б коло неї мирно і присвятили б себе землеробству й торгівлі, які вони так люблять. Манганджа по Замбезі, як і їх земляки по Шіре, охоче займаються землеробством і, крім своїх звичайних різних хлібів, вирощують багато тютюну та бавовнику, скільки треба їм для задоволення власних потреб. На запитання: „Чи працюватимуть вони для европейців?",— ми дістали позитивну відповідь, з умовою, що европейці належатимуть до того класу, який може платити за роботу розумну плату, а не до тих пройдисвітів, які самі потребують заробітку. Від резиденції Сандіа до резиденції Пангола всі були одягнені дуже добре; вся одежа з тубільного матеріалу була виготовлена на їх власних верстатах. В Сенга багато заліза з руди, яку там добувають і вміло обробляють.

Як звичайно при відвідуванні селища товариством озброєних іноземців, Пангола вирішив з обережності переночувати в одному селі, поза його резиденцією. Де ночує володар, цього ніколи ніхто не знає або ні за які гроші не скаже. Другого ранку він не прийшов, і тому ми рушили далі. Та через кілька хвилин побачили, що володар—любитель рушниць—підходив з кількома озброєними людьми. Перш ніж зустрітися з нами, він зійшов з дороги і розмістив своїх людей під деревом, сподіваючись, що ми спинемося і дамо йому нагоду помучити нас. Але ми вже були ситі і пішли навпрямець. Він, очевидно, був збентежений

і не йняв віри своїм власним очам. Кілька секунд він не казав ні слова, але нарешті отямився настільки, що зміг промовити „Ви йдете повз Пангола. Хіба ви не бачите Пангола?" Мбіа йшов у цей час з ослом і, будучи радий кожній нагоді показати свої мізерні знання англійської мови гукнув йому у відповідь:— „Цілком правильно! Іди лишень сюди!" „Хлоп, хлоп, хлоп". Цей приятель, Пангола, мучив би і утискував якогонебудь купця, поки були б виконані його безпідставні вимоги.

26 червня ми снідали в Зумбо, на лівому березі Лоангва, поблизу руїн кількох португальських будинків. Лоангва була дуже глибока, щоб можна було перейти її в брід, а човнів на нашому боці не було. Побачивши два невеликі човни на протилежному березі, поблизу кількох новозбудованих хатин двох гальбкастів з Тетте, ми спинилися і крикнули човнарям, щоб ті переїхали. З їх рухів видно було, що вони були вкрай п'яні. У нас був один непроникний для води плащ, і ми зробили з нього маленький ботик, в якому послали Матланіане. Три п'яні невільники припливли тоді до нас на двох розсохлих човнах. Ці човни ми зв'язали докупи і поставили на них наших людей. Перевозити можна було тільки по п'ять чоловік зараз, і після того, як ми перепливли чотири рази, невільники почали кричати, що вони хочуть випити. Нічого не діставши, бо у нас нічого не було, вони стали зухваліші й заявили, що сьогодні ніхто більше не переїде. Сініпіане вмовляв їх, як раптом один з трійки прицілився в нього з зарядженої рушниці. В одну мить рушницю вирвали з рук невільника, град ударів посипався йому на спину, і він мимоволі пірнув у річку. Сумний і тверезий виповз він на берег, і всі троє з висоти зухвалого вихваляння впали в глибину рабської боягузості. У рушниці, як виявилось, був здоровенний заряд, і нашого чоловіка могло б розірвати на куски, коли б не швидкість, з якою його товариші відстояли справедливість у беззаконній країні. Коло восьмої години вечора ми всі переїхали в доброму здоров'ї.

Прикладом того, що буває там, де не існує ніякого уряду або ніякого закону, є такий випадок: два гальбкасти, яким належали ці люди, лишили Тетте з чотирма стами невільників, озброєних старими сіпайськими рушницями, вирушивши полювати на слонів і торгувати слоновою кісткою. Ідучи вгору, ми чули від тубільців про їх протизаконні вчинки, а спускаючись, знов чули від різних осіб, очевидців найбільшого злочину, і всі повідомлення в основному не розбігалися. Це сумна історія. Коли купці досягли Зумбо, один з них, якого тубільці прозвали Секваша, змовився з незадоволеним старшиною Намакузуру вбити володаря Мпангве, щоб Намакузуру міг забрати собі володіння. Купець за вбивство Мпангве мав одержати десять великих слонових бивнів. Секваша відвідав Мпангве з гуртом озброєних невільників. Мпангве прийняв його приязно й гостинно, віддаючи йому честь, як звичайно іноземцям вищого

стану. Жінки зварили найкращі страви для запропонованого йому бенкету. Під час бенкету, а також і за пивом, гальбкаста частовано стільки, скільки він міг з'їсти й випити. Потім Секваша запитав у Мпангве, чи не дозволить той його людям стріляти для розваги з рушниць. Не підозріваючи обману і бажаючи послухати рушничну стрілянину, Мпангве відразу ж погодився. Невільники встали і зробили вбивчий залп по веселій групі безтурботних глядачів, в одну мить убивши володаря і двадцять його людей. Ті, що лишилися живі, жахаючись, тікали. Дітей та жінок захоплено в рабство, селище пограбовано. Секваша послав посольство до Намакузуру: „Я вбив лева, який непокоїв вас; приходьте і поговоримо про справу". Той прийшов і приніс слонову кістку. „Ні,—сказав гальбкаст,—будемо ділити землю". Він узяв більшу частину землі собі, і змусив мнимого узурпатора віддати браслети на знак підкорення Секваші як „дитя" або васал. Вони з тріумфом були надіслані начальству до Тетте. Губернатор Квіллімане казав нам, що він дістав наказ з Ліссабона скористатися нашим проходом, щоб відновити Зумбо. Згідно з цим ці купці як знак королівського управління збудували невеликий палісад на родючій рівнині правого берега Лоангва, на милю вище від місця, де колись стояла місіонерська церква в Зумбо. Проливати кров не було жодної потреби, бо тубільці тому, що земля в Зумбо куплена давно, у всякий час самі визнали б набуте таким способом право. У 1856 р. вони казали у зв'язку з цим мені, що хоч вони і обробляють землю, але вона належить не їм, а білій людині. Секваша та його товариш лишили свою слонову кістку під наглядом кількох своїх невільників, які тепер, коли не було їх панів, жили весело і щодня напивалися витворами пограбованих сіл. Старший невільник прийшов і просив мушкет у човняра. Він вважав, що його пан мав цілковиту рацію, убивши Мпангва, коли його просили це за десять бивнів, і навіть виправдував його так: „Коли б вас хтонебудь запросив поїсти, хіба б ви не пішли?"

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Ми провели день на руїнах Зумбо. Колишні купці, якими певно керували іезуїтські місіонери, очевидно, були люди з розумом і смаком. Вони вибрали для свого селища найпривабливіше й наймальовничіше місце в країні і мали підстави сподіватися, що воно скоро стане багатим у наслідок вигідної торгівлі по ріках Замбезі та Лоангва, які стікаються в цьому місці з півночі і заходу, і в наслідок добування золота та слонової кістки в країні Маніка на південь. Сучасні португальці, певно, мали підставу пишатися заходами своїх предків. Якщо колинебудь в елісейських полях мова цих стародавніх шановних мужів, які так багато рискували для християнства, обертається до

їх африканських нащадків, їм не легко виявити свої почуття одні одним. З капели, біля якої лежить розбитий церковний дзвін, прекрасний краєвид на обидві благородні ріки: зелені поля, хвилястий ліс, прекрасні горби і величні гори в далині. Тепер капела зруйнована, навколо неї пустир. Дикий птах, зляканий незвичайним звуком кроків людини, знімається з грубим криком. Тернові кущі, з ознаками спустошень, зроблених білими мурашками, велика трава з гілчастим насінням і шкідливі бур'яни вкривають усю місцевість. Неохайна гієна заплямувала святиню, на руїнах її стін усілася нічна сова випльовувати неперетравлені частини своєї здобичі. Не легко дивитися без суму на цілковите запустіння місця, де збиралися молитися і думати про те, що тубільці цієї країни нічого не знають про нашу релігію, а дивний забобон змушує їх тікати від цього священного місця, як від зарази, і ніколи не наближатися до нього. Крім руїн нічого не було, що могло нагадувати нам, що християнська держава мала тут колись купців; сучасні тубільці такі самі, якими були їх батьки, коли португальціли вперше обійшли мис Доброї Надії. Їх мова, якщо відомості про неї не поховані у Ватікані, досі ще невідома. Ні одного вміння, крім вміння дестилювати з допомогою рушничного ствола спиртові напої, вони не навчилися від іноземців. Коли б усе плем'я білих раптом покинуло країну, то єдиним пам'ятником від нього були б руїни кількох стін, збудованих з каміння та глини, і згубний залишок торгівлі невільниками—віра, що людина може продати людину, віра, яка своє походження завдячує не тубільцям, бо її знаходять тільки там, де є сліди португальців.

Тому, що колишнім місіонерам не бракувало ні мудрості, ні енергійності, дуже цікаво взнати справжню причину, чому їм не вдалося поширити свою релігію. Наші спостереження над впливами систем, які схвалюють рабство, тубільного чи європейського вони походження, показують, що ці впливи підтримують тільки варварство. Ворожі випадки, як випадок Секваша, а також Сімоенса, який поширив свою хижацьку діяльність угору по річці до Каріба, і багато інших,—мали такий самий вплив, як уже згадана нормальна тубільна політика: спустошується одна смуга країни за другою, а мисливець за невільниками досягає великого багатства і впливу. Перейра, засновник Зумбо, пишався з того, що його прозвали „Жах". Його багатство, як звичайно, розсіється по вітру: якщо не вимучить його якийнебудь бідний губернатор, то змарнують діти від мішаного шлюбу, його спадкоємці. Можливо, що місіонери здавна, як раніш багато приватних людей з нас самих, терпіли цю систему обернення в рабство, яка неминуче веде до війни і через це не досягли впливу на тубільців, не провадячи ніякої іншої політики, замість тієї, що панувала вже сторіччя перш ніж вони прийшли?

28 червня ми вирушили в дальшу дорогу. Дичини було дуже багато, було і кілька левів. Мбіа зігнав одного, який насищався

дикою свинею, і залишки свині забрав для власного споживання. М'ясо дикої свині і зебри леви їдять дуже охоче, знищуючи чимало цих тварин. Після полудня ми прийшли в селище володарки Ма-мбурума, але сама вона жила тепер на протилежному березі ріки. Кілька її підданих відвідали нас і сказали, що вона вжахнулася, коли її сина й інших дітей убив Секваша, і втекла на другий берег; та коли її серце зцілиться, вона повернеться і житиме в своєму селищі, між своїм народом. Вона ввесь час запитувала у чорних купців, які піднімалися по річці, чи нема у них відомостей про білу людину, що проходила з биками. „Він пішов на море,—відповідали їй,—але ми належимо до того ж народу". „О, ні, ви даремно говорите мені це; він не бере невільників, а бажає миру. Ви належите не до його племени". Цей супротивний рабству характер збуджує таку загальну увагу, що кожний місіонер, який оком мигне при жахливому лиху, яке полягає в торгівлі невільниками, напевне досягне того, що справить колинебудь добрий вплив на характер тубільців.

Тут ми покинули ріку і зійшли на долину, яка веде до проходу Мбурума, або Моганго. Ночі були холодні, і 30 червня термометр під час сходу сонця упав до 39° Ми пройшли через селище з двадцяти великих хатин, на яке напав Секваша, повертаючись після убивства володаря Мпангве. Він полонив жінок та дітей, щоб обернути їх у невільників, і вивіз усі життьові припаси, крім величезного коша висівок, які звичайно тубільці запасають на час голоду. Його невільники розбили ввесь посуд для води і жернова для мелення борошна.

На горбах тепер видно дерева буаце й бамбук, але кущі джуджубе або зизифуса, занесені, очевидно, з Індії, не ростуть далі по річці. Плоди цих рослин, які португальці називають macaas, за їх до певної міри яблучний смак, ми їли під час усієї дороги від Тетте до цього місця. Тут вони були більші, ніж звичайно, хоч далі вгору їх уже нема. Дерево манго не зустрічається по той бік ріки, бо португальські купці не селились по той бік Зумбо. Цеце тут численніші і надокучливіші, ніж досі. Вони супроводили нас у поході і часто, як бджолиний рій, дзижчали над нашими головами. Вони дуже хитрі і так ніжно спускаються, коли хочуть укусити, що їх помічаєш тільки тоді, коли вони задовольнять свою спрагу з допомогою списовидного хоботка. Укол різкий, але біль минає в одну мить. Після цього настає нестерпна сверблячка, майже така, як при укусі москіта. Ця муха вбиває всяку свійську тварину, крім кози та осла; але людина і дикі тварини уникають цього. І нас самих на цій дорозі, і наших ослів жорстоко покусали цеце, але ні ми, ні осли не відчували наслідків.

Води, крім дощової пори, у проході Мбурумо мало. Проте, ми спинялися біля кількох красивих джерел у руслі тепер висохлої річки Подеболе, яка тече до кінця проходу і подекуди утворює ставки. В наслідок тяжкого захворювання д-р Кірка ми

спинилися тут на два дні. У нього кілька разів були приступи пропасниці, і він помітив, що коли ми були на прохолодних висотах він почував себе краще, але коли ми, з великої висоти спускалися на меншу, він відчував озноб, хоч температура була на 25° вища, ніж у горі. Щоб довідатися, чи не кращі будуть інші сполуки від того препарату, яким ми звичайно користувалися, він випробував різні ліки. Коли ми спинилися коло цієї річки, він раптом осліп і від кволості не міг стояти. Люди швидко приготували йому трав'яну постіль, на яку ми поклали нашого супутника з сумними передчуттями, тяжкість яких може уявити тільки той, хто доглядав хворого в дикій країні. Ми побоювались, що він, під час своїх спроб, прийняв дуже багато ліків, але дали йому, однак, дозу наших пілюль проти пропасниці. На третій день він їхав на одному з двох ослів, який охоче дозволив злізти на себе, а на шостий пішов так добре, як кожний з нас. Ми згадали цей випадок, що ще раз відзначити те, що часто помічали, а саме, що пересу ання пацієнта з місця на місце найкраще для вилікування і чим більше мужності в людини, чим менше вона віддається хворобі, тим менше ймовірності смерті.

По дорозі ми брали воду з ставків Подеборе. Біля гирла цієї ріки ми знову досягли Замбезі. Коли тубільний мисливець іде по сухій місцевості, він дізнається, де можна знайти воду, по тваринах. Присутність серни, антилопи-нирця, дикого цапа або слонів аж ніяк не доказ, що поблизу є вода: ці тварини блукають на величезних ділянках землі, і їх можна зустріти за багато миль від води. Але де з'являються зебра, палага, буйвол або носоріг, там напевно поблизу є вода, бо вони ніколи далеко від неї не відходять. Коли серед урочистої тиші ліса лунає спів веселих пташок, то безперечно, що вода саме під рукою. Поки ми тут відпочивали під тамариндовим деревом, ми слухали одночасно з любовними звуками голубів новий і приємний спів невідомих маленьких пташок на деревах, які розкинулися над прекрасним джерелом.

Наші люди, полюючи, напали на величезне стадо буйволів, що спокійно лежало у довгій сухій траві, і почали несамовито кидати блискавки на здивованих тварин. Захопившись полюванням, під час якого раніш застосовували списи, дехто забував заряджати рушницю кулями і швидко стріляв холостими зарядами, дивуючись, що буйволи не падають. Убивця молодого слона, всадивши чотири кулі в таке ж число буйволів, вистрелив три заряди дробом номер один, який дано йому для полювання на цесарок. Їх кумедні оповідання про цю маленьку пригоду, здавалися жвавим базіканням дітей. Мбіа та Мантланіане вбили кожний по буйволу. М'ясо їх було, як добре бичаче, і віддавало дичиною. Зграя голодних г єн, виючи, вважала цей смак також привабливим; повні палкого бажання взяти участь у бенкеті, вони вночі блукали навколо табору. На щастя, гієни нікчемні боягузи і ніколи не нападають ні на людину, ні на тварин,

хіба що на сонних або хворих. Коли у ногах горить вогнище, присутність їх не завдає жодних турбот. Кусок м'яса, почеплений на дереві так високо, щоб за ним треба було скочити, якщо гієна захоче його дістати, і короткий спис, міцно заткнутий деревниною в грунт під деревом, приводить гієну до самогубства.

Медова зозуля—надзвичайно цікава пташка. Як сталося, що кожний член її родини знає, що всі люди, білі і чорні, охоче їдять мед. Помітивши людину, маленький приятель сердечно запрошує її піти разом до бджолиного рою, як перекладає Мбіа, і взяти трохи меду. Він відлітає у відповідному напрямі, сідає на дерево, і оглядається, чи йдуть за ним; потім він перелітає на інше дерево і знов на інше, доти, поки приведе вас на місце. Якщо ви не приймете його першого запрошення, він переслідує вас, уперто намагаючись привабити чужого до бджолиного рою, як інші птахи намагаються відвести його від своїх гнізд. Крім часу, коли вони були в поході, наші люди завжди приймали це запрошення, відповідаючи особливим свистом, що, як вони казали, означав: „Гаразд, лети вперед. Ми йдемо". Птах ніколи на обманював і завжди приводив до бджолиного рою, хоч іноді можна було дістати тільки трохи меду. Початок цього оригінального звичаю зозулі, як і прив'язаність собаки, полягає в приязні до людини чи в любові до солодких кусочків здобичі, які лишаються на землі? Своя користь, яка допомагає побачити небезпеку, очевидно, керує у більшій частині випадків, наприклад, у птахів, що стережуть буйволів та носорогів. Трава часто така висока й густа, що можна зовсім непомітно підійти до цих тварин; але пильна пташка, сидячі на тварині, бачить наближення небезпеки, ударяє крилами, кричить, спонукаючи силача тікати від ворога, якого той і не бачив, і не чув. За це уважний маленький сторож має право викльовувати паразитів у свого гладкого друга. В інших випадках навіть сама тварина дає своїй здобичі знак тікати. Наприклад, коли гримуча змія збирається зробити напад, вона так само мало може стриматися від гриміння, як кішка від вертіння хвостом, коли вона полює за мишею або кобра від роздування й витягання в боки шкіри на шиї перед тим, як вона вколить свої отруйні жала в жертву. Місцями в цьому проході було багато змій. Вони лежали на сонечку, але тікали в траву, як тільки ми підходили. Одного ранку ми помітили невелику змію смертельно отруйного виду, яка має назву каконе, на кущі, з боку дороги. Вона спокійно лежала плазом і перетравлювала ящірку, яку з'їла на сніданок. Хоч вона лежала навидноті, однак забарвлення її так дуже було подібне до забарвлення гілки, що багато хто не помічав її, навіть коли їх питали, чи не бачать вони чогось на кущі. Тут же втекла від нас ще одна змія, іншого виду, який рідко зустрічають і швидкий блискавичний рух якої дав привід для прислів'я тубільців, що коли хтось побачить цю змію, він неодмінно стане багатою людиною.

Ми переночували поблизу зруйнованого селища вбитого володаря Мпангве. Прекрасне місце, попереду Замбезі, позаду—сади, які йдуть далако і за якими видно півколо горбів, що далі переходять у високі гори. Ці гори лишалися праворуч від нашої дороги. Шлях наш проходив по кількох річках, які, очевидно, постійно мають воду, і, між іншим, по Селоле, що, як здається, тече повз високий пік Чіарапела. По берегах цих річок часто трапляються людські житла, але не можна сказати, що країна заселена. Число всякої дичини дуже зростає з кожним днем. Як приклад того, що можна зустріти там, де нема людських жител і де не застосовується вогнепальна зброя, згадаємо, що ми справді іноді бачили. Уранці 3 липня стадо слонів, пройшовши повз нашу ночівлю ярдів за п'ятдесят, попрямувало вздовж сухого русла однієї річки вниз до Замбезі. Відійшовши трохи вперед від головного корпусу, ми натрапляли на велику зграю цесарок, стріляли скільки треба було на обід або на другий ранок на сніданок і кидали їх на дорозі, щоб їх забрали наш куховар і його помічники. Коли ми йшли далі, через дорогу перебігло три різновидності франклінів, а сотні птахів знялися з великим шумом крил і полетіли на дерева. Цесарки, франкліни, горлиці, качки та гуси—ось крилата здобич цієї країни. Коли сходило сонце, стадо палаг, що стояло як овече стадо, підпустило першу людину нашої довгої низки ярдів на п'ятдесят; але у нас було м'ясо, і ми дали їм можливість проскакати спокійно. Скоро після цього ми натрапили на стадо водяних цапів, які тут кольором далеко темніші і м'ясом грубші, ніж той самий вид поблизу моря. Вони дивилися на нас, а ми на них. Ми пішли далі подивитися стадо самиць куди з одним або двома самцями, що мали чудові роги; це стадо ходило по сухих схилах горбів. Стріляти антилоп ми перестали, бо наші люди так часто наїдалися м'ясом, що стали гладкими й ласими. Вони казали, що не можуть більше вживати ніякої дичини, такої сухої й несмачної, і запитували, чому їм не дають дробу стріляти смачніших цесарок.

Коло восьмої години цеце починає літати навколо нас і їдко кусати нам руки та потилиці. Саме коли ми думаємо про сніданок, ми натрапляємо на кількох буйволів, які пасуться на дорозі; але як тільки вони побачать людину, відразу ж тікають важким галопом. Ми стріляємо, і передній буйвол важко поранений відділяється від стада і лишається між деревами; але переслідувати пораненого буйвола дуже небезпечно, і тому ми йдемо далі. Ця втрата пораненого і робить вогнепальну зброю такою гибельною для цих польових тварин і з часом усіх їх знищить. Маленькі енфільдівські кулі щодо цього гірші старих великих. Вони часто проходять крізь тварину, не вбиваючи її, і пізніше вона гине без ніякої користі для людини. Після сніданку ми тягнемося до якогось ставка. На березі його стоїть пара слонів, а на значній віддалі, позаду цих монархів дичини

видно стадо зебр або водяних цапів. Помітивши нас, царственні тварини відразу ж пішли, але зебри лишилися, підпустивши до себе передню людину на 8 ярдів, і тоді вже дорослі й молоді граціозно понеслися галопом. Зебра дуже цікава, і це часто приводить її до загибелі, бо у неї в звичаї лишатися на місці і дивитися на мисливця. Щодо цього вона цілковита протилежність антилопі-нирцю, що побачивши або почувши небезпеку, несеться, як вітер, і ніколи ні на мить не спиниться, щоб оглянутися. Іноді застрелювали найкрасивішу зебру з стада, при чому наші люди набули раптом схильності до її м'яса, яке вони прозвали „царем доброго м'яса". На порослих короткою травою рівнинах між нами і рікою безліч антилоп різних видів, які тихо пасуться або відпочивають. Дикі свині протягом дня гуляють, але вони такі боязкі, що рідко підпускають нас близько до себе. Коли вони перелякані, то витягають вгору свої тонкі хвости і швидко тікають по прямій лінії, тримаючи тулуб так рівно, немов локомотив на залізниці. Через милю по той бік ставка виходить три буйволиці з своїми телятами з лісу і спускаються в рівнину. Юрба мавп з узлісся якнайшвидче тікає вглиб лісу, почувши голосні співи Сінгелека, а дорослі похмурі їх товариші зустрічають людське мандрівне товариство гучним і гнівним гавканням. Рано після полудня ми могли ще раз бачити буйволів або інших тварин. Ми розташувалися на сухій високій терасі, випадково злякавши одного слона. Ночі тепер тепліші і являють майже стільки цікавого й нового, як і дні. Новий світ пробуджується і виходить, численніший, якщо судити по шуму, який він вчиняє, ніж той, що був при сонячному сяйві. Леви й гієни блукають навколо нас і підходять іноді неприємно близько, хоч ніколи не наважуються зайти до нас. Незнайомі пташки співають свої милі пісні, тоді як інші пищать і відразливо кричать, немов вони налякані або розсерджені. Дивні звуки комах вражають вухо; один звук, про який тубільці кажуть, що він належить великому жуку, схожий на послідовний ряд розмірених гармонічних ударів по ковадлу, тоді як багато інших зовсім не можна описати. Одного разу ми бачили маленького макі, який стрибав з швидкістю жаби з гілки на гілку; він щебетав, як пташка, і завбільшки був як берестянка. Плазуни, хоч їх дуже багато, турбували нас рідко: під час подорожі тільки дві людини хворіли від укусу, та й то не дуже; один думав, що його укусила змія, а другого вжалив скорпіон.

Почала горіти трава, утворюючи синю туманну атмосферу американського індійського літа, яка в Західній Африці зветься „гар'ю" (smokes). На цілі милі горять вогні вечорами на гірських схилах, але гаснуть уночі. З висоти вони здаються широкою зигзагоподібною феєрверковою лінією в повітряному просторі.

Вночі на 6 липня ми спали на лівому березі Шонгве, яка йде між горбами, що лежать праворуч від нас, і має завширшки

20 ярдів. Останнього часу маленьке плем'я базилулу, прийшовши з півдня, поселилося тут під керівництвом Даданго і збудувало селище. Деякі їх хати чотирикутні. Базилулу, очевидно, перебувають у приязних стосунках з бакоа, яким належить країна. Вони, як і інші тубільці, вирощують бавовник, але якоїсь зовсім іншої породи, ніж усі ті, які ми досі бачили в Африці: штапель дуже довгий і насінна коробка більша, ніж звичайна; насіння зв'язане, як у пернамбукового бавовника. Базилулу принесли насіння з собою з своєї батьківщини. Далекі гори, де ще живуть їх земляки, які мають дуже багато худоби і вживають щити,—можна бачити з цього високого місця. Ці люди визнали себе „дітьми" великого головного володаря Кваніакарамбе, що, як кажуть, є пан усіх базилулу. Це плем'я відоме географам, які запозичають свої знання від португальців, під назвою морузурус, а згадані горби мають бути країною Чангаміра, відомого в історії войовничого володаря, до якого ніколи не наважився наближатися ні один португалець. Базилулу, як кажуть, войовничі гірські жителі. Ближче до ріки на рівнинах живуть сидима. Зовсім як на північному боці, бабімпе живуть майже на два дні дороги від ріки на висотах, а макоа—на річці або коло неї. Володар базилулу, серед яких ми тепер перебували, був гостинний і приязний. Через сади, топочучи, пробиралося стадо буйволів і розбудило наших людей, які рідко прокидалися від ричання лева.

Другого ранку наш шлях ішов по верхній терасі, крізь густий терновий джонгль. Де нема дороги, там подорожувати дуже важко, але ще більше турбот маємо там, де ліс перерізає безліч стежок, пробитих дичиною. Тут ми йшли кожний окремо, і коли я нахилився, щоб спробувати взяти дикий плід морула, на мене, гнівно сопучи, кинувся носоріг. Але раптом я спинився, як вкопаний, бувши від нього на віддалі не більш як на свою власну довжину, і дав йому час утекти. Коли я стрибнув, сучок вирвав у мене годинник. Я напівобернувся, щоб підхопити годинник і побачив носорога віддалік, на тому самому місці, де я був під час нападу, немов його стримала якась невидима рука. Відбігши ярдів на п'ятдесят, і думаючи, що мої супутники якраз позаду мене, я крикнув „бережись", але носоріг кинувся, гучно сопучи, в іншому напрямі. До цього випадку я звичайно ходив без зброї, але після нього—ніколи.

З однієї частини джунглів чути було особливе гавкання, і Чарльз Лівінгстон виявив, що це гавкала зграя диких собак, які сварилися за залишки буйвола, убивши і майже зжерши його. У дикої собаки (Nyaena venatica) велика голова і дуже сильні щелепи; вуха довгі, колір чорний і жовтий у плямах, з білим пучком на кінці хвоста. Вони ганяються за дичиною зграями і переслідують тварину невідступно, поки заженуть її. Балала пустині Калагарі, як кажуть, раніш приручали їх і використовували під час полювання. Один розумний тубілець у Колобенгу

пам'ятав, що він, бувши хлопчиком, бачив поворот зграї таких собак з полювання під наглядом їх хазяїв, що гнали їх, як стадо кіз, і для безпеки загнали в яму. Цього дня після полудня д-р Кірк застрелив прекрасного, оленя-самця, першого, якого ми вбили. Олень був дуже жирний але м'ясо, хоч і приваблювало, порушило здоров'я всіх, хто з'їв його багато, особливо тих, які їли жир. Тубільці, які живуть у місцях, багатих на дичину, і знайомі з різними родами диких тварин, не вживають жиру оленя-самця, палаги, зебри, бегемота і свині. Проте, вони не завжди нехтують ним, бо клімат викликає потребу тваринної їжі. Тубільці тримаються тієї думки, що жир спричиняє чиряки й проказу, тоді, як жир овець та биків, коли тварина здорова, ніколи не дає поганих наслідків.

Ми часто зустрічали родини, які переходили з одного місця до іншого, ідучи так само, як і ми, низкою. Батько й чоловік йде попереду, несучи свої лук та стріли, дорожний мішок, сокиру та спис і ще щонебудь невелике. Слідом за ним іде його син або його сини; вони озброєні так само, але несуть важкі речі. Далі йдуть жінка й дочки з великими ношами домашніх речей на головах. Вони наближалися до нас без страху й підлесливості невільників, як униз по річці, де рабство стало звичайним. Коли ми вбивали якунебудь тварину, то пропонували цим мандрівним товариствам добру порцію м'яса. Біля коріння або на гіллі великої дикої смоківниці, на громадському збірному місці кожного селища виставлено колекцію прекрасних рогів буйволів та антилоп, горді трофеї щасливих успіхів на полюванні. У цих місцях було кілька найкращих буйволових голів, які ми тільки бачили: роги, утворивши повне коло, починали другий виток. Для любителя рогів це була багата країна.

Уранці дев'ятого ми снідали, поминувши чотири селища, у резиденції нашого старого друга Томбаніама, який тепер живе на материку, віддавши критий комишем острів, де ми його бачили першого разу, буйволам, які звичайно винищували його посіви і нападали на його людей. Він мав багато ручних голубів і кількох прекрасних жирних каплунів, одного з яких подарував нам разом з кошиком борошна. Солі в цій частині країни було вдосталь; жителі добувають її звичайним способом на рівнинах.

Поблизу спинився гальбкаст-купець, товариш Секваша, з значним числом людей. Побачивши нас, молодець зовсім перелякався і під час розмови так дуже тремтів, що макололо й інші тубільці помітили це. Страх його випливав з почуття вини, бо ми не сказали нічого, що могло б налякати його, і не натякали на вбивство до останніх хвилин перед нашим відходом, коли заявлено було: через те, що я був рекомендований убитому володареві, я вважаю за свій обов'язок донести про це, і що португальський уряд ніколи не схвалить таких дій. Він захищався, кажучи, що вони поставили справжнього володаря за-

міть узурпатора. Коли ми вирушали, він помітно зовсім заспокоївся. Після полудня ми прибули до одного з пограничних сіл Камбадзо, головне селище якого лежить на острові Ніампунго, або Ніангалуле, на гирлі Кафуе. Володар був тут з візитом, і тубільці влаштували бенкет на честь його величності, як звичайно в таких випадках. Було дуже весело, багато музики, напоїв і танців. Чоловіки разом з жінками випили „трохи занадто", але не переступили церемоній. Жінка старшини, подивившись на нас кілька хвилин, крикнула іншим: „Раніш ходили чорні купці, які називали себе бузунго, або білими людьми. Тепер ми вперше бачимо справжніх бузунго". Скоро з'явився і Камбадзо. Він жалкував, що ми не прийшли раніш, ніж усе пиво було випите, і повернувся назад, щоб подивитися, чи справді його допито все і чи не лишилося щонебудь у глечиках.

Звичайно, це був тільки вияв ввічливості, бо він добре знав, що все випито до дна. Тому ми у супроводі найрозумнішого з його старшин пішли далі до Кафуе, або Кафудже. Перед самим гирлом лежить високий гірський хребет, з якого відкривається прекрасний краєвид на дві величезні ріки й родючу країну по той бік їх. Ззаду, на північ і схід, стоїть високе гірське пасмо. Уздовж підніжжя, яким ми йшли, усе пасмо вкрите деревами, які ростуть навіть на найбільших вершинах Чіарапелі, Морінді і Чіава. На останній пасмо закручується на північний захід і ми могли бачити далекі гори, де володар Семаленбуе в 1856 р. полонив усі наші серця.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

9 червня ми хотіли надіслати подарунок Семалембуе, але тутешні жителі відмовилися взяти на себе відповідальність за передачу. Ми,—вміючи писати,—не можемо уявити собі відповідальності, якій підпадає хтонебудь у наслідок обвинувачення, що він привласнив частину речей, посланих від однієї особи до іншої, якщо він не може довести, що приставив усе йому доручене. Звістки про хижацький наскок макололо або батока на місце виїоку в Кафуе наші люди прийняли з великим гнівом, бо виходило, що ці грабіжники хочуть закрити країну, яку вони, навпаки, так старалися зробити доступною Нижче з'єднання рік, на піщаній мілині лежало велике стадо бегемотів, тіла яких виступали з води, як чорні маси скель. Острів Камбадзо, який називають Ніангалуле, назва, яку ми знов зустрічаємо на гирлі Замбезі, багатий на чудові дерева мотзикірі (Trachelia); на ньому є чотири дуже високі струнки пальми, що виросли з одного стовбура. Кафуе нагадала нам до певної міри Шіре, бо вона тече між крутими берегами і по обидва боки її лежить родюча місцевість. Ріка менша і з меншою швидкістю течії. Старшина селища, поблизу якого ми розташувалися, приніс у подарунок борошно, курей і бататів. Батати були і червоні і білі. Під час

цієї подорожі ми іноді відчували недостачу овочів при великому апетиті, який не можна було задовольнити нашою їжею, що складалася з м'яса й тубільного борошна. Потреба в овочах дедалі більшала, поки ми не дістали борошна з бататів. Ці частини Африки дуже бідні на овочі. Тубільці збирають по лісах різні породи диких рослин, які вони, безперечно, вживають, щоб задовольнити такий самий ненаситимий апетит, який був у нас.

Через сильний вітер і неміцний стан човнів наше товариство переправилось через Кафуе тільки одинадцятого числа, пізно після полудня. Переправившись, ми опинилися в країні Баве. Гачки на вудочках, виготованих у самій країні, мали тут, як ми помітили, зубець, як на европейських вудочках. По інших місцях тільки зігнутий кінець гачка, виконуючи роль зубця, затримує рибу. Ми переночували поблизу селища, трохи вище броду. Тутешні жителі батокського походження, того самого, як і багато з наших людей, і називають себе батонга (незалежні) або баленджі. Мова їх тільки трохи різниться від мови бакоа, які живуть між двома ріками—Кафуе і Лоангва. Найвищий володар області живе на захід від цього місця і називається нчомокела—спадковий титул. Могили родини містяться на невеликому горбі поблизу цього селища. Коли ми входили в селище і виходили з нього, жінки вітали нас оплесками й вигуками „лулілоо", а чоловіки, виявляючи нам пошану, ляскали руками по стегнах. Тут збирають великі врожаї маніра (Holcus sorghum). Одна його порода на плодоніжці утворює природний загин, і масивний колос звішується. Зерно складається в купки на дерев'яних помостах, як і безліч інших продуктів. Чоловіки вправні мисливці і б'ють слонів та буйволів довгими важкими списами. Уранці 12 червня ми на кілька хвилин спинилися проти вузького острова Сікакоа, на нижньому кінці якого є селище. Тут нам сказали, що столиця Мозелекатсе віддалена від цього місця на місяць дороги. Вони чули, що до Мозелекатсе прийшли англійці і сказали йому, що вбивати людей несправедливо, а він їм відповів, що народився, щоб убивати людей, але хотів покинути цей звичай. Від того часу, як англійці пішли, він посилав своїх людей не на вбивство, як раніш, а за даниною вибійкою й слоновою кісткою. Це повідомлення належить до прибуття преподобного Р. Моффата з Курумана, що, як ми довідалися пізніше, заснував місіонерство. Переказ цікавий, бо показує, що зміст учення місіонера, якщо і не цілком, за короткий час поширився на 300 миль, а ми не знали, як далеко поширилися в середині країни відомості про дії англійців на берегах.

Перебуваючи проти високого лісистого острова Калабі, ми підпали одному з мисливських законів країни, який існує від найдавніших часів. Дорослий буйвол лежав за кілька ярдів від нас упоперек дороги. Наш провідник кинув свій невеликий спис у його стегно, і тільки пораненний хотів піти, як три рушничні кулі повалили його. „Він мій"—сказав провідник. Він перший

його поранив, а за тубільним мисливським законом тварина належить тому, хто перший пустив з неї кров; дві ноги за тим же законом належали нам, за те, що ми його добили. Тварина була дуже стара, сліпа на одне око. Залишки рогів, не довші фута кожний, показували, що роги покришилися, певно, коли він від старості втратив силу, властиву його статі; роги завдовжки від 18 до 20 дюймів не могли бути стерті просто об дерева. Наступного дня ми бачили багато буйволів, що спокійно стояли серед густих тернових хащів, крізь які ми тільки хотіли пройти. Вони часто лишалися на місці, поки ми підходили до них на 50 або на 100 ярдів.

У далечині перед нами весь час були гори, і ми іноді пробиралися по горбах, які підходили аж до ріки або перерізали їх. Так було з горами Мойо. Вони взагалі складаються з вулканічних або метаморфічних кам'яних порід, глиняного сланцю або трапу, з фарфоровою яшмою і цеолітом; головну кам'яну породу в центральній частині країни, де не піднімається ні сієніт, ні гнейс, очевидно, становить сірий великозернистий пісковик, відомий там під назвою теттеанського пісковику. Величезні маси його лежать горизонтально або тільки злегка похило. Коли його положення дуже змінене, то він піднятий вулканічними породами і коло місця стикання або затвердів, або розтоплений, і кам'яне вугілля, яке в інших місцях завжди лежить під непорушеними верствами, скристалізоване або зовсім спалене. Вулканічні породи часто утворюють жили, як, наприклад, ті, що мають назву Накабеле і тягнуться, як гребля, через західний хід у проході Каріба. Поблизу вилитих порід ми зустрічали звичайні м'які вапнякові туки, немов у наслідок вулканічного діяння вилилося багато гарячих джерел, і з їх води відклалося вапно.

Проте, очевидно, до цього періоду вибуху й підняття пісковик становив дно величезного внутрішнього озера, на низьких берегах якого цвіли рослини кам'яного вугілля; після цього, коли країна поволі піднялася, росли дерева, які ми тепер находили насиченими кременем на поверхні. Дерева, можливо, були під водою, коли країна знову підпала під вулканічну діяльність з високою температурою, при якій кременезем міг бути у розчині. Та хоч як би було, але певно, що тут є вугільна верства невідомої величини: кам'яне вугілля оголене смугами біля лави або базальту, який становить головну кам'яну породу в місці водопаду Вікторії; це вугілля тягнеться, з розривами верств, на схід за Тетте. Далі ми знов бачимо його в Ровума, з тими ж відмітними ознаками викопного дерева, що лежить на сірому пісковику. У зв'язку з великою кількістю прекрасної залізної руди наявність цієї величезної вугільної верстви приводить до думки, що перед Африкою важливе майбутнє.

14 липня ми покинули ріку біля гірського пасма, яке утворює тіснину Каріба, ідучи з північного сходу і південного заходу ріки. На верхньому кінці бистрині Каріба входить з півдня потік Саніаті;

на джерелах його, як кажуть, головні місця скотарства Мозелекатсе. Наш шлях ішов навколо північного кінця гори, і ми розташувалися табором коло селища доброго володаря Молої, який приніс нам три величезні коші чудового мапірового борошна, десять курок і два глечики пива. Коли йому дали також подарунок, він устав і проспівав, пританцьовуючи: „Мотота, мотота, мотота", що наші люди перекладають „Дякую, дякую, дякую". За кілька місяців до нашого прибуття він відвідав Мозелекатсе і бачив англійських місіонерів, які жили у своїх каретах. „Вони говорили Мозелекатсе,—сказав він,—що вони належать до його родини або його друзі, що будуть обробляти землю й жити з власної праці", а він відповів: „Земля перед вами, а я прийду і подивлюся на вашу роботу". Це знов таки були в головних рисах події, що відбувалися, коли Моффат рекомендував місіонерів своєму старому другові, і свідчило, крім того, що думка про втрату країни в наслідок допущення іноземців, очевидно, не спадає тубільцям. Можна було гадати, що оскільки язичникам невідомі сили механіки,—майже магічні дії якоїнебудь машини, відкриття новітньої науки й уміння, або присутність незвичайної сили, яка, наприклад, зв'язана з появою військового корабля,—справили враження, яке колись робило чудеса, а саме прикували б увагу і викликали б жах. Але хоч ми й чули, як тубільці, бачачи навіть невеликі чудеса того, в чому могла керувати нами наука, вигукували здивовано: „Ви боги, а не люди!" Проте, серце їх лишалося непорушним. Коли намагалися піднести їх морально, то найлегше було досягти мети, коли вчитель приходив без ніякої сили, що могла викликати заздрість або страх. Язичники, не помічаючи жадності й ненависті, які дуже часто характеризують потік переселення, з величезною увагою прислухаються до посланництва божественної любові, коли воно провіщається людьми з такими людськими симпатіями, як і вони. Володар, уперше приймаючи іноземців у своєму селищі, збуджує заздрість своїм щастям. Підозріліть до іноземців більше характерна арабам, ніж африканцям, і якщо подорожний не зачіпає жінок, то йому нічого боятися, крім племен, що торгують невільниками, та й тих не завжди.

Ми бачили великі зграї красивих нумідійських журавлів. Цесарок все ще багато, але вони трохи боязкіші, бо тубільці багато б'ють їх стрілами й палицями, влучно кидаючи їх. Мамбо,—тутешня назва володаря,—острова Мочуе прислав до нас свого брата і своїх найзнатніших людей, щоб передати нам подарунок і „почути слова, що, як кажуть, повинні спонукати країну лишатися в мирі". Ми попросили пробачення, що пройшли повз, не зайшовши до нього, і пояснили, що іноземці не можуть знати, з ким вони мали б справу. Він запропонував послати з нами депутацію до Секелету, щоб знову зав'язати дружні взаємини, які існували в попередні роки і недавно були перервані в наслідок грабежу та війни. Я відповів, що не знаю, чи мудро царює

Секелету, чи він слухає порад старих войовників, які бажають, щоб він ішов слідами свого войовничого батька Себетуане. Ввечері, коли ми були проти Мочуе, прийшло кілька чоловік з марімба і буйволовими рогами, належними до нього, по яких вони били палицями; та наші люди відіслали їх, знаючи, що нам скоро надокучила б їхня монотонна гра і незграбні танці. По островах і лівому берегу Замбезі на всьому протязі від ріки Кафуе було густе населення. Правий берег такий же родючий, але незаселений, бо Мозелекатсе не дозволяв нікому там жити, щоб не можна було дати знак тривоги, коли він висилає грабіжників. Від селища Молої і далі жителі називаються баве і ба-селеа, хоч вони з батока. На річці Лозіто добувається багато солі, яка продається дуже дешево.

У супроводі дружніх баве ми йшли по родючій, вкритій суцільним лісом країні. Баве дуже гостинні; багато з них називає себе „баенда пезі" або „голяки", бо єдине їх убрання—червона фарба. Ми спинялися іноді в їх селищах, де нас як слід вітали вигуками „лулілоо" і частували солодким тількищо звареним пивом, яке, не вибродивши, не п'янило. Пиво у цьому стані називається літинг, або маконде. Деякі чоловіки носили великі щити і всі були озброєні важкими списами. Околиця звичайно очищена від лісу, і великі простори оброблені, але ніде не можна сказати про країну, що вона густо населена. У кожному селищі зроблено помости і на них накладено купи немолотого тубільного хліба. Частина ж його змолота, зсипана в довгі трав'яні мішки і складена на дерев'яних лавках.

Ми переправилися на нашому пароплаві через кілька річок: Мандора, Лофія, Манцая (з солонуватою водою), Рімбе, Чібуе, Чезіа, Чілола (в якій є куски кам'яного вугілля). Острів і бистриня Наканзіло, про які ми чули раніш, не мали ніякого значення, бо бистриня була тільки в півмилі завдовжки і лише по один бік острова. Острів Калузі є одне з численних місць, де робилися астрономічні спостереження, Мозіа—місце, де покинув нас поет, що служив з власної волі, а острови Моченіа і Мпанде на гирлі ріки Зунгве—місця, де ми покинули Замбезі.

Дістаючи насолоду від гостинності й товариства „голяків", ми намагалися дізнатися, чи не є голість ознакою якогонебудь ордену у баве, але вони могли тільки послатися на звичай. Деякі з них охоче завжди ходили голяком, не маючи на це особливої причини. Сором'язливість, очевидно, спить у них і не збуджується від того, що ми сміємось і жартуємо з їх зовнішності. Вони, очевидно, відчували себе не менш пристойними, ніж ми, одягши своє вбрання. Та що б не говорилося про користь голих статуй, нам здавалося, що людина в природному стані дуже нетраціозна тварина. Якби ми могли бачити в такому стані значне число з наших нижчих класів, то, певно, зовнішній вигляд був би ще гірший, бо вони не були б чорного кольору, який до певної міри заміняє одежу.

Під час частих сварок баве звертають увагу на те, щоб не вбити один одного; але коли одне селище оголошує війну іншому, вони вже не додержують цього. Переможна партія, як кажуть, четвертує один з трупів ворогів, тількищо вбитих, і чинить над останками певні церемонії. Переможені просять своїх переможців дати одну частину і їм, і коли це бажання задовольняється, роблять і вони ті ж таки церемонії і оплакують своїх мертвих товаришів. Після цього недавні вороги можуть мирно відвідувати один одного. Іноді голову вбитого ховають у мурашник, поки зникне все м'ясо; тоді нижню щелепу носить той, хто вбив чоловіка, як знак перемоги.

Ми покинули Замбезі коло гирла річки Зунгве, або Мозама, або Дела, по якій ми йшли далі вгору, спершу в західному, а потім у північно-західному напрямі. У піщаному руслі Зунгве зовсім не було тоді води протягом перших 8—10 миль. Проте, на її берегах росли верби; вода скоро почала з'являтися в промиїнах, а за кілька миль вище був красивий, текучий потік, що давав приємну прохолоду. Як у багатьох інших ріках від Чікова до Сінамане, у березі її видно шари сланцевої глини та кам'яного вугілля; тут же ми знаходили великі корені стигмарії або споріднених з нею рослин. Ми йшли за течією Зунгве до підніжжя височини Батока, по крутих і нерівних боках якої, з червоного й білого кварцу, ми піднялися вище 3000 футів. Тут, на прохолодних і зміцнюючих висотах і дух, і тіло відсвіжувалися; краєвид на долину, вкриту гарячим, душним блиском, тепер, коли ми були вгорі в ніжному сяйві, був не неприємний. Нам відкрився чудовий краєвид на велику долину, якою тече Замбезі. Оброблена частина її порівняно з іншим ландшафтом така мала, що долина здається майже суцільним лісом з невеликими трав'яними полями. Ніч на 28 липня ми провели високо над рівнем моря біля річки Тіотіо поблизу Тобачеу, або Чіребуечина, назв, що означають білу гору. Уранці землю вкривав білий іней, а на водяних калюжах був тонкий лід. Ідучи по південній стороні Табачеу, ми скоро зійшли з горбів на ту частину величезного плоскогір'я, яке має назву Матаба і, оглянувшись, побачили всю дорогу через долину Замбезі до високого гірського хребта, за 30 миль, який з Машона, країни на південному сході, іде на північний захід і з'єднується з хребтом, на якому містяться водопади Вікторії, а потім, від цього місця, відхиляється далеко на північний схід. Небагато років тому ці великі плоскогір'я населювали батока. Численні стада худоби давали багато молока, а жирний грунт щедро винагороджував працю землероба. Тепер на чудових пасовищах відгодовуються великі стада буйволів, зебр та антилоп, і в цій країні, де раніш було дуже багато народу, не видно тепер ні однієї людини. З ранку понеділка до пізнього часу після полудня в суботу, коли ми зробили весь шлях від Табачеу до Муачемба, яка віддалена від водопадів Вікторії тільки на 21 милю, і весь час проходили повз укриті руїнами місця зов-

сім покинутих селищ батока, ми не зустріли ні однієї людини. Батока були вигнані з своєї прекрасної країни в наслідок нападу Мозелекатсе та Себетуане. Багато племен бечуана й базуту, що втекли від Мозелекатсе, володаря зулу, або матебеле, досягло Замбезі вище водопадів. Вони вийшли з країни, в якій немає ні однієї річки, і ні один з них не вмів плавати. Одне плем'я, бамангвато, хотіло переправитися через Замбезі, було перевезене, чоловіки і жінки окремо, одним з володарів батока на різні острови; потім чоловіків лишили помирати з голоду, а жінок перевозник узяв собі і своєму народові. Секомі, справжньому володареві бамангвате, тоді дитині, на руках своєї матері удалося врятуватися в наслідок дружби одного з батокських людей. Це добродійство, очевидно, зробило сильне враження на Секомі, бо хоч він у інших випадках нечутливий, проте, при кожній нагоді довідується про здоров'я свого добродія.

Себетуане своєю звичайною спритністю перехитрував лукавих батока тим, що якнайввічливіше настояв, щоб їх володар лишився на своїй власній стороні, поки переправиться весь народ і худоба. Тоді володар добре був нагороджений худобою і латунними кільцями; ці кільця становили власність жінок Себетуане. Як тільки макололо, які тоді називалися базуто, благополучно переправилися, на них напав увесь батокський народ. Ще й досі макололо з гордістю вказують на місце біля Леконе, поблизу якого був їх табір, коли Себетуане стояв, оточений величезною ордою, і ждав нападу; за ним стояли невеликою юрбою воїни, а за воїнами—жінки та діти, доглядаючи худобу. Батока, звичайно, виставили наперед тих, які стали ветеранами в наслідок війни, яка не переривалася цілими роками. Себетуане завжди виправдував свої послідовні завоювання в цій країні, твердячи, що батока стали до бою з людиною, яка тікала, щоб врятувати своє життя, і яка ніколи не зробила їм лиха. Вони, очевидно, ніколи не були войовничим племенем. Проходячи по їх країні, ми помітили одного разу велику купу каміння, і наш провідник переказав нам таке оповідання: „Виступили одного разу наші предки воювати з іншим племенем; тут вони спинилися на відпочинок. Після довгої наради дійшли вони одноголосного висновку, що, замість того, щоб іти далі, воювати й убити своїх сусід і, можливо, загинути самим, вони зроблять краще, якщо складуть цю купу каміння для засвідчення несправедливості, вчиненої їм іншим племенем. Здійснивши це, вони спокійно повернулися додому". Такі миролюбні люди не могли стати проти макололо, тим більше проти ще войовничіших матебеле, які прийшли пізніше й вигнали з країни навіть завойовників—макололо. Проте, Себетуане скористався тактикою, якої він навчився у батока, заманив велику юрбу цих нових ворогів далі, на інший острів і зовсім розбив їх, коли вони виснажилися від голоду. Прийшла далеко більша армія війська Мозелекатсе з човнами. Але успіх їх був тепер зведений на нівець тим, що Себетуане весь свій на-

род і худобу відіслав на острів і захистив так, що ніхто не міг підступитися. Занепалі духом, присоромлені й уражені пропасницею, повернулися воїни Мозелекатсе до водопадів і померли всі, крім п'ятьох чоловік.

Але хоч батока ніколи, очевидно, не мали нахилу воювати з людьми, вони дуже сміливі мисливці на слонів та буйволів. Батока хоробро підходять до самих страшних цих тварин і вбивають їх великими списами. Баніаі, які давно налякали всіх португальських купців, були здивовані сміливістю й хоробрістю батока, які відразу починали боротьбу з слонами. Чізака, португальський бунтар, який раніш змусив юрбу людей з цього племени поселитися в нього, пограбував усі португальські вілли навколо Тетте. Вони мають назву базимілонгве, і дехто з наших людей зустрів серед них своїх родичів. Так само Сініпіане й Матенга, двоє з нашого товариства, були одного разу втягнуті до участі в португальському поході проти Маріана повідомленням, що я прибув і прислав за ними, щоб вони йшли до Сенна. Коли вони побачили, що їх, очевидно, заманили на війну, вони втекли, побачивши, як вбили одного офіцера з великим числом теттеанських невільників.

Батока досягли певної цивілізації, садовлячи й доглядаючи різні плодові та олійні дерева країни. Ніяке інше плем'я не садовить плодових дерев або не стримується від рубання їх; але тут ми бачили розсаджені правильними рядами дерева, стовбури яких мали в діаметрі повні 2 фути. Величне старе мозибе, дерево, яке дає біб у ніжній шкірці, як кажуть, дуже жирний, мало, очевидно, двісті років. Д-р Кірк установив, що мозибе є дерево особливого роду, споріднене з одним видом, який зустрічається тільки в західній Індії. Мотсикірі, який іноді називають мафута, дає олію, яка вивозиться з Інгамбане. Кажуть, що два старі батокські подорожчі, спустившись до самої Лоангва, знайшли джуджубе, або цизифус у плодах і всю дорогу до великих водопадів пронесли з собою насіння, щоб посадити його. Два дерева з цього насіння можна і тепер бачити там—це єдині екземпляри цього роду, які залишилися в країні.

Батока своїми звичаями дуже близькі до витончених націй. У них є постійні кладовища або на схилах горбів, які стають від цього священними, або під великими, старими тінистими деревами. Батока шанують могили своїх предків і всаджують у землю, у головах предків, найбільші слонові бивні, як пам'ятники, або прикрашують усю могилу найдорожчою слоновою кісткою. Деякі племена кидають труп у ріку, щоб його проковтнув крокодил, або зашивають у мату і чіпляють на гілку баобаба, або кидають його в безлюдному, похмурому, вкритому густою тропічною рослинністю місці, де над трупом бенкетують відразливі гієни; батока ж ховають своїх мерців почесно і вважають від того часу це місце священним. Так само, як і інші племена, батока вдаються до божого суду з допомогою отрути мауве, але

вони часто дозволяють заміняти запідозреного чаклуна півнем. Поблизу гірла Кауфедо до нашого табору прийшов з подарунком мамбо, або володар, з скількома своїми старшинами. Вони понатирали собі лоби тонким білим борошном і мали дуже серйозний вигляд. Незадовго до нашого прибуття їх обвинуватили в чаклуванні; знаючи, що невинні, вони зважилися на божий суд і вирішили випити отруйне муаве. Для цього вони зробили подорож на священний горб Нчмокела, на якому поховані їх предки, і після урочистого заклику до невидимих духів довести невинність своїх дітей, проковтнули муаве; їх занудило, і тому вони були визнані невинними. Очевидно, вони вірять, що душа живе вічно і що душі тих, які відійшли, знають, що роблять ті, які лишилися на землі, і радіють або не радіють, залежно від добрих чи злих учинків. Це загальне вірування. Власник великого човна не хотів продати його, бо він належав духові його батька, що йому допомагає, коли він убиває бегемота. Другий, коли куп вля його човна наближалися до кінця, відмовився продати, бо він на гілці дерева, під яким стояв, побачив велику змію і твердив, що це дух його батька прийшов протестувати проти продажу.

Деякі володарі батока були, як кажуть, люди дуже підприємливі. Володіння одного, у західній частині цієї країни, було з півдня захищене рікою Замбезі, а з півночі і сходу коло нього лежало непрохідне комишеве болото, цілий рік повне води; тільки західна границя була відкрита для нападу. Йому спало на думку прорити широкий і глибокий канал від комишевого болота до Замбезі, завдовжки майже з милю; він справді здійснив цей план і з його володіння утворився великий острів, на якому паслися стада і рік-у-рік вистигав хліб, забезпечений від усяких грабіжників.

Інший володар, який помер кілька років тому, вірив, що він відкрив цілющі ліки для худоби, покусаної цеце; його син Мойара показав нам одну рослину, нову для наших ботаніків, і розказав нам також, як готуються ці ліки: треба висушити й розтерти на тонкий порошок кору коріння і,—що має сподобатися нашим друзям-гомеопатам,—дюжину цеце. Ця мікстура дається всередину, одночасно худобу обкурюють, спалюючи під нею залишки зібраних рослин. Це лікування треба провадити цілі тижні, поки помітні симптоми отруєння. Ліки ці, як він одверто признався, виліковували не кожну покусану худобину. „Тому, що,—казав він,—худоба, та й люди теж, помирають, не вважаючи на лікування; але якщо стадо випадково попаде в місцевість, де водяться цеце, і буде покусане, то цими ліками мого батька Кампакампа все ж можна врятувати кілька штук, тоді, як без них усі неминуче померли б". Він умовився, щоб ми не показували ліків іншим людям, а користувались ними самі, якщо буде потреба; якщо ми будемо далеко, то можемо зробити їх самі, а коли побачимо, що від них худоба видужує, то повинні згадати про нього і надіслати йому подарунок.

Наші люди скрізь розповідали, що ми бажаємо, щоб племена жили мирно, і що ми хочемо скористатися нашим впливом для того, щоб Секелету заборонив батока Мошоботване і підвладним йому володарям макололо робити хижацькі наскоки на їх землю. Вони вже дуже потерпіли, але їх заяви їхньому землякові Мошоботване викликали таку відповідь: „Макололо дали мені спис, як же мені не користуватися ним". Справді, будучи дуже бистрим, він перший повів макололо до завоювання країни. Як миротворців, нас зустрічали дуже гостинно, і від Кафуе до водопадів ні один з нашого товариства не зазнав голоду. Тубільці присилали на наші ночівлі багаті подарунки з найбілішого борошна та жирних каплунів і, щоб надати їм смаку, великі глеки пива— для насолоди наших сердець; крім того, гарбузи, боби й тютюн, щоб ми „не спали ні голодними, ні спраглими".

Переходячи від Кафуе до Зумбе, ми часто проходили повз селища протягом денного переходу. Увечері приходили депутати з селищ, у яких ми не могли лишитися на ніч, з подарунками з їстівних припасів. Боляче було б їм, якби іноземці пройшли повз, не скориставшись їх гостинністю. Не раз нас вітали з хатин і просили почекати хвилинку й випити трохи пива, яке з радістю приносили Наш перехід був подібний до тріумфального походу. Ми входили в кожне селище і виходили з нього під радісні вигуки його жителів. Чоловіки плескали в долоні, а жінки захоплено вигукували своє „лулілоо" і ріке: „Спімо"! або „Мир"! Коли ми одного разу проходили через село, наш провідник крикнув жителям: „Чому ви не плескаєте в долоні і не вітаєте людей, які хочуть принести країні мир?" Коли ми спинялися переночувати, то не було нічого незвичайного, якщо жителі добровільно влаштовували нам табір. Одні швидко вирівнювали заступами землю для наших постелей, інші несли суху траву і старанно розсипали її на цьому місці; деякі своїми невеликими сокирами швидко робили тин, щоб захистити нас від вітру, а якщо вода була далеко, то приносили її разом з дровами, щоб зварити нам їжу. Тубільці народ промисловий і дуже люблять землеробство. Цілими годинами ми йшли через безперервні поля маніра або хліба величезної ширини; проте, не можна дати уявлення про кількість оброблюваної землі порівняно з будьякою европейською країною. Простір такий великий, що найбільші оброблені поля, коли дивишся на далекий краєвид, зникають у ньому, як плями. Якщо вирощування хлібів порівняти з потребами народу, то народ заслуговує на всяку похвалу. Тубільці влаштовують численні хлібні комори, від яких селища здаються ще більшими. Коли вода в Замбезі спаде, жителі зносять на низькі піщані острови велику кількість хліба, зв'язаного в снопи, і добре прикривають їх глиною, захищаючи від нападу грабіжників—мишей і людей. Через спустошення комірного довгоносика тубільцям важко зберегти хліб до нового врожаю. Скільки б вони не обробили землі і який би багатий був урожай,—все треба

поїсти за один рік. Можливо, що саме через це вони так багато хліба витрачають на пиво. Пиво, яке варять ці батока або баве, не кисле й п'янке боала, або помбе, як у деяких інших племен, а солодке й дуже поживне, трохи кисленьке. Жителі всі були огрядні й дужі, і ми не бачили ні одного випадку сп'яніння, хоч усі пили багато цього літингу, або солодкого пива. І чоловіки, і хлопці працювали охоче, хоч одержували дуже мізерну винагороду. Наші люди могли наймати їх стільки, скільки їм спадало на думку, за кілька намистин на день для перенесення своїх нош. Наш скупий і брудний екскуховар мав пару штанів, які йому хтось дав; довго носивши їх сам, він за одну дуже поношену штанину найняв чоловіка нести цілий день свою важку ношу; другий чоловік ніс її наступного дня за другу штанину, а що лишилося від старих штанів без гудзиків, цим куховар заплатив ще одному чоловікові за третій день.

Час-від-часу між африканцями, як і між іншими паростками людського роду, з'являються люди з чудовими здібностями. Деякі приваблюють своєю мудрістю увагу величезних країн і викликають їх подив; інші викликали подив своїх сучасників даром черевовіщання або особливої спритності кидання списа чи в стрілянні з лука. Через цілковиту відсутність літератури усі попередні подвиги загинули, і мудрість не перейшла до потомства. У них були і свої мінезенгери, але простий переказ не зберіг їх пісень. Один з них, очевидно, справжній поет від природи, приєднався на кілька днів до нашого товариства і, коли ми спинялися, оспівував перед жителями селищ нашу гідність і славу у плавних, гармонійних віршах. Це був рід білих віршів, і кожний стих складався з п'ятьох складів. Коли він почав уперше, пісня його була коротка, але з кожним днем він збирав усе більше відомостей про нас і додавав їх до поеми, поки похвали нам стали одною значної довжини. Віддалившись від своєї батьківщини, він мусів повернутися назад Покидаючи нас, він висловив свій жаль з цього приводу, і йому, звичайно, було заплачено за його корисне й приємне діло. Інший, хоч і менш талановитий син поезії, належав до числа нашого подорожного товариства. Щовечора, коли інші варили, розмовляли або спали, він повторював свої пісні про історію всього того, що він бачив у країні білих людей і на зворотному шляху. Не готуючись, він без усяких труднощів складав нову пісню; коли не з'являлося потрібне слово, він спинявся і закінчував такт оригінальним музичним звуком, що не мав ніякого значення. Він акомпанував на санса, інструменті, показаному на малюнку, на дев'яти залізних клавішах якого грають великими пальцями, тримаючи інструмент рештою пальців. Порожнисті кінці й прикраси обернені до грудей грача. Людей, які мають нахил до музики, але дуже бідних, щоб купити собі санса, дуже багато; можна бачити їх, коли вони грають на інструменті, зробленому на зразок санса з товстих соломин, з клавішами з розщепленого бамбуку. Хоч цей

інструмент дає тільки слабкий звук, проте, сам грач, очевидно, задовольняється. Коли на цьому інструменті грають, застосовуючи гарбуз, як резонатор, то звук виходить далеко сильніший. Куски раковин і жерсті додають, щоб утворити дзвінкий акомпанемент; гарбуз також прикрашають.

Міркуючи про оригінальний народ, під назвою „баенда пезі" (голяки), ми думали, що це, можливо, якийнебудь орден, подібний до ордену франкмасонів, але між природними африканцями немає ніякого таємного товариства. В Ангола існує певного роду братство, членів якого португальці називають „Empacasseiros",

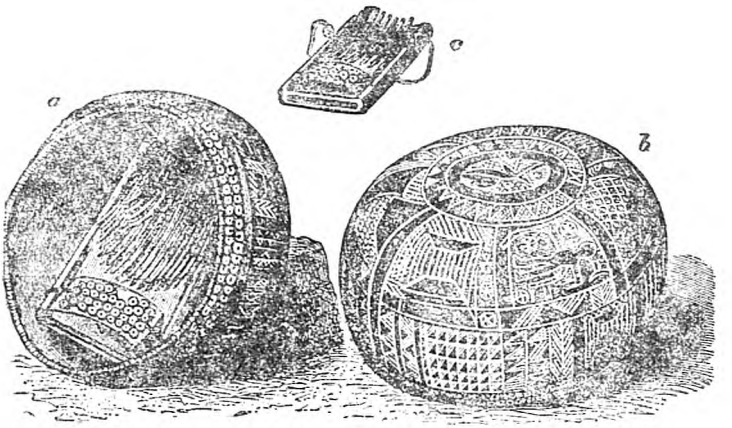

a) Порожнистий гарбуз для резонансу. b) Порожнистий гарбуз, прикрашений фігурами. c) Санса

але воно дає тільки загальне право харчуватися в кожній з їх хатин; щоб бути прийнятим до нього, треба вміти стріляти empacaco (буйволів або гну). Це властиве й групам, в які об'єднуються молоді макололо на святі обрізання. Від того часу вони вважаються рівними один з одним і повинні коритися дисципліні свого товариства, а за боягузість—зазнавати кари. Як ми довідалися, знайомство з масонством у цій країні не дало б ніколи ніякої користі. Благородний представник ордена „баенда пезі" одного разу відвідав нас і заслужив нашу повагу, хоч усе майно, з яким він прийшов, складалося з люльки з чубуком, що на протязі двох футів був обкручений полірованим залізом. Він прийняв пристойний подарунок. „Бог створив мене голим,—казав він,—і тому я ніколи не носив будьякої одежі". Філософія цієї людини цілком подібна до філософії деяких брудних людей, яких ми знали і які відсутність гидливості виправдували тим, що казали: „Пальці створені раніш, ніж виделки". Наступного ранку ми вдруге зійшлися з нашим голим другом. Цього разу його супроводили жінка й дочка, несучи два великі глеки пива. Він

хотів, щоб ми освіжилися ним, перш ніж рушимо в дорогу. Обидві жінки мали такий же пристойний і скромний вигляд, як усі, яких ми бачили в Африці, були добре одягнені й прикрашені, як і всі тубільні жінки. Деякі носять олов'яні сережки, часто до дев'яти на кожному вусі. Чоловіки натирають своє тіло червоною охрою. Дехто з них сплітає з внутрішньої кори дерев головну пов'язку завширшки в два дюйми і збриває волосся з нижньої частини голови, так що вона оголяється на дюйм вище вух. Волосся на верхній частині старанно змазують червоною охрою в суміші з маслом і перев'язують пов'язкою: це надає голові вигляду, немовби на ній маленька фуражирська шапка. Кілька разків грубого намиста і трохи полірованого залізного дроту навколо рук, завжди люлька і невеликі залізні щипці, щоб брати розпечене вугілля, становлять усю одежу найчепурнішого молодого чоловіка з баенда-пезі. Всі інші їх здібності, очевидно, добре розвинені, але ні жарт, ні глузування не можуть викликати в них почуття сором'язливості, і певно, що тільки одяг збудив би це спляче почуття. Майже голі дівчатка від восьми до десяти років були взяті прислужницями для дітей у домі місіонерства в Колобензі. Через чотирнадцять днів вони швидко закривали свої груди, навіть тоді, коли хтось проходив через кімнату, в якій вони спали. У зулу при випадковому оголенні, чим менше одежі, тим більший сором.

На нижчому березі Замбезі в зимові місяці вирощують велику кількість тютюну, і жителі, можливо, найзапекліші курії в світі. Вони рідко випускають з рота люльку, і такі ввічливі курії, яких ледве чи можна зустріти в залізничних вагонах. Коли вони приходили з подарунком, то перш ніж закурити, хоч ми були на їхній землі, запитували, чи не заперечуємо ми проти того, що вони куритимуть при нас. Ми, звичайно, ніколи не заперечували. Вони думали, що винайшли поліпшений метод куріння. Опис його, можливо, зацікавить тих, хто у нас дуже любить „траву". Вони затягуються, випускають густіший дим і потім намагаються раптовим вдиханням підхопити й проковтнути, як вони кажуть, справжню есенцію, справжній дух тютюну, що зовсім втрачається при звичайному способі куріння. Тютюн батока відомий у країні своєю міцністю, і він справді таки дуже міцний, як і дуже дешевий; за кілька разків намиста можна купити стільки, що розумній людині вистачить на шість місяців. У єдиного курія з нашого товариства він через свою міцність викликав головний біль. Але саме ця властивість приваблює тубільців, які здалека приходять купувати його.

Жителів вище Каріба ніколи раніш не відвідували іноземці. Володар Коба, коли його спитали, чи немає переказу про те, що іноземці раніш приходили до цієї країни, відповів: „Ані якого. Наші батьки всі померли, не сказавши нам, що вони бачили таких людей, як ви. Я в захопленні від того, що бачу сьогодні, ніколи не баченого ними". Інші казали,—старі люди, які мають

звички оповідати чудесні казки: „Ми справжні діди. Дивлячися на вас, ми бачили дивніші речі, ніж будьхто з наших попередників". Єдиний переказ про те, що іноземці заходили до країни, стосується до подорожі Сімоенса до Саніаті при вході в прохід Каріба. За свідченнями жителів країни і оповіданнями товаришів цього хижака, це був хижацький наскік, подібний до наскоку Секваша. Як боери і інші, з якими ми познайомилися, цей чоловік, який ще живе в Тетте, щоб виправдати своє завоювання, казав, що він нападав на матебеле, і коли говорили, що вони баве, плем'я з батока, він відповідав: „от, а ми думали, що вони матебеле (ланденси), бо вони були голі." Нагромадивши з допомогою ніколи не баченої до того тубільцями вогнепальної зброї великі запаси слонової кістки і захопивши багато невільників, Сімоенс був позбавлений усієї здобичі і життя союзом володарів, підлеглих Чізака, на річці Занджезі, поблизу Мненде.

За нами слідом ішла партія невільників, належних двом природним португальцям, які підступно вбили в Зумбо володаря Мпангве і заволоділи його землями; ці невільники, назвавшись нашими „дітьми", купили у баве великі запаси слонової кістки, по кілька грубих намистин за кожний бивень. Так само вони добули десять великих човнів, ціною по шість разків червоного або білого намиста або по два сажні сірого коленкору за кожний човен і за ту ж найдешевшу ціну значне число красивих дівчат.

Ми ще далеко раніш дійшли переконання, що ліссабонський уряд, можливо, не маючи цього наміру, став винуватцем обману. Як уже сказано, з Португалії до всіх урядовців надсилалися офіціальні інструкції допомагати нам, але це треба було розуміти з значними обмеженнями. Ми ясно помітили, що з офіціальними наказами урядовцям допомагати нам прибули таємні інструкції—чинити нам труднощі. Певно, ці таємні інструкції означали тільки, що за нами треба наглядати; але там, де майже всі, від губернатора до простого солдата, запеклі торгівці невільниками, такі накази могли означати тільки: „Пильнуйте, щоб ваша торгівля невільниками йшла за ними, по можливості, слідом." Тепер ми цілком пересвідчилися, що, відкриваючи країну, через яку раніш не наважувався пройти ні один португалець, ставали мимоволі знаряддям поширення торгівлі невільниками і, коли б ми не повинні були повернутися з макололо на їх батьківщину, то покинули б Замбезі і пішли в середину країни по Ровума або якимсь іншим шляхом. З сумом бачили ми, що добро, яке ми хотіли зробити, обернено в зло.

Потім ми довідалися, що, як тільки ми зробили пропозицію піти по Ровума, генерал-губернатор д'Алмейда поспішив у Занзібар і намагався спонукати султана погодитися, щоб ця ріка стала кордоном між ним і португальцями. Цей маневр, наслідок інструкцій, написаних після одержання відомостей про наші

листи, прочитані на засіданнях географічного товариства в Лондоні,—був щасливо зведений на нівець полковником Рігбі, і генерал-губернатор мусів задовольнитися мисом Дельгадо як крайнею границею португальських домагань на півночі.

На плоскогір'ї Батока зміцнююче повітря вплинуло на нас, і ми з насолодою слухали співи пташок. Їх співи складалися з різноманітніших звуків, ніж взагалі в африканських пташок. Красива маленька чорна пташка з білими плечима, певно, ткачик, якої ми не бачили в інших місцях, сиділа на найвищій гілці величезного дерева, і її пісня звучала так, немов вона раділа, що бачить обличчя людини в покинутих селищах. Вона літала з дерева на дерево і співала, не підіймаючись, як жайворонки. Ткачик виносить мороз і міг би для товариств розведення або акліматизації птахів бути цікавим додатком до співочих пташок. Не сама тільки медова зозуля прагне до людини. Пташка-вдова і біла трясихвістка вважаються священними у тубільців різних місцевостей і через це без страху наближаються до людей. Якби наших маленьких пташок не переслідували так дуже маленькі хлопчики, то їх прив'язаність була б видніша в Англії.

Сеабензо, володар, якого ми зустріли на річці Тіотіо, супроводив нас на певній віддалі по хвилястому плоскогір'ю, і тому, що він, як і наші люди, потребував м'яса,—ми вбили слона. На це не можна дивитися без жалю, якщо справді нема потреби на м'ясо або не бажають слонової кістки. Ці благородні тварини, які могли б давати таку велику користь людині в ручному стані, скоро, як ми побоюємося, зникнуть з землі. Проте, в запалі все це і ще багато чого забулося, і ми так само старанно брали участь у нападі, як і ті, хто думав тільки про жир і смачне м'ясо.

Твори Гарріса і Гордона Куммінга містять такі докладні й гидкі подробиці про байдуже вбивання диких тварин, що дивно бачити від того часу майже кожну книжку про Африку зіпсованою слабким наслідуванням цих казок про великих мисливців. Дехто розповідає про звільнення з становищ, можливості яких, скільки ми знаємо природу тварин, не можна повірити без особливої християнської поблажливості, навіть, якщо вважати, що вони приснилися; інші—про подвиги, на підставі яких треба зробити висновок, що ставлення людей, „народжених м'ясниками", до населення таке, як господарів трактирів до жителів Глазго.

Кількість слонової кістки, яку привозять на ринки всього світу, показує, що кожного року вбивають близько 30.000 слонів[1]. Дуже ймовірно, що їх приручали негри внутрішньої

---

[1] Коли була прочитана записка „Про слонову кістку і клики у торгівлі" професора Оуена, члена королівського товариства, у товаристві мистецтв у Лондоні 17 грудня 1856 р., П. Л. Сіммондс зробив кілька комерційно-статистичних

Африки, бо значна величина вух, зображених на стародавніх римських монетах, доводить, що використовувані цим народом тварини належали до африканського, а не до азіатського виду. Це тим певніше, що в історії немає ніяких звісток, що стародавні європейці приручали цю тварину. Від часів римлян та карфагенян африканського слона ніколи знов не приручали, хоч думають, що він далеко розумніший, ніж азіатський.

Під час цього полювання ми зустріли на узліссі рідкого лісу поблизу Мотунта невелике стадо слонових маток з слоненятами. В найближчу матку було послано три рушничні кулі, включаючи одну джакобську гранату. Одна з маленьких хотіла зробити напад, але утрималась, бачачи так багато ворогів, і пішла з іншими. Стадо двічі ждало поранену, яка не могла йти, і по-

вказівок, з яких видно, що кожного року вбивають понад 30.000 слонів. При корабельному навантаженні в 1276 слонових бивнів, які важили разом 20953 фунти, середня вага бивня дорівнювала $16^1/_2$ фунтам. При другому навантаженні 556 слонових бивнів важили 9698 фунтів, що дає середню вагу $17^1/_2$ фунтів. Сіммондс каже, що згадана кількість слонової кістки стосується тільки до англійської торгівлі; сюди не ввійшов вивіз з Індії та Сіама до Китаю, Занзібара та східного берега до Індії й Сполучених Штатів, із французьких африканських володінь до Франції. Середню вагу клика він вважає рівною 30 фунтам, і число слонів, яких убивають щороку,—тридцять тисяч. Слони звичайно ніколи не втрачають своїх кликів. Нам траплялися тільки куски, відламані в той час, коли тварина змушена була вирвати коріння дерев. Отже, кожний бивень, який зустрічається в торгівлі, належить уже мертвому слонові, і якщо додати безліч слоненят, убитих раніш, ніж бивень міг мати значення в торгівлі, то ймовірно, що справжнє число слонів, яких убивають щороку, досягає 40.000.

Ми не брали до уваги величезних бивнів від 130 до 150 фунтів вагою; розказують також про бивні, які важили понад 200 фунтів. У багатьох місцях бивень може в середньому важити 60 фунтів; але ми повинні пам'ятати, що в Занзібарі протягом багатьох років щороку добували 20.000 бивнів, вага яких не ввійшла в обчислення.

Довіз слонової кістки всіх видів до Сполученого королівства (слонових бивнів, моржових і бегемотових зубів):

Роки	Центнери	Фунти стерлінгів
1856	9866	343517
1857	9890	421318
1858	12279	410608
1859	10821	336147
1860	10854	332166
1861	11163	297491
1862	11605	262962
1863	9290	256059
	8 : 85768	2660268
Середнє число	10721	332533

Довіз бегемотових і моржових зубів майже не більший 10—12 тонн; отже, їх можна не брати до розрахунку. Труднощі полягають у тому, яку середню вагу прийняти для бивнів. 30 фунтів можна вважати справжньою середньою вагою. Якщо африканці вважають середньою вагою 20—25 фунтів, то для Занзібара й Мозамбіка береться від 60 до 80 фунтів. Отже, при середній вазі в 30 фунтів, це дає річний забій 20.000 слонів. Якщо додати сюди східні й інші ринки, то число тварин, яких убивають щороку для одержання слонової кістки, дуже правильно можна вважати за 30.000.

кинуло її тільки тоді, коли цього неминуче вимагало самозбереження. Тому нам спало на думку, що вона, можливо, була маткою стада. Поранена відбігла на півтори милі і потім спинилася, прихилившись до дерева. Наші люди підійшли і дали залп по ній. Матка зробила кільки кроків, покачала своїм хоботом, тихо впала на коліно, потім на друге; задні ноги поволі підігнулися і вона впала[1]. Ми читаємо це тепер з сумом. Наші люди раділи, з диким переможним криком кинулися на вбиту тварину і почали танцювати навколо неї. Коли ми підійшли, Туба Макоро наблизився до мене, джакобська граната якого заподіяла тварині смертельну рану ззаду вушного отвору, і сказав з великою самовпевненістю: „Ви бачили, що зробила швидкість,—моя швидкість. Хоч я упав і у мене забите коліно, проте, я поспішив, тоді як усі інші відстали. Ви дасте мені кусочок вибійки, правда?"

Наші люди, у яких останні три-чотири дні зовсім не було м'яса, вважали, що вони можуть самі з'їсти цього слона, і не мали наміру ділитися з Сеабензо і його народом. Але після

---

[1] Це була самка звичайної величини. Розміри її можуть бути цікаві для когонебудь:

	Фут.	дюйм.
Висота біля загривка	8	$2^1/_2$
Обхват передньої ноги	3	7
Довжина від верха хобота до ока	6	10
Від одного ока до другого	0	$14^1/_2$
Від ока до вушного проходу	1	$3^1/_2$
Від ока до нижньої щелепи	0	$16^3/_4$
Від ока до кореня хвоста	9	10
Від кореня до кінця хвоста	3	$4^1/_2$
Півобхвата на середині грудей	6	0
Півобхвата черева по середині його	7	$1^1/_2$
Від потилиці до передньої ступні	5	1
Від черева до задньої ступні	3	$3^1/_2$
Від слухового проходу горизонтально до зовнішнього краю вуха	2	9
Діагональна ширина вуха	4	3
Висота коло задніх ніг	7	6

Розміри зародка слона, який мав чотири дитячі місця з сім'ядолями, цілком виношеного:

Висота біля загривка	2	6
Обхват передньої ноги	1	1
Висота біля задньої ноги	2	5
Від кінця хобота до кінця хвоста	6	0
Від кінця хобота до ока	1	$7^1/_2$
Від ока до вушного проходу	0	$7^1/_2$
Горизонтальний діаметр вуха від вушного проходу	0	8
Діагональна ширина вуха	1	$3^1/_2$
Півобхвата грудей	1	7
Півобхвата черева	1	$8^1/_2$
Довжина пуповини	3	7

того, як вони всю ніч безперестанно їли і бурчали на англійців, що в тих так мало практичного розуму, що вони вбили слона і потім не хотіли почекати, щоб з'їсти його всього, люди наші дали Сеабензо понад три чверті слона, а ми подарували йому бивні. Хобот африканського слона в місці прикріплення в верхній частині обличчя такий жирний, що здається, немовби тварина має дуже опуклий лоб. Хобот такий важкий, що, коли обрізати його коло самої кістки, то, як казали наші супутники, в їх племені тільки двоє чи троє з чоловіків могли б підняти його.

Слонове стадо дуже винищує дерева, які вкривають плоскогір'я тільки подекуди. Великі гілки слони відламують так легко, як ми гілочки сельдерею, і часто виривають великі дерева, пустуючи, щоб дати волю своїй силі.

Коли ми перебували в Мотунта, блискучий метеор освітив усе небо. Спостерігач стояв до нього спиною, але, обернувшись, побачив, що смуга світла лишалася кілька секунд після падіння метеора. Цю смугу звичайно пояснюють так: її вважають продовженням враження, зробленого світним тілом на сітківку. Цього не може бути, бо в даному випадку метеора не бачено, проте, смуга була ясно видна. Так само і проміння планет та зір потребує іншого пояснення, ніж те, яке дається звичайно.

Плодові дерева, колосальні дикі смоківниці і кам'яні круги, на яких ставлять посуд з зерном, біля стертих жорен,—показували місця, де колись були селища. Єдина причина, якою пояснюють тепер, чому ця прекрасна країна лишається пустинною, є страх перед новими нападами матебеле. Країна спускається тепер поволі на захід в долину макололо. Через два денні переходи від батокського селища, яке лежало найближче до височини, ми зустріли кількох мисливців, які тількищо зібралися випалювати суху траву, щоб привабити дичину свіжою рослинністю, яка швидко з'являється після пожежі. Трава, як уже зазначено, дуже добра для рогатої худоби. Ми бачили, як наші люди їли один вид трави, що мала листки червоно-бурого кольору з ніжними зубцями. На смак ця трава зовсім однакова з солодовим коренем і називається кеду-кеду. Цеце, які відомі батока під назвою ндока, тут нема, хоч буйволів та слонів зустрічається дуже багато.

Маленька пастка на дорозі з мишею для приманки плямистих кішок (Felis Genetta) звичайно є першою ознакою, що ми підходимо до селища; але коли ми чуємо звуки товчення зерен, кудахкання курей або веселого, радісного крику дітей, що бавляться, тоді ми знаємо, що хатки звідси за кілька ярдів, хоч дерева ховають їх від нас. 4 серпня ми досягли Моачемба, першого селища батока, яке тепер кориться Секелету, і у великій долині неозброєним оком ясно бачили стовпи пари, які піднімаються з водопадів Вікторії, хоч вони віддалені від цієї місцевості на 20 миль. Нам казали, що минулого року дощі почалися пізно, хліба зовсім загинули, і від Сешека до Лініанті

панує страшенна нужда і великий голод. Звістки, які діставали наші люди про свої родини від батока, що живуть на горбах, тут потвердилися. Жінка Такеланга, обвинувачена у чаклунстві, була, згідно з звичаєм, убита Машоботлане, старшиною, біля водопаду. Дві жінки Інчікола, думаючи, що він помер, вийшли знов заміж, а Масаказа був дуже засмучений, почувши, що два роки тому його друзі, у зв'язку з звісткою про його смерть, кинули щит його у водопад, побили всіх його биків і на честь його пам'яті тримали своєрідну дику посмертну сторожу, схожу на ірландську; він казав, що не визнаватиме їх далі своїми друзями, і якщо вони прийдуть вітати його, він скаже: „Я помер. Я не тут. Я належу іншому світові, і від мене пахло б, якби я був між вами".

Тут цілком потвердилися всі сумні звістки, які ми чули раніш про нещасливі результати спроби товариства місіонерів на чолі з преподобним Г. Гельмором проповідувати євангеліє в Лініанті. Багато місіонерів і тубільців, які супроводили їх з Курумана, померли від пропасниці, а ті, які лишилися живі, повернулися за кілька тижнів до нашого прибуття. Увесь день 7 серпня ми лишалися в селищі старого володаря батока Мошоботване, найгряднішого чоловіка з усіх бачених нами в Африці. Причиною нашого перебування там був серйозний випадок пропасниці з Чарльзом Лівінгстоном; він прийняв дозу наших пілюль від пропасниці; восьмого йому стало легше, і він ішов три години; дев'ятого він пройшов уже вісім миль по дорозі до великих водопадів і провів решту дня в стомливих спостереженнях. Ми були саме в тій долині, в якій лежить Лініанті, і це була та сама пропасниця, яка, лише трохи лікована або скорше псована доверівським порошком, була така вбивча для бідного Гельмора; і симптоми були тотожні з тими, які не медиками були пізніше описані, як симптоми отруєння.

Ми принесли дар Мошоботване і досить ясно сказали йому, що ми думаємо про його криваві наскоки на його батокських братів. Лайка здебільшого добре впливає на того, кого лають, якщо поряд з цим його чимнебудь зобов'язують. Він, певно, не зрозумів її зле, що видно з того, як він віддячив нам за подарунок. Його подарунок складався з великої кількості борошна, молока й одного бика. У нього було велике стадо худоби і ділянка чудової пасовищної землі на красивій річці Леконе. Навіть у внутрішній Африці постають спогади про батьківщину в того, хто побачить хоч трохи значне число худоби, яка мирно пасеться на луках. Цеце живуть на деревах, що оточують пасовище з заходу. Отже, як тільки пастух забуде свої обов'язки, худоба, заблудившись, може зовсім загинути. Жінок у цьому селищі більше, ніж чоловіків, в наслідок хижацтва володаря. Жінка Сіма з батока прийшла від водопадів зустріти свого чоловіка і принесла подарунок з кращих плодів країни. Чоловік її був єдиним з усього товариства, який привів з собою жінку

з Тетте, саме дівчину, яку він дістав від Чізака за майстерні танці. За нашими розуміннями, його перша жінка ледве чи могла радіти, бачачи другу, молодшу, але вона взяла її з собою додому, поки чоловік лишався з нами. Спускаючись до селища біля водопаду, ми зустріли кількох справжніх макололо. Колір їх світліший, ніж інших племен, вони дуже яскравобурі. Говорять вони поволі, обдумано, виразно вимовляючи кожне слово. Досягши селища, яке лежало проти Калаі, ми мали побачення з старшиною макололо Машоботлане. Він прийшов до наметів, під якими ми сиділи; невеликий хлопчик ніс перед ним його триногий стілець без спинки; він сів на нього з гідністю, кілька хвилин дивився навколо себе, потім на нас і, привітавши нас словом „румела" (доброго ранку або доброго здоров'я), дав нам трохи вареного м'яса бегемота, узяв сам один кусок, а решту віддав своїм слугам, які відразу з'їли його. Він виправдував свої наскоки тим, що коли він вийшов збирати данину, батока напали на нього і вбили кількох його слуг. Виправдання тубільцями своїх маленьких воєн, часто схожі з тими, які подає Цезар у своїх „Коментаріях". Тільки небагато з них, як старий Мошоботлане, додають, що вони воюють, бо мають владу і надію на завоювання. Ми зустріли тут Пітсане, який супроводив мене на Ст. Поль де Лоанда. Він був присланий сюди від Секелету, щоб купити у торговельного товариства Гріквас з Курумана трьох коней; товариство вимагало за дуже мізерних шкап по дев'ять бивнів за штуку.

Увечері, коли все стихло, один з наших людей, Такеланг, вистрелив із своєї рушниці і закричав: „Я сумую за моєю жінкою. Двір мій порожній. У мене нема домашнього вогнища." І далі залунав голосний, болючий зойк.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Другого ранку, 9 серпня 1860 р., ми пішли далі, щоб побувати на водопадах Вікторії. Макололо називають їх Мозі-оа-Туніа, що означає „звуки диму". Раніш їх називали Сеонго, або Чонгве, що означає „радуга" або „місце радуги". Ми сіли в човни, які належали Туба-Макоро, „руйначеві човнів",—прізвисько з поганою ознакою. Та він, як здавалося, один тільки знав ліки проти катастрофи в бистринях вище водопаду. Протягом кількох миль ріка була гладка і спокійна, і ми тихо пливли по світлій, як кришталь, воді повз прекрасні острови, густо вкриті тропічною рослинністю. Між багатьма деревами були прекрасні високі гіфени і віялові пальми (Borassus), граціозні дикі фінікові пальми з золотими гронами плодів і тінисті мокононга, подібні до кипарисів з темнозеленим листям і червоними плодами. Біля краю води визирає багато квітів, з них деякі були овсім нові для нас, а інші, наприклад, дзвоники, старі знайомі.

Але нашу увагу від прекрасних островів відтягли небезпечні бистрині, в які ненароком міг затягти нас Туба. Сказати по правді, вигляд цих киплячих бистринь, дуже жахливий, неминуче викликає сум у нових пришельців. Тільки, коли вода в річці дуже низька, як це було тепер, можна зважитися йти на острів, до якого ми пробиралися. Якщо піти туди під час високої води і щасливо досягти острова, то мимоволі доводиться лишатися там, поки вода спаде, якщо тільки до цього доживеш. Як розповідають, водопади захоплюють униз і бегемотів, і слонів, які, звичайно, розбиваються на кашу.

Перш ніж ми ввійшли в бистрину, нас попросили не розмовляти, бо наша балаканина могла послабити силу ліків, і ніхто перед цією киплячою віруючою бистринею не здумав не послухатися наказу „руйнача". Незабаром виявилося, що в цьому проханні Туба був здоровий глузд, хоч зазначений привід до неї і схожий був на причину, яку подав будівельний робітник з Сешеке, що просив одного з нашого товариства не свистіти, бо свист викликає вітер. На носу людина з веслом мала дивитися вперед, вибираючи дорогу для човна, і якщо вона бачила скелю або стовбур дерева, то повинна була крикнути про це стерновому. Туба, безперечно, думав, що розмова на судні могла б притягти увагу його стернового в той час, коли найменший недогляд міг кинути всіх нас в віруючу ріку. Були місця, коли обидва мусіли напрягати всі свої сили, щоб проштовхнути човен до єдиного безпечного місця бистрині і не дати йому ринути вбік, де ми в одну мить опинилися б під ангінгами та бакланами, які ниряли, добуваючи на сніданок дрібну рибу. Іноді здавалось, що ми на нашому човні, який мчав, як стріла, неминуче налетимо на скелі, що тепер, при мілководді, стирчали з води. Але саме в потрібний момент Туба давав наказ стерновому, потім заздалегідь направленою жердиною повертав човен трохи вбік, і ми швидко пролітали повз небезпечне місце. Ніколи човном не керували так добре. Тільки одного разу ліки, здавалося, втратили свій вплив. Ми бистро йшли вниз; чорна скеля стояла якраз у нас на дорозі, жердина так само швидко, як і завжди, ткнулася в неї, але ковзнула, коли Туба напряг усю силу, щоб повернути ніс човна. Ми дуже вдарились, човен в одну мить до половини налився водою. Туба якнайшвидше відштовхнув ніс і вивів човен на спокійне мілке місце, щоб викачати воду. Тут нам було дано зрозуміти, що винні були не ліки,—вони аж ні трохи не втратили своєї сили; нещастя було цілком приписано Туба, який вирушив, не поснідавши. Чи треба говорити, що більше ми ніколи не дозволяли Туба вирушати, не поївши.

Ми висіли на верхньому кінці Садового острова, що лежить посеред ріки, на краю водопаду. Коли ми досягли цього краю і подивилися з запаморочливої висоти, нас відразу вразив страшний і своєрідний характер чудового водопаду.

Марно намагатися дати про нього уявлення словами, бо ми

переконалися на місці, що навіть добрий живописець рядом картин міг би дати тільки незначне уявлення про прекрасне видовище. Можливий спосіб його походження допоможе зрозуміти його оригінальну форму. Ніагара утворилася в наслідок вимивання з берега назад скелі, з якої спадає ріка; протягом багатьох віків вона поволі відступає, лишаючи перед собою широку, глибоку й досить пряму улоговину, ззаду вона щодня вимиває скелю і може ще висушити озера, з яких витікає ріка Св. Лаврентія. Водопад Вікторії утворився в наслідок виникнення прямої розколини, яка йде впоперек ріки в твердих чорних базальтових скелях, що становлять тут русло Замбезі. Краї розколини, й досі ще цілком гострі, крім футів трьох краю, з якого спадає ріка, становлять тут русло Замбезі. Стіни спускаються прямо від країв без жодного виступу скелі, без ніякої ознаки розшарування або руйнування.

Від того часу, як утворилася величезна розколина, рівень в обох частинах річкового ложа, одірваних одна від одної, не змінювався. Коли ми йдемо по річці до Садового острова, вода раптом зникає, і ми бачимо протилежний бік розколини з травою та деревами, що ростуть там, де колись текла ріка, на однім рівні з тією частиною її ложа, якою ми пливемо. Довжина першої розколини на кілька ярдів більша від ширини Замбезі, що, як показали наші виміри, досягає трохи більше 1860 ярдів; ми вирішили запам'ятати це число, бо воно відповідає рокові, в якому водопад був уперше старанно досліджений. Головний потік іде тут майже з півночі на південь, а розколина— упоперек нього, майже з сходу на захід. Глибину розколини ми виміряли, спустивши вірьовку, до кінця якої прив'язано було кілька свинцевих куль і фут білої вибійки. Один з нас ліг, витягши голову за виступаючі вершини скелі, і спостерігав за вибійкою, поки тягар, після того, як його відпустили на 310 футів вірьовки, спинився, певно, футів за 50 над водою на косому виступі, тоді як дно було значно нижче. Біла вибійка мала величину завбільшки з крону, коли дивилися з гори. Вимірявши секстантом ширину цієї глибокої розколини, ми побачили, що вона біля Садового острова, в найвужному місці дорівнювала 80 ярдам, а в найширшому—трохи більше. У це провалля, вдвоє глибше від водопаду Ніагари, вривається ріка завширшки в повну милю, з шумом, від якого можна оглухнути, і це—Мозіоа-Туніа, або водопади Вікторії.

Якщо дивитися з Садового острова вниз на дно провалля, то видно, як півмилі води, що спадає по цій частині водопаду праворуч від нас або на захід від нашої точки зору, збирається у вузькому, завширшки від 20 до 30 ярдів, руслі і тече ліворуч, під прямим кутом до своєї попередньої течії, тоді як друга половина, та, яка падає у східній частині водопаду, тече праворуч від нас по лівій половині вузької улоговини. Посередині ці води з'єднуються в дуже хвилястий вир і витікають через розколину,

яка лежить під прямим кутом до розколини водопадів. Цей витік міститься на віддалі близько 1170 ярдів від західного і майже за 60 ярдів від східного кінця розколини; вир міститься на початку його. Замбезі, яка тепер має завширшки, очевидно, 20—30 ярдів, шумує і хвилюється на південь протягом 130 ярдів, вузьким вивідним руслом. Далі вона входить у другу розколину, трохи глибшу і паралельну з першою. Східна половина цієї другої ущелини поросла лісом великих дерев, а ріка різко повертає на захід і утворює мис завдовжки 1170 і завширшки при основі 410 ярдів, з вивідною улоговиною біля його вістря. Досягши основи цього мису, ріка швидко оббігає навколо вістря другого миса і стікає в третє провалля на схід. Далі вона несеться навколо третього миса, далеко більшого, ніж інші, і знову спадає в четверте провалля—на захід. Здаля ми могли бачити, що вона обходить ще навколо одного миса, і, очевидно, ще раз відхиляється на схід у нову прірву. У цій колосальній, зигзагоподібній і вузькій улоговині всі скелі так різко окреслені й ріжкуваті, що відразу спадає на думку таке: твердий базальт, певно, дістав свою форму, будучи розірваний силою, яка діяла знизу і що це, мабуть, сталося, коли через такі розколнни виливалися в океан стародавні середземні озера.

Країна по той бік або на південь від водопадів, як уже зазначено, має той самий рівень, що й перед розколиною, зовсім так, якби улоговина нижче Ніагари, перш ніж вона досягне залізничного моста, була вигнута кілька разів праворуч і ліворуч. Країна, яка лежала в цих уявних звивинах і мала висоту, однакову з країною вище водопаду, давала б точно такі точки зору, які дає залізничний міст, але найближча з них була б від передньої сторони водопаду тільки за 80 ярдів, а не за 2 милі (віддаль моста). Вершини мисів взагалі плоскі, рівні і вкриті деревами. Перший, який лежить основою на схід, в однім місці такий вузький, що небезпечно було б пройти на саму його кінцевість. Проте, на другому мису ми знайшли широку стежку носорогів і хатину; але якщо будівник не був пустельником з якимнебудь улюбленим носорогом, то ми не можемо зрозуміти, чому тварина або людина зайшли туди. Зійшовши на вершину цього другого східного миса, ми побачили велику ріку густого морського зеленого кольору, тепер дуже стиснуту, принаймі футів на 400 нижче від нас [1].

Коли ріка мілководна, з Садового острова найкращий краєвид на ущелину великого водопаду, так само, як і на протилежний мис з його лісом вічнозелених дерев, і на чудові радуги, які зай-

---

[1] Хоч ріка в ущелині водопаду крутиться і плеще, проте, коло вершин мисів вона мчить з непереборною бистротою, що порушується тільки особливим хвилястим, коливним рухом. Це привело нас до думки, що розколина надзвичайно глибока, якщо вся вода, яка виливається в неї, може текти по ній так спокійно.

мають три чверті кола і в числі двох, трьох і іноді навіть чотирьох вимальовуються на передньому боці вертикальної величезної скелі, з якої збігають маленькі водяні потоки; вони випаровуються, піднімаються парою вгору і знову течуть вниз. Але як на Ніагарі, щоб побачити головне чудо—великий підковоподібний водопад, треба перейти на канадський берег, так і тут, щоб найкраще бачити головні водопади Мозі-оа-Туніа, ми повинні були переправитися на сторону Мозелекатсе, до миса, вкритого вічнозеленими деревами. Ставши біля основи цього миса лицем на захід, маємо на західному кінці ущелини насамперед водопад у 36 ярдів завширшки і, як і всі вони, понад 310 футів завглибшки. Далі йде Боарука, невеликий острів, і відразу за ним великий водопад завширшки в 573 ярди. Скеля, виступаючи, відділяє його від іншого великого водопада завширшки в 325 ярдів; у цілому понад 900 ярдів постійних водопадів. Далі на схід лежить Садовий острів; потім, при найнижчому рівні води в річці, відкриваються значні частини скелястого русла з двадцятьма або коло того вузькими водопадами, які під час високого рівня води утворюють один величезний каскад, майже в півмилі. На східному кінці ущелини є ще два великі водопади, але вони при низькому рівні дуже незначні порівняно з водопадами між островами.

Уся маса води котиться по скелі, світла і безперервна; після падіння з десяти і більше футів вона раптом стає схожою на величезний настил снігу, який тількищо випав. Куски води вилітають, як комети з хвостами, поки ввесь сніжний настил обернеться в міріади водяних комет. Цієї особливості Чарльз Лівінгстон не бачив на Ніагарі; тут же, можливо, через сухість атмосфери або з якоїсь іншої причини здається, що кожна крапля води Замбезі має своєрідну індивідуальність. Вода збігає з кінців весел і перлинами ковзає по рівній поверхні, як краплі ртуті по столу. Тут бачимо ми її в конгломераті; кожна крапля з хвостом чистої білої пари летить униз, поки загубиться у водяній хмарі. Камінь, кинутий нами туди, ставав для ока все менший і менший і нарешті зник унизу в густому тумані.

Чарльз Лівінгстон бачив Ніагару і пальму перемоги віддав Мозі-оа-Туніа, хоч ми тепер були наприкінці засушливого періоду, і вода в річці стояла на найнижчому рівні. Багато хто, дивлячись вперше на великі американські водопади, відчуває, що його сподіванки не справдились, але Мозі-оа-Туніа такий нечувано величний, що завжди повинен викликати подив. Масою води Ніагара, певно, перевищує Мозі-оа-Туніа, хоч і не в ті місяці, коли в Замбезі високий рівень води. Величезна кількість води, яка відділяється в кометоподібних формах, падаючи вниз, захоплює багато повітря, що, будучи на невідому глибину втиснуте в розколину, відскакує, піднімається обтяжене парою і утворює два і навіть шість стовпів пари, які видно з батокського селища Моачемба, за 20 миль звідси. На висоті 200—300 футів

над рівнем ріки вище водопаду ця пара зріджується в безперервний дрібний дощик. Багато води, піднімаючись на захід від Садового острова, спускається на протилежний гай вічнозелених дерев, і з листя їх увесь час спадають важкі краплі, утворюючи маленькі струмочки; ці струмочки, стікаючи по крутих поверхнях скель, зникають і знов з'являються або захоплюються з своїх вертикальних русл у стовпи, з яких тількищо вийшли.

Ранкове сонце золотить ці стовпи водяної пари, що виблискують барвами подвійної або потрійної радуги. Вечірнє сонце, кидаючи проміння з блискучого жовтого неба, надавало їм сірчано-жовтого забарвлення, і через це утворювалося враження зяючої паші бездонного пекла. Ні одна пташка не в'є гнізда і не співає на гілках, зрошуваних безперестанним дощем. Ми бачили птахів-носорогів і зграї маленьких чорних ткачиків, які літали туди й сюди, з берега на острови, і з островів на вершини мисів, але вони завжди уникають країни вічного дощу—вічнозеленого гаю. Сонячне сяйво, всепереможне по інших місцях цієї країни, ніколи не проходить в глибину темряви цієї тіні. Дивлячись на чудовий Мозі-оа-Туніа, ми готові співчувати тим, хто за часів молодості світу населяв землю, повітря й воду істотами безсмертного образу. Якому божеству була б присвячена ця розколина, яка викликає побожність, і цей темний гай, над яким завжди коливається „хмарний стовп".

Стародавні володарі Батока користувалися Казерука (тепер Садовий острів) і Боарука (острів далі на захід, біля самого краю водопаду) як священними місцями для прославляння божества. Нема нічого дивного, що під хмарними стовпами, поблизу чудових радуг, під безперестанний шум водопаду, коло вічних потоків, які немовби виливалися з руки всесильного,— душі їх сповнялися побожністю. Водопади викликають здивування у тубільців усієї внутрішньої Африки. Одне з перших запитань, з якими Себітуане звернувся в 1851 р. до Осуеля та до мене, було таке: „Чи є у вашій країні звуки диму? Що змушує дим постійно і завжди так високо підніматися з води?" Цього року чутки про водопади пройшли миль на двісті і до нього підходили днів за два шляху. Але до 1855 р., в якому я відвідав водопади, ідучи до східного берега, їх не бачив ні один европеєць. Тоді мене супроводили до цих водопадів Секелету і 200 чоловік, і тому моє перебування там було недовгочасне; два дні, які я пробув там, були використані на спостереження для визначення географічного положення місця і на навчання макололо догляду за деревами і розведення тих садів, від яких тубільці назвали острів. Отже, я не був на протилежному боці розколини і не бачив чудової течії ріки по той бік водопаду. Бегемоти повиривали посаджені тоді дерева, і хоч знову було зроблено міцну огорожу з пальм, знову посаджено помаранчові дерева і посіяно горіхи кашю і насіння кофе, однак, ми побоювались, що упертість бегемотів подолає

огорожу[1]. Для вирощування европейських плодових дерев повинен був би жити там якийнебудь місіонер. Час, коли цвітуть персики й абрикоси, припадає на кінець сухої пори року, і потрібно штучне зрошення. Батока, які єдині розводять дерева в країні, вирощують тільки тубільні плодові дерева: мозибе, моцикірі, бома і інші. Якщо плем'я дбайливо доглядає дерева, то воно приковується до місця, де вони посаджені, і в цьому полягає один з цивілізаційних впливів дерев.

Перш ніж покинути найчудовіші водопади в світі, ми дозволимо собі ще відзначити, що хоч вони і справили велике враження на тубільців внутрішньої Африки, проте, відомості про їх існування ніколи не доходили до португальців. Коло 1809 року два чорні невільники, Педро Бабтіста і Андре Хозе, з Кассандже, селища, яке лежить за 300 миль від західного берега, були послані через країну Казембе до Тетте, яке міститься майже на такій же віддалі від східного берега. Одна дама, яка й досі живе в Тетте, донна Євгенія, твердо пам'ятала цих невільників,— їх волосся було підстрижене à la londa,—які прийшли до Тетте і лишались там доти, поки прийшли листи від генерал-губернатора з Мозамбіка, які вони віднесли благополучно до Кассандже. На цій тоненькій ниточці висять усі домагання португальців, які заявляють, що вони проклали шлях упоперек Африки. Їх карти відзначають джерела Замбезі на південний захід від Зумбо, майже там, де відкрито водопади, і на цьому дуже сумнівному авторитеті один англійський картограф, який не подорожував, з кумедною певністю твердить, що ріка вище водопадів стікає під пустиню Калагарі і губиться.

Куди йде один англієць, туди напевно підуть і інші. Балдуінові з Натала вдалося досягти водопадів, керуючись тільки кишеньковим компасом. Коли ми зустріли іншого підданого її величності, який також бачив найбільше з африканських чудес, то він був до певної міри на положенні полоненого. Він просив Машоботлане перевезти його на північний бік ріки і коли майже вже переїхав, викупався, кинувшись у воду і виплив на берег. „Якби його,—казав Машоботлане,—з'їв крокодил, яких там безліч, англійці обвинуватили б нас у його смерті. Він мало не

---

[1] Водопади Вікторії відвідали баронет сер Річард Глін і його брат, коли вони в 1863 р. були на полюванні. Вони відвідали Садовий острів і пересвідчилися, що наші побоювання бегемотів мали цілковиту підставу: плодові дерева були вирвані. Сер Річард був такий люб'язний, що глибше вирізав початкові літери „D. L. 1855", вирізані на одному дереві на острові, коли було зроблено відкриття; це єдиний випадок, коли я вирізав в Африці ці літери. Торгівці, а також і інші відвідували країну на південь від водопадів, але ми не бачили опису ні однієї нової місцевості в цій країні, і, очевидно, ніхто ще не переходив на східний бік і не оглядав там розколини. Ріка Лонгве, або Кваі, якою, як кажуть, плавають у човнах і яка з'єднується з Замбезі між Мозі-оа-Туніа і селищем Сінамане, могла б бути цікавою для дослідника, і Мозелекатсе, головний старшина тамошнього населення, як відомо, ставиться прихильно до англійців.

завдав нам великої неприємності; за це, сказали ми, він повинен заплатити штраф". Тому, що у Балдуіна при собі нічого не було, чим би він міг заплатити, його взяли під нагляд доти, поки принесуть намисто з його карети, яка була за два дні дороги.

Машоботлане дістав виховання у таборі Себітуане, де людське життя важило мало. Він був уже не дуже молодий, і на красивому одвертому обличчі ми не помітили ніякого сліду поганих впливів, які, на жаль, діяли на його душу з дитинства. Очі тубільців були проникливіші від наших, бо наші люди так характеризували його: „Він пив кров людську,—ви можете бачити це по його очах". Балдуінові він далі не чинив ніяких перешкод; але тиждень згодом, коли ми покинули його, він своїм кистенем з носорожачого рогу завдав тяжку рану в голову одній з своїх жінок. Вона, бувши з доброї родини, покинула його, і ми зустріли її і іншу з його жінок пізніше, ідучи далі.

Вище водопадів земля протягом кількох миль усіяна агатами, але вогонь, який щороку випалює траву, пошкодив більшу частину тих агатів, які лежать на поверхні. Наші люди дуже зраділи, почувши, що агати для мушкетів так само добре придатні, як рушничні кремені, і це, разом з новими ідеями про значення золота (dalama) та малахіту, яке вони дістали в Тетте, показало їм, що ми не зовсім нетямущі в оцінці каменів.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Ідучи вгору по річці, майже за 8 миль вище острова Калаі, ми переправилися через Леконе, на гирлі її, і пішли далі до селища, яке лежало проти острова Чунду. Намбове, старшина, був з матебеле або зулу і мусів тікати від гніву Мозалекатсе й шукати притулку у макололо. Під час нашого побачення прийшло шість його красунь-жінок, які сіли ззаду нього. У нього було тільки двоє дітей. Дам потішило, коли ми запитали: „Чи сваряться вони між собою?" На це старшина відповів: „О, так, вони вічно лаються між собою". У берегових племен утікач майже завжди продається, але тут він набуває того самого становища, яке мав у своєму власному племені. Навіть діти полонених мають такі самі права, як і діти тих, хто взяв їх у полон. Преподобний Томас, місіонер, який живе тепер у Мозелекатсе, вважає, що ця система панує у зулу, або матебеле. Він каже: „Африканський невільник, попавши в полон у наслідок втечі, від самого початку користується правами й назвою дитини і дивиться на пана й паню свою, з усякого погляду, як на своїх нових батьків. Він не тільки майже вірний своєму панові, але може безкарно покинути його і піти всередині держави куди йому завгодно. Хоч він невільник, або холоп, однак його становище, особливо в землі Мозелекатсе, не можна вважати за справжній стан рабства, бо в наслідок старанності він скоро сам

може стати паном і навіть багатшим і знатнішим від того, хто полонив його".

Існуючий у цих жителів звичай—повернувшись з наскоку, продавати один одному полонених за хліб або за худобу, міг би декого привести до думки, що у природних африканців існує рабство в найсуворішому значенні слова; проте, Томас, що, як часто і ми робили, спостерігав фактичну дію системи, дуже справедливо каже: „Африканський пан не вимагає ні точності, ні швидкості, ні грунтовності, ні таких великих зусиль, як європейський. В Європі виникають труднощі через брак часу; в Африці не знають, що з ним робити". Крім позбавлення життя, що буває при цих і всяких наскоках за невільниками, їх рабство не таке відразливе, яким стає воно завжди в руках європейців. Може, і не добре, коли мандрівник сумує за батьківщиною, і душа його від відносин і обставин бідняка на чужині завжди звертається до стану такого ж на його батьківщині, але буває так. Коли ми бачимо, як спокійно може тут прогодуватися так званий найнижчий клас, то не можемо не згадати з хвилюванням, який труд виконують наші власні бідняки, щоб мати можливість жити, з якою боязню і жадністю відшукується робота, яка сувора боротьба за життя, тоді як багато місць цієї прекрасної землі лишаються необробленими і невикористаними.

Неділю 12 серпня ми провели в селищі Молеле, струнКого старого батока, який пишається тим, що він раніш був у великій ласці у Себітуане. На своїй дорозі ми проходили через смуги лісу, багатого на всяку дичину. Тепер дано впасти поставленим на могилах слоновим бивням, і черепи, які колись батока втикали на палях для прикраси своїх селищ, розпалися на порох. Голод, про який ми чули, був тут очевидний; піддані Молеле виривали з болот коріння цитла й вирізували м'яку серцевину молодих пальмових дерев, і це служило їм їжею.

З селища, розміщеного на схилі лісистого гірського пасма, відкривається краєвид: просторі площі лук і болот уздовж берега ріки. На них стада буйволів і водяних цапів спокійно пасуться вдень, бо в них є схованки в укритих комишами болотах, куди вони тікають від небезпеки. Далі, безліч красивих маленьких тіаніане, або оуребі[1] і стада синіх, або плямистих, гну (Katoblepas Gordon) розважали нас своїми фантастичними стрибками. Вони мають далеко лютіший вигляд, ніж навіть лев, але дуже боязкі. Ми ніяк не могли спонукати їх кинутися на

[1] Тому, що ця тварина зовсім невідома в землі Бечуана, яка лежить на південь від цієї країни, то її вважали за нову антилопу; як нову антилопу її згадує і д-р Лівінгстон. Проте, опис (зроблений іншим мандрівником по Африці, У. Ф. Уеббом) зовнішнього вигляду, ходи, крику і звичаїв оуребі, яка зустрічається в Наталі, не лишає жодного сумніву, що обидві тварини тотожні. Тому, що д-р Лівінгстон сам помилився, то він схильний м'яко ставитися до інших, але бажав би висловити сумнів, чи доречно збільшувати назви, коли нема ніякої іншої відмінності, крім якоїсь звивини у формі рогів або незначної різниці в забарвленні шерсті. Наприклад, олень-самець, описаний за екземпляром, застре-

нас і даремно махали червоною носовою хусточкою. Отже, можливо, що червоний колір викликає їх лють тільки тоді, коли вони поранені, або коли їх дуже переслідують. Стада лечі, або лечве, живуть тепер на лугах; вони і їх молодший брат, граціозний поку, маленький і з круглішими обрисами, скачуть наввипередки по багатих на траву болотах. Ми наважилися назвати поку за ім'ям покійного майора Вардона, одного з благородних мандрівників по Африці, але передчуваємо, що якийнебудь чваньковитий Немврод неодмінно захоче, щоб його власне ім'я перешло на потомство на хребті цього цапа.

Посередині дороги між Табачеу і великими водопадами ріки почали текти на захід; на другому боці вони течуть на схід. Навколо Каломо височаться великі круглі гранітні маси, почасти схожі на старовинні замки. Країна являє собою плоскогір'я, і наші люди знали й називали різні рівнини, коли ми проходили ними.

13 числа ми зустріли товариство, що йшло від Секелету, який тепер був у Сешеке. Про наше наближення було повідомлено, і вони послали запитати мене, що коштує кінь, і як я думаю, що вони повинні дати в крайньому разі. У відповідь вони дістали, що до мого приходу вони давали за коня дев'ять великих бивнів, і тому Гріквас природно думали, що ціна вже встановилася. Дуже цікаво було спостерігати, як точно передразнювали вони вихваляння одного відомого білого, з яким хотіли торгуватися, і який, очевидно, намагався набрати байдужого вигляду. Тримати голову вверх і чухати бороду, як дали зрозуміти вони, означає виявляти не спокій, а комах. Добре, що ми не завжди знаємо, що вони кажуть про нас. Їх висловлювання часто зовсім не комплементи і цілком схожі з тим, що деякі білі мандрівники говорять про негрів.

Після полудня ми розташувались табором проти великого острова Мпаріра, який лежить проти гирла Чобе. Франколіни, перепілки та цесарки, а також і велика дичина були у великій кількості. Старшина макололо Мокомпа приніс нам багатий дар і висловив жаль, як звичайно,—це вважається ознакою ввічливості,—що у нього не було молока, бо всі його корови були недійні. Ми дістали тут трохи меду, який збирають дуже маленькі бджілки без жала, що їх батока звуть моанді, а інші тубільці—кокомоцане. Цей мед трохи кислий і має ароматичний смак. Бджіл легко пізнати з їх звички дзижчати, літаючи навколо очей, і лоскотати шкіру, яку вони ссуть, як звичайні мухи.

леним у 1853 р. на цих саме рівнинах, коли він, досягши зрілості, зберіг смуги, які з'являються на всіх молодих оленях-самцях в пустині Калагарі, десять років згодом, знову був відкритий під назвою джікіджунка і названий саме за екземплярами, баченими в Західній Африці. Те саме було з наконг, або нзое, і причиною було вказано, що він „з тьмяними плямами". Голову молодого водяного цапа доставлено так само з Західної Африки, і описано як новий вид, а звичайного чагарникового цапа названо Antilope Roualeyni, хоч він був відомий і описаний раніш, ніж будьхто з нас народився.

У вулику для входу є воскова трубка, завбільшки з перо, і вулик звичайно міститься у дуплах дерев.

Мокомпа побоювався, що плем'я розпадеться, і скаржився на стан, в який вони були поставлені в наслідок прокази Секелету; він не знав, що з ними буде. Він послав два човни, щоб відвести нас до Сешеке. Його кращий човен повіз слонову кістку до володаря, щоб купити товари в кількох тубільних купців з Бенгуела. Вище водопадів гребці завжди гребуть, стоячи в човнах, у них весла завдовжки в десять футів, і вони орудують ними поперемінно, то з одного, то з другого боку.

17 числа зустрів нас Мочекоца, вісник від Секелету, з повторним проханням до мене взяти слонову кістку й купити коня. Я знову відмовився від цього. До Секелету ніхто не повинен іти, крім мене; усі ті з людей, які три роки тому перехворіли на віспу в Тетте, повинні повернутися до Мошоботване, який покропить їх ліками, щоб прогнати заразу і запобігти поширенню хвороби в племені. Мочекоца попросили сказати Секелету, що ця хвороба здавна відома білим людям, що ми знаємо також і ліки, щоб запобігти їй, і що коли б була небезпека, то ми перші б захищалися від неї. Чому ж він не пішов сам до Мошоботване і не оббризкався ліками, щоб прогнати від себе проказу? Ми не боялися ні його хвороби, ні пропасниці, яка уразила на смерть учителів і багатьох макололо в Лініанті. Тому, що ця спроба карантину, очевидно, була навіяна тубільними лікарями, щоб надати собі більшої ваги, ми додали, що у нас нема життьових припасів, і що ми будемо другого і третього дня полювати, щоб добути дичини; якщо нам і потім усе ще приписуватимуть очищення з допомогою їх ліків, то ми повернемося до нашої власної землі.

Вирішення було висловлене не зовсім так, як ми його записали: наші супутники втрутилися з своїм протестом і наговорили, на теттеанському наріччі, багато лихих слів про цих „тварин-лікарів", які заважали їм побачити їх батька; при цьому, на їх здивування, Мочекоца сказав нам, що він розуміє кожне слово, яке вони вимовляють, бо він належить до племени базелулу, і заявив, що вони не обмануть його ні на якому наріччі, ні на машона з сходу, ні на мамбарі з заходу. Мочекоца потім двічі повторив наше вирішення, щоб бути певним, що він його пам'ятає слово в слово, і пішов назад. Ці вісники володарів мають надзвичайно добру пам'ять, вони відносять на далекі віддалі дуже довгі послання і передають їх майже слово в слово; звичайно йдуть два або три вісники разом, і по дорозі послання повторюється щоночі. Одне з заперечень тубільців проти навчання письма полягає в тому, що ці люди так само добре, як і письмо, служать передаванню відомостей до будьякого віддаленого місця, а якщо треба повідомити про щось когонебудь у місті, то найкраще або піти до нього, або послати за ним. Щождо листування з далекими друзями, то це, може, дуже добре

для білих людей, але в чорних немає друзів, до яких треба було б писати. Єдиний дійсний доказ, що вони повинні навчитися читати, це те, що на них лежить обов'язок узнати слова їх біблії.

Наступного вечора наш вісник повернувся з повідомленням: „Ви маєте рацію,—переказував Секелету,—хвороба стара. Ідіть відразу, не спіть по дорозі, бо я дуже хочу (tlologelecoe) бачити доктора".

Коли пішов Мочекоца, ми зустріли кількох людей Мокомпа, які несли назад з собою слонову кістку, бо віддали перевагу товарам західного берега проти коней. Вони мали для Мокомпа інструкції, і тому, що всі інструкції висвітлюють у певній мірі уряд народу, про який европейцям важко щонебудь дізнатися, то ми записуємо їх сюди, хоч ні з якого іншого погляду вони не мають значення. Машотлане поставився до Балдуіна не так ввічливо, як Секелету наказав йому ставитися до цих англійців. Він був дуже неввічливий до вісників, яких Мозелекатсе послав з листами від п. Моффата, поводився з ними, як з шпигунами, і не хотів вийти на берег, щоб узяти сумку, поки вони не пішли. Коли ми говорили з ним про це, він виправдував свою поведінку тим, що він спинився біля водопадів саме для того, щоб караулити цих природних ворогів своїх, і звідки він міг знати, що їх послав п. Моффата? Наші люди повідомили потім на головній квартирі, що Машотлане прокляв мене. Інструкції, надіслані від Секелету до Мокомпа, казали: „Він повинен іти до Машотлане і сказати йому, що той зробив тяжку провину. Машотлане не Монаре прокляв, а Себітуане, бо Монаре тепер займає місце Себітуане, і він шанує його, як шанував свого батька. Усякий штраф, взятий з Балдуіна, відразу ж треба повернути, бо він не боер, а англієць. Секелету дуже розгніваний, і Мокомпа не повинен затаювати послання".

Пізніше Секелету дійшов думки, що поведінка Машотлане відносно батока була в найвищій мірі безчесна, і послав за ним, щоб той прибув у Сешеке, щоб можна було за ним наглядати. Машотлане, який побоювався, що це означає смертну кару, надіслав ввічливу відповідь і заявив, що він хворий і не має змоги вирушити в дорогу. Секелету спробував ще раз відкликати Машотлане від водопадів, але безуспішно. Теоретично володар необмежений і цілковитий деспот, але на практиці його влада обмежена і, не караючи на смерть час від часу упертих старшин, він не може змусити своїх підлеглих виконувати свою волю.

Крім маленьких бистринь біля острова Мпаріра на гирлі Чобе, весь інший водний шлях до Сешеке рівний. На річкових островах пасуться стада биків двох або трьох різновидностей; батока розводили дуже маленьку красиву породу, надзвичайно ручну, представників якої можна побачити ще багато; породу трохи більшу, у багатьох представників якої роги звішені й

розставлені біля коренів, і ще більшу породу з рогами надзвичайної величини, носити які, очевидно, тварині важко. Ця порода у великій кількості є на озері Нгамі. Опівдні ми спинилися біля одного з скотних дворів Мокомпа і дістали приємний напій—молоко. Люди його стану звичайно мають великі стада по різних місцях і відвідують їх по черзі кожне, тоді як головна квартира міститься в його селищі. Його син, хлопчик десяти років, наглядав за худобою, коли не було батька. Макололо вважають, що скотний двір справжня школа, в якій повинні виховуватися сини. Тут вони добувають відповідну освіту: знання кормових трав і уміння поводитися з худобою.

З полудня до півночі щодня дують сильні східні вітри аж до жовтня або листопада, коли настають дощі. До полудня звичайні вихори піднімають величезні стовпи диму від горящих кормових трав і бур'янів. Один незмірно великий стовп диму майже охопив нас. Він пройшов попереду нас ярдів за двадцять, і вітер з усіх боків дув якраз на нього. Крутячись великими колами, він гнав з рівнини на сотні футів у повітрі безперервну густу темну хмару чорної, перепаленої на порошок землі, змішаної з сухою травою. Стада нових антилоп, лечве і поку, разом з коконгом або гну та зебрами, стояли і дивилися на нас, коли ми проходили. Міраж іноді піднімав їх до півдороги до хмар і спотворював їх і групи пальм, надаючи їм дивовижних, неприродних форм. Великі й багаті плоскі рівнини по берегах, уздовж яких ми йшли на веслах, прогодували б величезне населення і легко могли мати воду з Замбезі. Зрошені, вони давали б урожаї протягом усього року і ніколи не терпіли б від посухи. Бегемотів б'ють тут довгими, схожими на піки, списами. Ми бачили, як двоє чоловіків у легкому човні беззвучно підкрадалися до однієї з цих тварин, думаючи, що вона спить: але бегемот був насторожі, і вони мусіли швидко відійти. Між Сешеке і водопадами водиться тепер відносно мало бегемотів, і вони дуже боязкі.

18 числа ми прибули до Сешеке. Старе місто, тепер зруйноване, стоїть на лівому березі ріки. Від того часу, як був скараний на смерть старшина Моріанціане,—за те, що він зачарував володаря проказою,—жителі побудували нове місто по тім же боці на чверть милі вище. Секелету був на правому березі, біля значного числа тимчасових хатин. З житла володаря нас привітав якийсь чоловік і попросив спинитися під старим котла, або деревом громадського збірного місця. Молодий макололо, з товстими стегнами, як у зулу і в більшої частини цього племени, прийшов дістати накази володаря, який сам не з'являвся до народу, захворівши на проказу. Повернувшись, він поквапом побіг до Мокеле, старшини нового міста, який, сходивши до Секелету, повернувся, провів нас до маленької, але доброї хатини і згодом приніс нам у подарунок від володаря чудового жирного бика. „Тепер час голоду,—казав він,—і у нас нема ніякого

м'яса, але незабаром ми дістанемо дичину з долини Бароце". До Сешеке ми прибули, зовсім не маючи харчів. Ніколи не було у нас кращого м'яса, ніж м'ясо бика, подарованого Секелету; класична яловичина стоїть безмірно вище м'яса будьякої дичини. Ми випробували м'ясо всіх їстівних тварин в Африці, крім крокодила, і часто при таких обставинах, коли можна було думати, що великий апетит схилить думку на користь дичині; проте, не можна зробити кращого порівняння: це майже таке ж добре, як яловичина. Можливо виявлять інших, ще не приручених тварин, які даватимуть користь у країні, вкритій такими кормами, як верес або папороті (що взагалі не придатні для худоби), але ми кажемо: нехай „Товариство акліматизації" збільшить кількість і урізноманітнить биків, і цим воно краще задовольнить смаки і зробить більшу користь людству, ніж розводячи всіх диких тварин від слона до крокодила включно. Треба признатися, що тільки недосвідченим може здатися ніяковим сідати за стіл, на якому нема нічого, крім яловичини, хоч би й чудової. Тоді, як рот повний, руки й очі інстинктивно шукають чогось до м'яса— хліба, картоплі або овочів, і з'являється неприємне відчуття, коли нестає того, що шотландці називають словом „kitchen". Ми робили з жиру „kitchen" до куска без жиру. Макололо звичайно проковтують насамперед увесь жир, бо жир вважається найкращою їжею, потім їдять куски без жиру і після всього суп або хліб, коли у них є щонебудь таке. Люди, що, як вони, здебільшого живуть на молоці й м'ясі, можуть далеко краще переносити втому й нужду, ніж ті, їжа яких складається переважно з хліба та овочів. Коли макололо, як це іноді буває, ідуть у похід на місяць, то з підвладних їм племен, які супроводять їх, багато, будучи хлібоїдами, гине від утоми, тоді як м'ясоїди презирливо ставляться навіть до самої думки про втому.

Через день після нашого прибуття до нас направився потік відвідувачів. Багато з них, які сумували під час моєї відсутності, здавалося, зовсім заспокоїлися, коли знов побачили мене. Усі були зажурені. Жахлива посуха знищила хліб і корми на Лініані, і жителі розійшлися по країні шукати диких плодів і гостинності у тих, у кого вродили земляні горіхи (Arachis hypogaea). Слідом за проказою Секелету пішли цілі хмари бід. Будучи певний, що його зачаровано, Секелету запідозрів багатьох своїх найзнатніших мужів і деяких скарав на смерть разом з їх родинами; інші втекли до далеких племен і жили у вигнанні. Володар жив у самоті і не допускав до себе нікого, крім свого дядька Маміре. Понване, що був у нього „головою й очима", тількищо помер,—доказ, як думав Секелету, могутньої чародійної сили тих, які ненавиділи кожного, кого любив володар. Країна неймовірно страждала, і величезна держава Себітуане мала розпастися на частини. Велика юрба молодих бароце повстала і втекла на північ; при цьому вбили одного мужа, щоб викликати криваву ворожнечу між Мазіко, володарем, до якого

вони пішли, і Секелету. Батока, під керівництвом Сінамане і Муемба, були незалежні, а Машотлане на водопадах по суті сміявся з влади Секелету.

Мудру політику Себітуане—поводитися з завойованими племенами так само, як і з своїми власними макололо, бо всі вони—діти володаря і однаково можуть бути обрані на найвищі пости,—облишив його син, який брав жінок тільки з макололо і урядовцями призначав тільки макололо. Він став нелюбимим серед чорних племен, завойованих списом його батька, а ще більше прихилених пізнішим його мудрим і справедливим керуванням.

Про невидимого Секелету ходили дивні чутки. Казали, що його пальці виросли орлиними кігтями, і обличчя його так страшенно спотворене, що ніхто не міг би його пізнати. Дехто став натякати, що він не міг бути справді сином Себітуане, засновника нації, який був дужий у бою і мудрий у державних справах. „В дні великого лева (Себітуане),—казала його єдина сестра, удовиця Моріанціане, чоловіка якої згубив Секелету,—у нас були великі і малі володарі і старшини, щоб керувати народом. Великий володар Себітуане знав їх усіх, знав усе, що вони робили, і мудро керував усією країною. Але тепер Секелету нічого не знає про те, що роблять його піддані, а вони не дбають про нього, і влада макололо близька до падіння“ [1].

Тубільні лікарі відмовилися від Секелету. Вони не могли вилікувати його і оголосили хворобу невиліковною. Одна стара лікарка з племени маніеті прийшла подивитися, чи не може вона зробити щось для нього, і на її вміння він покладав тепер останні свої надії. Крім його матері й дядька, він нікому не дозволяв бачити його, вважаючи головною умовою такого бажаного одужання цілковиту самотність. Проте, він послав за мною, і наступного дня нам усім трьом дозволено було побачити його. Він сидів у закритому візку, оточеному високою стіною густого очерету. Його обличчя тільки трохи було спотворене потовщенням шкіри в місцях, де прийшла проказа, і єдиною особливістю його рук була надзвичайна довжина його нігтів, але всі знатні макололо носять такі нігті. У нього спокійна, непретензійна зовнішність батька його Себітуане. Говорить він виразно, густим, приємним голосом і, очевидно, він людина розумна, за винятком, може, його думки, що його зачарували; як тільки нагадають

---

[1] У 1865 р., через чотири роки після того, як записано ці передчуття, ми дістали звістку, що всі вони справдилися. Секелету помер на початку 1864 р. Спалахнула міжусобна війна про спадкування його володінь: величезна юрба супротивників дядька померлого володаря, Імпололо, колишнього намісника держави, пішла з своєю худобою на озеро Нгамі. Чорні племена повстали, Імпололо був убитий, і держава, з якої дуже багато можна було б зробити під керівництвом розумної місії,—зазнала звичайної долі африканських завоювань. Ми дуже жалкуємо, бо хоч би як справедливо приписували макололо інші вади, вони, однак, не належать до класу тих, які продають і купують один одного.

йому про це, він висловлює таку певність, немовби збожеволів на цій думці. „Моріанціане, чоловік моєї тітки, спробував чародійні ліки спершу на своїй жінці; вона в проказі і її перший слуга також. Потім, побачивши, що це вдалося, він дав мені сильнішу дозу у вареному козячому м'ясі, і від того часу мене охопила хвороба. Незабаром він згубив Понване, а тепер, як бачите, хоче згубити мене". Понване незадовго до того помер від пропасниці. Секелету просив у нас ліків і медичної допомоги, але ми не дуже хотіли перейняти лікування з рук лікарки, бо погана політика робити так, немов хочеш у когось відібрати значення його спеціальності. Лікарка, маючи велике бажання продовжувати своє лікування, сказала, що „ще не думає відмовитись від нього, а хотіла б спробувати протягом місяця; якщо хворий до того часу не видужає, то вона віддасть його білим лікарям". Але ми мали намір покинути країну раніш місяця. Через це Маміре разом з іншими умовив стару даму відкласти ненадовго своє лікування. Вона лишилася в оселі володаря і діставала своє утримання.

Ми одверто сказали Секелету, що його хвороба незнана на нашій батьківщині і вважається дуже впертою і важко виліковною; що ми не віримо в те, що його зачаровано, і охоче зробимо все, що зможемо, щоб вилікувати його. Тут справа йшла про безкорисливе добродійство: ми не сподівалися ні на яку нагороду, а віддавали себе на значну небезпеку; проте, ми не хотіли відмовитися від цього, як від купівлі коней. У нас не було ніяких ліків, які вживають звичайно при хворобах шкіри, і тому ми спробували лікувати зовні ляпісом, а всередину давати калій-йодид. Лікування мало такий успіх, що Маміре висловлював бажання, щоб пацієнт дедалі більше вимазувався розчином ляпісу, що мав, на його думку, такі властивості, як рідина, яка натягує пухирі і яку Озуель раніш прикладав до його коліна. Силу тієї рідини він вважав безкрайою, і хотів би мати щось подібне до неї, що можна було б випробувати на Секелету.

Хвороба починається незначною зміною забарвлення шкіри на поверхні і спершу захоплює тільки епідерміс. Плями розростаються, як лишаї, і трохи схожі з диким м'ясом. На зовнішніх краях плям з'являються невеликі пухирці, і нагноєння їх спричиняє коросту. Потім стовщується власне шкіра і піднімається вузликами на лобі, носі і вухах. Якщо хвороба розвивається далі, то утворюються гнилі розколини на пальцях рук і ніг; буває, що пальці відмирають, і поналіченний пацієнт іноді видужує. Тубільці думають, що хвороба спадкова і незаразна. Проте, поки д-р Кірк і я лікували описаний випадок, на руках з'явилося щось схоже до неї і було вилікуване тільки значним застосуванням ляпісу. Здоров'я і настрій володаря покращали, коли шкіра стала тонша і потворність зникла з обличчя. Стара лікарка, яка, звичайно, теж хотіла дістати з цього покращення здоров'я щось на свою користь, почала потайки додавати ще своїх

ліків: вона зскрібала шкіру й посипала порошком якоїсь зв'язуючої кори. Коли Маміре натякнув їй, що, можливо, ліки білих лікарів не діятимуть добре разом з ліками чорних лікарів, вона перестала лікувати.

Це було під час великого голоду, але Секелету гостинно частував нас і під час кожного нашого візиту готував нам чай. До чаю подавали нам чудові американські сухарі й консерви з фруктів, які доставляли Секелету з Бенгуела, хоч би де він був. Найулюбленішими його плодами були зварені в власному соку сливи, яблука, груші, суниці та персики, які ми бачили тільки у португальців та іспанців. Це викликало у нас палке бажання посадити насіння плодових дерев, які ми принесли, і всім подобалася думка мати у своїй країні ці самі плоди.

Мокеле, старшина Сешеке, і сестра Себітуане, Манчуніане, дістали наказ постачати нам харчі, бо жінки Секелету, на яких власне лежав цей обов'язок, були в Лініанті. У цей час тут були чорний купець з західного берега і кілька торгівців Гріква з півдня; і той, і ці шукали слонову кістку. В Сешеке слонова кістка дорога, але в країні батока, від столиці Сінамане до Кафуе, вона дешевша, ніж будьде. Купець з Бенгуела дістав замовлення на товари для його поїздки наступного року і взявся привезти чай, кофе і цукор за ціну з ста процентами користі. В наслідок раніш зробленого розпорядження макололо утримали за собою всю слонову кістку в країні Батока, яка лежить на схід, скуповуючи її за заступи, і тому бенгуельські купці вважали невигідним іти туди по невільників. Вони запевняли нас, що без слонової кістки торгівля невільниками не дає користі. Отже, саме з наказу Секелету був закритий великий невільницький ринок. Цей наказ порушували хіба тільки таємно. Ми знали тільки про два-три випадки порушення його.

Мода панує в Сешеке й Лініанті так само деспотично, як у Лондоні й Парижі. Дами не стануть носити намисто, яке вийшло з моди, хоч би яке красиве воно було. Володар—великий любитель коней і витратив на них чималі суми; але йому дуже не щастило, майже всі його коні скоро після купівлі гинули. Останнього колу він послав до Бенгуела караван з слоновою кісткою, щоб купити п'ятеро коней, які мали прийти з Ліссабона. Усі п'ятеро тварин загинули по дорозі, і засмучені погоничі принесли п'ять хвостів і поклали їх перед володарем. „У Біге, на одній з ночівель, зачарував їх один природний португалець. Вони бачили, як він дивився і чіпав коней, і були певні, що він при цьому зачарував їх, бо вони скоро після цього загинули". Загальна віра в чаклунство, від якої ми самі звільнилися тільки в найновіший час, становить велику перешкоду для цивілізації. Дві коняки, які я лишив у 1853 р., були живі, не вважаючи на суворе поводження і безперервне ганяння; це, на думку тубільців, сталося тому, що я люблю макололо, а інші, у кого вони купували коней, ненавидять їх і зачаровують їх коней. Тим часом

з бідними тваринами поводилися так, що вони мусіли гинути. Весела юрба молодих людей, тілохранителів володаря, влаштовувала дивні скачки. Один сідає верхи без сідла й вуздечки і скаче галопом, розставивши руки. Якщо він, на велике задоволення глядачів, упаде з коня, то слуги ловлять коня і відводять його, а вершник має повернутися пішки, потираючи собі боки. Бідним конем їздять доти, поки він зовсім вимучається, і кожний тілохранитель намагається показати, що він може протриматися довше, ніж інші. Ці скачки, як і недостача корму та недбалий догляд, скоро спричиняють загибіль найкращих коней. Коли я, бувши в Анголі, їхав конякою одного пана з Пунго-Андонго, я сказав своїм супутникам: „Вона годилася б для Секелету". За тисячу з лишком миль був посланий караван, щоб купити її; але тепер вона змінилася так, що її не можна було впізнати. Під час нашого перебування в Сешеке не було зернового корму, там мали тільки трохи мізерної сухої трави.

У цій країні, центрі континенту, на полі вирощують маніра, або мабеле (Holcus sorghum), лобелебеле, або мешвер (Pennisetum), просо, маіс, земляні горіхи (Arachis hypogaea), підземні боби (Voandzeia), огірки, дині, гарбузи, мчае, або солодку тростину (Holcus saccharatum), батати, тютюн, бавовник і індійські коноплі, або банга (Cannabis sativa), але пшениці, рижу і ямсового кореню тубільці ніколи не бачать. Цукрова тростина, банани та маніок ростуть у долині Бароце. Садових рослин тут майже нема, нема також і таких плодів, як манго та апельсини, що зустрічаються ближче до моря і привезені до Африки з інших країн.

Біля водопадів нас повідомили про сумну долю місіонерів Лондонського товариства. Наш друг з Наталя, Балдуін зустрів їх біля джерела в пустині, де вони терпіли голод. У них не було ні одного коня, без якого там не легко дістати здобич. Бити носорогів, які приходили вночі до води, їм не удалося. Балдуін був такий люб'язний, що застрелив для них пару тварин, але побоювався, покидаючи їх, що ледве чи доживуть вони до того часу, коли побачать країну макололо. Проте, вони досягли Лініанті, хоч і виснажені, в такому стані, коли напевне чіпляється пропасниця. Страшенна посуха цього року зовсім висушила великі болота навколо селища, і пропасниця стала злоякісніша, ніж звичайно. Вони знали, з мого опису, про те, що це місце дуже нездорове, і Гельмор, який незабаром, очевидно, заслужив довір'я народу, сказав володареві, що він не може лишитися в цій місцевості і хотів би піти далі у вищу й здоровішу країну, на північний схід від водопаду. Секелету сказав, що хоче взяти його з собою в Сешеке, щоб він подивився, чи не подобається йому там більше, ніж у Лініанті. „Ви візьмете мене з собою також,—сказав Гельмор,—подивитися Мозі-оа-Туніа". Малюнок цих водопадів був у „Місіонерській подорожі". Поки вони готувалися до подорожі, візники захворіли на пропасницю. Жінка Гельмора, перша з бі-

лих, загинула від згубної хвороби. Тоді благочестивий місіонер сказав жителям, що хоч його дружина й померла, він не хоче покинути її і лишиться у них виконувати свої обов'язки. Не зважаючи на голод, утому й виснаження після тривалої подорожі по пустині і на тяжку втрату в Лініанті, добрий чоловік, уже вивчивши місцеву мову, відразу почав проповідувати євангеліє. У Сешеке ми чули, як багато молодих людей співало церковні пісні, навчившись їх у місіонера. Усі любили і доброзичливо ставилися до нього, а після його смерті скрізь висловлювали жаль. Певно, він скоро набув би великого і щасливого впливу на це плем'я, але через місяць його скосила пропасниця. Наші відомості взято від тубільців різних племен, які становлять тепер народ макололо. На них взагалі можна покладатися, якщо вони не мають на увазі якоїнебудь власної вигоди; вони не могли умовитися поширювати очевидну брехню. Отже, якщо вважати їх оповідання правдивими, то все товариство складалося з двадцяти двох осіб, дев'яти європейців і тринадцяти кольорових. З них за неповні три місяці померло від пропасниці п'ять європейців і чотири тубільці. Тоді місіонери, супутники Гельмора, опинилися в тяжкому становищі. Четверо з дев'яти європейців були вбиті хворобою, його дружина захворіла і скоро стала п'ятою жертвою. Гельмор недавно прибув до Африки, його знання місцевої мови, звичайно, були обмежені, його вплив незначний, і він не мав ніякого досвіду. У зв'язку з цим він вирішив, цілком розумно, покинути країну Дружина його померла, перш ніж він досяг здорової пустині. Тубільні слуги, з півдня, які ніколи не бачили на своїй батьківщині пропасниці, думали, що товариство було отруєне макололо; проте, хоч макололо і язичники й не дорого цінять людське життя, все ж вони не такі безмежно злі. Спис, а не отрута їх зброя. Немає потреби шукати іншої отрути, крім болотного повітря (malaria), бо й цього більш ніж досить. Усі симптоми цієї отрути ми спостерігали понад двадцять раз, і з опису тих, які лишилися живими, думаємо, що смерть спричинило не що інше, як отруйна африканська пропасниця. Ми дуже жалкували, що, бувши тоді далі вниз на тій самій річці, ми нічого не знали про їх перебування в Лініанті до того часу, коли було вже дуже пізно подати їм лікарську допомогу, якої вони так потребували. Не викликає сумніву, що в кожній місії медик повинен бути важливим членом її штабу.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Секелету дуже зрадів, коли ми привезли йому різні речі, і запитав, чи не можна перевезти на судні його цукровий млин і інші товари, які ми лишили в Тетте. Почувши, що на сильному пароплаві можна пройти по річці тільки до Сінамане, але не через великі водопади Вікторії, він з милою наївністю запитав,

чи не можна знести водопади гарматою, щоб судно могло пройти до Сешеке.

Щоб врятувати плем'я від розпаду, який загрожував йому в наслідок вимирання справжніх макололо, Секелету мусів відразу перейти на здорову височину Батока в околиці Кафуе. Він цілком це розумів і сказав, що всі його люди, крім двох, певні, що коли вони лишаться на низовині, то за кілька років всі справжні макололо вимруть. Вони вийшли з здорового півдня, з місцевостей, де зливається Ліква і Намагарі; там пропасниця майже невідома, і тепер вона чинила між ними такі страшні спустошення, як між европейцями. Сестра Себітуане описала перше з'явлення пропасниці в племені, коли воно поселилося в долині Бароце по Замбезі. Багатьох з них охопив озноб, немов від надмірного охолодження; раніш вони не зазнавали нічого подібного. Вони розвели велике вогнище і поклали перед ним тремтячих нещасних чоловіків. Та хоч скільки вони клали дров, вони не могли утворити достатнього жару, щоб прогнати холод з тіла хворих, і ті тремтіли, поки вмирали. Проте, хоч всі вважали за краще жити на височині, вони боялися йти туди, бо тоді могли прийти матебеле і забрати їх улюблену худобу. Цьому ворогові Себітуане не міг поставити опору з усіма своїми ветеранами, а тепер більша частина хоробрих воїнів померла. Молоді люди миттю покидають усе і втечуть звідти, побачивши жахливих матебеле, бо бояться їх так само, як підкорені племена бояться макололо. „Але якщо доктор і його дружина,—казали володар та його радники,—підуть і житимуть у нас, то ми відразу перейдемо на височину, бо Мозелекатсе не нападе на місце, де живе дочка його друга Моффато".

Макололо—найрозумніше й найенергійніше з племен, з якими ми сходилися. Тільки хоробрі й сміливі чоловіки довго лишалися при Себітуане; його сувора дисципліна скоро викорінювала боязкість з його війська. Смерть була неминучою долею втікача. Помітивши чоловіка, який тікав з поля бою, володар з неймовірною швидкістю доганяв його і вбивав, або ждав, поки той повернеться до селища, і потім викликав дезертира до себе. „Ти не хочеш померти на полі бою, ти хочеш померти дома, правда? Твоє бажання повинно бути здійснене!". Тієї ж хвилини втікача відводили на страту. Теперішнє покоління молодих людей у багатьох відношеннях стоїть нижче своїх батьків. У старих макололо було багато мужніх чеснот; на них можна було покладатися, і вони ніколи не крали, крім того хіба, що могли захопити худобу в чистому полі, бо це вважається у них почесним вчинком. Та важко сказати те саме про їх синів; молодь, вихована серед підкорених племен, засвоїла собі вади, властиві рабському й зіпсованому поколінню. Деякі старі макололо попереджали нас, щоб ми ховали всі наші речі, бо чорні—великі злодії; дехто з наших власних людей радив нам остерігатися, бо

макололо крадуть. Один молодий макололо вкрав кілька дрібних речей, і коли його за це притягли до відповідальності, він виявив велику дотепність, виправдуючись цікавою вигаданою історією. Макололо з давніх часів були старанними робітниками і не вважали роботу за щось нижче їх гідності; але їх сини ніколи не працюють, вважаючи, що робота пристойна тільки для рабів з машона і макалака. Себітуане побачив, що вороже плем'я переважає його, уміючи керувати човнами, і навчив своїх воїнів судноплавства; його син з товаришами гріб у човні володаря. Усі блюда, кошики, стільці і човни виготовляють чорні племена, які мають назву маніеті і матлотлора. Будинки споруджують жінки й слуги. Жінки макололо стоять далеко вище від усіх жінок, яких ми досі бачили. Вони яскравого світлобурого кольору з приємними рисами обличчя. Розуміють надзвичайно швидко. Одягаються вони чепурно, носять коротеньку спідничку та плащ і багато прикрас. Сестра Себітуане, найзнатніша дама в Сешеке, носила на кожній гомілці по вісімнадцять світлих бронзових кілець завтовшки в палець і під кожним коліном три мідні кільця; на лівій руці дев'ятнадцять бронзових кілець і на правій вісім з бронзи та міді, а крім того по одному великому кільцю з слонової кістки над кожним ліктем. У неї було на шиї прекрасне намисто і пояс з намистин навколо талії. Вага блискучих кілець на ногах заважала їй ходити і спричиняла садна на кісточках. Але така була мода, і вона забувала про незручність і від болю рятувалася тим, що підкладала під нижнє кільце м'які ганчірочки.

Звичай многожонства, хоч він і призначений для збільшення племени, веде до зменшення його. Заможні старі чоловіки, маючи багато худоби, беруть за себе всіх красивих дівчат. Один гидкий, але багатий дід, такий сліпий, що слуга мусів водити його по дорозі, мав двох молодих жінок, найкрасивіших у місті. Одна з них, дочка Мокеле, що була від чоловіка молодша принаймні на півріку, на запитання, чи любить вона його, відповіла: „Ні, я його ненавиджу. Він такий поганий". Молоді чоловіки, у яких немає худоби, мусять лишатися без жінок або задовольнятися однією, мало привабною. Таке становище, певно, веде до великої неморальності, і дітей народжується мало. Коли б зробити глибші дослідження, то можна було б сказати далеко більше, але ми зробили так, як годиться між цивілізованими, і стрималися від запитань; проте, кожна тубільна жінка, з якими ми бачилися, робила досить виразні натяки.

Многожонство, ознака низького рівня цивілізації і джерело багатьох зол, схвалюється, що досить дивно, навіть жінками. Коли вони чують, що в Англії чоловік може одружитися тільки з однією жінкою, багато дам вигукує, що в такій країні вони не могли б жити. Вони не можуть собі уявити, чому англійським дамам до вподоби наші звичаї, бо, на їхню думку, кожний поважний чоловік повинен мати значне число жінок як доказ

свого багатства. Такі думки панують по всій Замбезі. Сусід не шанує чоловіка, у якого немає кількох жінок. Основа цього, безперечно, в тому, що чоловік користується прибутком з саду кожної жінки, і тому його добробут пропорціональний числу жінок.

Жінок у макололо не купують і не продають, хоч шлюб схожий на торговельну угоду. Чоловік дає тестеві, пропорціонально своєму станові, певне число корів, не як ціну за молоду, а щоб купити право утримати у своїй власній родині дітей, які у неї будуть; інакше діти належать родині батька молодої. Без цієї плати чоловік має цілковиту владу над жінкою, але не над дітьми; батьки, розстаючись з своєю дочкою, жертвують частиною родини, і тому чоловік повинен пожертвувати чимсь з своєї власності, щоб винагородити втрату батьків. Це ще не цілковите відокремлення, бо коли жінка помирає, чоловік знову дає бика, щоб добитися цілковитого відокремлення, спонукати її родину „відмсвитися". У дам макололо маленькі м'які, ніжні руки й ноги; чола їх красиві і відповідної величини; ніс не сплюснутий потворно, хоч ніздрі широкі; рот, підборіддя, зуби, очі і стан взагалі красиві. Макололо, відмінно від негритянок західного берега, цілком жіночні. У них є служанки, які прислужують їм і виконують основну роботу в хазяйстві, і тому лишається дуже багато вільного часу, з яким вони іноді не знають що робити. У них нема, як у їх красивіших і щасливіших сестер в Европі, ні шиття, ні якоїсь іншої роботи голкою, ні гри на фортепіано для вправляння пальців, ні читання для освіти розуму. Небагатьом доводиться доглядати дітей, і час досить тяжко лягає на їх плечі. Чоловіки лукаво твердять, що два їх способи марнувати час, це—пити пиво і потайки курити банг, або індійські коноплі, відомі тут під назвою матокване. Хоч чоловіки дуже курять її, проте, вони неохоче дивляться, коли жінки наслідують їх приклад, і багато з них „потвор" забороняють куріння жінкам. Однак, деякі жінки курять потайки, і від цього виникає хвороба, яка пізнається з незначного сипу на шкірі. Цю хворобу не можна вилікувати, не кинувши курити. Сам володар—раб цього згубного звичаю. Його ледве можна було умовити не курити принаймні короткий час, поки він буде під лікарським наглядом. Ми мали можливість багато разів спостерігати вплив цього куріння матокване на наших людях. Від цього куріння вони відчувають себе сильними тілом, але на дух воно впливає протилежно. Два наші найкрасивіші молоді чоловіки стали найзапеклішими курцями і почасти божевільними. Дивно дивитися на групу курців матокване, що сидять кружка. Прилад: гарбузова пляшка чистої води, далі розколотий бамбук у п'ять футів завдовжки і, нарешті, велика трубка з гарбузовою пляшкою або посудиною з рогів куду для води, крізь яку проходить дим, як у кальяні. Кожен курій робить кілька затяжок, з яких остання дуже довга, і передає люльку

сусідові. Очевидно, він ковтає дим; борячись з судорожними рухами грудних і шийних мускулів, він набирає повний рот води, жде кілька секунд і потім воду і дим випускає з свого рота в бамбуковий жолоб. Дим викликає у всіх великий кашель і у деяких стан своєрідної безтямності, під час якого вивергається бистрий потік беззмістовних слів або коротких фраз: „зелена трава росте", „жирна худоба гладшає", „риба плаває". Ніхто з групи не звертає ані найменшої уваги ні на бурхливу балакучість, ні на раптові розумні чи дурні вирази, що нагадують оракула, і одну мить, коли повертається розум, усі дивляться досить безтямно.

Наш візит у Сешеке перервав одноманітність щоденного життя, і у нас бували юрби відвідувачів, і чоловіків, і жінок, особливо під час обідів, бо тоді вони мали подвійне задоволення—подивитись, як їдять білі люди, і поїсти разом з ними. Чоловіки, коли вони за столом їли суп або молоко, дивно вживали ложку: вони переливали нею страву на долоню лівої руки, а звідти—в рот. Вживаючи хліб з маслом, ми ображали витончену делікатність дам. „Дивись, дивись! Вони справді їдять сире масло! Фу! Як непристойно!" Або хазяйка з жалю до нас пропонувала: „Дайте сюди, я його розтоплю, тоді ви можете вмочати в нього свій хліб, як годиться". Вони відчували до цього таку ж огиду, яку відчували б ми, побачивши, як ескімос їсть сирий жир. На їх думку, масло непристойно їсти, перш ніж воно закипить або розтопиться. Масло вони вживають, головне, щоб змазувати тіло; від нього шкіра стає гладенька й блискуча. Чоловіки й жінки дуже випрошують речі, які їм подобаються, і ні трохи не сердяться, коли їм відмовляють; вони, певно, думають, що просити можна; це нам не шкодило і не завдавало труднощів їх бистрим язикам. Маміре просив коротенький чорний сюртук, бо йому подобався колір. Коли йому сказали, що він може одержати його за чистенький новий віз з шкір молодих лечве,—він засміявся і перестав просити. Жарт звичайно кладе край випрошуванню.

Володар одержує спину й ребра від кожного вбитого його народом бика, а від бароце, маніеті, матлотлора і інших підкорених племен данину зерном, пивом, медом, дикими плодами, заступами, веслами й човнами. Проте, головний прибуток дає слонова кістка. Уся слонова кістка країни належить володареві, і бивні кожного вбитого слона віддаються йому. Цей мисливський закон на перший погляд здається суворішим, ніж закон португальців і суміжних з ними племен, за яким тільки один бивень належить урядові, а другий мисливець лишає собі. Але тут сподіваються, що володар великодушний і, як батько з дітьми, поділиться баришем від слонової кістки з своїм народом. Вони кажуть: „дітям потрібен нагляд їх батьків, щоб їх не обманули іноземці". Це мирить їх з законом. Отже, вищі класи одержують лев'ячу частину з добичі мисливців під час

полювання на слонів, не зазнаючи небезпеки. Підкорені племена одержують м'ясо, яке становить усе, що у них колинебудь було, і, очевидно, ні одно з них навіть і думки не має про зміну цього звичаю. Проте, наші власні люди часто під час подорожі міркували про права праці і тому, що ми їм завжди платили за працю, вони дістали певні нові поняття, дуже суперечні цьому старому закону. Вони вважали несправедливим, що їх змушували віддавати володареві обидва бивні; хоч які погані португальці, однак, вони так дуже не пригноблюють; вони лишають мисливцеві один з бивнів; закон Секелету несправедливий; вони хотіли б, щоб він його скасував. Цей звичай, безперечно, сприятливий для слонів, хоч цього і не малося на увазі. Ціцане застрелив кількох слонів, повертаючись з Ангола, і потім зовсім покинув полювання.

Мозелекатсе так само має претензію на всю слонову кістку своєї країни і ніколи не дозволяє іноземцям полювати на слонів. Один пан з Наталя, не знавши про цю заборону, вирішив полювати на слонів, але скоро був затриманий і приведений до володаря. Протягом трьох місяців його тримали під наглядом і дозволяли полювати, скільки йому завгодно, на буйволів, жираф, носорогів та антилоп; але тільки він починав висліджувати слона, провідники його, або наглядачі, повертали голову його коня в протилежному напрямі.

Макололо Сероке, який не задовго перед тим повернувся з Бенгуеле з хвостами бідних зачарованих коней, відвідав нас незабаром після нашого прибуття з кількома своїми товаришами. Вони пересвідчилися, що все розказане їм мною про землю, оточену океаном, було правдою. Вони бачили море і чудеса морських берегів та кораблів так само, як сказано було в книзі; тільки мандрівники дещо знають, а ті, хто не знає книги і сидить дома, справжні діти своїми знаннями. Купці в Бенгуелі поводилися з ними дружньо і, щоб підтримати торгівлю з макололо, дали кожному багатий подарунок з убрання. Перед візитом до нас вони одягли на себе всю свою нову одежу і були вбрані, певно, краще, ніж ми самі. На них були добре вимиті і накрохмалені сорочки, широкі штани, білі карпетки і чоботи з патентованої шкіри, на голові червона ярмолка і на ній темний капелюх з широкими полями. Вони довго говорили з нашими людьми про чудесні речі, які вони бачили, і всі погоджувалися, що макололо, які не покидали своїх домівок, були справжньою дичиною або польовими тваринами. Але їх багатші сусіди, на яких вони натякали словом „пологоло" або „дичина", аж ніяк не хотіли визнавати, що мандрівники знають більше їх. „Вони бачили море,—казали ті,— але що в ньому? Нічого більше, сама вода. Воду вони могли бачити дома, навіть більше, ніж треба, щоб побачити. Білі люди приходять до їх міст,—нащо ж їм подорожувати на береги, щоб подивитися на них".

Взагалі правосуддя між макололо досить добре. Один стар-

шина взяв у одного з своїх людей кілька намистин і шерстяну ковдру. Ці речі були принесені до володаря, і той відразу наказав повернути речі й зробити розпорядження про те, щоб ні один старшина не смів брати власності людей, з якими вони повертаються додому. Теоретично всі принесені ними речі належать володареві. Люди складають їх до його ніг і пропонують йому все у певній звичаєві формі. Він роздивляється речі і каже людям, що вони повинні лишити їх собі. Це майже завжди так робиться. Проте, Туба Мокоро боявся, що Секелету захоче взяти найкращі його речі, і показав тільки деякі з своїх старих і найменш цінних надбань. У Мазаказа майже нічого було показувати: він по дорозі в одному селі зробив злочин проти тубільного закону і вважав за краще заплатити тяжкий штраф, ніж доводити справу до мого відома. Кожний посланець мав право на частину речей, які були у нього у клунку, хоч вони і куплені на слонову кістку володаря. Проте, не можна було добитися від володаря ніякої нагороди за перенесення речей, якщо він не задовольняв першого прохання.

Наші люди, звикши до нашого поводження, думали, що англійська система платити людині за його працю була єдина справедлива, і дехто навіть казав, що під керівництвом, при якому життя і праця забезпечені й навіть мають певну ціну, живеться краще, ніж тут. Бувши при нас, вони під час служби божої поводилися пристойно і змушували до того інших присутніх тубільців. Коли якось Мошоботване, володар батока, прийшов з значним числом своїх людей, вони мовчки слухали читання біблії мовою макололо; та як тільки всі впали на коліна, щоб молитися, вони почали швидко плескати в долоні,— їх спосіб просити ласки. Наші розгнівані макололо відразу ж змусили змовкнути їх шумний акомпанемент, і з великим презирством дивилися на цей вияв темряви. Майже всі наші люди вивчили на пам'ять „Отче наш" і апостольське сповідання віри на своїй рідній мові; вони дуже пишалися цим, а повернувшись на батьківщину, охоче проказували їх перед юрбою здивованих друзів. Їх розуміння справедливості і несправедливості нічим не різнилося від нашого, крім того, що вони, як самі одверто визнавали це, не могли зрозуміти, чому чоловік не може мати більше однієї жінки. Рік чи два тому деякі з дружин тих, які їздили з нами, просили у володаря дозволу вийти вдруге заміж. Вони думали, що немає потреби чекати далі, що чоловіки їх померли. Але Секелету відмовив їм. Він сам поставив на парі велике число биків, що я повернуся з їх чоловіками, а відсутнім чоловікам він обіцяв, що їх дружини будуть збережені для них. Отже, нетерплячі жінки мусіли почекати ще трохи. Проте, деякі з них тікали з іншими чоловіками. Жінка Мантланіане, наприклад, втекла, покинувши свою малу дитину на чужих людей. Мантланіане, почувши це, дуже розгнівався не тому, що його брав великий сум за жінкою,—в Тетте у нього

було ще дві жінки,—а тому, що вона покинула його дитину.

Коли ми були в Сешеке, крокодил убив бика; один чоловік піймав бика, коли він плив по річці, і привласнив собі м'ясо. Почувши про це, власник покликав винуватця до володаря, щоб поскаржитися на нього. Винуватець вважав за краще, перш ніж іти до володаря, помиритися, віддавши одного з своїх биків. Старшина з околиць Лініанті прийшов скаржитися, що в наслідок голоду всі його люди розбіглися. Секелету сказав: „Не слід вас лишати самого голодувати, деякі з них повинні до вас повернутися". Старшина дістав наказа змусити втікачів повернутися, якщо він має змогу це зробити. Родини часто кидають своїх старшин і йдуть до якогось іншого селища, а іноді вночі знімається все селище, лишаючи самого старшину. Секелету рідко порушує волю підданих обирати собі старшину; старшина сам часто винний у тому, що люди розбігаються. Одверті порушення наказів володаря караються смертю. Одному мошубіа наказано було нарізати комишу для володаря. Він пішов і два дні десь пропадав. За це його засудили на смерть, вивезли човном на середину річки, задушили й кинули в річку. Глядачі лаяли виконавців присуду і кричали їм, що й вони скоро будуть вивезені й задушені. Коли когонебудь посилають виконати тілесну кару над злочинцем, то посланий іноді оголошує злочинцеві про мету свого приходу, повертається і запевняє володаря, що він побив злочинця мало не на смерть. Злочинець потім деякий час не з'являється і справа забувається. Ріка переповнена величезними крокодилами, і ці плазуни часто захоплюють жінок, коли ті черпають воду.

Ми зустріли поважного вояка, певне єдиного, який ще лишився живим від війська Мантатее, що в 1824 р. загрожувало напасти на колонію. Він ще добре пам'ятав свою зустріч з Гріквас і розповідав нам: „Поки ми розглядали людей і коней, пролунали постріли і кілька з нас покотилося мертвими. Ніколи в житті я не бачив нічого подібного: мозок людини лежав в однім місті, а тіло його в іншім". Вони не могли зрозуміти, що саме завдавало їм смерть, куля проникла крізь щит одного чоловіка, вибила його руку в плечі з суглоба і, лишивши слід на щиті або, як він казав, опік, убила другого чоловіка, що стояв поряд. Ми бачили цього чоловіка і тепер ще з звихнутим плечем. Себітуане був під час бою і потім завжди мав високу думку про силу білих людей.

Колишнє національне вбрання макололо складалося з шкіри ягняти, цапеняти, шакала, оцелота або іншої невеликої тварини, яку носили навколо попереку, а під час холодної погоди накидали на плечі карос, або міховий плащ. Тепер карос не носять, і молоді модники одягають чудернацьку куртку й шкіру навколо стегон, але ні штанів, ні жилета, ні сорочки. Племена по річці і по озеру дуже чепурні: вони купаються по кілька разів на день. Жінки макололо витрачають воду досить ощадливо,

замість того вони натираються розтопленим маслом. Це знищує паразитів, але надає їх одежі згірклого запаху. Один ступінь цивілізації часто з необхідності веде до другого: носіння вбрання викликає потребу в милі; дайте людині голку, і вона відразу прийде до вас по нитку.

Через те, що тепер був час жалоби у зв'язку з хворобою володаря, чоловіки не дбали про себе: вони не підстригали свого волосся, не заводили веселих танків, не носили списів та щитів, виходячи з дому. Коли ми були в місті, дружина Піцане будувала велику хату. Вона розказала нам, що хати будують виключно жінки та служники. З паль та комишу будують круглу башту, заввишки від 9 до 10 футів, і обмазують її вапном; потім роблять підлогу з пухкого туфу або з матеріалу мурашкових куп і коров'ячого кизяку. Ця підлога не дає можливості розвестися в щілинах або в грунті отруйним комахам, яких називають тампан і укус яких у декого викликає пропасниці і у всіх болючі пухирі. Покрівля, діаметр якої набагато більший від діаметра башти, робиться на землі, і потім піднімається багатьма людьми, встановлюється на башту і вкривається соломою. Потім роблять отиньковану огорожу з комишу до з'єднання її з зовнішньою частиною покрівлі, яка тільки трохи виступає над цією огорожею, а між огорожею і баштою лишається простір завширшки в 3 фути. Ми спали в цьому проміжному просторі, а не в башті, бо внутрішні двері хатини були такі мали: вони мали заввишки тільки 19 дюймів і завширшки біля підлоги 22 дюйми; на фут від підлоги вони мали завширшки 17 дюймів, а вгорі тільки дванадцять. Отже, пролізти в них було важко. Ні світло, ні свіже повітря не мали іншого проходу в башту, крім цих маленьких дверей. Одна дама малі розміри дверей пояснювала такою причиною: щоб миші не пробралися.

Діти особливо веселилися в прохолодні вечори. Одна з їх ігор полягає в тому, що маленьку дівчинку дві інші носять на плечах; поки з нею обходять навколо, вона сидить, розставивши руки, а всі інші плескають у долоні. Перед кожною хатиною вони спиняються і співають приємні пісеньки, при чому дехто з них вибиває такт на своїх маленьких фартушках з коров'ячої шкіри, інші ж між куплетами якось дивно дзижчать. Крім цієї гри і стрибання через мотузочок, дівчата наслідують серйозні роботи їх матерів: вони будують маленькі хатинки, роблять маленькі глечики, товчуть зерно в маленьких ступочках або копають і полють малесенькі садочки. Хлопці бавляться очеретяними списами з дерев'яними вістрями і маленькими щитами або луком і стрілами, або будують маленькі скотні двори чи ліплять з глини фігури худоби; вони дуже гостро наслідують різні форми рогів тварин. Інші, як кажуть, ставлять і сільця; але як тільки вони мають можливість стерегти кіз або телят, їх посилають на поле. Ми бачили багатьох хлопчиків, які їздили

на телятах, що були під їх доглядом; це явище нове і виникло тільки від того часу, коли сюди прийшли англійці з своїми кіньми. Коли одна з дам Целане помітила, що я відмічаю спостереження, зроблені з мокрою і сухою кулькою термометра, вона подумала, що я бавлюсь іграшками; коли вона не дістала ніякої відповіді на своє запитання, на яке важко було відповісти, бо в мові тубільців нема ніяких наукових виразів, то вона з лукавою веселістю сказала: „Марна річ, ти бавишся, як мала дитина".

Макололо, як і інші африканці, дуже вірять у силу ліків. Вони вірять, що є особливі ліки проти кожної хвороби. Маміре дуже хотів мати дітей; у нього було шість жінок і тільки одна дитина, і він серйозно просив „дитячих ліків". Мати Секелету прийшла з долини Бароце відвідати свого сина. Вона вважала, що схудла від того часу, коли я був тут попереднього разу, і просила „ожиряючих ліків". Макололо вважають огрядність жінки важливою частиною краси; але надмірна північна огрядність, про яку згадує капітан Спік, вважалася б тут гидкою, бо ми чули, як чоловіки називали одну даму „до огиди гладкою", про яку ми б сказали, що вона „має нахил погладшати".

Перед нашим прибуттям з Курумана до Лініанті приставлено два пакети з листами та газетами, і Секелету, не знаючи, коли ми прибудемо, лишив їх там; але тепер він відразу послав вісника по них. Цей чоловік повернувся на сьомий день, зробивши 240 географічних миль. Один з пакетів був дуже важкий для нього, і він його не приніс. Я, хотівши мати деякі ліки й папери з карети, яку я у 1853 р. лишив у Лініанті, вирішив сам рушити туди. Володар дав мені свого власного коня, якому тепер було років дванадцять, і кількох людей. У своїй кареті я усе найшов у такому самому вигляді, як сім років до того. Старшини Мозале і Пеконіане вітали мене приязно і висловлювали жаль, що так мало могли запропонувати мені. „О, прийди він тільки на рік раніш, коли вдосталь було і молока, і хліба, і пива".

Другого ранку старий міський оповісник Ма-Пуленіане, на власне бажання, зробив громадську заяву. У цілковитій тиші по місту пролунало перед світанком: „Я бачив сон! Я бачив сон! Я бачив сон! Ти, Мозеле, і ти, Пеконіане, панове мої, не журіться і не сумуйте, але вірте кожному слову монаре (доктора), бо серце його біле, як молоко, щодо макололо. Мені снилося, що він прийшов і що плем'я житиме, якщо ви молитиметися богові і зважатимете на слова монаре". Ма-Пуленіане показав мені місце, де поховано бідного Гельмора й сімох інших; я розрізнив тих, яких поклав на спокій він, і тих, яким цю останню послугу зробив Мафале. Місце майже нічим не відзначалося і тубільці, у зв'язку з своїми звичаями хования, казали: „Воно скоро зовсім заросте кущами, бо його ніхто не обробляє". Ніхто,

крім Ма-Пуленіане, не наближався до цього місця; інші стояли на значній віддалі; вони завжди уникають усього, зв'язаного з смертю, і ніколи між макололо не було відомо нічого про те, як брати частину людського трупу для виготування з них чарів, як це водиться далі на північ.

Коли вісім років тому тут залишено карету і кілька окремих предметів: ящик з ліками, проекційний ліхтар, інструменти й книжки, Секелету віддав їх на зберігання своїм жінкам. Тепер усе було ціле. Карета була в досить доброму стані, хоч покришка почасти відгнила і, коли володар був у долині Барсце, білі мурашки зруйнували одне колесо. Дружини Секелету— Сеіпоне та Манту—зварили, хоч їх і не просили, багато доброї яловичини і напекли маленьких коржиків за зразками, принесеними макололо, які ходили до Лоанда. Одночасно з ніжними докорами, що ми не взяли з собою Ма-Роберт, тобто моєї дружини, вони повторювали дещо з балаканини про їх дітей в Сечуана: „Невже ми ніколи не взнаємо про них нічого, крім їх імен". Всі дрібниці пригадуються з почуттям подяки за щедру і повсякчасну дружбу, яка випала на мою долю. Але не треба думати, що тубільці відразу ж виявляють довір'я і дружбу. Ніколи не треба забувати, що впливу між язичниками можна досягти тільки терпінням і добром, і що добрі звичаї між варварами так само необхідні, як і між цивілізованими людьми.

Між предметами, зданими для збереження дружинам Секелету, були дві пачки записів. Вирушаючи в 1853 р. з внутрішньої Африки на західний берег, я висловив бажання, щоб ці записки були надіслані моїй родині, якщо я не повернуся з цієї небезпечної подорожі. При них залишено лист, адресований будьякому англійському мандрівникові або купцеві, в якому висловлено бажання, щоб ці пачки, якщо буде можливо, були доручені п. Моффатові. В одній були замітки про відкриття озера Нгамі і про пустиню Калагарі, в другій замітки з природничої історії їх. Макололо, які зберегли усю іншу власність якнайдбайливіше, пояснили, що книжки вони передали одному з двох мандрівників, які відвідали їх. Коли їх сповістили тепер, що особа, яку запитали про це, заявила, що вона цих пачок не одержала, Сепіоне, одна з жінок Секелету, сказала: „Бреше він, я сама йому віддала їх". Сумління, очевидно, взяло своє, бо, коли купець прийшов до країни Мозелекатсе, то одну з пачок він засунув у поштову сумку, яка йшла з півдня; застіжка з цієї сумки, коли ми одержали її, була дуже вміло знята.

Взявши запас ліків, які були тільки за 100 ярдів від місця, де загинули безпорадні місіонери, я вирушив до Сешеке. Подорож тривала три дні в один і другий кінець. Дорога йшла по країні, де водилися цеце; щоб уберегти коня від їх укусів, ми йшли вночі. Мандрівники спали на різних скотних дворах ма-

кололо. На одному з них змія вбила лева. Ми часто чули, що тварини гинуть так, але протягом двадцятидворічного перебування в країні я знав тільки один випадок, коли укус змії був смертельний для людини. В Індії іпекакуана, змішана з амоніаком і втерта в рану, вважається рятівним засобом. Ключ, коли його притискувати деякий час до отвору, витягає отруту і якщо нема під рукою іпекакуане, то роблять так само з невеликою кількістю пороху, який спалюють на цьому місці. На рівнинах видно дуже великі стада куалата і багатьох чорних цапів, хоч вони звичайно держаться на горбах[1].

Здоров'я Секелету значно покращало від часу першого нашого відвідування; меланхолійні передчуття покинули його душу, і він повеселішав, але рішуче відмовився покинути свій притулок і показатися публіці, поки не видужає цілком і не досягне знову того, що він вважав за свій добрий зовнішній вигляд. Він побоювався також, що дехто з людей, які зачарували його, ще і тепер міг бути між народом і зробити наші ліки недійсними[2].

Ждучи пароплава, який мав прибути в листопаді на Конгоне, ми не могли лишатися в Сешеке довше місяця. Перед нашим від'їздом володар і найзначніші з його мужів формально висловили велике бажання мати в країні англійців, які поселилися б на височині Батока. Одного разу він запропонував піти в Форі і вибрати там місце для резиденції; але після цього він вирішив лишитися там, де був, поки одужає зовсім, і дав людям, посланим з нами, наказ: якщо ми, повертаючись, досягнемо бистринь в околицях Тетте, послати до нього вісника; тоді він прийде до нас з усім племенем. Тому, що д-р Кірк був його одноліток,

---

[1] Самиця куалата (Aigoceros equina), застрелена тут, мала:

	Фути	Дюйми
Біля загривка	4	8
Повну довжину	6	3
Довжину рога	2	2
Півобхвату грудей	2	8

Ці виміри можуть бути цікаві для тих, хто працює над акліматизацією тварин. Самці в Англії малі. Один виміряний нами в 1849 р. в Африці мав біля загривка 6 футів 4 дюйми, будучи, очевидно, твариною звичайної величини. Його здатність гладшати і кількість рідини, яку знаходили в його шлунку в найсухішу пору року, зовсім незвичайні. Він їсть переважно листя з дерев.

[2]) З жалем довідалися ми в 1864 р., з листа п. Моффата, що бідний Секелету помер. Як ми далі згадуємо, з нами були відряджені люди, що повинні були принести ще ліків. Проте, вони вважали за краще лишатися на Шіре, і тому, що це були вільні люди, ми не могли зробити нічого більше, як спробувати умовити їх повернутися до їх володаря з йодом та іншими ліками. Вони взяли цей пакет; але серед них було тільки два справжніх макололо, і ці двоє не могли ні самі повернутися, ні змусити своїх супутників покинути країну, де вони були незалежні і легко могли прогодуватись. Проте, Секелету жив ще досить довго і одержав товари ціною в 50 фунтів стерлінгів, подякувавши за них; ці товари були надіслані через Роберта Моффата молодшого, тепер уже небіжчика, замість тих, які лишилися в Тетте.

Секелету особливо домагався, щоб він прийшов і поселився з ним. Секелету казав, що він відріже частину землі для користування англійців; коли йому сказали, що його потомки, очевидно, зчинять заколот у його країні, він відповів: „Це буде тільки внутрішня ворожнеча і без ніякого значення". Варто тільки подивитися на великі обшири необробленої землі на прохолодній і тепер незаселеній височині, щоб впевнитися, як багато там простору, якого вистачить для нескінчено більшого населення, ніж те, яке можна там зібрати тепер.

Землеробські племена миролюбніші від пастушеських. Макололо—народ в такій же мірі пастушеський, як і землеробський, і їх любов до загарбання худоби часто заводить їх на далекі віддалі. Це хижацтво, якщо воно санкціоноване володарем, не вважається нечесним і негідним: коли макололо обвинувачують у крадіжці худоби, вони сміються, і кажуть, що вони її тільки зайняли. Як у племенах, що живуть ближче до берега, торгівля невільниками становить величезне лихо, з яким треба боротися, якщо хочуть зробити якенебудь добро, так тут часто треба ставати проти зла хижацтва. Карету з іменем п. Гельмора привласнив собі володар. Було висловлено сумнів, чи мала особа, яка віддала йому карету, право розпоряджатися власністю осиротілих дітей, і Секелету було заявлено, що коли п. Моффат, у відповідь на лист, скаже, що сумнів має вагу, то за карету треба заплатити слоновою кісткою. Володар відразу погодився з цим, і якби комунебудь з таким розумом, досвідом і привабливим характером, як п. Моффат, можна було відвідати макололо, то він переконався б, що їх легко схилити до справедливості і вони зовсім не такі нерозумні дикуни, якими їх малюють. Не зважаючи на всі вади, у них, безперечно, є багато добросердя, і бажанішого поля для діяльного й чутливого місіонера ми не знаємо. Під час наших спроб зробити користь тубільцям, ми часто казали їм, що неминучим наслідком протизаконних наскоків, як, наприклад, той, який вони за рік до цього зробили на одне плем'я дамара, що живе далі на захід, буде те, що вони в свою батьківщину внесуть беззаконня. Думка, що їх дія обернеться на них самих, їм не подобалася. Вони також неохоче визнавали, що ті, які лили кров інших племен і потім повертались, щоб дома губити один одного, обвинувачуючи у чаклунстві, самі тільки і були справжніми чаклунами,—що за вбивання дітей того самого великого отця через худобу, яка не належить їм, вони варті кари в його очах; що порушники спокою інших не можуть сподіватися миру в середовищі своєму від найвищого промислителя. Усе це, очевидно, розумне і правдиве, вони про це не сперечаються. „Їм потрібна божа книга, але серця чорних людей не такі, як серця білих. Між ними є справжні чаклуни. Якщо гріх те, що припускається звичаєм, то вина лежить на білій людині, яка не дала їм книги". Ніколи і ніхто не пробував виправдувати проливання людської крові; але щодо „зай-

мання худоби" дехто казав: „Нащо цим макалака—презирлива назва всіх більш чорних племен—володіти худобою, коли вони не можуть за неї боротися?" Ма-Секелету твердила, що Мозелекатсе зробив макололо жадними й заздрісними (pelutsetla). Він забрав їхню худобу, і через це голод зробив їх жадними до биків інших племен. Це була мати володаря, отже, можна собі уявити, яке виховання дістав він від неї. Не зважаючи на те, вони часто намагаються встановити мир у себе: одного разу два чоловіки лаяли й проклинали один одного; тоді Моікеле, один з макололо, устав і, щоб запобігти лихові, спокійно взяв їх списи з кутка, де вони стояли, став біля мене і сказав: „Природі биків властиво колоти один одного". Ця, певно, думка лежить в основі сильного тілом язичества.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Ми покинули Сешеке 17 вересня 1860 р. у супроводі Піцане та Лешоре з їх людьми. Піцане дістав від Секелету наказ зробити загорожу навколо саду біля водопаду, щоб зберегти насіння, принесене нами, а також зібрати тютюновий податок нижче водопаду. Лешоре, крім того, що становив для нас певну почесну варту, був посланий з дипломатичним дорученням до Сінамане. Сінамане не платив данини Секелету; але тому, що він залежав від Секелету, сподівалися, що він триматиме караули на випадок, коли матебеле зважилися б переправитися через Замбезі і напасти на макололо. Ми мали намір купити човни у Сінамане, щоб спуститися вниз по річці, і Лешоре повинен був рекомендувати нас цьому володареві батока, щоб той допоміг нам чим тільки може. Ми мусімо визнати, що на людей Лешоре, які всі належали до чорних підкорених племен, ми повинні були дивитися в певному світлі: коли ми вступали в якенебудь селище, Лешоре кричав жителям: „Пильнуйте вашу власність, щоб її не украли мої злодії".

Нас супроводили два молоді макололо з їх слугами з батока, щоб подивитися, чи не судноплавна Кебрабаза і приставити запас ліків проти прокази Секелету; півдюжини здорових суднових робітників, під командою Мобіта, який ходив раніш зі мною у Лоанда, були послані допомагати нам під час плавання. Кілька чоловік пішки гнали шість биків, які Секелету дав нам як провіант на дорогу. Тоді був час нужди, як ми уже казали, і, беручи до уваги дорожнечу їстівних припасів, наше господарство було не погане.

Удень наші гребці, побоюючися бегемотів, трималися звичайно біля самого берега ріки. Проте, вночі пливли посередині ріки, бо тоді ці тварини бувають, звичайно, біля самого берега, прямуючи до своїх пасовищ. Нашій подорожі значно перешко-

джали сильні вітри, які в цю пору року починаються коло восьмої години ранку і цілий день дують угору по річці. Човни були погані, протікали, і в деяких місцях мали такі низькі борти, що гребці боялися йти по фарватеру, коли доводилося перерізати ріку, щоб нас не залило хвилями. Одне бурхливе озеро було страшне для всіх цих середземних гребців; але, не вважаючи на їх боязкість, вони, однак, аж ніяк не були незграбні. Пізніше океан здивував їх так само, як і гідний подиву спосіб, яким жителі на Ньянза керують своїми човнами на бурхливому озері і навіть серед прибою, де, можливо, інакше не міг триматися ніякий маленький човен.

Ніч на 17 вересня провели ми на лівому березі Маджіле, перепрапивши туди всіх людей. Убили одного бика, і другого ранку від нього не лишилося ні лота. Два наші молоді супутники макололо, Малока та Рамакукане, які ніколи раніш не подорожували, річ природна, багато дещо робили з тією пишністю, до якої звикли дома. Лягаючи спати, вони кликали слуг, щоб ті вкрили ковдрами їх високі особи, не забуваючи при цьому і їх ніг. Очевидно, це було обов'язком дружини макололо до її чоловіка; іноді цим ушановують і іноземців. Один з нашого товариства, заблудившись, заснув у селищі Намбове. Коли він ліг, на його здивування, відразу прийшли дві жінки Намбове і дбайливо й спритно вкрили його каросом.

У річці дуже багато красивої, сріблястої риби з червонуватими плавцями, яка зветься нгвезі; великі рибини важать кожна від 15 до 20 фунтів. Зуби її виступають назовні і розміщені так, що коли стискаються докупи, то вістря їх ріжуть гачок вудки, як кліщі. Нгвезі, очевидно, дуже ненажерлива риба. Вона часто ковтає коноконо, рибу з зубчастими кістками на грудних і спинних плавцях, завдовжки понад дюйм, які вкладуються у виймочки при їх основах. Ці плавці риба може випрямляти вгору або витягувати; без її волі їх не можна скласти, вони ламаються. Назву „коноконо"—„лікоть" дано їй тому, що витягнуті її плавці схожі на лікті людини, відставлені від тіла. Вона іноді вдається до такого жарту: випростує догори свої плавці в шлунку нгвезі, ті проколюють боки її ворога і нгвезі часто знаходять на воді мертвою. Кістки плавців, очевидно, виділяють гостру рідину, бо рани, утворені ними, дуже болючі. Коли коноконо витягують на вудочці з води вона виразно гавкає. Наші суднові робітники виловлювали кожну рибу, помічену на поверхні води, хоч як би далеко вона була. Неприємний запах на них не впливав. Рибу варили і з'їдали, воду випивали як бульйон. Дивно, що деякі африканці держать рибу так само довго, як ми вальдшнепів, поки вона почне смердіти, і тоді вважають її саме за придатну до вжитку. Наші гребці по дорозі розповіли нам, що ігуане кладуть свої яйця в липні та серпні, а крокодили у вересні. Яйця лишаються місяць чи два в піску, в який їх кладуть, і малі виходять, коли починаються дощі. Гребці цілком

певно твердили, що крокодили часто приглушують людей ударами своїх хвостів і потім сидять на них, поки ті захлинуться. Ми одного разу піймали молодого крокодила, який при кожній нагоді робив хвостом різкі удари і привів нас до висновку, що думка тубільців правильна. Вони вірили, що коли хтонебудь закриє очі дикій тварині, то вона дозволить вести себе. Відомо, що крокодили, з'єднуючись, убивають і пожирають якунебудь більшу тварину своєї породи.[1] Деякі рибалки кидають куски риб у ріку, але здебільшого по рибацьких селищах вони складені вкупи в різних місцях. Жителі ходять по них, не ушкоджуючи ними своїх ніг; але макололо не могли цього робити, бо п'ятки у них м'якші. Було заявлено, що в рибалок є ліки від риб'ячих кісток, але вони не хочуть розповісти про них макололо.

Ми провели ніч на острові Мпаріра, завдовжки в 4 милі і завширшки майже з милю. Мокомба, старшина, в цей час полював на слонів. Коли ми прибули, жінка його послала по нього, і він повернувся другого ранку, перш ніж ми пішли. Він скористався довгою посухою і випалив комиш між Чобе і Замбезі, щоб загнати дичину в кут, де сиділи в засідці його люди з своїми списами. Він убив п'ять слонів та трьох буйволів і поранив ще кількох, які, однак, втекли.

Коли прибув наш загін, який ішов сушею, нам сказали, що бики були покусані цеце. Люди помітили, що бики дуже змінилися. Один був уже з'їдений, і тепер вони хотіли вбити ще одного. Третій упав наступного дня у пастку для буйволів, і, отже, наше стадо швидко зникло. Один чоловік, який супроводив нас до водопадів, був великий прихильник дам. Кожна гарненька дівчина запалювала полум'я в його серці. „О, яка краса! Ніколи ще такої я не бачив. Треба довідатися, чи заміжня вона". Охоплений любов'ю він дивився на привабливу дівчину, поки та зникала з очей. У нього дома було чотири жінки і незабаром він сподівався набути ще значне число їх; але у нього була тільки одна дитина; цей мормонізм, очевидно, ненаситимий; він веде до такого душевного стану, який, якщо він не є хворобливим, справді вартий презирства. Старшина батока Мошоботване зустрів нас з звичайною своєю гостинністю; він дав нам бика, борошна і молока. Ми ще раз побачили величні Мозі-оа-Туніа і посадили в саду на острові насіння; але тому, що ніхто не буде відновлювати огорожі, бегемоти, безперечно, скоро винищать посаджене нами. Машоботване допоміг нам. Цьому підлеглому володареві було дано так багато влади, що здавалось, немов він

[1] Як казали наші люди, вище водопадів риба далеко різноманітніша, ніж нижче їх. З риб вище водопадів вони називають: мпофу, мо, ніджндже, нгвезі, мошона, нембве, зеео, лоботу, лобангва, мотоме, нембеле, літоре, лешуала, або ндомбе, лініонга, мпала, джоруиго, лікеіа, мошба, бундо, сето, мінга, лісиндже

Крім цих двадцять двох риб, вони згадували ще про мумбо, яку мошубіа називають також могумбве і яка, як здається, становить вид риби-пилки, і лікала, або нала, з лускових у долині Бароце.

зовсім повалив владу Секелету. До посланців Секелету він не виявляв особливої ввічливості: замість того, щоб дати їм харчів, як водиться, він у їх присутності взяв з горщика м'ясо і щедро роздав своїм людям. Це могло бути і наслідком того, що люди Секелету передали йому наказ вирушити до Лініанті. Він не тільки образив Балдуіна, але прогнав і купців Гріквас. Деякі з тутешніх жителів і жителів Сешеке познайомилися з звичайними хитрощами цивілізованих купців. Одного вечора нам принесли глечик молока, який мав завдячувати свій вміст більше Замбезі, ніж якійсь корові. Іншого разу в кошику з прекрасним на вигляд білим борошном, насподі подекуди були висівки. Купувати яйця завжди небезпечно. Поняття тубільців про добре яйце дуже розбігається з нашим: тут їдять яйце з насолодою, коли в середині його є і зародок курчати.

Ми покинули Мозі-оа-Туніа двадцять сьомого і переночували біля самого селища Баквіні. Воно побудоване на підвищенні пухкого, червоного грунту, який дає великі врожаї маніра та земляних горіхів. Поблизу селища стоїть багато чудових дерев мозібе. Мачімізі, старшина селища, має стадо биків і добре серце: він два дні супроводив нас.

Ми багато чули про фортецю Калунда, яка лежить за кілька миль нижче водопадів. Зворотний шлях наш ішов далеко ближче до Замбезі, ніж путь угору по річці,—так близько, як тільки дозволяли нерівні місця землі; але перш ніж ми досягли селища Сінамане, ми двічі кидали дорогу, щоб відвідати Калунда і один водопад, який називається Моомбо, або Моамба. Макололо одного разу відняли Калунда у батока, але ми не бачили ні щілини, ні чогось іншого, що робило місцевість безпечною, тому що вона була на південному березі. Розколина великих водопадів іде і тут; скелі ті самі, як і далі вгору, але, можливо, вони менше потерпіли від погоди і тепер подекуди являють товсті маси шарів. Країна, по якій ми тількищо йшли, була вкрита вулканічним туфом, схожим зовні на вугілля, і її можна назвати „катакаумена".

Оповідання про водопади Моамбва обіцяло щось величне. Кажуть, що в дощову пору року вони викидають „дим", як Мозі-оа-Туніа; але коли ми заглянули в розколину, в якій спокійно текла темнозелена ріка, то побачили за 800 або 1000 футів нижче нас два, як рівняти з Мозі-оа-Туніа, незначні водопади. Ясно було, що Пітсане, який бачив наше задоволення на водопадах Вікторії, хотів побачити його і тут. Але самого Мозі-оа-Туніа цілком досить для континенту.

У тубільців Африки є мила пристрасть подобатися, і вони часто кажуть щонебудь таке, що на їх думку, приємніше без цікавої голої правди. Запитай якийнебудь географ у тубільця з внутрішньої Африки, чи високі гори його батьківщини, де він жив у юнацькі роки,—він дістане потвердження, що випливає з неясної згадки, зв'язаної з бажанням подобатися. Те саме буде,

якщо запитати про золото, однорогів або людей з хвостами. Англійські любителі полювання, хоч і відомі у себе, як прекрасні стрільці, тут скрізь відомі величезною кількістю промахів, які вони роблять, коли вперше намагаються стріляти в Африці. Тут усе у збільшеному вигляді, а сяяння яскравого сонця таке сильне, що треба перший час привчатися до нього, щоб визначати віддаль. „Чи поранена вона?" запитав один пан свого чорного супутника, вистреливши в антилопу. „Так, куля пройшла прямо в серце". Через те, що ці нищівні рани ніколи не бувають смертельними, він просив свого друга, який розумів місцеву мову, пояснити цьому чоловікові, що він в усякому разі віддає перевагу правді. „Він—батько мій,—заперечив тубілець,—і я думав, що він був би невдоволений, якби я сказав йому, що він ніколи не попадає". Проте, хоч яка велика ця вада між вільними, між невільниками вона далеко нестерпніша. Невільника ледве чи можна довести до того, щоб він передав щонебудь правильно,—так дуже він захоплений думкою про те, щоб подобатися. Отже, найбільше чудо в подорожі капітана Спіка й Гранта є те, що нони зробили її з невільниками.

Нам довелося тепер більше бачити батока, ніж ми бачили їх на нашому шляху по височині на північ. Вони не ждали вечора, щоб запропонувати іноземцям їстівних припасів. Літня жінка старшини одного села, де ми відпочивали опівдні, відразу розвела вогонь і поставила горщик варити суп. Як чоловіки, так і жінки різняться від інших тубільців більшою округлістю обличчя, а звичай вибивати верхні різці надає обличчю відмітної прикмети. Їх колір свідчить про більшу висоту країни, в якій багато з них жило раніш. Проте, дехто такий же темний, як башубіа та бароце великої долини, яка лежить на захід від них і в якій стоїть Сешеке, раніш головне місто балуі, або башубіа.

Може здатися дивним, а проте, це правда, що ми ні в одному з усіх бачених нами племен не зустрічали справді чорної людини. Переважають різні відтінки бурого кольору, часто з яскравим бронзовим, який, здається, неспроможний відобразити ні один живописець, крім п. Ангуса. Жителі високих сухих країн, які не мусять довго працювати на сонці, часто мають яскравий, світлобурий колір, „темний, але приємний". Темність забарвлення є, певно, почасти наслідок діяння сонця, почасти чогось, що є в кліматі або в грунті, але чого—ми ще не знаємо. Щось цілком подібне бачили ми на форелях та інших рибах, які діставали своє забарвлення залежно від ставків або проточних вод, де вони живуть. Члени нашого подорожного товариства, цілий рік зазнаючи діяння сонця, загоріли далеко менше, ніж я, коли одного разу йшов з Курумана до Капштадта,—подорож тривала тільки два місяці.

У чому полягає кліматична особливість, яка сприяє відкладанню барвної речовини в шкірі й волоссі, ще невідомо, але в багатьох випадках спостережень колір не був наслідком раси;

після довгого перебування в жаркій країні рана або пухир, загоюючись, стають далеко темніші від решти тіла. Волосся африканців, як показують мікроскопісти, зовсім не шерсть, а має такі самі властивості, як і наше, тільки з більшою кількістю барвної речовини. Досить звичайне явище, коли зустрічаємо европейця з темнішим волоссям, ніж у африканця, і африканців з волоссям червонуватого кольору, і у цих останніх нервозно-сангвінічний темперамент як у рудих інших рас.

У перших селищах батока зустрічається мало красивих жінок, бо макололо взяли за себе всіх гарненьких дівчат. В одному селищі ми бачили на палі крокодила: він уночі забрів у загорожу, зроблену для охорони жінок, коли вони черпають воду, і схопив одну з них. Чоловіки побігли рятувати її, убили потвору і настромили його голову на палю, як це робиться звичайно з головами злочинців та іноземців.

Між батока, як і в інших племенах, панує сильне племенне почуття. Під час подорожі люди, які належать до одного племени, завжди лишаються разом і допомагають один одному. Батока, як і бушмени, відзначаються вмінням вислідити поранену тварину: це наслідок їх виховання. Вони також добре лазять, бо привчені збирати дикі плоди дерев.

Ми йшли по нерівній країні з безліччю горбів і потоків, з яких для зрошення найкращий Сінді. Коли ми повернулися від Моамба до Сінді, наш багаж уже відправили, і тому, що хронометр був у ньому, ми мусіли йти по сонцю. Ми хворобливо відчували наступного тижня, що не відпочивали у неділю. Не кажучи вже про божественну заповідь, людському тілу цілком необхідний періодичний день спокою.

Першого жовтня розташувалися ми табором у Каломо. Температура тепер була значно вища, ніж у серпні, коли ми йшли по цій же річці. Коло третьої години після полудня термометр показував за 4 фути над землею 100° у тіні; мокра кулька мала тільки 61°, отже різниця в 40°. Не зважаючи на цю надзвичайну сухість атмосфери, без краплі дощу протягом місяця, навіть зовсім без роси, багато кущів та дерев вкрилося свіжим різнобарвним листям, а деякі великою кількістю малих квіточок. Поблизу зруйнованих селищ батока завжди видно мочендже, міло, бома, мозібе, моцинцела і багато інших порід тубільних плодових дерев; д-р Кірк установив, що мамошомошо та міло належать до хінних. Мозібе вважається навіть тотожнім з sorafera hymenaefolia Куби, деревом, про яке досі ще мало відомо. Тому, що це дерево не трапляється на південному й західному схилах африканського континенту, а також і на східному березі, наша зустріч з ним у цій віддаленій країні, де й інші дерева зв'язані з Індією, дуже цікава і показує, що ще багато є невідомого нам у мандрівках рослин. Бома є vitex, близько споріднене з деревом, яке трапляється на Мадагаскарі. Воно дає дуже цінну олію і росте у великій кількості на озері Ньянза, а також і в

ції країні. Плід мамошомошо вважається найкращим у країні; але ми охоче їмо всякий плід дерев, і тому не можемо сказати, чи так само високо цінився б він европейцями, як тубільцями. Їстівна частина диких плодів звичайно дуже мала. Один з наших людей підчепив списом морського вугра, завдовжки 4 фути 7 дюймів і завтовшки навколо шиї в $10^1/_2$ дюймів; тут він називається моконга.

Третього жовтня для наших супутників було застрелено два старі, зовсім дикі буйволи. Наші волонтери з цікавістю довідалися, що кулі іноді мають дуже незначну дію. Один буйвол упав, діставши джакобську гранату; у нього попали ще двічі і він втратив дуже багато крові; проте, він скочив і кинувся на одного тубільця, який з неймовірною швидкістю виліз на дерево, перш ніж розлючена тварина кинулася на нього, як таран, так сильно, що мало не розколола дерева. Тварина постояла кілька хвилин, відійшла кілька кроків назад, подивилася на людину, і потім кілька разів кидалася на дерево, немов наважилась струсити з нього людину. Потрібно було ще дві джакобські гранати і п'ять інших рушничних масивних куль, щоб, нарешті, добити тварину. Ці старі похмурі буйволи блукали, як товариші по нещастю; шкіри їх були хворі і шолудиві, немов на них була проказа, роги їх на кінцях були зламані або стерті; першого поклали на місці лише однією джакобською гранатою, другий помирав важко. У поранених тварин одного і того ж виду така велика відмінність у живучості, що само собою напрошується запитання: де вмістище життя? Ми бачили, як один буйвол, після того, як велика свинцева куля пройшла у нього через серце, жив ще стільки, що в обох шлуночках утворилися кров'яні згустки.

На день шляху вище селища Сінамане, як кажуть, лежить гірська маса Горонгве, або Голонгве, яка проходить упоперек ріки; на розколину, по якій іде потік, як кажуть тубільці, дуже страшно дивитися. Навколишня країна така скеляста, що наші супутники злякалися труднощів, і до деякої міри мали рацію. Коли ми зійшли по чорних, схожих на накип, скелях, де майже безлисті дерева не давали ніякої тіні, жара була така велика, яку тільки можуть винести европейці. Вона досягала 102° в тіні, а термометр, підкладений під язик або під пахву, показував, що температура нашої крові дорівнювала 99,5° або на півтора градуси більше, ніж у тубільців. Проте, у наших черевиках ми мали можливість краще ходити по гарячій розпеченій землі, ніж вони. У багатьох з тих, які носили сандалі, були мозолі по боках ніг і на підошвах, там, де проходять ремені. У тих, хто не носить ні сандалів, ні черевиків, ми бачили мозолі на п'ятках ніг. Крім того, досить звичайно бачити пальці ніг, які стирчать догори, немов вони видавлені з своїх місць; на нашій батьківщині ми приписали б це дефектам моди, якої вперто додержують наші шевці.

Лонгкне, або як називають її макололо, Каві або Тютюнова

ріка, іде сюди з країни Мозелекатсе, з півдня і з'єднується з Замбезі вище Голонгве. Ця обставина потверджує думку п. Томаса, що всі ріки, які витікають на одному боці землі Мозелекатсе, течуть на схід і саме в Шаше, де з'єднуються з Лімпопо, тоді як всі інші течуть на захід і потім на північ до Замбезі. Голонгве, певно, була греблею, яка до утворення розколини обертала в озеро всю долину Лініанті; але на нашому шляху, ми не помітили за барометром ніякої різниці в рівні. Від водопадів до селища Сінамане країна нижчає, вона далеко нижча, ніж у Сешеке; проте різниця в рівні від того часу, як на величезних просторах Сешеке та Лініанті почали відкладатися глибоко залеглі непорушені маси пухкого туфу, значно змінилася. Течія річок у країні Мозелекатсе і на височині Батока на захід від Каломо показує, що відносно країн, на захід від цієї, велика долина Макололо становить заглибину.

Перейшовши через кілька горбів, ми розташувалися 5 жовтня в селищі Сімаріанго. Міх тамошнього коваля трохи різниться від звичайних міхів з козячої шкіри і більше схожий на вживаний на Мадагаскарі. Він складається з двох дерев'яних посудин, схожих на дамські картонки невеликого об'єму, верхні кінці яких укриті шкірою і являють щось подібне до барабана, тільки так, що шкіра всередині утворює мішок. Вони мають довгі горла, через які проганяється повітря з допомогою маленьких паличок, що укріплені всередині не туго натягнутої шкіри і рухають цю шкіру вгору і вниз. Коваль казав, що вони дістають оливо від одного північного народу, названого маренді; з цього олива він робив браслети. Досі ми ніколи не чули, що в країні є оливо.

Звідси шлях наш пішов по руслу річки Мапатіції, в якій багато вапнякового шпару разом з вапняковим сланцем і тетте-анського сірого пісковику, який звичайно лежить на кам'яному вугіллі. Шостого прибули ми на маленький острів Чіломбе, який належить Сінамане, де Замбезі знову стає широкою і тече спокійно. Нас добре привітав сам Сінамане. Ніколи неділя не була бажаніша для змучених, як ця остання, яку ми повинні були провести з нашим прикриттям.

Сінамане чоловік з зовнішністю діяльної і доброї людини, найрозумніший і найенергійніший з усіх бачених нами володарів батока. Він був незалежний до останнього часу, коли визнав свою залежність від Лініанті, і тому, що Секелету вимагає від нього тільки, щоб він не давав човнів матебеле, якщо ті захочуть переправитися через Замбезі, щоб напасти на макололо, то, певно, він лишиться вірним. Посольство Лешоре, як уже зазначено, мало на меті ратифікувати це васальство, попросити Сінамане дати нам, наскільки це можливо для нього, човни і запевнити його, що Мошоботване не дістав і ніколи не дістане від Секелету дозволу виходити з своїми людьми грабувати, Це послання повідомлено було також і озлобленим батока біля водопадів, на яких воно могло мати добрий вплив. Тепер ми бачили

багато красивих юнаків і жінок. Убрання дам таке саме, як у нубійських жінок у Верхньому Єгіпті. На поясі навколо тіла укріпляється значне число шнурків, які висять навколо дами. Ця тасма має завдовжки 6-8 дюймів. Матрони носять, крім того, шкіру, вирізану немов поли сюртука, як раніш носили англійські драгуни. Молодші дівчата носять пояс, що прикрашений ракушками і має тасму тільки спереду. Хижацька зграя батока, які називають себе макололо, довго жахалися „довгих списів" Сінамане. Наш друг батока Мазаказа, перед тим, як пішов з нами до Тетте, належав до зграї, яка йшла украсти кілька молодих жінок,

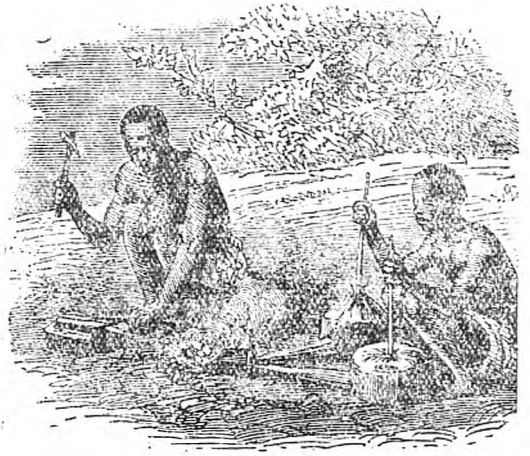

Ковальський міх і інше знаряддя

але Сінамане на їх велике збентеження, так люто напав на них, що той, хто лишився живим, ледве втік звідти. Мазаказа біг так швидко, що кинув свій щит, свій спис і свої одежі і повернувся додому розумнішою і серйознішою людиною.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИИ

Народ, підвладний Сінамане, обробляє величезні кількості тютюну, який готує у вигляді куль для ринку макололо. Двадцять куль, з яких кожна важить близько трьох чвертей фунта, продаються за один рискаль. Тютюн сіють на низинних вологих місцях по берегах Замбезі, і в той час, коли ми там були, в жовтні, він стояв у цвіту. Народ Сінамане, певно, має їжі вдосталь; люди всі товсті й сильні. Він міг продати нам тільки два свої човни, але дав ще три, щоб приставити нас до селища Моемба, де, як він думав, ми могли купити інші. Човни були з його власними судновиками, які повинні були привести їх назад. Ріка, близько 250 ярдів завширшки, весело тече між висо-

кими берегами на північний схід. Нижче селища Сінамане береги вимиті футів на п'ятдесят вглиб і складаються з кременю й піску вулканічних порід, що іноді є в рудній жилі, яка містить залізо. Дно з чистого річного піску й кременю; як воно утворилось, ми не можемо собі уявити; можливо пісок походить з ям, що далі вгору знаходяться в глибокій розколині. Вище водопадів дно, крім небагатьох скель, що стоять на ньому, являє звичайно пісок або пухкий вапняк. Всяке вологе місце покрите маісом, гарбузами, кавунами, тютюном і коноплями. По обох боках ріки досить численне населення з батока. Коли ми повільно спускались рікою, жителі вітали нас з берегів ляскання м у долоні. Один старшина теж побажав нам щасливої дороги і приніс багатий подарунок хлібом і гарбузами.

Моемба володіє родючим островом, що зветься Мозанга, в одну милю завдовжки, на якому розташоване його селище. Він славиться як хоробрий воїн і безперечно великий балакун; але нам, іноземцям, він дав щось краще, ніж потік слів. Ми одержали чудовий подарунок хлібом і найжирнішими козами, яких ми будьколи бачили. Його підвладні такі ж щедрі, як їх володар. Вочи принесли дві великі корзини хліба й партію тютюну, як загальну данину подорожнім. Звідси, діставши свою плату, один із судновиків Сінамане втік, вернувся назад до строку і розповів, що англійці нібито вкрали човни. Наступного ранку, коли зійшло сонце, до селища прийшов Сінамане з п'ятьма своїми „довгими списами", очевидно зважившись силою взяти назад свою власність; в ту ж мить він побачив, що судновик обдурив його. Моемба подразнив його, сказавши, що він вийшов полювати на качок. „Човни залишені вам тут у мене, люди всі ваші дістали розрахунок і англійці тількищо просили мене продати їм мої човни". Сінамане мало говорив з нами; він зауважив тільки, що слуга обдурив його. Єдине зауваження їх володаря, певно, раптом налякало й засмутило глупих людей. Сінамане був дуже люб'язний з нами. Він дивився, коли ми давали наш подарунок Моемба, і ми запропонували і йому ще кілька бус і розлучились добрими друзями.

Коли ми торгували човни у Моемба, ми з радістю помітили, що він хоче повестися з нами чесно й правдиво. „Наша ціна висока; але в нього лишилось тільки два човни. Один добрий— він його нам продасть; другого він не хоче продати нам, бо він має погану властивість—перекидатись і викидати все, що в ньому є, в ріку. Він думає дати нам два свої власні великі човни, доки ми нижче матимемо змогу купити інші". Кращі човни робляться з одного великого виду тернистої акації. Ці дерева стояли тепер з насінням і деякі тубільці варили стручки в воді і вивар домішували до свого пива, щоб посилити його п'янкі властивості. Коли була велика потреба на хліб, їли боби.

Ми розташувалися в селищі Маконде, щоб купити човен. Там саме веселились: співали, танцювали й пили дуже міцне

пиво. Нам зразу ж принесли повний великий глечик. Власник говорив мало; його оратор подбав за нього говорити й торгуватись і, певно, йому хотілось показати, як добре він може робити те й інше. На краях ріки стояло багато маленьких палісадів; вони були зроблені там для захисту жінок від крокодилів, коли вони наповнюють свої водоноси. Це крок вперед порівняно з португальцями, бо хоч в Сенна й Тетте щороку забирається крокодилами багато жінок, але життя цих бідних водоносок так мало турбує власників, що вони ніколи не думають влаштувати хоч би звичайний паркан для їх охорони. Я спробував зрушити патера у Тетте, нагадати про це і обіцяв сам пожертвувати двадцять доларів, якби після обідні було зроблено збір; але патер тільки усміхався, знизував плечима і нічого не зробив.

Журавлів з красивими чубками, названих через їх спів „таванг", видно було щодня, вони починали паруватись. Великі зграї гусей, або мачикве, були звичайні. Ці гуси, як зазначають, несуться в березні. Ми бачили й пару єгипетських гусей теж булавоносних, або, як їх називають в Індії, гребенястих гусей. Коли у єгипетських гусей, як у даний час, є пташенята, то гусята завжди так близько тримаються позад своєї матері, що здається, ніби вони становлять частину її хвоста, і батько й мати, коли пташенята на березі, зовсім як наші звичайні сивки, щоб відвернути переслідувача, прикидаються кривими, також і страус бере приклад з чайок звичайних, якому не наслідує жодна з четвероногих тварин: він готовий до бою, щоб захистити своїх пташенят. У кількох місцях крутий берег був покритий отворами, що ведуть до гнізд бджолоїдів. Коли ми тут проходили, ці птахи сотнями вилітали звідти. Якщо красногрудий птах спускається на дерева, то вони ніби вкриваються червоним листям.

Надвечір 11 жовтня нас догнав наш загін, що йшов сухопуттю; багато людей були такі люб'язні, що несли свої в'язки на собі. Вони дістали дорогою цінні подарунки життьовими припасами. Одному подарували козу, другому курей та маїсу. Вони почали думати, що у цих батока „є серце", хоч спершу, як це звичайно буває з тими, хто заподіяв комусь кривду, були недовірливі до них і винуватили їх у тому, що вони ненавидять макололо і готові вбити кожного, хто їм попадався. Хижацькі натовпи макололо і підвладних їм батока зробили раніше напад саме на ці селища. З деякого часу Молока був у великій тривозі; його слуга Раніеу зник за день до того, і він був певен, що батока захопили його в полон і вбили. Через кілька хвилин цей Раніеу прийшов з двома чоловіками, які знайшли його, коли він блукав після заходу сонця, дали йому повечеряти й притулок і провели його до нас, несучи його ношу на собі.

Уранці 12 жовтня йшли ми дикою горбастою країною, з чудовими лісовими ландшафтами з обох боків, але з малим населенням. Найбільшими деревами були звичайно тернисті акації.

величезного обхвату й красивих форм. Через те, що ми проминули кілька селищ не спиняючись, жителі були стурбовані і тікали по берегах із списами. Ми попросили одного піти вперед і сказати Мпенде, що ми йдемо. Це заспокоїло їх; ми вийшли на берег і снідали біля великого, з двома селищами, острова проти гирла Зунгве, де ми на нашій дорозі в Сешеке залишили Замбезі. Мпенде шкодував, що не може продати ні одного з своїх власних човнів, але бажав дати нам два. Він дав нам варених гарбузів і кавун. У його слуги було бічне скривлення хребта. Нам часто доводилось бачити горбатих, але це був єдиний випадок такого скривлення, який нам трапився. Мпенде сам супроводив нас на своїх власних суднах, поки не пощастило нам купити красивий великий човен. Ми заплатили за нього,—що вважалось за високу ціну,—дванадцять разків синіх струминних скляних шийних бус, таку ж кількість великих синіх завбільшки з дитячі гральні кульки і два ярди сірого перкалю. Якби буси були грубіші, то цінились би вище, бо така була мода. Перед закінченням торгу власник казав: „Його серце нудьгує за човном його, і ми повинні ще щось набавити, щоб втихомирити його смуток". Проти цього не можна було сперечатися. Торговельне товариство Секваша, зустрінуте нами, виторгувало десять великих нових човнів, давши за кожний по шість разків дешевих грубих білих бус або, що однаково в ціні, по чотири ярди перкалю і зовсім за безцінок купило слонової кістки стільки, що навантажило їх усі. Вони торгували також і невільниками, що в цій країні Африки являло щось нове і, певно, швидко змінить характер тубільців. Ці люди жили, як зайці в клевері, і були надзвичайно товсті й гладкі. Коли їх посилали торгувати, то невільники напевно не знали міри в споживанні пива і всього іншого, що могли купити за товари свого власника.

Комахи, які називаються мурашиними левами (Myrmecoleo), попадаються в дуже великій кількості на піщаних місцях під тінистими деревами, навіть там, де небагато мурашок. Ці терплячі створіння лежали тоді в засідках і в цю пору року в них багато незвичайної роботи. Сильні вітри засипають їх ямки наносним піском і ледве вони старанно викинуть його, як пісок наноситься знову і таким чином вони перебувають у постійній діяльності, поки не стихне вітер.

Температура Замбезі з серпня підвищилась на 10°, тепер досягла вона 80°. Повітря після заходу сонця було нагріте до 96°, біля води воно було прохолодніше, отже ми влаштовували наші постелі звичайно біля самого краю ріки, хоч там загрожували нам небезпекою крокодили. Африка відрізняється від Індії тим, що повітря завжди стає прохолодним і свіжим задовго до повернення сонця, і не могло бути ніякого сумніву, що ми могли б витримати в цій країні сонячну спеку, яка в Індії була б смертельною. Що тут так рідко бувають випадки сонячного удару, це певно залежить від більшої сухості африканської атмосфери.

Протягом двадцяти двох років я ніколи не бачив і не чув про жодний випадок, хоч тут рідко можна побачити індійські головні убори, які захищають від сонця.

Коли вода буває на своєму майже найнижчому рівні, ми зустрічаємо місцями маленькі бистрині, яких, мабуть, не буває в іншу пору року. Заночувавши проти річки Буме, що тече з півдня, 17-го ми спустились бистринами і вранці 19-го прийшли до значніших бистринь Накобеле при вході в Каріба. Мокололо добре провели човни крізь отвори в греблі. Вступивши в прохід, ми зустріли понад тридцять бегемотів; біля входу тягнеться обмілина на дві третини впоперек звуженої ріки, і вони плавали на спокійному місці позад неї. Кілька їх було на фарватері і наші суднові робітники боялися спускатися між ними, бо, як вони запевняли, у стаді є звичайно якийсь негідник, який має злобну втіху в тому, щоб перекидати човни. Два або три хлопці на протилежній скелі проводили час у тому, що кидали каміння в жахливих тварин і влучали деяким у голову. Не важко було б перестріляти все стадо. Ми кілька разів вистрелили, щоб налякати їх; кулі часто відскакували від черепа і шкодили не більше, ніж школяреві розбитий ніс. Ми вбили одного, який поплив униз бистрим потоком і його переслідувало багато людей, що бігли берегом. З лівого берега один тубілець озвався до нас і сказав, що один чоловік на його стороні знає, як треба молитися богам Каріба; він радив нам найняти його молитися за наш рятунок, поки спускаємося бистринами, інакше ми напевно всі утонемо. Ще ніхто не зважувався доручати своє життя Каріба інакше, як тільки заплативши водопадному лікареві або жерцеві за його молитви. Наші люди питали, чи немає далі водопаду, але він відмовився дати будьякі відомості: вони не на його стороні ріки; якщо вони здумають переїхати, то він зможе сказати їм про це. Ми переїхали, але він пішов до селища. Тоді ми вийшли на берег і пішли горбами, щоб подивитись на Каріба, перш ніж доручити їй наші човни. Течія була сильна і на інших місцях були вири, але фарватер був майже прямий і не було ніякого водопаду; отже ми вирішили переїхати. Поки ми оглядали ріку, наші люди побували в селищі і їх частували там пивом і тютюном. Жрець, який знав як треба молитися богам, що панують над бистриною, пішов за нами з кількома своїми друзями, і вони були здивовані, побачивши, що ми благополучно спускаємося без його заклинань. Тубільці, які переслідували мертвого бегемота, знайшли його миль за дві нижче і, прикріпивши його біля однієї скелі, сиділи коло мертвої тварини на березі, чекаючи нас. Там була значна течія, а скелястий берег був незручний для нашого табору, отже ми взяли бегемота на буксир і сказали жителям селища, що вони можуть іти за нами і ми дамо їм більшу частину м'яса. Крокодили так сильно смикали мертвечину, що ми, щоб не перекинувся човен, швидко змушені були доручити його хвилям спускатись за течією. Перш

ніж ми знайшли зручне місце, де могли провести ніч, ми повинні були спуститися рікою ще на стільки, що тубільці вирішили, що ми не маємо наміру поділитися з ними м'ясом і пішли назад до селища. Ми спали дві ночі на місці, де розрізали бегемота.[1] Крокодили пильно були зайняті тим, що в темряві нишпорили навколо того, що було кинуто в ріку, і люто били воду своїми могутніми хвостами. Горби, розміщені по обидва боки Каріба, дуже схожі на горби Кебрабаза; шари схилені і звернуті в усіх напрямах.

Хоч на віддалі кількох миль горби перетворюють Замбезі на вузький канал, однак на ній зовсім немає бистринь, крім тих, що поблизу входу. Ріка гладенька і, очевидно, дуже глибока. В ущелині видно було лише одну людську істоту, бо країна занадто горбаста для обробки. Кілька скель, розміщених у воді поблизу виходу Каріба, на деякій віддалі мають вигляд фортеці, і якщо такі великі маси підняті, зігнуті і навіть вивернуті, то це одразу вказує, що якась страшна піднімаюча й конвульсивна діяльність природи змусила, певно, Кебрабаза, Каріба й водопади Віктор.і набути їх теперішнього вигляду; вона діяла після утворення кам'яного вугілля, бо цей мінерал піднято нею вгору. При теперішніх спокійних діяннях природи у нас, мабуть, не буває нічого подібного.

Коли ми вийшли, то розташувалися табором на маленькій річці Пенделе, за кілька миль нижче проходу. На західній стороні нижнього краю тіснини Каріба стоїть гора Палабі; гірське пасмо, до якого вона належить, іде впоперек ріки на південний схід. Чікумбула, гостинний старий старшина, підвладний Нчомокела, головному власникові великої округи, якого ми не бачили, приніс нам на другий день уранці велику корзину борошна й чотири курки, разом з невеликою кількістю пива й дрібком солі, „щоб надати їжі доброго смаку". Чікумбула казав, що їм шкодять слони, об'їдаючи бавовник.

За кілька днів до нашого прибуття вони вночі піймали в ямі трьох буйволів і, не маючи змоги поїсти їх усіх, одного залишили гнити. Протягом ночі вітер змінився, і від мертвого буйвола понесло на місце нашої ночівлі; голодний лев, не ласун щодо їжі, рився в гниючій масі, бурчав, блискав очима під час свого бенкету і полохав наш сон. Різної дичини безліч, особливо від цього місця вниз до Кафуе і так само на стороні Мозелекатсе, де немає жителів. Посуха зганяє всю дичину до річки пити. Якщо пройти з годину вранці або ввечері вздовж правого берега, то очам видається картина, яка кишить дикими тваринами. З'являються величезні стада палаг, багато водяних цапів,

---

[1] Ця тварина була жирна самиця; вона мала завдовжки 10 футів і заввишки 4 фути 1 дюйм. Молодий самець, добутий нами далі вгору по річці, був з іля загривка 4 фути 3 дюйми заввишки і від рила до місця прикріплення хвоста 9 футів 7 дюймів завдовжки.

куду, буйволів, диких свиней, оленів, зебр та мавп; у хащах із свіжими слідами слонів та носорогів, які були коло ріки вночі, притягають до себе зір франколіни, цесарки й міріади горлиць. Через кожних кілька миль ми завжди натикались на стадо бегемотів, які сплять десь на обмілині; тіла їх, що лежать майже всі не в воді, здавались чорними масами скель. Коли на цих тварин багато полюють, вони стають трохи обережніші; але тут мисливець ніколи їх не тривожить, і вони розташовуються на спокій безтурботно, завжди, однак, з обережності лягаючи спати саме над глибоким фарватером, в який вони можуть поринути, коли їх потурбують. Якщо вистрелити в спляче стадо, всі вони схоплюються, дивляться своєрідним тупим поглядом бегемотського здивування і чекають другого пострілу, перш ніж кинутися в глибину води. За кілька миль нижче селища Чікумбула ми помітили в одному стаді білого бегемота. Наші люди ніколи ще не бачили такого. Колір його був блякло-червонувато-білий, зовсім як в альбіноса. Певно, він був батьком значного числа інших, бо багато було з великими світлими плямами. Так званий білий слон теж блякло-червонуватий альбінос, як цей бегемот. За кілька миль вище Каріба ми помітили, що в двох невеликих селищах багато мешканців мали подібний хворобливий стан шкіри. Очевидно на людей і тварин діяв якийсь один вплив. Бегемот чорного кольору стояв самотньо, ніби вигнаний із стада, і „гриз" воду, люто трясучи своєю головою. Це „гризіння води" його страшенною пащею є у бегемота засобом „зачинити двері".

Ми розмістились на прекрасному, покритому деревами острові Калабі, проти того місця, де Туба Мокоро, коли ми піднімалися вгору рікою, читав нотації левові. Предки жителів, що заселяють тепер цей острів, мали рогату худобу. З того часу як „бики були загнані", країною оволоділи цеце. Нікому невідомо, звідки з'являються ці комахи, на певну пору року вони всі зникають і так само раптом з'являються знову невідомо звідки. Тубільці такі точні спостережники природи, що їх незнання здивувало нас у цьому випадку. Маленька бухта, в яку ми вийшли і де жінки брали воду, була обрана самотнім бегемотом для свого пробування. Між скелями бігають гарні маленькі ящірки, з світлосиніми й червоними хвостами і ловлять мух та інших комах. Ці невинні—хоч для нового захожого огидні—створіння роблять іноді добрі послуги людині, поїдаючи величезні кількості руїнницьких білих мурашок.

Опівдні 24 жовтня ми знайшли, в одному селищі нижче Кафуе, Секваша з головним натовпом його людей. Він сказав, що протягом його походу вбито було 210 слонів; із його людей багато було добрих мисливців. При тій великій кількості тварин, яких ми бачили, це було можливо. Він розповідав, що досягнувши Кафуе, він проходив на північ у країну Зулу, предки

яких колись вийшли з півдня і запровадили щось ніби республіканську систему урядування. Секваша—найзнаменитіший серед португальських мандрівників, яких ми тільки знаємо, він хвалиться, що може говорити дюжиною різних мов, але, на жаль, про країни й народи, які він бачив, він може дати лише дуже мало відомостей, і на його оповідання не можна особливо покладатись. Але, зважаючи на впливи, під якими він був вихований, і на брак у Тетті виховних засобів, дивно, що є добрі риси, які іноді виявляються в ньому. Між його товарами було кілька дешевих американських стінних годинників: досить зайві речі для африканської країни, де жодна людина не дбає про штучне вимірювання часу. У баніаі ці годинники поставили його в скрутне становище. Він пустив їх усі в хід у присутності володаря; той перелякався химерних звуків їх і прийняв годинники за чаклунів, які мали намір заподіяти лихо йому і його народові. Секваша—це було вирішено—став винним у міландо, або злочині, і для свого звільнення повинен був сплатити важкий штраф вибійкою й бусами. Він натякнув на чутки, які дійшли до нас, що він убив Мпангве, і казав, що не він це зробив, але в його відсутність ім'я його було вплутане в цю справу і саме через невільників, які, коли він уночі пив пиво з Намакузуру, мужем, який заступив Мпангве, сказали, що вони задумали для нього вбити володаря. Його товариш, коли ми зустріли його по дорозі в Сешеке, не мав сумніву в цьому, бо намагався виправдати вбивство, говорячи, що вони настановили тепер чесну людину замість володаря.

Від селища Томбаніама нижче, Замбезі повна островами, і свіжа молода трава й очерет приваблюють багато буйволів. Перед полуднем 27 жовтня одного застрелили. Вночі чули ми далекий грім, і м'ясо зіпсувалось, як це звичайно буває при такому стані атмосфери, так швидко, що вранці наступного дня його вже не можна було їсти. В цьому випадку, коли вибирати не було чого, голод зробив гірке солодким. Так само швидко розкладається м'ясо й тоді, коли його почепити на чотири або на п'ять годин на високе дерево, за годину або за дві воно стає тільки ніжним.

Коли ми 28-го розташувались на одному острові поблизу Подеборе, троє з людей Ма-мбурума принесли нам в подарунок борошна й курей. Їх спосіб вітання, який має на меті показати тонке знання життя і двірський етикет, полягав у тому, що, наближаючись з подарунком в одній руці, вони другою ляскали по стегнах, а сівши перед нами, плескали в долоні; потім, передавши подарунок нашим людям, продовжували ляскати по стегнах, роблячи це обома руками, коли брали подарунок від нас, а також, коли відходили. Ця церемонія виконується з серйозним виглядом, і можна бачити матерів, які так само привчають своїх дітей справжньому плесканню руками, як у нас навчають форм чемності.

Коли ми пропливли три години ранком 29-го, ріка знову звужувалась горами Мбурума, названими Карівуа, в один фарватер і знову з'явилась темна бистриня. Вона утворювалась двома течіями, які направлялись скелями до середнього пункту. Коли ми спускались нею, люди, послані з нами Секелету, повелися дуже благородно. Човни спустили без попереднього огляду, і величезні прибійні хвилі середньої течії почали зразу ж наповнювати їх. З великою мужністю, не гаючи й хвилини, дві людини полегшили човен, стрибнувши за борт; потім вони наказали зробити те саме одному батока. „бо білі люди повинні бути врятовані". „Я не вмію плавати", відповів батока. „Так стрибай геть і держись за човен". Він так і зробив у ту ж мить. Пливучи поряд, вони вели вниз за швидкою течією човни, які наповнювались водою, до кінця бистрині і потім витягли їх на берег, щоб вилити воду. Шлюпка напевно могла б спуститися, але наші човни не виступали й на фут з води.

Тільки через безстрашність цих добрих людей нічого не було втрачено, хоч усе зовсім було вимочено. Ця бистриня знаходиться поблизу західного кінця гір Мбурума або Карівуа. Нижче неї незабаром починається друга. Коли вода в річці піднімається. то, говорять, вони цілком вирівнюються. На цій найгіршій бистрині човни треба вивантажувати і речі переносити на віддаль майже ста ярдів. Судячи за часом, протягом якого пропливає 100 футів кусок дерева, ми знайшли, що потік пробігає шість вузлів за годину,—це, між іншим, найбільша швидкість, яку му спостерігали на Замбезі. Коли люди тількищо пригнали щільно до берега останній човен, задня частина його відхитнулась і попала в потік і всі, крім однієї людини, залишили човен течії. Нещасний вчепився за ніс і був затягнутий на середину течії; за кілька секунд його поглинув вир. Його товариші спустили другий човен трохи нижче, піймали його, коли він у третій раз виплив на поверхню, і врятували, хоч він був дуже змучений і зовсім холодний.

Ландшафт цього проходу нагадав нам Кебрабаза, хоч і поступається перед нею. Смуга такої ж чорної блискучої глазурі пробігає по скелях футів за два від краю води. На інших горбах не було й билини, бо це був кінець звичайної сухої пори року, яка йшла за попередньою суворою посухою; однак на схилах горбів подекуди були красиві зелені дерева. На горбастих схилах з'явилось кілька антилоп; з'явились там і двоє жителів, які прилягли й пили з глечика пиво. Проходи Карівуа майже з тридцять миль завдовжки. Вони закінчуються біля гори Роганора. Дві скелі, які тоді, коли ми там були, стояли від дванадцяти до п'ятнадцяти футів над водою, могли покритись водою при високому рівні і бути безпечними. Головною небезпекою для нас був вітер, бо зовсім незначного хвилювання досить було, щоб наповнити човни водою.

1 листопада прибули ми в Зумбо, на гирлі Лоангва. Наш за-

гін, який ішов сухопуттю, без особливих труднощів перебрів цю річку, бо вода ледве доходила до колін. На одному острові, проти селища Пангола, ми застрелили буйвола; куля застряла в селезінці. Ми знайшли, що він раніше був поранений у той самий орган, бо там же сиділа чавунна куля і рана зовсім загоїлась. На річці ми бачили пливучі великі маси рослини Pistia stratiotes. По всій цій країні правий берег густо заселений людьми, а проте, дичини дуже багато.

Під час нашого сніданку, вранці 2-го, Мамбо Казаі, про якого ми нічого не знали, і люди його прийшли з своїми мушкетонами й величезними порохівницями, щоб одержати дань і плату за дрова, які ми використали, варячи їжу. Коли ми на його вимоги відповіли, що ми англійці, він сказав: „А! Ви англійці? Я думав, що ви бузунгу (португальці). Вони люди, з яких я беру плату", і попросив пробачення за свою помилку. Бузунгу або азунгу—назва, яку дають усім іноземцям світлих кольорів і арабам, а також торгуючим невільникам, якщо вони одягнуті. Вона, мабуть, означає чужий або гість, від zunga— відвідувати або мандрувати; португальці були єдиними іноземцями, яких будьколи бачили ці люди. Ми не мали ніякого бажання бути людьми цієї нації, і тому звичайно різко відмежовувались, говорячи, що ми англійці, а англійці не купують і не продають чорних людей, не тримають їх при собі в рабстві, і бажають назавжди покласти край торгівлі невільниками.

Мимохідь ми зробили візит нашому другові Мпенде. Він подбав про хатину для нас з новими постеленими на підлозі циновками. Ми сказали йому, що нам треба спішити далі, бо незабаром підуть дощі. Тоді один старий радник пожадливо запитав: „Близько вони? А великі дощі будуть у нас у цьому році?" Ми могли тільки сказати, що настає звичайна пора, коли починаються дощі, і що видно звичайні ознаки їх—багато хмар пливе на захід, але ми знаємо не більше, ніж вони самі. Деякі люди при нагоді використовують позірну легковірність тубільців, щоб мати тимчасову вигоду; але африканці звичайно досить лукаві для того, щоб знайти якусь суперечність, і ніхто не буває обдуреним, крім самого мандрівника. Мпенде винуватили в тому, що в минулу посуху прогнав хмари і як кару за злочин він повинен сплатити важкий штраф Пондоро. Вночі проти 4-го був шторм, після якого вітер раптом змінився і повіяв униз річкою, у нас був грім, блискавка й дощ. Наступного ранку температура, як повітря, так і води, знизилась; вода стала холоднішою на 7° або до 78°. Протягом дня навколо нас були грозові хмари; Замбезі піднялась на кілька дюймів і в значній мірі забарвилась.

Бегемоти тут обережніші, ніж були вгорі, бо тубільці полюють на них з вогнепальною зброєю. Ми застрелили одного на обмілині, і наші люди здумали витягти його на лівий берег, щоб можна було зручніше розпатлати. Це була прекрасна жирна тварина, і всі раділи, сподіваючись з'їсти жир замість масла з на-

шим твердим сухим печивом з тубільного борошна. Наш кухар вирушив, щоб відрізати на обід добірний кусок, але повернувся із звісткою, яка всіх здивувала: мертва тварина зникла. Їх обдурили, і вони соромились самих себе. Багато баніаі прийшли допомогти їм витягти його на берег і запевняли, що там цілковите мілковіддя. Вони котили його все ближче до берега, а як вони знайшли, що вірьо-ка, якою ми його обв'язали, перешкоджає, то скинули її. Всі раділи й говорили голосно, кричали наскільки можливо, але раптом наш сподіваний бенкет, як і мали намір баніаі, зник у глибокій ямі. Коли він занурився, всі макололо стрибнули на нього. Один, як навіжений, тяг за хвіст, другий вчепився в лапу, третій смикав за стегно: „але, клянусь Себітуане! Він потонув, не зважаючи на всі наші зусилля". Замість жирного бегемота, у нас на обід були худі кури, і ми були дуже раді, що хоч це було. Однак бегемот вночі виплив і його знайдено нижче на віддалі близько милі. Там зібрались на березі баніаі і почали заперечувати наше право на тварину. „Його міг застрелити й хтось інший". Наші люди взяли небагато м'яса і залишили решту їм, щоб не ставати з ними до боротьби.

В ущелині Какололе в горах Маніерере застрелили красивого водяного цапа. Він упав біля бухти, біля якої пасся. Величезний крокодил, який підстерігав його в цю хвилину, схопив його і потяг у воду, де було не дуже глибоко. Смертельно поранена тварина зробила неймовірне зусилля і вирвалася з повторної пащі, коли крокодил протяг її вже на кілька ярдів. Щоб уникнути мисливця, водяний цап стрибнув у ріку і поплив через неї; там погнався за ним другий крокодил, але цього куля негайно послала на дно. Водяний цап проплив ще трохи далі, опустив красиву голову, перекинувся догори ногами, і один з човнів приволік його до берега. Нижче Какололе і все ще біля підніжжя гори Маніерере ми помітили на правому березі Замбезі кілька оголених шарів кам'яного вугілля, яких ми не бачили, піднімаючися вгору.

Чітора, володар Чікова, привітав нас з попередньою своєю гостинністю. Наші люди були всі задоволені його чемністю і мабуть не вважали її за вияв кволості. Вони збирались відлячити йому за його люб'язність, коли підуть цією дорогою на грабунок, щоб поїсти овець баніаі за те, що вони образили їх у пригоді з бегемотом; вони скажуть Чітора, що йому немає чого тікати від них, бо вони, як друзі його, не заподіють шкоди такій добросердній людині.

По дорозі вниз за течією ми зібрали такі відомості про ріку. Від пункту, де ми в селищі Сінамане сіли в човни, до Кансало ріка судноплавніша, ніж між Тетте й Сенна, хоч на великій віддалі вона лише від 250 до 300 ярдів завширшки або дорівнює Темзі біля лондонського мосту. Трохи нижче Кансало, біля Кариба, тягнеться впоперек ріки у вигляді штучної загати базальтова гребля, яка зветься Накабеле, з широким проходом, небе-

зпечним тільки для човнів. Глибока й вузька ріка тече потім кілька миль далі крізь пасмо високих гір. Ще далі вниз і на схід від Кафуе вона принаймні з півмилі завширшки; течія там тиха і багато піщаних островів. Потім іде зазначена вище бистриня близько 100 ярдів завдовжки—Карівуа, швидкість течії її майже 6 вузлів за годину; це, крім справжніх водопадів, найбурхливіша частина Замбезі. На протязі нижче Зумбо і до самої Чікова, ріка знову стає ширша і по ній легко йти суднами. Чікова являє країну з родючою рівниною на південному березі; обидві сторони ріки були тут раніше добре оброблені, але тепер зовсім немає населення.

Бистринями Кебрабаза, на східному кінці від Чікова, ми пливли човнами і пройшли кілька миль вниз до того місця, де ріка звужується в проході до 50—60 ярдів завширшки, про яке вже говорили, описуючи русло високої води і річне русло при низькому рівні води. Потім хід човнами став трудним і небезпечним. Під час нашої відсутності вода спала на п'ятнадцять футів і виявилось багато водопадів. Два з наших човнів без шкоди спустилися вузьким каналом, на якому при поділі його біля скелястого вододілу є страшний вир між обома рукавами, в якому крутиться вода, і, то відкривається глибока яма, то знову закривається. Слідом пішов мій човен і, не зважаючи на найбільші зусилля веслярів, повинен був упасти у відкритий вир. Інші чекали, що їм доведеться підпливти для врятування; люди казали: „Гляньте,куди зайшли ці люди! Гляньте!, гляньте!" Раптом гучний тріск уразив наш слух: несподіваним і таємничим закипанням ріки, яке виникає в невизначені проміжки часу, човен д-ра Кірка був розбитий об уступ прямовисної скелі. Видно було, як д-р Кірк боровся з силою води, що тягла вниз, де глибина була сажнів з п'ятнадцять, і завис, вчепившись руками за уступ, а його рульовий, тримаючись за ту ж скелю, рятував човен; але майже весь вантаж його знесло течією. У цей проміжок часу, коли увага людей була відтягнута, мій човен був урятований тим, що коли досяг страшного виру, заглибина в ньому закрилась, Деякі речі, що були в човні д-ра Кірка, уціліли в ньому; але все цінне, включаючи хронометр, барометр і, на великий наш жаль, його подорожні замітки й ботанічні зображення плодових дерев внутрішніх країн, було втрачено.

Тут ми залишили ріку і пішли далі пішки, шкодуючи, що не зробили цього за день раніше. Люди були зовсім уражені жахом: вони ніколи не бачили ще такої небезпечної їзди; вони готові були нести на собі всі вантажі, аби не підпасти ще раз небезпекам Кебрабаза. Але тяжкість одноденного походу по гарячих скелях і розжареному піску змінила їх настрій, перш ніж настала ніч; вони шкодували, що залишили човни; вони припускали, що в небезпечних місцях можна човни переносити і потім знову спускати на воду. Один з двох ослів здох поблизу Луіа через виснаження. Хоч жителі їдять зебр і кваг, споріднених з ослом,

але їх взяв роздум—чи їсти осла? „Це було б те саме, якби людина їла подібних собі, бо осел живе з людиною і вірний її супутник". Ми зустріли два великі торговельні товариства теттеанських невільників по дорозі їх у Зумбо; вони вели для продажу за слонову кістку багато жінок манганджа, в яких були вірьовки на шиях, прив'язані до однієї довгої мотузки.

Панзо, старшина селища на схід від Кебрабаза, прийняв нас дуже гостинно. Після звичайного привітання він зійшов на горб і гучним голосом скликав з долини жінок з кількох слобідок, щоб вони зготували нам обід. Близько восьмої години вечора він вернувся в супроводі низки жінок, які несли життьові припаси. Тут було вісім страв нзиму або супів, шість страв різних сортів дуже добрих дикорослих овочів, разом з стравами бобів і курей, все якнайкраще зготоване і добре вичищене. Дерев'яні блюда були майже такі ж білі, як саме борошно. Принесені були життьові припаси і для наших людей. 21 листопада ми знайшли спілі плоди манго, які звичайно вказують на близькість португальців, а 23-го, рано вранці, досягли Тетте, де ми не були понад шість місяців.

Два англійські матроси, яких ми залишили наглядати за пароплавом, були задоволені з себе, поводились добре і під час нашої відсутності були в доброму здоров'ї. Обробіток землі був у них невдалий. Ми залишили кілька овець, яких вони повинні були вбити, коли захочуть свіжого м'яса, і дюжину курей. Купивши ще кількох курок, вони швидко подвоїли їх число і сподівались мати добрий запас яєць; але вони купили також двох мавп, які й пожерли всі яйця. Якось уночі забрався бегемот і спустошив їх грядки; в їх бавовник, коли він цвів, забрались вівці і поїли все до тла; потім крокодили потягли овець, а тубільці покрали курей. Не щасливіші були вони і як зброярі. Один португальський торговець, який дуже високо цінив розум англійських матросів, показав їм дубельтівку і спитав, чи не можуть вони відновити коричневий колір, який поїла іржа. „Я думаю, що знаю, як це зробити", сказав один, батько якого був ковалем: „Це дуже легко; треба тільки покласти цівки на вогонь". На березі розвели вони великий вогонь і туди поклали бідні цівки, які повинні були набути красивого рушничного кольору. На великий жах Іванушки, цівки розпались на частини. Щоб вийти із скрутного становища, він з товаришем склеїв куски смолою і послав їх власникові з повідомленням, „це все, що вони могли для нього зробити; вони нічого не вимагають за свою роботу!" Вони винайшли також особливий спосіб провадити торгівлю. Вони встановлювали ринкову ціну на життьові припаси і платили її, але не більше. Коли торгівці відмовлялись залишити судно, доки не підвищать ціну, з каюти виносили хамелеона, якого тубільці бояться як смерті: і в ту ж мить, вгледівши це створіння, вони стрибали за борт. Хамелеон на місці розв'язував всяку суперечку.

Але разом з гумором своїх занять вони виявляли й гідну англійських моряків любов до людства. Якось уночі прокинулись вони від жахливого, розпачливого крику; негайно ж шлюпкою поспішили вони на допомогу. Крокодил схопив одну жінку і щойно потяг її по обмілині. Як тільки вони підійшли до неї, вона раптом страшно закричала: жахливий плазун зламав їй ногу в коліні. Вони взяли її на борт, перев'язали їй ногу, як уміли, дали їй, не придумавши нічого кращого, чим могли б виявити їй своє співчуття, склянку рому і перенесли її в хатину в селищі. Наступного ранку виявили вони, що перев'язку розв'язали і залишили нещасну жінку вмирати. „Я думаю",—зазначив Роуе, один з матросів,—„її господар розгнівався на нас за те, що ми врятували їй життя, коли побачив, що вона втратила ногу".

Через те, що ми багато наслухались про одну військову й землеробну колонію, вислану покійним королем Португалії,—доном Педро V, який був відомий як людина праводушна, ми взяли велику участь у спробі, яка почалася під його освіченим впливом. Зразу ж після прибуття в Тетте ми відвідали нового губернатора. Він спокійно сказав, що король безсовісно обдурений тими, кому доручив вибирати людей. Він сміявся з того, що уряд висилає в колонії військових злочинців, і сказав: „Ці люди нездатні робити щонебудь в країні; вони знають, як тримати в чистоті зброю і більше нічого. Яка користь висилати сільськогосподарське знаряддя таким людям, як ці? Уряд щодо Африки помиляється".

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Через те, що вода в Замбезі була надзвичайно низька, ми залишались в Тетте, поки вона трохи піднялась, і покинули її 3 грудня, відпливши в Конгоне. Важко було підтримувати судно на воді; звичайно ми ніколи не сподівались, що воно лишиться над водою. Щодня з'являлись нові течі; машинна помпа не діяла; настилка провалилась; вночі наповнювались три палуби; крім каюти й передньої палуби все було затоплено, і через кілька днів Роуе запевняв нас: „Сер, гірше, ніж тепер, не може бути". Коли нас не було, він і Гучінс більшу частину свого часу використовували на те, що лагодили дно, змазували й штукатурили його глин ю. Ми давно вже були певні, що стальні пластинки зовсім незручні. Двадцять першого судно лишалося сидіти на мілині і наповнюватися водою. Його не можна було ні спорожнити від води, ні змусити триматись на воді. Вночі ріка піднялась, і все, що на другий день лишалось ще видним з некорисного судна, було—футів по шість від двох його щогол. Більшу частину власності, яка була на ньому, врятовано і ми провели свято 1860 року в таборі на острові Чімба. Ми дочекались човнів із Сенна і 27-го прибули в це місто, де знов нас гостинно прийняв наш друг, сеньйор Феррао.

Велике невільниче товариство, яке належало комендантові, щойно вернулося з торговельної подорожі, зробленої в країну Мозелекатсе, пробувши відсутнім більшу частину року. Вони брали з собою у внутрішні країни тисячу рушниць і багато пороху, бо це, за їх словами, єдиний предмет, який охоче купує Мозелекатсе. Назад ішли вони із слоновою кісткою, страусовим пір'ям, тисячею овець і тридцятьма штуками добрих биків. Крім того, Мозелекатсе на ознаку того, що торгівці і він розлучились добрими друзями, прислав комендантові чудового білого вола. Страусове пір'я було упаковане в очереті; якось уночі в таборі виникла пожежа, і більша частина його згоріла. Бики дорогою повинні були пройти через країну цеце і всі загинули через укус. Білий віл загинув за два дні до путі від Сенна; шістьсот овець і кіз були з'їдені або через те, що вони стомились, або через те, що погоничі були голодні. Комендант, який хворів на пропасницю, нездатний був обчислити свою втрату, але мав намір ув'язнити невільників, які, як звичайно, більше дбали про власний спокій, ніж про зиск свого господаря. Невільницька праця безперечно дуже дорога; англієць, з двома возами й десятьма чоловіками, міг би зробити похід у країну Мозелекатсе від багато дальших пунктів Наталя або миса Доброї Надії, з далеко меншими витратами, ніж ті, які зроблено цими сотнями невільників.

Коли ми зустріли Секваша, він заявив, що зібрав уже 800 аробів або 25.600 фунтів слонової кістки і більшу частину її купив просто за безцінок. У його товариша була майже половина цього або 12.800 фунтів. Коли Секваша вернувся в наступному році в Тетте, його ув'язнено в фортеці. Він приніс з собою кілька тонн слонової кістки і незабаром знову став вільною людиною. Позірною причиною його арешту були непорядки, в яких він завинив у внутрішніх країнах. Але це було тільки подібністю звичайного способу, яким у рибництві спонукають лосося [1] викидати ікру перш, ніж він попливе знову як вільна метка риба. Ми не позаздрили становищу поселенця в цих португальських колоніях злочинців, але шкодували, що, в наслідок нерозумної політики, наші власні земляки на мисі Доброї Надії мають в цьому відношенні труднощі, не можуть ввести в пошану свою волю й чесність в країні, яка є їх власністю через право відкриття. І хай дозволено буде нам висловити наш щирий жаль з приводу того, що Роберт Моффат, син знаменитого місіонера, так швидко загинув у половині свого життя і на початку своїх благородних прагнень запровадити по всій внутрішній країні законну торгівлю.

Нашим друзям на мисі Доброї Надії може цікаво знати, що, не зважаючи на їх похвальне нарікання, яке лунає подекуди на непостійність кафрських робітників, ці робітники все ж далеко

[1] Лосось—особливий вид риби.

краші, ніж невільники. Місцеве кам'яне вугілля, як ми вже зазначали, лежить зовсім відкрите по сторонах ріки у розрізах скель, і ним легко можна було б скористуватися для транспортування баржами. Доном Педро V було послано невелике судно, цілком схоже на „Ма-Роберта„, щоб ходити по Замбезі, і в Тетте були послані накази тримати для нього напоготові запас вугілля з шару, яким ми користувались для нашого судна. Цей наказ виконувався невільниками, і з одного звіту, поданого нам офіцером, який наглядав за цією легкою гірничою роботою, ми взнали, що тонна вугілля коштує один фунт стерлінгів або принаймні вдвоє дорожче, ніж при вільній праці в шахтових розробках Англії. Якби вони почали відправляти його до гирла ріки, він був би ще дорожчий, ніж вугілля, яке приставляється в Індію морем навколо миса Доброї Надії. Це показує, що головні витрати, які тут робляться, полягають в харчуванні, якого вимагають невільники. Винагороди, які призначають наглядачам робіт, були мізерні. При існуючій системі праці тонна вугілля з ям біля Тетте могла б відпускатися на Конгоне не нижче як за десять фунтів. Контраст ще разючіший, якщо згадати про значну глибину, з якої видобувається кам'яне вугілля в Англії. В 1864 р. ми бачили зазначене вище судно на стоянці в гавані в Мозамбіку; ним не скористувалися для тієї мети, для якої воно вислано, хоч було воно там майже три роки. Який галас пройшов би по Капській колонії, якби наш тамошній губернатор затримав для власної розваги судно, послане з Европи для розвитку колоніальної торгівлі.

Ми досягли Конгоне 4 січня 1861 р. Під час нашої відсутності були влаштовані флашток і митниця; поставлено там також хатину для чорного унтер-офіцера і трьох рядових. З ласкавого дозволу унтер-офіцера, який, як тільки натяг свої штани й сорочку, вийшов подивитись на нас, ми розмістились у митниці, яка являла, як і інші будівлі, малу чотирикутну хатину з покритих очеретом стовпів дерева мангле й без підлоги. Солдати скаржились на голод; у них не було чого їсти, крім невеликої кількості маніра, і вони робили пальмове вино, щоб заспокоїти свою спрагу. Чекаючи судна, ми на дозвіллі читали газети й періодичні видання, знайдені нами в чемодані, який чекав нашого прибуття в Тетте. Деякі з них були за минуле півріччя

Наші харчі кінчалися, і наприкінці місяця не лишалось нічого, крім невеликої кількості поганих сухарів та кількох лотів цукру. Кофе й чай були спожиті; але як тільки це сталось, наші матроси знайшли досить добрий сурогат у підсмаженій маніра. Свіжого м'яса ми мали доволі з наших огорож для антилоп на великому острові, який утворюється маленьким каналом між Конгоне і східним Луабо.

Великі стада водяних цапів (Aigocerus ellipsiprymnus) паслись там на багатих травою рівнинах. Коли вони хочуть попасти на свіже пасовище, вони чекають на березі, поки відплив досягне

найнижчої точки і потім пливуть дуже легко півмилі або навіть більше каналом. Цих тварин трудно бити, і іноді здається, що вони такі живучі, як кішки. Постріл у шию звичайно смертельний, але з двома або трьома енфільдівськими кулями в легенях або в інших частинах тіла вони часто тікають, ніби неранені. В легенях, очевидно, багато волокнистих перегородок, які проходять в їх речовині і утворюють скупчення маленьких відділів, з яких один можна пошкодити, не заподіявши шкоди іншим. Але хоч ми намагались знайти в цьому пояснення того, що рана в легені не вбиває водяних козлів, нам бракувало засобів і часу для старанного анатомічного дослідження. Один красивий самець повним ходом відбіг понад 200 ярдів після того, коли якобсівською гранатою була відбита у нього частина серця. Припускали, що якобсівські гранати зразу ж позбавляють життя тварин, але ми знайшли, що вони, лопаючись в якійсь близькій до шкіри кістці або навіть у самій шкірі, не відповідають нашим сподіванкам. Також і енфільдівська куля, хоч і вганяється з величезною швидкістю, все ж занадто мала для того, щоб могла негайно вмертвити. Великі чотирилотові круглі свинцеві кулі кращі, ніж усі інші, якщо добре націлені. Поблизу моря м'ясо водяного цапа завжди ніжне й смачне і нагадує нам яловичину; але у внутрішніх країнах м'ясо цього виду антилоп таке сухе і в'язке, що зрештою навіть наші чорні, хоч які вони невередливі, відмовлялись їсти його, і ми зовсім перестали стріляти антилоп. М'ясо овець з острова Галькі дуже ціниться і має прекрасний смак тому, як думають, що ці тварини п'ють тільки солону воду. Місцева рослинність звичайно покрита невеликим шаром дрібної солі, і вода здебільшого солона. Можливо й тут переважна якість м'яса залежить від солі. Тільки коли ми поїли його у внутрішніх країнах, ми зрозуміли, чому капітан Гарріс був такої поганої думки про нього.

Очеретяний цап (Redunca eleotragus) під час найбільшої спеки вдень лежить, заховавшись у високій траві і чекає, поки мисливець підійде близько, перш ніж схопитись і тривожно засвистіти. Краща обізнаність із звичками тварин могла б сприяти поділові їх на групи згідно з тим, як появляються вночі в природі—на горах, на рівнинах або в болотах. Куду, палага, чорний цап або куалата, кололо видні звичайно на горах і, коли переслідують їх, шукають на них безпеки. Кукама, кама, цесебе, гну[1], еланд, путі або нирець, кам'яний цап, жирафа, нуні, цепе й ouребі водяться завжди на рівнинах, тим часом як водяний цап, очеретяний цап, лехве, поку, наконг і чагарниковий цап живуть у болотистих місцях і для безпеки тікають у воду або болото.

Уранці і ввечері красиво поцяткований чагарниковий цап (Tragelaphus sylvatica) зважується, хоч і дуже недалеко, вихо-

[1] Гну—рід африканських антилоп, формою тіла нагадує коня, головою—бика.

дити з лісу мангле на пасовище. Коли він зляканий, його крик жаху являє гучне дзявкання, наслідування якого у більшої частини тубільних племен служить йому ім'ям—„мпабала", „мпсваре". Водяний цап любить відкриті рівнини і рідко лягає протягом дня. В ясні вітряні дні вся дичина дуже полохлива й обережна, і дуже трудно обдурити її, тим часом як у тиху душну погоду до неї можна легко підійти.

Під деревами мангле знаходять собі їжу й захисток кілька леопардів (Felis leopardus), яких португальці називають „тиграми", і стада зелених мавп, що мають назву „пузі". Гривастої кішки (Felis jubata) з маленькими круглими чорними плямами ми ніколи не бачили.

В цьому фокусі замираючої рослинності немає нічого страшнішого, ніж бездіяльність. Отже, коли не було потреби полювати, ми повичні були знаходити собі заняття і розвагу як тільки могли, оглядаючи гниючі болота. Якби ми були в бездіяльності, нас напевне напала б найгірша пропасниця, і наслідки мабуть були б згубні.

У численних каналах, які прорізують гаї дерев мангле, кишить багато химерних слизів (морських в'юнів). Коли слиза потурбують, він тікає рядом стрибків по поверхні води. Його можна розглядати як амфібію, бо він стільки ж живе не в воді, скільки в воді, і найбільш трудовий його час тоді, коли низько стоїть вода. Він з'являється тоді на піску або в грязі біля невеликих ставків, що лишаються після припливу. На своїх черевних плавцях слиз піднімається деякою мірою в стояче положення і своїми великими виступними очима пильно стежить за яскраво забарвленими комахами, якими живиться. Кажуть, якщо комаха опустилась від нього навіть більше як на два стрибки, слиз повільно просувається до неї, як кішка до до своєї здобичі або як стрибаючий павук, і як тільки наблизиться до цієї комахи дюймів на два або на три, вміє раптовим стрибком прибити нещасну жертву своєю нижньою щелепою. Крім того він дуже задирливий, і можна бачити досить тривалі бої між ним і його родичами. Один, тікаючи від якоїсь небезпеки, стрибнув у калюжу завбільшки з квадратний фут, яку другий, очевидно, вважав своєю через те, що раніше відкрив її; в одну мить власник з блискаючими люттю очима і піднятими вгору спинними плавцями кинувся на ворога. Виник лютий бій, ніяка буря в склянці води не може дорівнятися з бурею цього мініатюрного моря. Бійці то були в воді, то поза нею, бо бій кипів і на воді, і на суші. Вони сильно били, кусали один одного, поки, змучені, схопились пащами, як два бульдоги; перепочили і потім знову так само люто напали один на одного, як і раніше, поки бій закінчився швидкою втечею того, що вдерся.

Мулистий грунт під деревами мангле покритий раками-самітниками, які при всякій небезпеці швидко ховаються в свої нори. Коли вода стікає, міріади дуже малих раків виповзають

із своїх підземних жител і починають працювати ніби старанні бджоли. Гладенький пісок скоро на багато миль вкривається борознами в наслідок їх робіт. Вони б'ються задля насущного хліба: кулька вологого піску з'являється в роті маленького робітника і швидко вихоплюється клешнею; друга кулька іде за першою, і кулька по кульці ідуть так швидко, як тільки рак устигає відкласти набік попередню. Коли кульки нагромадяться, рак відходить на бік і робота триває. Перше враження від цього таке, ніби маленьке створіння проковтнуло багато піску і має намір позбутись його якнайшвидше. Звичка, яку воно має,— періодично тікати в свою нору, ніби за тим, щоб добути новий матеріал,—є ніби подтвердженням цієї думки; але розміри за кілька секунд утворених купок показують, що справа не в тому, і приводять до думки, що хоч цього і зовсім не видно на тій віддалі, на якій рак тримається від спостережника, але, можливо, він бере у свій рот пісок, щоб висмоктати всяку маленьку тварину, яка в ньому попадеться, і рештки викинути описаним способом. Іноді великі раки дають щось ніби концерт; з кожного підземного житла лунають химерні звуки, ніби вони наслідують співаків гаю і співають з великої радості. До цих великих, що видають звук, раків, певно, мають особливу пристрасть мускусні свині (Phacochoerus africanus); вони вночі викопують їх з мулистих боліт і ковтають. Дрібні рибки кишать у мілководді між Конгоне і країною Ніангалуле, і це улюблене місце рибальства для великої зграї пеліканів протягом того місяця, коли вони лишаються на березі. Птахи ці знищують величезну кількість риби; вони висиджують яйця в квітні на низинних островах, що лежать на Конгоне, як і на тих, що лежать на східному Луабо. Яйця, яких ми дістали великий запас, сильно тхнули рибою і, щоб зробити їх смачними, потрібна була підлива з анчоусів. На островах Луабо в певну пору з'являються черепахи, щоб класти яйця, в яких, замість шкаралупи, в'язка шкіра й приємний смак.

Саме дерево мангле варте дослідження, і д-р Кірк знайшов, що воно, як і інші дерева й рослини, завезені сюди з деякої віддалі і викинуті на ці береги, цікаве для вивчення. Один вид дерева мангле під час відпливу стоїть на своїх фантастичних коренях, які високо підносяться над грунтом, а під час припливу стовбур здається ніби посадженим на поверхні води. У другого виду плоскі, широкі, що в'ються, як гадюки, корені входять в мул своїм краєм і самому дереву дають в цій м'якій речовині тверду опору, на якій воно може стояти. Насіння одного виду трохи схоже формою на наконечники стріл; при опаданні воно власною своєю вагою вганяється в м'який грунт і таким чином розсаджується само собою. Плід іншого виду,— завбільшки майже з дитячу голову і, наскільки можна догадуватись, не дає ніякої користі ні людям, ні тваринам,—коли спадає, розбивається на куски. Деревнина дає добрий горючий матеріал і дуже цінна тим, що жарко горить у печі навіть зеле-

ною. Вона дає також і добрі крокви, які ціняться у португальців через їх прямизну і довжину.

Ми знайшли кількох тубільців, які товкли деревні стебла отруйної повзучої рослини (Dirca palustris), що зветься бузунгу, або отрута, і у великій кількості росте в болотах. Розтовкши значну кількість, вони складали стебла в пучки. Ріка вгору і вниз покрита кущами, і певним промивальним рухом отрута поширюється по воді. На багатьох рибах незабаром позначається її діяння: одні пливуть до берега і гинуть, інші бувають тільки приголомшені. У цієї рослини блідочервоні стручковидні квіти, гладеньке, загострене, блискуче листя й бура кора, покрита маленькими білими точечками. Вивчення її могло б бути корисним для берегових жителів, які з допомогою її могли б ловити рибу.

Кажуть, що ця отрута шкодить людям, якщо пити воду, але в звареній рибі не шкідлива. Бузунгу—огидливий для деяких комах, і ним намазуються паростки пальмового дерева, щоб не дати мурашкам забратися в пальмове вино, коли воно сочиться з верховіття пальмових дерев у маленькі глечики, підставлені для його збору.

Ми мали звичай ходити, коли сходить сонце, прямо з постелі купатися в солоній воді, поки на місці купання з'явився величезний крокодил. З того часу ми брали нашу ванну опівдні на віддаленому від гавані місці в морі. Це, кажуть, нездорово; але ми не виявили цього. Напевне, краще купатись не вранці, коли повітря холодніше, ніж вода, бо тоді при виході на холодніше повітря легко дістати озноб і пропасницю. В гирлі ріки багато є пили-риби. Роуе побачив одну, коли купався, схопив її за хвіст і викинув на берег. Пилка завдовжки від одного фута до 18 дюймів. Ми ніколи не чули, щоб хтось був поранений цією рибою; також ми не могли довідатись, чи їдять її жителі, хоч вона при свіжій воді заходить на сотні миль у ріку. Бегемоти тішаться вдень, збираючись у місцях прибою, і, очевидно, в жарті мають стільки ж втіхи, як і ми.

Під час нашого перебування на березі траплялись сильні шторми і гинуло багато маленьких морських птахів. Берег був засипаний їх трупами, а деяких знаходили за сотні ярдів в середині країни; багато з них були такі худі, що висихали не гниючи. Нас мучили міріади москітів, і було кілька випадків пропасниці. Люди, приведені нами з болотистих внутрішніх країн, терпіли тут від неї майже так само, як і ми.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

31 січня 1861 р. прибуло з Англії наше нове судно, „Піонер", і кинуло якір поза баром; але погода була бурхлива, і воно не наважилось увійти в нього до 4 лютого.

На цей час прибули два крейсери її величності, які привезли єпископа Макензі, а також оксфордську й кембріджську місію до племен Шіре й озера Ньянза. Місія складалася з шістьох англійців і чотирьох кольорових з миса Доброї Надії. Ми не знали, що нам робити з такою кількістю людей. Поважний єпископ, охоче готовий, без дальших зволікань розпочати свою справу, бажав, щоб „Піонер" доставив місію вгору по Шіре до селища Чібіза і там її залишив. Але проти цього були важливі заперечення. Через те, що португальський уряд відмовився відкрити Замбезі для суден інших націй і чиновники його дуже ретельно виконували систему, яка відтяганням робочої сили робила країну позбавленою значення як для іноземців, так і для них самих, „Піонер" дістав наказ дослідити Ровума. Він уже запізнився місяців на два, і дощова пора наполовину минула. Отже, якби подорожуюче товариство й було доставлене до селища Чібіза, то навіть місія повинна була б лишатися в нездоровій країні на початку найбільш нездорової пори року, без медичних супутників і без засобів досягти здорової височини або вернутись до моря. Ми боялись, щоб при недостачі лікарських засобів і вміння боротися з пропасницею не повторилась сумна доля, яка спіткала в Лініанті подібну ж незадовільну з медичного погляду місію. Добре, що ми зробили такі сильні заперечення, бо пілюлі від пропасниці, які єпископ купив на мисі Доброї Надії, як виявилось, були зроблені з посліду замість ліків. Єпископ нарешті погодився вирушити на військовому судні „Ліра" в Іоганна і там залишити співчленів місії у консула її величності, п. Сенлея, а сам думав супроводити нас на Ровума, щоб довідатись, чи не являє зручного місця для оселення країна навколо її верхніх вод, про які розповідали, що вони виходять з Ньянза.

25 лютого „Піонер" спустив якір у гирлі р. Ровума, яка, відмінно від більшої частини африканських рік, має чудову затоку і без бара. Ми запаслись дровами і чекали єпископа до 9 березня, коли він прибув на судні „Ліра". 11-го ми пішли далі вгору рікою і побачили, що під час нашої зупинки вона спала футів на чотири або на п'ять. Ландшафт на нижній частині Ровума кращий, ніж ландшафт на Замбезі, бо ми з моря могли бачити височини. За вісім миль від гирла ми залишили за собою дерева мангле і на обох берегах простяглось прекрасне пасмо лісистих гір. На цьому хребті гір росте у великій кількості і досягає значних розмірів дерево, схоже на африканське чорне ебенове дерево, але має тонші поздовжні волокна, ніж ебенове дерево. Людей видно було мало, а ті, які з'являлись, були арабського походження і мабуть перебували не дуже в доброму стані. Швидкість течії Ровума була тепер така ж сильна, як і в Замбезі, але маса води значно менша. На деяких бродах було так мало води, що наше судно, яке сиділо в воді на п'ять футів, не могло йти. Коли ми піднялись рікою на

тридцять миль, вода раптом за двадцять чотири години спала на вісім дюймів. Через те, що березнева повідь остання в цю пору року і, певно, вона закінчувалась, ми вважали за доцільне уникнути можливого річного загаяння тим, що без дальших зволікань повели судно до моря. Якби експедиція була одна тільки, ми пішли б угору човнами або пішки і зробили б що можна в дослідженні ріки й верхньої частини озера. Але хоч місія була приватною справою і не мала нашого державного призначення, проте, ми охоче бажали допомогти нашим землякам в їх благородному заході, бо наша мета була схожа, і таким чином замість того, щоб іти за нашим власним наміром, вирішили краще вернутись на Шіре, щоб побачити безпечне селище місіонерського товариства і потім дослідити озеро Ньянза, а також і Ровума, починаючи від озера Ньянза. В гирлі Ровума на борт „Піонера" забралась пропасниця, як ми припускали, через те, що ми стояли на якорі саме біля одного каналу, який виходив спід дерев мангле. Вона лишалась там доти, доки відокремили цілком приміщення машини від решти судна. Гниючий вугільний пил давав сильні випари і підтримував хворобу понад рік.

Звичка визначати на землі географічне положення робить легким керування пароплавом всього з трьома або чотирма парусами на морі; тут, якщо не набігти на берег, ніщо не наведе на хибну дорогу, а течія дає змогу уникнути всякої помилки.

Коли ми на поворотній дорозі пристали до Могілла, одного з Коморських островів, ми знайшли на ньому мішане плем'я з арабів, африканців і їх завойовників, тубільців з Мадагаскара. Вони—мусульмани, у них є мечеті й школи, в яких, на наше задоволення, ми бачили, що дівчаток навчають читати коран[1] так само, як і хлопчиків. Учитель говорив, що йому платять поштучно і він дістає десять доларів за кожну дитину, яку вчить читати. Здібних дітей вивчає він за шість місяців, але для нездібних потрібно з два роки. Звідси ми переправились на Іоганна, щоб забрати наших друзів, і, пробувши кілька днів на красивих Коморських островах, з єпископом Макензі і його товариством пішли на парусах у Замбезі по гирлу Конгоне. За сім днів досягли ми берега і піднялись по Замбезі до Шіре.

„Піонер", який будувався під майстерним головним наглядом адмірала сера Балдуіна Уолкера і покійного адмірала Вашінгтона, відданого і дуже цінного друга цієї експедиції, був справді чудовим судном і добре пристосованим для нашої справи з усякого погляду, крім глибокого сидіння в воді. Занурення в воду на п'ять футів—занадто велике, щоб плавати по верхній частині Шіре. Припускалось, що він буде занурюватись тільки на три фути; але вага, потрібна, щоб надати йому більшої сили і зробити придатним для океану, опускала його на два фути глибше

[1] Коран—священна книга магометан.

і була причиною багатьох великих і втомних зусиль при опусканні якорів і роботах на носовій частині, коли знімали його з мілини. Це майже нічого не значило б для нас, якби ми не втрачали дорогого часу, який могли б використати доцільніше і незрівнянно приємніше на знайомство з жителями, на дослідження нових країн і на здійснення іншої мети експедиції. Одного разу ми просиділи 14 днів на мілині з пухкого, наносного піску, тим часом як під нами води було всього на два, на три дюйми менше, ніж на скільки сиділо судно. Це загаяння сталося через те, що, коли витягали якорі, течія повернула судно широкою стороною проти потоку на мілину, яка, як тільки ми доторкнулись до неї, почала постійно наростати ззаду нас. Ми не хотіли залишити судно нижче селища Чібіза, щоб людям не довелось терпіти від болотного повітря (malaria) наокружної низини; важко також було нести вгору речі місії. Нас щодня відвідували юрби тубільців, які приносили нам життьових припасів багато більше, ніж ми спроможні були спожити. Коли ми тягли „Піонера" по мілких місцях, єпископ з Горасом Уеллером і п. Скудаморе завжди були готові допомагати нам і працювали так старанно на борті, як ніхто інший. Якби наше прекрасне маленьке судно сиділо в воді тільки на 3 фути, воно б у цю пору року могло дуже легко ходити вгору і вниз рікою; але в такому вигляді, як тоді, піднявшись уже через кілька невеликих обмілин, ми не могли знову спуститися на ньому до грудневого припливу. Воно могло йти вгору по обмілині, але не могло спускатися по ній, бо ззаду судна зразу ж утворювалась купа піску, і течією підмивало пісок під його боки.

З того часу, коли ми вдруге з'явились між племенами по Шіре Чарльз Лівінгстон скерував свої сили на те, щоб заохотити мешканців обробляти бавовну для вивозу. „Ма-Роберт" був з такою течією, що поки він був у нас, нам нічого не можна було більше зробити, як тільки купити невелику кількість очищеної бавовни й виготовленої тубільцями пряжі, щоб дати її на випробовування нашим друзям в Манчестері, і вселити тубільцям певність, що наші земляки можуть скупити стільки, скільки буде виготовлено. Багато з того, що ми купили, було зовсім зіпсоване через течу в судні; але відіслані додому проби визнані були „саме за той вид бавовни, який найбільше використовується в Ланкашірі", а пряжа або, швидше, подібність пряжі, фунт якої ми купували майже за англійський пенс, здивувала тамошніх практичних фабрикантів.

Тепер, коли ми влаштувались краще, Чарльз Лівінгстон продовжував ту саму систему спроб обернути в капітал промислові сили тубільців і з дуже успішним результатом. Бавовну скуповували, очищали машиною і хоч ми, через глибоке сидіння „Піонера" в воді, були обмежені площею в неповні сім миль, однак за 3 місяці зібрали 300 фунтів чистої бавовни, якої фунт не коштував нам і одного англійського пенса. Проти тисяч

тюків, які йдуть з інших країн, це, звичайно, було небагато, а все ж досить, щоб довести, що бавовну чудової якості можна обробляти виключно самою працею тубільців і якби не було торгу невільниками, який незабаром поглине весь цей народ, дуже ймовірно, за небагато років вільна праця могла б перетворитися в капітал на всесвітніх ринках.

Ніколи не малося на увазі, щоб урядова експедиція зайнялась звичайним збиранням бавовни або торговими спекуляціями. Ми знайшли, що країна Африки, в якій ми працювали, дуже придатна для кращих різновидностей бавовникових рослин; що туди введені вже два види чудового бавовника, які дуже поширені тубільцями. Клімат і грунт такі придатні для обробки цієї рослини, що немає підстав побоюватись знищення урожаю холодами, і з усього того, про що ми могли дізнатися на спробі, вільна праця тут так само вигідна, як в усякій іншій країні світу. Але відбивається сильна недостача тих благ, які, безперечно, розлила Англія на західному березі. Тут немає тих тубільців християн, яких налічуються тисячі в Сіера-Леоне і по інших місцях і які, не зважаючи на всі їх вади, все таки надійні торговельні агенти у своїх земляків. Старанно дослідивши й порівнявши обидва береги і взявши на увагу, що, можливо, більша частина з тих, на кого звернута була англійська благодійність, були найнижчі з нижчих—звільнені американські невільники; належно зваживши також і думку торгівців, які в сильних виразах висловлювали свої почуття, ображені тим, що їм заважають торгувати людьми, наче худобою, ми повинні сказати, що поведінка Англії на західному березі вже кілька років заслуговує здивування всесвіту. В очах нащадків її благородність буде велична. Тут, на східному березі,—одверта протилежність. Не можна знайти ні одного надійного агента, ніякого виховання не дається і ніколи не можна послати на деяке віддалення невільників як агентів, хіба тільки дозволивши їм грабіжництво і розбій. Ми покладали надію на місію, яка була тепер з нами, ми вбачали в ній зорю кращої—і для португальців і для тубільців—системи, ніж та, що була в минулому загибіллю для всякого прогресу.

Не зважаючи на різні несприятливі обставини, експедиція до цього часу цілком щасливо прагнула до своєї мети. Ми відкрили, як буде видно згодом, поле для розведення бавовни в 400 миль завдовжки, бо воно обіймало Шіре і озеро Ньянза. Скрізь, куди ми доходили, ми користувались довір'ям народу, і, якби місія університетів мала тільки помірний успіх, то в країні далеко більшій, ніж бавовняні поля південних штатів Америки, почалась би зовсім нова ера, бо все, раніше відоме нам про любов тубільців до торгівлі, цілком потверджувалось.

Проте, ми досягли, як буде видно згодом, поворотного пункту нашого щасливого шляху і незабаром стикнулися з португальською торгівлею невільниками. Коли хтонебудь гадає про

невигоди, що їх будьяка країна переносить в наслідок законів, які тільки сковують торгівлю і вільні комерційні стосунки, то він швидко зрозуміє, яка згубна для всякого добробуту система, що не тільки живить убивчу війну, але робить небезпечним обробляння землі навіть мирного часу.

Дійшовши, нарешті, до селища Чібіза, ми почули, що в країні манганджа йде війна і дуже поширюється торгівля невільниками. Тількищо прийшла депутація від одного володаря з гори Зомба до Чібіза, який жив у далекому селищі, благати його, щоб він прийшов сам або прислав ліки для вигнання ваіао, ваіау або аджава, хижацька зграя яких спустошила країну. За кілька днів перед тим, як ми піднялися на судні, через річку переправилась на шляху до Тетте велика юрба тількищо взятих в неволю манганджа. Намісник Чібіза був привітний і зараз же дав нам дозвіл найняти стільки людей для перенесення на горби речей єпіскопа, скільки їх погодиться йти з нами. Отже, ми 15 липня з достатнім числом людей вирушили на височину, щоб показати єпіскопові країну, своїм високим і прохолодним положенням дуже придатну для будування місіонерства. Перший наш денний перехід був довгий і втомний. Ми пройшли кілька вбогих сіл, і в них не знайшлося життьових припасів для наших людей; ось чому ми мусіли йти аж до 4 години після півдня, коли ми нарешті дісталися до невеликого селища Чіпінду. Мешканці його скаржилися на голод і говорили, що у них немає ні припасів на продаж, ні хатин для нашої ночівлі; але, коли ми надумаємось пройти ще трохи далі, то прийдемо в селище, де зможемо сито поїсти. Проте ми зайшли досить далеко і вирішили лишитися там, де були. До заходу сонця нам принесли стільки припасів, скільки нам треба було купити і через те, що загрожував дощ, подбали про хатини для всіх мандрівників.

На другий день перед півднем ми зупинилися в селищі нашого старого друга Мбаме, щоб взяти нових носіїв, бо люди Чібіза, які ще ніколи не наймалися і не навчились довіряти нам, не хотіли йти далі. Коли ми трохи відпочили, Мбаме сказав нам, що зараз через його селище пройде юрба невільників на шляху до Тетте. „Чи не спробувати нам?“ питали ми один одного. Ми згадали, що все наше цінне приватне майно було в Тетте, що воно, коли ми звільнимо невільників, могло бути знищене за це разом з деякою урядовою власністю; але ми згадували також, що ця система полювання на невільників переслідувала нас там, куди вона раніше не наважувалась пройти; що ці люди, посилаючись на те, ніби вони „наші діти“, підбурювали одне плем'я на інше, щоб самим зробити запас невільників, а це неминуче мало знищити всі наші зусилля, на які ми мали дозвіл португальського уряду,—і тому ми вирішили наважитися на все, і, де можна, покласти край торгівлі невільниками, яка тепер ішла по п'ятах за нашими відкриттями. Через

кілька хвилин після того, як Мбаме розмовляв з нами, юрба невільників—довга низка скованих чоловіків, жінок і дітей—пройшла навколо горбів до долини, в якій лежало селище. Чорні погоничі, озброєні мушкетонами і прикрашені різними оздобами, весело йшли на чолі, в середині і в кінці низки. Деякі з них награвали веселі п'єски на довгих олов'яних ріжках. Очевидно, вони почували, що зробили дуже благородний вчинок і можуть виступати гордо, з переможними обличчями. Але, помітивши англійців, ці парубки в ту ж хвилину, як скажені, побігли до лісу, навіть так швидко, що ми бачили тільки їх червоні шапки і підошви. Лишився тільки начальник загону, і, через те, що він був спереду, один з макололо міцно схопив його за руку. Виявилося, що це—добре відомий невільник колишнього коменданта в Тетте, і, поки ми там жили, був нашим власним слугою. Коли ми запитали його, де він дістав цих полонених, він відповів, що купив їх; але коли ми самі дізнавалися у людей, вони всі, крім чотирьох, сказали, що їх взято на війні. Поки ми опитували невільників, втік і він. Полонені впали на коліна і, висловлюючи подяку, за своїм звичаєм били з усіх сил у долоні. Отже, вони цілком були залишені в наших руках, і незабаром швидко заходили ножі, звільнюючи жінок і дітей. Важче було звільнити чоловіків, бо у кожного шия була в розвилці міцної палки шести-семи футів довжиною, яка трималася залізною полосою, що лежала впоперек горла, заклепана з обох кінців. Пилою, на щастя, знайденою у єпископовому вантажі, чоловіків одного по одному звільнили. Коли жінкам ми сказали, що вони повинні взяти борошно, яке вони несли, і приготувати сніданок собі і дітям, вони, здавалося, вважали цю новину занадто доброю для того, щоб справді так могло бути. Але коли їх трохи обласкали, вони бадьоро розклали великий вогонь, в якому їх глечики повинні були кипіти на невільницьких дубинах і колодках їх старих знайомих протягом багатьох сумних ночей і багатьох томливих днів. Деяким з дітей було всього по 5 років, а іншим—ще менше. Один маленький хлопчик по-дитячому наївно говорив нашим людям: „Інші нас зв'язали і лишили голодними, ви—розрізали вірьовку і кличете нас їсти; що ви за люди? Звідки ви з'явились?" Двох жінок, за день до того, пристрелили за те, що вони намагалися розв'язати ремені. Це для того, як сказано було іншим, щоб перешкодити їх спробі втекти. Одна жінка розбила череп своїй дитині, бо не могла нести і ношу і дитину. Якогось чоловіка забито сокирою, бо він падав від втоми. Користолюбність з більшою охотою встановлює нагляд за всім, ніж вдається до вбивства; але при цій торгівлі ми незмінно знаходили, що користолюбність перемагається презирством до людського життя і кровожадністю.

Єпископа при цій сцені не було: він пішов купатися в невеличкій річці нижче селища; але, повернувшись, він якнайжвавіше ухвалив зроблене. Спочатку він ще роздумував, але тепер

почував, що коли б був тут, то приєднався б до нас у цьому доброму ділі. Коли у чесної людини справа йде про те, чи слід рятувати свого брата по людству, чи ні, логіці немає місця. Вісімдесят чотири людини, переважно жінки і діти, були звільнені, і коли їм сказали, що вони вільні і можуть іти куди їм захочеться, або лишатися з нами,—всі обрали друге. Єпископ розсудливо приєднав їх до своєї місії, щоб вони виховалися як члени християнської родини. Так зникли великі труднощі при початку місіонерства. Звичайно потрібні роки перед тим, як тубільці стануть такі довірливі, що їх, чи молодих, чи старих, можна спонукати підкоритися керівництву чужих людей, які заявляють, що вони будуть керуватися намірами, протилежними світовій мудрості, і привчати до звичок, чужих і невідомих їм і їх батькам.

На другий ранок ми пішли разом з нашими звільненими далі до селища Соче, при чому чоловіки радо несли єпископові речі. Раз ми вже почали, не було рації робити діло наполовину; отже, в одному селі ми по дорозі звільнили ще вісім невільників. Але юрба торгівців майже з сотнею невільників втекла з селища Соче, почувши про наш вчинок. Д-р Кірк і четверо макололо дуже енергійно переслідували їх, але вони щасливо втекли в Тетте. В селищі Монгазі звільнено ще шість полонених і двох торгівців невільниками протримано цілу ніч в полоні, щоб вони не змогли повідомити велику юрбу, яка була перед нами. З власної волі вони сповістили нас, що за найближчою юрбою наглядають служителі губернатора; вони навіть пропонували нам привести нас до власних агентів його вельможності, але ми не хотіли взяти їх за провідників. Двоє з чорних людей єпископа з миса Доброї Надії, які колись самі попробували неволі, були тепер дуже щирими емансипаторами і з власного бажання взяли на себе стерегти полонених торгівців цілу ніч. Наші герої так клопоталися, щоб держати їх під певним наглядом, що, замість того, щоб вартувати позмінно, вартували разом до четвертої години ранку, коли сон помалу подолав їх обох; полонені скористалися випадком і втекли. Один з сторожів, помітивши це, кинувся з хатини і закричав: „пішли, полонених немає, і мою рушницю і жінок захопили! Вогню! Всі вогню!“ Рушниці, проте, і жінки лишились; торгівці невільниками занадто раділи, що могли самі втекти. На наступний день в іншому селищі ми звільнили ще 50 невільників; вся юрба була зовсім гола, але лишалося ще досить вибійки, щоб одягнути їх і, напевно, краще, ніж вони колинебудь перед цим одягались. Начальник цієї партії, відомий нам як агент одного з перших купців в Тетте, сказав, що на всі їх дії у них був дозвіл губернатора. Ми цілком були переконані в цьому і без його слів. Там зовсім не можна зробити чогонебудь без відома й дозволу губернатора.

Частина височини, яку бажав оглянути єпископ перед вибором місця для селища, належала Чівава або Чібаба, наймужні-

шому і найвеликодушнішому з володарів Манганджа, яких тільки ми зустрічали під час першої нашої подорожі. Дійшовши до селища Нзамбо на горі Чірадзуру, ми почули, що Чібаба вмер і замість нього володарем став Чігунда. Чігунда просив єпископа,—очевидно, з власної ініціативи, хоч, можливо, почувши, що той має намір оселитися денебудь в країні,—прийти і розміститися на житло у нього в Магомеро, при чому додав, що там вистачить місця для них обох. Ця щира і вільна пропозиція справила значне враження на єпископа і очевидно розв'язала питання. Якби він міг чекати, що запаси його приставлятимуться річкою вгору за течією, він обрав би місце ближче до Шіре; але португальці, що претендували на Шіре, хоч вони ніколи не бували навіть в її вусті, закрили її так само, як і Замбезі.

Ми мали сподіванки на Ровума, як на вільний шлях до озера Ньянза і до великих внутрішніх країн. Пароплав для озера було вже замовлено, і єпископ, помітивши вигідну рису височини, яка без кінця йшла далеко на північ, бажав краще бути ближче до озера і Ровума, ніж до Шіре. Він вирішив поселитися в Магомеро, а тому ми вважали бажаним, щоб стати на перешкоді знищенню жителів у країні, завітати до володаря аджава і переконати його, щоб він припинив свої наскоки по невільників і крадіжку людей і скерував сили свого народу на мирну працю.

Вранці двадцять другого нас повідомили, що аджава були близько і спалили селище в кількох милях від нас. Ми лишили звільнених невільників і пішли шукати зустрічі з цим лихом країни. По дорозі ми зустріли юрби манганджа, що втікали від жорстокої війни. Ці бідні, вигнані полюванням на невільників втікачі, як звичайно, мусіли кинути свої припаси, крім невеликої кількості, яку вони могли забрати на головах. Ми проходили одне маісове або бобове поле по одному; вони стояли достиглі для жнив, але власників не було. Селища були всі залишені; одне, в якому два роки перед тим ми снідали і бачили, як багато чоловіків мирно ткали вибійку, і яке ми між собою назвали „красою горбів", було спалене; зернові запаси накладено на вози й розсипано по всій рівнині і по всіх шляхах; ні переможці, ні переможені не могли вивезти їх. Приблизно о другій годині ми побачили дим пожежі над селищами і почули переможні крики, змішані з зойканням жінок манганджа, що оплакували своїх убитих. Тоді єпископ закликав нас до щирої молитви, а, підвівшись з колін, ми побачили довгу шерегу воїнів аджава, що йшли з своїми полоненими по горбу. Перші з переможців тількищо повернулись до свого селища, що лежало нижче, і ми чули, як жінки вітали їх криками: „ліллілоо". Побачивши нас, старшина аджава зійшов з шляху і став на мурашину купу, щоб краще нас розглянути. Ми кричали, що прийшли поговорити з ними, але деякі манганджа, які йшли за нами,

загорлали: „Наш Чібіза прийшов!". Чібіза був відомий як великий чарівник і полководець. Аджава побігли звідти з зойканням і криками: „нкондо! нкондо!" (війна! війна!). Ми чули слова мангандж а, але в ту хвилину не уявляли, щоб вони могли знищити всі наші запевнення про мир. Полонені кинули свою ношу на шляху і побігли на горби. З селища дуже спішно вийшла велика юрба озброєних і через кілька секунд вони всі були навколо нас, хоч здебільшого сховавшись за камені і в високій траві. Даремно ми запевняли, що прийшли не воювати, а поговорити з ними. Вони не хотіли слухати, і мали для того, як ми потім здогадалися, достатню підставу в крику: „наш Чібіза!". Горді тим, що тількищо перемогли три селища, і цілком певні в легкості перемоги над невеликою купкою людей, вони почали пускати свої отруєні стріли з великою силою на сто ярдів і поранили в руку одного з наших супутників. Те, що ми повільно відходили на висоту, яка піднімалася від селища, примусило їх тількище більше намагатися перешкодити нам піти. Переконані, що цей відступ свідчить про страх, вони кинулися на нас з кровожадною шаленістю. Деякі, почварно танцюючи, наблизилися ярдів на п'ятдесят; одні, цілком оточуючи нас під захистом густо розкиданих каменів і довгої трави, намагалися відрізати нам відступ, а інші відходили геть із своїми жінками і великою юрбою невільників. Четверо були озброєні мушкетонами, і ми були змушені для самозахисту відповісти на їх вогонь і прогнати їх. Побачивши ряд рушниць, вони дуже швидко відстали і почали втікати; але деякі прокричали нам з горбів втішну звістку, що будуть переслідувати нас і переб'ють, коли ми заснемо. До нас перебігло тільки двоє полонених, але напевно під час замішання розбіглася більша частина захоплених в цей день. Після голодного, втомного і дуже неприємного дня ми повернулися до селища, залишеного нами вранці.

Хоч ми не могли дорікати собі за нашу поведінку, проте, ми почували себе схвильованими подією. Це був перший випадок нападу тубільців на нас або нашої сутички з ними. Хоч ми весь час усвідомлювали, що, можливо, будемо змушені до самозахисту, але в цьому випадку були менше підготовлені, ніж звичайно. Ми тут зовсім не чекали дичини, а тому у людей було тільки по одному заряду, у начальника їх не було револьвера, а рушницю, з якої звичайно стріляв, він лишив на судні, щоб оберегти її від вогкості в цю пору року. Якби ми краще знали, як впливає невільництво і вбивство на характер цих кровожадних хижаків, то перед тим, як іти до них, ми постаралися б послати вісників і подарунки.

На другий день прийшов до нас старий володар Чінсунсе. Він переконував єпископа йти з ним і поселитися у нього. „Чігунда", говорив він, „тільки дитина, а єпископові швидше слід жити у батька, ніж у дитини". Але мета старого—мати в місії

захист проти аджава—була така очевидна, що його пропозицію відхилено. Просячи нас прогнати хижаків, щоб йому можна було жити в мирі, він вжив хитрощів, примусивши чимало своїх людей захекавшись вбігти в селище з звісткою, ніби аджава недалеко від нас. Коли ж його переконали, що ми ніколи не воюємо, хіба тільки, коли на нас нападуть, як сталося день тому, і що ми прийшли до них допомогти справі миру—навчити їх поклонятися найвищій істоті, припинити продаж своїх дітей і торгувати між собою іншими речами, а не самими собою, він підвівся і уривисто відповів: „Так я вже мертвий!"

Бачачи, що зграї людокрадів забирають в неволю народ, який довірився йому, єпископ відчув жалість, яку відчувала б більшість англійців, і запропонував зараз же вирушати для звільнення полонених манганджа й вигнати з країни хижаків—аджава. На цю пропозицію всі відповіли з найжвавішим співчуттям, крім мене; я заперечував на тій підставі, що для єпископа краще буде вичекати й подивитися, як вплине урок, тільки-що даний мисливцям, на невільників. Очевидно, аджава підмовили португальські агенти з Тетте, а між манганджа немає ніякої єдності, на яку можна було б вплинути. Могло статися, що аджава дадуть переконати себе на щось краще, хоч це й не дуже ймовірно, бо вони давно вже звикли приставляти невільників на квілліманський ринок. Але манганджа окремими селищами легко міг перемогти всякий ворог; за звичками старої ворожнечі вони з радістю дивилися, коли траплялось нещастя з їх найближчими сусідами. Я радив їм об'єднатися проти спільного ворога їх країни і одверто додав, що ми, англійці, зовсім не будемо втручатися в їх суперечки. Коли єпископ запитав мене, чи буде він зобов'язаний задовольнити прохання манганджа, коли вони знову попросять допомоги проти аджава,—я відповів: „Ні, вони надокучатимуть вам своєю настирливістю, але ви не втручайтеся в сварки тубільців". Ми досить докладно розповіли про події на горбах за кілька днів нашого об'єднання з місією університетів, бо через те, що згадана порада була облишена, вину поклали на мене, наче місіонери не підлягали персональній відповідальності за свою пізнішу діяльність. Чесний єпископ Макензі, безперечно, був дуже правдивий, щоб не визнати цього. Участь членів експедиції на Замбезі в діяльності єпископської місії тепер закінчилася, бо ми повернулися до судна і готувалися до нашої подорожі на озеро Ньянза. До цього часу ми, в разі потреби, з радістю беремо на себе всю відповідальність. Якщо далі єпископ зробив помилку при відомих сутичках з торгівцями невільниками,—за це він мав голос всіх, хто при ньому був. Отже, ті, хто найкраще знає особливі обставини і повний любові напрям цієї добросердної людини, найменше можуть докоряти їй. Ми залишили наших друзів у місіонерстві в такому стані і при таких обставинах:

Покищо єпископ вирішив розмістити своє місіонерство на неве-

ликому мисі, утворюваному закрутами маленької світлої річки Магомеро, такої холодної, що тіло зовсім клякнуло під час купання в ній липневим ранком. Вибране місце було приємне для очей і цілком оточене струнками тінистими деревами. Вважалось, що воно буде резиденцією, поки єпископ набуде точних відомостей про наокружну країну й політичні стосунки народа і обере здорове і зручне місце для постійного центру християнської цивілізації. Все збуджувало чудові надії. Погода була прекрасна: вона скидалася на найприємнішу частину англійського літа; припаси добувалися дуже дешево і в великій кількості. Єпископ особливо гаряче почав вивчати мову, п. Уеллер став будувати, а п. Скудаморе імпровізував щось подібне до маленької школи для дітей,—найкращий з усіх засобів для вивчання мови, яка не має письма.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

6 серпня 1861 р., через кілька днів після повернення з Магомеро я і д-р Кірк, разом з Чарльзом Лівінгстоном, вирушили на озеро Ньянза в легкому чотиривесловому човні з одним білим матросом і двадцятьма чоловіками почту. По дорозі ми наймали людей нести човен на сорок миль вздовж Мурчізонівських водопадів за аршин вибійки на день. Така плата вважалася високою, а тому людей, охочих пропонувати свої послуги, з'явилося вдвоє більше, ніж було треба. Найважче було обмежити їх число. Цілі юрби йшли за нами, і коли ми вранці не записували імен найманих носіїв, то ввечері заявляли претензії й ті, хто допомагав подорожі тільки останні десять хвилин. Чоловіки з одного селища несли човен до найближчого селища, і вся наша справа обмежувалася тим, щоб сказати старшині нового села, що ранком ми візьмемо свіжих людей. Він бачив нашу розплату з попередньою партією, і його люди були готові на певний час, так що ми не витрачали й хвилини на чекання носіїв. Коли транспорт ставав важкий, вони часто голосно шуміли, але базікання і крики не захоплювали у них дихання. Країна була горбиста, земля небагата, але вкрита травою і рідким лісом. Щоб очистити шлях нашим радісним супутникам, які були досить добрі, щоб вважати човен ознакою мирних намірів, принаймні, щодо них, було звалено кілька маленьких дерев. Переходили кілька незначних потоків, з яких найбільші були Мукуру-Мадсе і Лезунгве. Мешканці по обох берегах тепер були привітні й услужливі. Те, що в нас був свій човен, отже, була можливість переправлятися не залежачи від їх човнів, породило в них ввічливість, непомітну при попередньому нашому відвідуванні.

Часто між сусідніми селищами буває дивна протилежність. Одне—в стані щастя й добробуту; в ньому добрі хати, багата їжа і тубільні тканини; населення його прямодушне, довірливе і охоче

продає припаси; а в найближчому від нього селі мешканці мають погані хатини, самі вони неприязні, недовірливі, погано годуються, бідно одягаються і нічого не мають на продаж, хоч навколо країна така ж плодюча, як і в їх заможних сусідів. Ми здебільшого держалися ріки, щоб користуватися спокійними місцями для ходу на вітрилах; але далі в середину країни лежить відносно рівна місцевість, по якій можна було б провести добрий шлях. Деякі з п'яти головних водопадів дуже великі, бо ріка протягом 40 миль падає на 120 футів. Проминувши останній водопад, ми спустили наш човен на широкі й глибокі води верхньої Шіре і по суті були на озері, бо слабка течія вказує на невелику тільки різницю рівнів. Русло широке й глибоке, але течія спочатку досить звивиста і робить довгий загин на схід, до місця в 5 або 6 милях біля підніжжя Зомба. Тубільці вважають Верхню Шіре продовженням озера; про воду, яку ми називали рікою і яка наближається до озера Шірва, трохи на північ від гір, вони говорили, що бегемоти, „які люблять тинятися по ночах", з одного озера переходять в друге. Там країна плоска, і треба тільки трохи пройти по суші. Течія тут рідко буває швидше одного вузла на годину, а на Нижній Шіре доходить швидкість до $1^1/_2$ і 2 вузлів. Наш загін макололо, який супроводжував нас вздовж правого берега, пройшов повз тисяч втікачів з манганджа, які незадовго вигнані аджава з своїх селищ на протилежних горбах, тепер живуть на цьому боці у тимчасових хатинах.

Ґрунт був сухий, жорсткий і вкритий деревами мопане; але деякі манганджа скопували землю і засівали невелику кількість зернин, захоплених з собою. На тих манганджа, припаси яких забрали або спалили аджава з участю португальських торгівців невільниками, вже помічався вплив голоду. Оратор, або перший міністр одного володаря на ім'я Калонджере, горбатий карлик, добрий балакун, сильно намагався довести нас до того, щоб ми переправилися і прогнали аджава; але він не міг заперечити, що сам же Калонджере продажем людей принадив до себе в країну цих мисливців на невільників. Це—вже другий горбатий карлик, якого ми бачили на такій важливій посаді; перший був міністром одного володаря батонга на Замбезі.

Ідучи далі на вітрилах, ми потурбували багато білогрудих корморанів; ми бачили, як ці птахи ловили рибу між водопадами. Разом з численними іншими дикими птахами вони знаходили тут притулок вночі в тихому потокові води, а вдень сиділи сонні на деревах і в очереті. В річці видно було багато бегемотів, і один з них витягнув свою широку пащу так близько до спини д-ра Кірка, наче хотів проковтнути всю задню частину човна; тварина була так недалеко, що, роззявляючи рот, нахлюпала води на лави в човні, але не завдала йому шкоди. Уникаючи великої хижацької зграї аджава, що була на лівому березі Шіре, ми ввесь час держалися правого берега або західного боку, разом з нашим загоном, що йшов вздовж невеликого озера Памаломбе.

Це невелике озеро має від десяти до дванадцяти миль завдовжки і від п'яти до шести завширшки. Воно майже звідусіль оточене широким поясом папірусу, такого густого, що ми ледве могли знайти відкритий підступ до берега. Рослини вишиною десять-дванадцять футів ростуть так близько одна до одної, що повітря не може вільно проходити між ними, а через це розвивається так багато водень-сульфіду, що низ човна почорнів за одну ніч. Міріади москітів, як напевно вони завжди роблять, сповіщали про болотне повітря (malaria).

Ми поспішили швидше від цих нездорових місць, вважаючи уважність москітів натяком, що ми повинні пошукати приємніших квартир на здорових берегах озера Ньянза. Ввійшовши в нього на вітрилах 2 вересня, ми відчули себе освіженими більшою прохолодою повітря від цієї великої маси води. Перше питання, яке цікавило нас, була глибина. Вона позначалася кольором води, яка в поясі від чверті до половини милі вздовж берега яскраво зелена, а далі, в головній масі Ньянза, вражає темносинім або індиговим забарвленням Індійського океану. У верхній Шіре ми знайшли глибину від дев'яти до п'ятнадцяти футів, але коли ми проходили по західній частині озери майже в милі від берега, глибина була від дев'яти до п'ятнадцяти сажнів; потім, коли ми обходили великий мис, названий нами мисом Меклера, на честь нашого доброго друга, королівського астронома на мисі Доброї Надії, наш лот з мотузкою в тридцять п'ять сажнів зовсім не діставав дна. Ми поїхали вздовж західного берега, що складався з ряду бухт, і знайшли, що там, де дно недалеко від берега і на милю навколо було піщане, глибина коливалася від шести до чотирнадцяти сажнів. В одній скелястій бухті, приблизно під 11° 40′ широти, ми знайшли дно на 100 сажнів, хоч поза цією бухтою дна не знайшли з мотузкою в 116 сажнів; але це закидування лота було незадовільне, бо мотузка під час витягування обірвалася. За нашими теперішніми відомостями судно могло б триматися на якорі тільки біля берегів.

Озирнувшись на південний кінець озера Ньянза, ми знайшли, що рукав його, з якого витікає Шіре, завдовжки приблизно 30 миль і завширшки від 10 до 12 миль. Коли ж ми об'їхали Меклер і подивилися на південний схід, ми побачили другий рукав, що тягнеться миль на 18 на південь, завширшки від 6 до 12 миль. Ці рукави надають південному кінцеві вигляду вилки і, покликавши на допомогу трохи фантазії, можна порівняти його з „чоботом" Італії. Найвужча частина, від 18 до 20 миль,—біля кісточки. Від цього місця озеро на північ ширшає і в верхній третині або чверті має ширину від 50 до 60 миль. Довжина його досягає понад 200 миль. Воно має напрям майже зовсім прямо від півночі на південь. Більшого вигину на захід, відміченого на всіх попередніх картах, не можна було відкрити ні компасом, ні хронометром, хоч у нас був дуже добрий годинник. Пора року була надто несприятлива. „Дим" наповнював повітря

безпросвітним туманом, а рівноденні бурі робили для нас неможливою переправу на східний берег. Помічавши тінь від сонця, що сходило зза гір на сході, ми в різних широтах робили ескізи і виміри цих гір, що давали нам змогу визначити приблизні розміри ширини озера. Ці розміри збігалися з часом, який тубільці виграчають на перехід озера вбрід в різних місцях, наприклад, коло Ценга і Моламба. Майже коло початку верхньої третини можна перейти озеро, користуючись островом Чізумара,— ця назва тубільною мовою означає „закінчення"; але на це витрачається ще кілька днів.

Здається, наче озеро звідусіль оточене горами, але згодом з'ясувалося, що ці красиві, вкриті деревами верхівки на заході були тільки краями великих височин. Як в усіх вузьких, оточених горами озерах, на Ньянза бувають раптові і жахливі шторми. Ми були на ньому в вересні і жовтні, можливо в найбурхливішу пору року, і шторм не раз нас захоплював. Іноді, ми при тихому вітрі приємно йшли на парусах по блакитній воді, як раптом і без попереджень розлягалися звуки шторму, що вирував на своєму шляху з юрбами жахливих хвиль. Раз вранці ми були захоплені клокотанням озера навколо нас і, не маючи змоги ні йти вперед, ні повернутися, кинули якір у милі від берега, на семи сажнях глибини. Шалений прибій розтрощив би на тріски наш неміцний човен, коли б ми надумались пристати до берега. Хвилі, яких ми найбільше боялися, котилися трійками, обертаючи свої гребені на піну, що линула ззаду їх. За кожним потрійним зарядом йшла коротка пауза. Коли б яканебудь з цих сивогривих хвиль вдарила в наш маленький човен, ніщо не могло б врятувати нас, бо вони йшли з непереможною силою; до озера, до берега, в усіх напрямах від нас вони розбивалися на піну, але ми визволилися. Шість тяжких годин боролися ми з цими жахливими тріо, кожне з яких могло нести в своїй сивій голові кінець нашій експедиції. Низька, темна, самітна хмара дивної форми повільно сходила з гір і довго висіла прямо над нашими головами. Зграя дрімлюг (Cometornis vexillarius,) які ніколи не з'являються вдень, під час бурі носилася над нами, як зловісники. Наші чорні супутники захворіли на морську хворобу і не могли не спати або держати передню частину човна носом на озеро. Тубільці і наш загін, що йшов берегом, стояли на високих скелях, дивилися на нас, і коли хвилі, здавалося, поглинали наш човен, скрикували: „вони загинули! вони всі мертві!" Коли, нарешті, буря скінчилась, і ми цілі вийшли на берег, вони щиро вітали нас, наче після довгої відсутності. З цього часу ми безперечно покладалися на думку нашого моряка Джона Нейля, що вмів плавати на човні біля бурхливого берега, бо був рибалкою на берегах Ірландії. За його порадою ми часто цілий день сиділи на березі озера і чекали, поки втишиться хвилювання. Він ще ніколи не бачив таких хвиль. Кожну ніч ми мусіли витягувати човен на берег, щоб він не потонув, зірваний з якоря. Отже, якби ми не

думали, що шторми властиві цій порі року, ми назвали б Ньянза „озером бур".

З заходу озеро Ньянза не має великих приток води. П'ять рік, помічених нами під час подорожі, очевидно, в цей час приносили не так багато води, як забирала Шіре. Вони були 15—30 ярдів завширшки, і деякі з них занадто глибокі для переходу вбрід; але випаровування повинно бути дуже значне. Якщо ці ріки разом з іншими, майже такої самої величини, що припливають з гір на сході і півночі, наповнюються дощами, то можна обмежитися ними, щоб пояснити підвищення води в озері без якоїнебудь великої ріки. Тубільці, які живуть коло північного кінця, запевняли, що там немає ніякої великої ріки, хоч це здавалося б майже необхідним для того, щоб пояснити постійну течію Шіре. Виразні білі позначки на скелях показують, що під час дощів вода в озері довго стоїть на три фути вище пункту, до якого вона спадає наприкінці сухого сезону. Дощі тут починаються в листопаді, а постійне підвищення води в Шіре настає тільки на січень. Західна частина озера Ньянза, крім великої гавані на захід від миса Меклера, складається, як ми вже говорили, з ряду невеликих бухт майже однакової форми; в кожній з них є похила піщана мілина і кременистий берег, і кожна від сусідньої відокремлюється скелястим мисом і окремими скелями в озері на деякому віддаленні. З згаданої великої південно-західної бухти була б чудова гавань, єдина зручна з усіх, бачених нами на західному березі.

Безпосередньо біля озера лежить низинна й плодюча країна, хоч місцями болотиста, де живуть великі табуни качок, гусей, чапель, хохластих журавлів і інших птахів. В південній частині нам іноді траплялись великі рівнини в десять-дванадцять миль завдовжки, обмежовані, здавалося, високим ланцюгом лісистих горбів, майже паралельних з озером. На півночі гори стають вищі і дають багато розкішних пейзажів, в яких гірські хребти нагромаджуються один на один, аж до блідих, високих обрисів на небі, що обмежовує горизонт. Далі на північ рівнина вужчає і, нарешті, недалеко від місця, де ми повернули, зникає зовсім, і гори піднімаються просто з озера, утворюючи північно-східну межу місцевості, описаної нами як широка височина, придатна для скотарства і землеробства, і тепер тільки почасти населеної одним плем'ям зулу, що кілька років тому прийшло з півдня. Ці мешканці мають великі стада худоби і безперестанно зростають у числі, приєднуючи до себе інші племена.

Ще ніколи в Африці ми не бачили такого густого населення, як на берегах озера Ньянза. В південній частині селища йдуть майже безперервним ланцюгом. На березі майже кожної маленької піщаної бухти стояли чорні юрби народу і дивилися на нове для них явище,—човен під вітрилом. Де тільки ми виходили на берег, нас за кілька секунд оточували сотні чоловіків, жінок і дітей, що спішили витріщити очі на „чиромбо" (диких тварин)

Найбільшою втіхою для них було бачити цих тварин під час годування. Леви і мавпи в зоологічному саду ніколи не приваблювали більшої юрби цікавих, ніж ми на той час. Ми по суті були подібні до бегемота при першій його появі між цивілізованими на берегах Темзи. Здивована юрба товпилась навколо нас під час обіду і створювала гущину чорних тіл, які, очевидно, всі дивилися на нас надзвичайно глибоко зацікавлено; але вони добродушно лишалися за рискою, проведеною нами на піску, і давали нам місце для їди. Взагалі вони були ввічливі. Двічі вони насмілилися до того, що підняли край нашого вітрила, який заміняв нам намет, як роблять у нас хлопці з пересувними звіринцями. Вони справді називали нас „чиромбо", що визначає тільки диких тварин, яких можна їсти, але вони не мали й думки, що ми їх зрозуміли. З нас не брали ніяких штрафів, не вимагали ніяких податків. Тільки в одному селищі мешканці були нахабні, але тому, що були „благодушні" від пива. Вони обробляють багато землі і розводять велику кількість рижу і бататів, як і маісу, мапіру і проса. Але на півночі найбільше розводять маніок, що зберігається, як і риба, аж поки набуде гострого смаку: він становить головний засіб для підтримування життя тубільців. Частину року мешканці північного берега озера мають жнива, що приносять своєрідну їжу. Доходячи до найдальшої точки нашої подорожі в цьому напрямі, ми помітили хмари ніби диму від трави, що горіла за милю від нас. Вони йшли в напрямі на південний схід, і ми думали, що невидима для нас земля протилежного берега лежить недалеко, і що ми близько до кінця озера. Але наступним ранком ми пройшли крізь одну з хмар на нашій власній стороні і відкрили, що це не дим і не туман, а безліч мільйонів надзвичайно маленьких комах, називаних „кунго" (хмара або густий туман). Вони наповнювали повітря до безмірної висоти і кишіли на воді, занадто легкі для того, щоб зануритися. Проходячи цю живу хмару, ми мусіли закрити очі і рот; вони стукалися в обличчя, як дрібний навіваний сніг. Тисячі комах лягали в човен, відокремлюючись від хмари. Вночі люди збирали цих дрібних комах і заварювали їх товстими коржами, які там становлять ласощі. В одному коржі—мільйони комах. Нам запропонували корж з кунго завтовшки в дюйм і завбільшки як синій ковпак шотландського селянина; він був дуже темний і на смак нагадував ікру або посолену саранчу.

В озері ми знайшли безліч чудової риби, і майже вся вона була для нас нова. Мпаза або санджика, в якій д-р Кірк визнав вид коропа, йшла у ріки викидати ікру, як це у нас робить лосось; найбільша з бачених нами була завдовжки понад два фути; це чудова риба, найкраща з усіх, які ми колинебудь їли в Африці. В серпні і вересні вона виходить з рік і дає жваву і вигідну працю численним рибалкам, які іншим часом і не думають про її існування. Робляться греблі, і в кожній з них вста-

новлюється пасткою великий кошик, крізь єдиний покручений отвір якого риба, що туди попала, не може вийти назад. На невеликому віддаленні нижче греблі впоперек від берега до берега протягнуто сітки, так що здається чудом, як взагалі найрозумніша санджика може пройти далі, не потрапивши в полон. Можливо, вона вночі знаходить шлях вгору рікою; але неділі, або „забороненого часу" в цій країні немає ні для людей, ні для риби. Озерну рибу ловлять переважно сітками, хоч іноді можна бачити, як з скель удять чоловіки і навіть жінки з маленькими дітьми на спинах.

Сітки з дрібними петлями вживаються для лову молодого вивідка сріблястої породи, подібної до щучки, коли вона має дюймів зо два довжини, і за раз часто попадають тисячі. Одного разу ми на обід дістали в подарунок повне велике відро; на смак риба була така, наче варилася з домішкою хіни, напевно, тому, що в ній лишились жовчні міхури. В глибоких місцях деякі види ловлять, опускаючи в воду рибні кошики, прикріплені довгою мотузкою до плоту, навколо якого часто обв'язується багато кормової трави або бур'яну, що утворює тінь, яка приваблює глибинну рибу. Рибу ловить цілий флот чудових човнів. Люди на них стоячи орудують довгими веслами. Вони іноді наважуються виїжджати навіть при чималому хвилюванні. Наш макололо визнав, що мешканці озера перевищують їх в керуванні човнами; вони неохоче йшли і по Замбезі при сильному вітрі. Мешканці озера Ньянза справляють перше враження, ніби вони далекі від працьовитості або, висловлюючись ясніше, перебувають під ярмом одвертих лінощів. Протягом дня можна побачити, як цілі групи лежать під тінистими деревами вздовж берега у глибокому сні і, очевидно, ведуть дуже спокійне життя. Але при трохи кращому знайомстві перше враження змінюється, і виявляється, що ці денні сонливці більшу частину ночі старанно працюють. Після півдня вони починають рухатися, відшукують і чинять свої сіті, працюють коло човнів і в'ють свої мотузки. Ввечері вони відпливають на кращі рибні станції, і більшу частину ночі бідолахи мучаються у воді з своїми сітками. До того ж, вони хворіють на пропасницю. Ми бачили лишаеподібні висипки на їх ротах, які є ознакою одужання, і знаходили, що на них впливає холод, хоч їх шкіра менше чутлива і далеко лінивіша за нашу у функціях. Ось чому засвоєння тубільних звичаїв, як багато хто радить, вимагало б зміни нашої дуже чутливої шкіри. Наші бороди за тиждень виростають так, як у тубільців за місяць.

Хоч в озері є багато крокодилів і деякі з них надзвичайно великі, але рибалки говорили, що рідко трапляється так, щоб ці плазуни схопили когонебудь. Коли крокодили можуть знаходити багато риби, своєї природної їжі, вони рідко нападають на людей. Але при припливі, не маючи змоги бачити у каламутній воді свою здобич, вони дуже небезпечні.

Чоловіки й хлопці збирають буазе, готують нитки і виробляють довгі сітки. Вузли сітки відмінні від наших, бо тубільці завжди роблять те, що матроси звуть рифовими вузлами, але в'яжуть голкою, подібною на вживану нами. З одягу з тубільної вибійки, яку носять в деяких південних селищах, видно, що неодмінно чимало робочих рук і терплячих душ розводять бавовну і виконують ті різноманітні повільні процеси, які вона має пройти перед тим, як на тубільному ткацькому верстаті буде готова тканина. Крім цієї галузі промисловості скрізь, від одного кінця озера до другого, поширена мануфактура тканини з внутрішньої кори одного ще неописаного дерева, належного до рослинної групи цизальпінських. Треба стільки ж терпіння, як і часу, щоб зняти цю кору, а потім, з допомогою биття і розминання, зробити її м'якою і гнучкою. Страшна кількість одягу з кори вказує на щорічне знищення безлічі дерев, і проте, прилеглі висоти все ще вкриті корисним лісом.

Жителі берегів озера не гарні. Пелеле, або прикрасу верхньої губи, носять всі дами; найцінніша з них—з чистого олова викована у формі маленького блюдечка; інше, зроблене з білого кварцу, надає своїй хазяйці вигляду, наче вона проткнула собі крізь губу дюйм або ще більше прайсівської патентованої свічки, яка й стирчить коло кінчика носа. Інші дами, не задовольняючись пелеле у верхній губі, доходять до крайності, як часто трапляється з дамами, і вдівають ще одне в нижню губу крізь отвір майже проти нижніх ясен. Деякі пелеле робляться з кривавочервоного сорту люлькової глини; вони дуже модні.

Всі тубільці татуйовані з ніг до голови; фігури являють характерні ознаки племен і змінюються разом з ними. Матумбока або атимбока витискують на шкірі своїх облич маленькі горбки, так, що здається, ніби вони цілком вкриті бородавками чи вугрями. Молоді дівчата вродливі, поки ця прикраса зробить риси їх обличчя жорсткими і надасть їм старечого вигляду. Не можна описати їх вбрання через надзвичайно малу кількість матеріалу, вживаного на нього, а їх чудові зуби вищерблюються або загострюються на зразок кошачих.

Характером племена, що живуть на озері, досить подібні до інших тубільців; між ними є порядні люди, але значне число могло б бути краще. Вони досить щедрі; коли хтонебудь з нас, як часто бувало, підходив подивитися на витягувану сітку, йому завжди пропонували рибу. Коли ми одного разу йшли на вітрилах повз значне число чоловіків недалеко від однієї з чудових тоней коло Памаломбе якраз, коли вони витягували на берег свої сітки, нас вітали і просили зупинитися, і ми дістали багатий подарунок з чудової риби. Одного разу після півдня ми пізно зайшли в маленьке селище на озері; кілька мешканців сіли в два човни, закинули свою сітку, витягли її і подарували нам весь улов. Північний володар Маренга, який жив у палісаді в лісі, майже на двадцять миль на північ від гори Ковірве, по-

ставний, красивий чоловік з чудовим орлиним носом, поставився до нас як чесна людина. Країна його розляглася від Дамбо до місцевості на північ від горбів Макуза. Він був особливо великодушний і дав багатий подарунок їжею і пивом. „Чи носять у вашій країні такі речі?“ запитав він, вказуючи на свій дорогий залізний браслет, прикрашений мідним дротом. Я відповів, що в своїй країні ніколи не бачив ще нічого такого. Тоді Маренга зараз же зняв браслет і подарував мені, що зробила також і його дружина. Повертаючись на південь від гір, що піднімаються на північному кінці озера, ми приїхали до резиденції Маренга 7 жовтня. Не мігши умовити нас „весь день провести з ним, щоб попити його пива, яке, як він говорив, „зовсім готове“, і проминути ходовий вітер, він дав нам припасів, які були принесені перш ніж ми дали йому якийнебудь подарунок. Натякаючи на вітрило у човні, його люди говорили, що в них немає „базимо“ або цінного майна, бо вони не винайшли нічого йому подібного. Володар Манкамбіра, також поставився до нас приязно. Але скрізь, де відбувалася торгівля невільниками, мешканці нечесні і неввічливі; вона неодмінно лишає на шляху своєму злобу й прокльони. Перше питання, з яким зверталися до нас в місцях переходів через озеро, було: „Ви прийшли купувати невільників?“. Коли їм відповідали, що ми англійці і ніколи не купуємо невільників, ті, хто питав, ставали в горду позу і іноді відмовлялися продавати нам їжу. Ця недостатня увага до нас могла бути породжена впливом, який на них мають араби, що їх судна іноді захоплювалися англійськими крейсерами, хоч обслуговували дозволену законами торгівлю. Ці перевідчики через брід носять багато іноземної вибійки, бус і мідного дроту, а у декого є мушкетони.

Недалеко від одного з невільницьких бродів, близько Чітанда, нас вперше в Африці пограбували. Тут ми на досвіді дізналися, що серед цих людей, як і в цивілізованих націях, є спритні шахраї. Це могла бути звичайна випадковість, але ми ніколи не терпіли від безсоромності, втрати власності і ніколи не підпадали небезпеці, крім випадків, коли бували між тубільцями, знайомими з невільництвом. Ми так покладались на безпечність, що ніколи вночі не ставили варти, хібащо боялися зради. В цьому разі наші тубільні супутники справляли гульню з пивом і відійшли на ярдів тридцять, щоб ми не чули їх вільних і непримушених розмов на підпитку, а двоє з нас були в досить сильній гарячці. Між третьою і четвертою годинами вранці, поки ми,—з цілком готовими рушницями і револьверами,—безславно спали, кілька довгоруких добродіїв прийшли і звільнили нас від більшої частини наших речей. Вітрило, під яким ми спали, не було прикріплене навколо, а тому справа була легка. Один з нас відчував, що його приголов'я рухається, але в солодкій дрімоті подумав, що це хтось із слуг поправляє його ковдру, і лишив його робити, як він хоче.

Коли ми, як роблять чесні люди, прокинулися в звичайний час, один з нас оголосив про свою втрату, скрикнувши: „мого саквояжа немає, з усім моїм платтям, і чобіт моїх також!" „І мого теж," відповів другий. „І мого теж,—потвердив третій,— разом з мішком бус і рижем."—„Чи вкрадено також вибійку?" було цікаве питання, бо це дорівнювало б тому, якби у нас вкрали всі наші речі. На цю ніч її було вжито на приголов'я і через це врятовано. Злодії кинули на березі, саме у наших постелей, барометр і пару чобіт, бо, можливо, вони думали, що ці речі нам потрібні, або принаймні для них вони були зовсім непотрібні. Кілька висушених рослин і риб з одного мішка вони нам викинули, але забрали багато зібраних нами зразків; також забрали деякі наші записні книжки і майже весь наш одяг. Один з нас встав зовсім без усього, що в нього було, тільки в тому, що випадково було на ньому в цю ніч; другий врятуванням кращого свого одягу завдячував жіночій цікавості, бо напередодні, у неділю, відійшовши від юрби викупатися і змінити в комиші одяг, він перед тим, як зовсім роздягнутися, обдивився і помітив, що на нього дивиться безліч дам. Він знову одягнувся, не викупавшись і не змінивши плаття. Білої шкіри соромляться; вона здається неприродною, як безколірний сельдерей або біла миша. Повернувшись до табору, завжди оточеного шумом і юрбами відвідувачів, він змінив своє плаття, коли стало темно; він одягнув найкращий свій одяг і спав у ньому, бо було занадто пізно знову знімати його, отже, вкрадено тільки гірший одяг.

Ми не могли запідозріти мешканців селища, недалеко від якого ночували. Злодії, напевно, цілий день стежили за нами і вичікували зручного моменту. Наше підозріння пало на кількох осіб, які приходили з східного берега; але ми точно не знали і сподівалися почути, чи не будуть наші речі продаватися десь неподалеку, а тому не знімали галасу і почали готувати собі нове плаття. На нашу вигоду, рушниці і револьвери лишились; при всьому тому ми почували, що для озброєних людей дуже ганебно бути так чисто пограбованими кількома чорними шахраями.

Деякі з найкращих рибних ловів, очевидно, належать приватним особам. Одним ранком ми заховалися від бурі у просторій лагуні, вузьким проходом з'єднаній з озером. Впоперек цього вузького шляху було вбито сваї, між якими лишалися тільки проміжки для рибних кошиків. Двадцять чоловіків старанно виймали рибу. Ми спробували купити кілька, але вони відмовилися продати. Риба належала не їм: вони мусіли відіслати її власникові цього місця. Власник незабаром прийшов і охоче продав, що ми просили.

З кладовищ деякі добре розміщені і старанно утримуються. Це помічено в Чіканда і особливо в одному селищі на південному березі чудової гавані коло миса Меклера. На східному й південному боці на кладовищі зроблено широкі і добрі доріжки.

В північно-східному куті стояло велике старе фігове дерево, і його широко розкинуте гілля кидало свою ніжну тінь на останні місця спокою мертвих. Навколо священного місця росли ще різні інші розкішні дерева. Могили були насипані, як на нашій батьківщині, але всі з півночі на південь, очевидно, головами на північ. Могили чоловіків і жінок відрізняються різними речами, які поховані вживали в своїй роботі; але все це було поламане, наче для того, щоб показати, що ніколи вже не буде вживатись. Шматок сітки і зламане весло вказували, що під цим дерном спить рибалка. На жіночих могилах були дерев'яні ступки і важкі товкачі, вживані для подрібнення зерна, разом з кошиком, в якому просівають борошно, а навколо лежали численні гарбузяні пляшки і розбиті горщики. Очевидно, немає думки, що майбутнє життя подібне до теперішнього, але в головах багатьох могил дбайливо вирощується бананове дерево. Якщо воно стоїть там не тільки для прикраси, то плід його можна вважати жертвою для тих, у кого все ще зберігається людський смак. Мешканці сусідніх селищ приязно і гостинно поставилися до нас і охоче винесли на продаж припаси.

Продовжуючи наше дослідження, ми знайшли, що північна частина озера була житлом беззаконства і кровопролиття. Мазите, або мазиту, живуть на височинах і роблять раптові хижацькі наскоки на жителів рівнин. Вони походять з зулу, які вийшли спочатку з півдня, внутрішньої країни Софалла і Інгамбане, і належать до тієї ж родини, що й ті, які беруть щорічну данину з португальців на Замбезі. Незадовго ці страшні хижаки поруйнували всі селища на північ від резиденції Манкамбіра (11° 44′ південної широти), але при нападі на названого володаря і Маренга зазнали поразки. Хащі і палісади навколо селищ дали можливість стрільцям з луків безпечно влучати в мазиту, тим часом як ті боялися близько підходити до місця, де не могли використати свої щити. По другий бік резиденції Манкамбіра ми бачили спалені селища і гниючі тіла багатьох, які пали під списами мазуту кілька днів тому. Наш сухопутний загін боявся йти далі і без когось із європейців зустрінутися з виконавцями страшної помсти, свідоцтво якої траплялося на кожному кроці. Ця відмова тубільного загону йти далі без білої людини була цілком природна, бо припускалося, що ворожі зграї, які спустошили цю країну, були все ще неподалеку. Якби ці хижаки побачили людей тільки одного з ними кольору, то могли б напасти на них зараз же. Виконання прохання вело до кінця, який міг би мати дуже важливі наслідки. Я чотири дні був відірваний від загону, який їхав у човні. Після того, як я зробив з сухопутним загоном перехід протягом першого ранку і наказав човнові окликнути себе в якійнебудь бухті, з тих, що були видні, обидва загони рушили на північ. Через годину я з загоном вдалися в середину країни, дійшовши підніжжя гори, що круто піднімалася з озера. Думаючи, що ми почули про який-

небудь шлях поза високим гірським хребтом, який утворює там берег, загін у човні рухався далі; але вітер незабаром почав так сильнішати, що для рятунку треба було поспішати до берега. Поки вони години зо дві держалися там, послано двох чоловіків на горби знайти загін, який йшов берегом, але ті зовсім не побачили його. Як тільки минула небезпека, загін у човні пішов на вітрилах в озеро, переконаний, що загублені знову знайдуться далі на озері перед ними.

Незабаром проминули невеликий острів, або групу скель, на якій було чимало озброєних мазиту з кількома молодими жінками, очевидно, їх дружинами. Начальник сказав, що Манкамбіра поранений у ногу і думає лишатися тут, поки зможе піти до свого володаря, який живе на горах. У них було кілька великих човнів і видно було, що це кубло піратів, які вночі виїжджали для вбивства і грабунків. Вони говорили, що поза горбами є шлях і, коли екіпаж знову заспокоївся, човен пішов далі. В кількох милях знову натрапили на другу, ще більшу зграю піратів, і сотні круків і шуліки носилися над скелями і коло скель, на яких вони жили. Д-р Кірк і Чарльз Лівінгстон, хоч і мали категоричний наказ пристати до берега, продовжували свій шлях. Тоді чимало човнів відокремилося від скель і погналося за ними. Один з дев'ятьма сильними гребцями все ще продовжував погоню, коли всі інші вже припинили її. Сприятливий вітер, проте, дав човнові змогу легко відійти. Коли човен відплив від дванадцяти до п'ятнадцяти миль на північ від пункту, де розлучилися зі мною, стало очевидно, що я мусів відстати; але як тільки повернулись на південь, буря зараз же змусіла шукати захисту в бухті. Тут було чимало нещасних втікачів, які рятувалися від торгівлі невільниками на протилежному березі озера: колишні мешканці цього місця, рік тому, всі були винищені мазиту. В кинутих садах ми бачили чудовий бавовник: на деяких примірниках його стапель був довжини в півтора дюйма і високої якості; інші були надзвичайно великі, так що їх можна було віднести до дерев.

Загін спробував купити припасів, але у тубільців не було чого продати, крім невеликої кількості сухого коріння маніока і кількох риб; за одну велику рибу вимагали два ярди коленкору. Коли буря не перешкоджала поверненню, колишні переслідувачі намагалися заманути екіпаж човна на берег, переконуючи, що в них є багато слонової кістки на продаж. В результаті кількох бур човен тільки на четвертий день після розлуки знайшов мене, я пішов розшукувати його тільки з двома з своїми супутниками.

Пройшовши трохи по дорозі, ми побачили, що треба буде кількох днів на те, щоб обійти гори і знову вийти до озера; отже, ми знову зійшли до бухти, думаючи знайти човен, але побачили, що він вже пливе на північ. Мій загін якнайшвидше пішов вперед, але гора, що утворювала берег, була надзвичайно

нудна й втомна. Пройшовши цілий день, ми побачили, що по прямій лінії зробили не більше п'яти миль. Як тільки почався новий день, ми пішли далі. На перших населених скелях ми довідалися, що наші супутники в човні день тому проходили повз ці місця; раптом до загону з'явилося сім мазиту, озброєних списами і щитами, з головами, фантастично прикрашеними пір'ям. На переговори з ними до них підійшли без зброї я і Молока, один з макололо, що говорив мовою зулу. Коли я підійшов до мазиту, вони наказали мені зупинитися і сісти на сонці, хоч самі сиділи в тіні. „Ні, ні", відповів я: „якщо ви сидите в затінку, то й ми хочемо того ж". Тоді вони забили своїми дубинами в щити,—цей спосіб звичайно збуджує жах, але Молока сказав: „Нам не вперше чути, як б'ють у щити". І всі сіли разом. Мазиту просили подарунку, щоб показати свому володареві, що вони справді бачили іноземців,—на доказ, що вони бачили людей, які зовсім не були араби. Всі речі були в човні. Щоб показати, що у мене в кишенях немає такого подарунку, як вони просять, я вийняв все з кишень і, між іншим, записну книжку; думаючи, що це пістолет, вони скочили і сказали: „заховай це назад". Молодші тоді стали буйні і вимагали кози. Цим не можна було поступитися, бо кози були єдиною їжею. Коли мазиту обстоювали це, їх запитали, скількох вони вбили, що вже починають ділити здобич. Це їх, очевидно, засоромило. Старіші були розсудливіші; вони побоювалися зради і так само боялися мене і моїх людей, як ті боялися їх; бо, коли розлучилися, побігли на горби, як перелякана дичина. Один з них, напевно начальник, був одружений, судячи з того, що частина його волосся була зшита в кільце. По зубах їх помітили, що всі вони були з країни, населеної плем'ям зулу.

Дорога все йшла по крутих хребтах з ущелинами від 500 до 1000 футів завглибшки. На деякі стіни доводилося злазити навкарачки, і тільки дійшовши до верхівки, знову починали спускатися вниз; в кожній ущелині протікав потік. Вся країна, така нерівна, проте, була оброблена і густо населена. Багато бананових дерев, кинутих зернових рослин і бобового куща конго свідчили про колишні розведення. Все населення було знищене; зруйновані селища, поламані господарські речі і людські скелети на кожному кроці розповідали сумну сагу „про людську нелюдяність до людини". Вбитих було так багато, що думали: напевно населення тут знищене за ворожий напад на зулу для пограбування худоби.

Ми здогадалися, що це було причиною поголівної різанини, бо зулу звичайно не вбивають нікого, крім дорослих і міцних чоловіків. Напади їх взагалі мають метою полонення жінок і дітей, які могли б бути приєднані до племени і стати зулу. Хазяї полонених приязно поводяться з ними, і діти ставляться в такий самий стан, як і діти когонебудь з хазяїв. В цьому звичайному плані, ми, напевно, могли б бачити стосунки, які так

вихваляють деякі захисники невільництва. Члени маленьких ворожих громад підлягають міцному урядові, одержують приязних хазяїв, яким дозволяється вимінювати їх тільки своїм же соплеменникам, а діти їх стають вільні. Проте, це сумна система, як часто знаходили наші очі і ніздрі по гниючих трупах убитих, але в усякому разі все таки не така погана, як та, що, поширюючи все більше призирство до людського життя, прирікає на вічне рабство жертви, які лишилися живі. Як говорять, зулу ніколи не продають своїх полонених.

При загоні, що йшов по берегу, було кілька сеннаанців. Один з них, ворожбит на зернинах, що до смерті боявся мазиту, втік в ту ж хвилину, як побачив наших відвідувачів. Товариші, перед тим як виходити з цього місця, кликали його і стріляли з своїх мушкетонів; але він не дав виманути себе з свого притулку.

Мій загін в цю ніч не зупинявся, аж поки вже нічого не було видно; отже, всі поснули, самі того не знаючи, на краю глибокої прірви; вогню не розводили, щоб нас не помітили мазиту. На другий ранок люди здебільшого були зовсім змучені; напевно, страх попереднього дня ще збільшив виснаження, на яке вони скаржились. Проте, коли їм сказали, що всі, крім двох, Молока і Чароі, можуть повернутися до селища Манкамбіра, вони не хотіли, поки їх не запевнили, що це не буде вважатися втечею. Як провіант їм дали одну з кіз, а другу вбили для інших, які, знайшовши на скелях човен, належний одному з кинутих селищ, вирішили знову йти в озеро. Але човен був дуже невеликий, а коза, яка ще лишалася, не зважаючи на неодноразову загрозу перерізати їй горло, стрибала і качалась так, що майже перекинула його. Через це я знову вийшов на берег і, провівши ще одну ніч без вогню, тобто розводячи тільки потрібний для готування їжі, з великою радістю побачив наш човен.

Ми за цей день пройшли до селища Манкамбіра, віддалення, яке берегом відібрало б три дні дуже виснажуючих зусиль. Це була крайня широта, якої ми досягли, 11° 44′ південної широти. Човен заходив майже на 24′ далі на північ; загін, який ішов берегом, очевидно, пройшов половину цього віддалення, але пропасниця перешкоджала вживати інструменти для визначення довготи і широти. Отже, д-р Кірк і Чарльз Лівінгстон заходили на озері найдальше і бачили за точку свого повороту майже на 20′, тобто місця в десятому градусі південної широти. З висот, принаймні в 1000 футів, на яких мучився загін, що йшов берегом, видно, що темні маси гір прилягають з обох боків до озера. З цих висот пейзаж розкидується принаймні так же далеко, як і з човна, і ми вважаємо, що кінець озера лежить на південних межах 10° або північних межах 11° південної широти.

Манкамбіра думав, що наш ворожбит помре з голоду в

горах, але обіцяв, що, коли він лишиться живий і прийде до нього, дати йому припасів і послати його до нас. Через тиждень бідолаха повернувся до нас, на велике задоволення своїх товаришів, що побігли зустрічати й вітати його; вони танцювали, раділи і стріляли з своїх мушкетонів. З свого притулку він чув, як товариші кликали його і стріляли, але не відповідав, переконаний, що це вони б'ються з мазиту. Нарешті, голод зігнав його з гір. Манкамбіра приязно прийняв його, дав йому припасів і послав далі, як обіцяв. Між селищами Манкамбіра і Маренга на нього напала зграя суворих молодців, пограбувала його і наклала йому на шию невільницьку колодку, щоб продати як невільника; але деякі старі люди сказали, що, коли вони вкрадуть його, то англійці повернуться і помстяться, і відпустили його. Маренга також дав йому припасів і тканину з кори на одяг.

Слонів досить багато на берегах озера, і вони на диво ручні, так що їх нерідко знаходять біля самих селищ. Дуже багато бегемотів спокійно товпляться у бухтах і лагунах, а на самому озері іноді видно їх стада. Небоязкість їх грунтується на тому, що отруєні стріли не впливають ні на тих, ні на других. Під час нашої подорожі ми вбили їх по п'яти для поповнення припасів. З слонів було дві матки і в обох тільки по одному клику; кожну вбито з одного пострілу. Коли в їжі залежиш від рушниці, то завжди буваєш або ситий, або голодний то м'яса досить, то його зовсім немає. Найчастіше почувається недостача їжі вгору по Замбезі. Одним ранком у нас було два бегемоти й слон, разом, може, понад вісім тонн м'яса, а через два дні ми на обід мали тільки залишки від кількох анчоусів.

Одного разу вранці, пливучи на вітрилах повз досить густо населену місцевість, ми були здивовані, побачивши коло берега дев'ять великих слонів-самців, які спокійно стояли, звісивши свої колосальні вуха. Зрадівши сприятливому випадкові добути трохи свіжого м'яса, ми висадились і вистрелили в одного. Вони всі зрушили в болотисте місце між двома селищами. Наші люди переслідували їх і стріляли в стадо. З піщаного горба ми могли бачити, як поранені тварини накачували хоботами потоки води на свої спини. Стадо швидко повернуло на нас, і один з поранених побіг до бухти. Але ні він, ні інші не спробували напасти. Коли рушничною кулею йому пошкодили ногу, ми почали стріляти в нього в сорока ярдах так швидко, як тільки могли заряжати рушниці і спускати курки. Він тільки струшував головою при кожному пострілі, і в нього влучило принаймні шістдесят енфільдівських куль раніше, ніж він звалився. Наш чудовий матрос з північної Ірландії випадково зробив останній постріл, і як тільки побачив, що тварина впала, повернувшися з переможним виглядом до мене, закричав: „Це зробив мій постріл, сер!"

За кілька хвилин понад тисячу тубільців оточили впалого

царя тварин. Коли наші люди вибрали все, що хотіли, жителі селища дістали запрошення взяти решту. Вони накинулися на це, наче голодні гієни і за неймовірно короткий час все зникло аж до порошинки. Ми відчули себе виправданими у вбивстві цієї благородної істоти, дізнавшись тільки, що все м'ясо її пішло на користь. Кожен клик важив 62 фунти. Від жителів Ньянза можна дістати багато слонової кістки. Нам часто говорили, що вона є у них у хатинах.

Поки буря 17 жовтня держала нас у вусті Каомбе, нас відвідало кілька чоловіків, що належали арабові, який жив вже 14 років у внутрішній країні, в селищі Катанга, на південь від резиденції Казембе. У них була слонова кістка, малахіт, мідні кільця і невільники для обміну на озері на вибійку. Малахіт, як говорять, добувається з багатої жили на схилах гори недалеко від селища Катанга. Вони знали озеро Танганайка, але про Замбезі не чували. Вони цілком переконано говорили, що вода озера Танганайка витікає з кінця протилежного кінцеві Ньянза. Вони не бачили ні одної з двох рік, а тому ми вважали це просто уривком з арабської географії. Другого дня ми проходили повз їх селище з довгих сараїв і переконались, що араби, напевно, ведуть добру торгівлю. Трудно дізнатися про певні факти щодо лежачої перед нами країни або добути від тубільців якісь певні відомості. Деякі з негрів такі недовірливі до іноземців, що виявляють у своїх відповідях якнайбільшу обережність і неохоче піддаються будьякому випитуванню, а інші дають велику волю своїй фантазії і розказують чудеса, що нагадують найроманічніші казки колишніх мандрівників, або говорять тільки те, що може, на їх думку, подобатися.

„Ми далеко до кінця озера?" запитали ми одного тубільця у південній частині, що мав вигляд розумної людини. „Другий кінець озера!" скрикнув він з справжнім або добре підробленим здивуванням. „Хто чував про щось подібне? Якщо хтонебудь дитиною ще помандрує на другий кінець озера, то раніше, як дійде туди, він стане сивим дідусем. Я ніколи не чув, щоб спробували щонебудь подібне". На Ровума нам сказали, що ця річка витікає з озера Ньянза, а на нижній половині озера кожний запевняв, що може провести човен з Ньянза в Ровума, але вище цих місць мешканці говорили різне: дехто,—що вона тече недалеко від озера, але не виходить з нього, а інші так само переконано твердили, що вона тече в кількох днях шляху від озера Ньянза. Манкамбіра ніколи нічого не чув про велику ріку на півночі і навіть зовсім заперечував її існування, і разом з тим сказав нам назви різних станцій навколо верхнього кінця озера і число днів, потрібних, щоб дійти до берега, протилежного його селищу; скільки ми могли судити, це число відповідало віддаленню, де, як ми припускали, лежить кінець озера.

На озері у жахливих розмірах іде торгівля невільниками.

Двоє підприїмливих арабів збудували судно, і воно, наповнене невільниками, робить правильні рейси по озеру. Нам говорили, що вони виїхали за день перед тим, як ми добралися до їх головної квартири. Цей заклад лежить на широті португальського невільницького порта Ібо і почасти обслуговує цей безчесний ринок, але більша частина невільників іде до Кільва [1]. Ми не помітили великих вимог на міну. На продаж запропоновано було трохи слонової кістки, але головна торгівля була людською худобою. О! Якби ми могли дати певне уявлення про жах торгівлі невільниками, хоч приблизно визначивши, скільки людей вона вбиває щороку! Бо ми переконані, що якби описати половину того, що справді відбувається, то почуття людей були б так збуджені, що ця діавольська торгівля людським м'ясом була б знищувана в кожному випадку; але ні у нас, ні у кого немає потрібних для цієї праці статистичних відомостей. Ми хочемо повідомити про те, що знаємо про одну частину Африки. Кожен читач, що довіряє нашому оповіданню, може, порівнюючи з цими відомими муками, визначити невідомі. Недавно померлий полковник Рігбі, її величності політичний агент і консул в Занзібарі, розказував нам, що з однієї тільки цієї країни Ньянза за рік проходять через таможню острова 19000 невільників. Звичайно, сюди не входять ті, хто потрапляє до португальських невільницьких гаваней. Але, уявімо, що цим числом, 19000, обмежуються всі жертви. Виведені з країни становлять тільки дуже невелику частину страдальців. Ми ніколи не мали поняття про почварну суть цієї торгівлі, поки не побачили її джерела. Там справді „головує діавол". Крім взятих у полон

[1] В одному разі наш крейсер „Уесп", коли він зайшов в Ібо, прийняли за велике невільницьке судно, якого саме тоді чекали. Всіх невільників, що були неподалеку, зараз же зігнали в місто і, коли капітан Стірлінг пристав до берега, його судно було повне ними. Наш друг, майор Сікард, був тоді справжнім губернатором Ібо, хоч зовсім проти свого бажання. Стало відомо, що останній вмерлий губернатор в деяких ящиках лишив великі гроші, зібрані від торгівлі невільниками, і генерал-губернатор, як говорять, почував себе дуже ніяково, що його довірений поводився так ганебно. Майор Сікард тількищо дістав подяку нашого уряду за свою дуже безкорисливу приязнь до експедиції (і тепер, коли він, як ми думаємо, пішов з цього світу, ми повинні сказати, що подяка держави ніколи не супроводилася щирішою особистою подякою), і генерал-губернатор обрав його на вакантне місце губернатора в Ібо, поки мине і забудеться тоді ще новий скандал. Майор Сікард протестував проти того, що його посилають у кубло торгівців невільниками, з якого навряд чи можна кому з португальців вийти з незаплямованою честю, і природно боявся, що стан, в який його поставила подяка англійського уряду, зазнає значної шкоди від такого двозначного призначення. Всі його протести були даремні, бо генерал-губернатор наполягав на цьому, і нашому другові, як солдату, нічого не лишалося, як підкоритися. Коли капітан Стірлінг висадився, майор Сікард був такий збентежений своїм власним станом і криками готових до вивозу невільників, що ледве міг говорити і, забуваючи свою звичайну ввічливість, навіть ні разу не запросив свого відвідувача сісти. Навряд чи можна уявити, якій великій спокусі повинні підпадати офіцери в такому місці, як Ібо, що існує тільки своєю широкою торгівлею невільниками і що в ньому кожний, хто має хоч трохи сумління щодо прибутків взагалі вважається дурнем.

фактично, тисячі вбиваються або вмирають від ран і голоду, коли їх тільки просто виганяють з їх селищ, і від думки про майбутнє невільництво. Тисячі гинуть у кривавій війні, яку вони, щоб дістати невільників, ведуть з своїми соплеменниками і сусідами, яких вбивають для власної користі, а користь занесена сюди— треба завжди пам'ятати про це—з Куби і інших місць торгівцями невільниками. Безліч скелетів, бачених нами на скелях і в лісах, на невеликих ставах і вздовж стежок дичини, свідчить про велику витрату людського життя, яку прямо чи посередньо треба приписувати цій пекельній торгівлі. Ми можемо просити наших земляків вірити нам, коли твердимо, як можемо зробити з повною свідомістю, що, на нашу добре обдуману думку, яка випливає з того, що ми взнали й бачили,—менше як п'ята частина жертв торгівлі невільниками попадає в неволю. Коли визнати середньою нормою долину Шіре, ми могли б сказати, що до місця призначення ніколи не доходить і десята частина. Ця система має в собі страшне марнотратство людського життя,— чи не повинні ми сказати, людської робочої сили?—і, крім того, безпосередньо допомагає постійному утримуванню у варварському стані тих, хто лишається в країні; отже, доказ, який виставляють, щоб підтримати цей спустошливий хід справ, а саме, що все таки частина поневолених знаходить добрих панів, зовсім не має великого значення. Це міркування, коли воно не витвір неуцтва, в усякому разі результат нетверезої любові до людства. Маленький озброєний пароплав на озері Ньянза міг би легко покласти край безчесній торгівлі в цій країні, ввівши контроль і відкривши обмін товарів на слонову кістку і інші продукти, бо вони майже всі повинні йти через озеро або Верхню Шіре.

Ми досліджували озеро з 2 вересня до 27 жовтня 1861 р. і загубивши або витративши більшу частину взятих з собою речей, ми мусіли повернутися до судна. Коли ми, повертаючись, були недалеко від південного кінця, нам сказали, що велику юрбу невільників тільки що переправлено на східний берег. Ввечері ми чули три постріли з гармат і з звуку зробили висновок, що це повинні бути принаймні шестифунтові гармати. Говорять, вони належали одному володареві аджава, на ім'я Муката.

Спускаючись по Шіре, ми в широкому папірусовому поясі навколо маленького озера Памаломбе, в яке розширюється ця ріка, знайшли заховане чимале число родин манганджа, вигнаних з своїх місць нападом аджава. Папірус ріс так рясно, що коли його приминали, він витримував невеликі тимчасові хатини, хоч при переході з однієї хатини до другої піднімався і опускався під ногами, як у нас тонкий лід.

Між собою і берегом вони лишили густий і непроникний ліс папірусу, і, проходячи з того боку, ніхто б ніколи не збагнув, що тут живуть людські істоти. З півдня вони приїхали сюди на

своїх човнах, що давали їм змогу жити чудовою рибою, якої в маленькому озері безліч. У них було багато дуже доброї солі, зашитої в кору дерев, і ми купили трохи її, бо наша вже кінчалася. Ми цілу ніч простояли на якорі проти їх плавучого табора, і нас мучили міріади москітів. Деякі тубільці виявляють зовсім дивну любов до батьківщини. На горах на півночі озера ми бачили втікачів, які, не зважаючи на голодування і безперестанну небезпеку бути забитими мазиту, вперто були прив'язані до місця їх дитинства і юнацтва.

Через кілька миль нижче невеликого озера—останнє з великих місць переходу невільників. Від часу нападу аджава, селища на лівому березі залишені, і їх мешканці живуть на правому або західному березі, як ми бачили, їдучи вгору рікою.

Коли ми на кілька хвилин спинилися біля чималих рибних ловів у Мовунгуті, подивитися на нас прийшов випещений на вигляд молодий чоловік з якогось приморського племени з великою свігою. Він ішов під великим зонтом, і його супроводило п'ятеро вродливих жінок, чудово одягнутих і прикрашених з наміром привабити купців. Одна несла його люльку для куріння конопель, що звуться тут „chamba", друга—його лук і стріли, третя—бойову сокиру, четверта—убрання, а остання готова була взяти його зонт, якщо він відчуватиме себе втомленим. Ця виставка товару мала збудити бажання якогонебудь володаря, що має слонову кістку, і могла буги названа законним видом торгівлі невільниками. Як цей вид відноситься до інших способів, якими на наших очах здійснювалася ця торгівля, ми ніколи не могли скласти собі поняття. Він сів і кілька хвилин розглядав нас, а молоді дами стали за ним на коліна; очевидно, переконавшись, що ми зовсім не покупці, він пішов геть.

Під час першого нашого походу, висадившись недалеко від цього місця, ми зустріли жінку середніх років з чималими розумовими здібностями і кращим знанням країни, ніж у когось з чоловіків. Від неї ми дістали перші певні звістки про озеро Ньянза. Побачивши, що ми робимо помітку, вона сказала, що була біля моря і бачила там, як пишуть білі люди. Вона бачила також верблюдів, напевно, у арабів. Вона була з племени манганджа, єдина з жінок, що соромилась носити пелеле, або губне кільце. Вона повернулася у свою хатину, вийняла кільце і, розмовляючи з нами, затуляла рот рукою, щоб приховати потворну дірку в губі. Всі мешканці селища поважали її, і навіть старшини при ній були на другому місці. Питаючи тепер про неї, ми дізналися, що вона вмерла. Для визначення відносної смертності на височині і в низинах у нас ніколи не було досить матеріалу, але, судячи по багатьох дуже старих сивих тубільцях, яких ми бачили на височині, ми вважали ймовірним, що самі тубільці живуть тим довше, чим вище розміщені їх житла.

Далі вниз ми висадились в селищі Мікена і робили спосте-

реження довгот, щоб перевірити зроблені нами два роки тому. Селище було кинуте; Мікена і його люди втекли на той берег. Кілька людей переправилися сюди цим ранком попрацювати у своїх колишніх садах. Скінчивши дослідження, ми поснідали, і, коли останні речі занесені були в човен, прийшов один манганджа, що спішив до свого човна з криком: „Аджава зараз вбили моїх товаришів!" Ми відплили і через дві хвилини на місці нашого сніданку стояв з своїми мушкетонами авангард великої хижацької зграї. Вони були очевидно здивовані, побачивши нас, і зупинились; це саме зробив і головний корпус, може, в тисячу чоловіка. „Бийте їх", кричав манганджа: „вони зараз хотіли йти на горби, щоб вбити англійців", під якими він розумів місіонерів, залишених нами в Магомеро. Але через те, що ми не мали ніякої надії на дружні переговори з ними і ніякого довір'я до слів манганджа, то й лишили аджава сидіти під великим баобабом; манганджа з усієї сили став тікати через річку, а ми поплили далі вниз.

Під час подорожі вгору ми бачили, що люди Зиміка шукали притулку на довгому острові на Шіре, і знесли туди зернові запаси, щоб вони не попали до рук аджава. Гадаючи, що напад і війна скінчилися, вони потім знову переправилися на тверду землю, на східний берег, і жили в уявній безпеці. Коли ми наблизилися до селища володаря, побудованого в чудовому лісі диких фігових дерев і пальм, до наших вух долетіли звуки гучних веселощів. Ці люди веселилися, барабанили, танцювали і пили пиво, а за плечима був потужний ворог, що ніс кожному в селищі смерть або рабство. Один з наших людей кричав кільком, які наблизилися до берега подивитися на нас, що аджава йдуть і тількищо були в селищі Мікена, але вони були засліплені алкоголем і не турбувалися про попередження.

Проходячи повз тимчасове селище втікачів манганджа, ми бачили одного бідолаху з невільницькою колодкою на шиї і висадилися за кілька сот футів далі; коли ми підійшли до місця, на якому бачили його, він уже зник і ніхто не зізнався, що бачив такого чоловіка, хоч ці манганджа зазнають самі таких страшних страждань від торгівлі невільниками, проте, все таки допомагають їй. Чоловік, біля тимчасової хатини якого ми ночували серед юрби втікачів, встав на світанку, щоб продати одного хлопця кільком чорним португальцям, що торгували невільниками в сусідньому селищі. Воєнна доля віддала цього бідного хлопця у владу шахраєві, і безсердечність грубого плута, який сам все загубив через полювання на невільників, привела нас до думки, що в нього і його раси немає ніякого природного почуття. В той час, як їм загрожувала смерть від голоду,—продавати один одного не за зерно, а за вибійку, в якій зовсім не було великої недостачі, було так протиприродно, що нам спочатку здавалося, що ніхто з смертних, крім негрів, не може бути винний в такій жорстокості; ми питали себе, як могла з'яви-

тися думка про право власності на людський рід в істоті з таким самим розсудливим духом, як і наш. Проте, ми згадали, що бачили, як чоловік, уславлений за чоловіколюбність, який у жилах своїх не мав ні краплі чорної крові, за двадцять доларів або, приблизно, чотири фунти стерлінгів продав красиву дівчину, ближчу для нього родичку, ніж цей хлопець для чоловіка, який обурив нас, крім того, вона була нянькою його сина, і вони обидва, син і нянька, на цілий день зняли такий жалісний плач, що навіть гальбкаст, який купив її, пом'якшав і пропонував повернути її білій людині, але даремно. Участь у стражданні не завжди збуджує співчуття, хоч за природою ми й повинні були б чекати цього. Це доведено при катастрофі з французьким транспортним судном „Медуза" на західному березі і, отже, не може бути властивістю чорних.

Теттеанські торгівці невільниками згодом принесли зерно (маніра) і купили на нього багато невільників. З одного погляду це могло вважатися чоловіколюбним вчинком, бо це справді врятувало від голодної смерті багато нещасних істот, але це однаково, як і припущення: „вони можуть попасти до добрих панів"; ті, хто рятував життя, справді руйнували всяке життя, позбавляючи його волі.

Недалеко від місця, де ми лишили човен, стояло чимало слонів, один з них розважався по-слонячому—м'яв дерева; він не з'їдав з них ані листика, а тільки рвав просто жартома і втішався з своєї сили. Три енфільдівські і кілька інших рушничних куль ми послали йому в голову так швидко і очевидно так легко крізь рясний чагарник, наче це була просто трава. Ці сильні тварини знищують безліч дерев. Вони часто жують гілки тільки ради кори і соку.

Коли ми лишили річку, юрби носіїв запропонували свої послуги. Багато груп їх виявили нам стільки довір'я, що наприкінці першого дня відмовилися одержати плату; вони бажали працювати ще день і взяти плату за обидва дні в одному куску. Молодий старшина якогось нового селища і сам приєднався до своїх людей. Перехід був досить довгий і один з людей запропонував скласти ношу біля однієї хатини, щось із милю або ще далі від найближчого селища. Старшина докорив парубкові за його простоту, що він хоче наші речі лишити в такому місці, де ми не зможемо знайти ні одного носія, і звелів йому нести їх далі. Селище біля підніжжя водопадів, з того часу, як ми пройшли вгору, значно зросло по величині і добробуту. Побудовано було значне число великих нових хатин, і у мешканців був неабиякий запас вибійки і бус. Ми не могли пояснити собі цього раптового розквіту, поки замість двох старих остовів з течею, які раніше лежали там, побачили кілька красивих великих човнів. Тут утворилося місце переправи невільників, яких португальські агенти транспортували до Тетте, бо боялися проводити їх ближче до місця, де стояло судно, милях в семи звідти. Не

було нічого сумнішого за цю поведінку мангандж,—мати користь з цілковитої загибелі своєї нації. Це було майже так само погано, як поведінка наших власних земляків, що скуповують гвинтівки і посилають їх китайцям, які воюють з нашими солдатами, або тих, хто в таких самих обставинах приставляв воєнні запаси кафрам на мисі Доброї Надії і мав так мало сумлінності, що приписав цю торгівлю місіонерам.

Витяг з однієї депеші полковник-лейтенанта Ч. П. Рігбі, її величності консула і британського агента в Занзібарі, до Г. Л. Андерсона, есквайра, урядового секретаря в Бомбеї.

Британське посольство в Занзібарі.
15 липня 1860 р.

„Сер!

Я мав за честь повідомити його шляхетність губернатора, що д-ра Альбрехта Рошера, добродія, який розпочав наукову подорож до Східної Африки з доручення його величності короля Баварського, вбито 19 березня цього року в селищі Кізунгуні, в трьох днях шляху на південний схід від озера Ньянза".

Після відомостей про переходи д-ра Рошера в інші місця, депеша продовжує:

„4. В червні 1859 р. він знову залишив Занзібар, щоб дослідити велике озеро Ньянза, і, приєднавшись в Кільва до одного каравана, 24 серпня того року вибув з цієї країни і дійшов до озера 19 листопада. Він був перша біла людина, що досягла його берегів".

(Причина помилки полковника Рігбі полягає в тому, що звістка про наше відкриття озера Ньянза не встигла ще дійти до Занзібара; і тоді ще не знали, що Рошер і ми відвідали те саме озеро. Що інші перед ним зробили відкриття, це не завдає найменшої шкоди честі, якої заслуговує д-р Рошер тим, що дійшов до нього шляхом, зовсім відмінним від нашого; але для точності треба навести підстави, на яких англійці претендують на першість відкриття).

„Залишаючи Занзібар, він був у дуже хворобливому стані і під час подорожі був такий слабий, що останній час його несли на похідному ліжку.

Він майже чотири місяці лишався в *Нуссева* на берегах озера. 16 березня цього року він залишив *Нуссева*, вирушивши на ріку Ровума, до якої приблизно дванадцять денних переходів від озера Ньянза на шляху до Кільва. Очевидно, він мав намір з Ровума повернутися на озеро, бо майже весь свій вантаж лишив на зберігання султанові *Нуссева*. Його супроводили два негри-слуги і два носії його похідних речей, а саме чоловік і жінка".

Довга депеша містить багато окремих обставин і показання свідків. Друг д-ра Рошера, Кінгоманга, султан *Нуссева*, живе в трьох днях шляху від озера, напевно, проти затоки *Кота-кота* або навіть ще далі на південь і належить до племени ваіао.

Свідоцькі показання тубільців дуже цікаві, бо безперечно доводять, що Рошер чув про нас. Полковник Рігбі вважає, що д-рові Рошеру розказували про нашу поїздку на Шірва, або, як він пише, Кірва, „де, як він говорить, тубільці з *Нуссева* запасаються сіллю". Але ймовірніше, що він чув про наше прибуття на південний кінець Ньянза, де з нього витікає Шіре, де є величезні запаси солі, і де ми стикнулися з береговими арабами, які вночі втекли і хотіли скерувати шлях через країну аджава, куди два місяці після цього приїхав Рошер.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Ми прибули до судна 8 листопада 1861 р. дуже кволі, бо більше потерпіли від голоду, ніж колинебудь з попередніх походів. 9 листопада почалися великі дощі і йшли кілька днів;

ріка швидко піднялася і дуже знебарвилась. 14 листопада прибув єпископ Макензі з кількома людьми „Піонера", які були в Магомеро, щоб поправити здоров'я, а також сприяти місії. Єпископ, здавалось, був у чудовому настрої і думав, що майбутнє обіцяє мир і користь. Аджава, які, поки ми були на озері, зазнали поразки і були вигнані, виявили бажання жити в мирі з англійцями. Навколо Магомеро поселилося багато манганджа, щоб бути під охороною єпископа; сподівалися, що на височині торгівля невільниками незабаром припиниться, і мешканцям можна буде безпечно користуватися плодами їх промислової праці. Місія незабаром могла, як передбачали, дійти певної самостійності і розводити деякі припаси, подібно до португальців в Сенна і Квіллімане. Пан Бурруп, енергійний молодий чоловік, піднявся у човні по Шіре і за день до єпископа дійшов до селища Чібіза. Хірург і слуга їхали за ним на другому човні. „Піонер" занадто глибоко сидів у воді для верхньої частини Шіре, а тому вважали нерозумним заводити його при наступному поході далі, ніж до Руо; отже, єпископ вирішив дослідити країну від Магомеро до устя цієї ріки і зустріти в січні судно з своїми сестрами і жінкою Буррупа. Це було вирішено перед нашою розлукою; потім чесний єпископ і Бурруп лишили нас, і ми більше не бачили їх. Зійшовши на берег, вони одержали і повернули нам три сердечні англійські ура, і ми відплили.

14 листопада дощі припинилися, і вода Шіре пала навіть ще швидше, ніж піднялася. В двадцяти милях нижче від селища Чібіза мілка вода утруднила дальшу подорож, і ми там простояли п'ять нудних тижнів, поки настало постійне підвищення води в річці. Під час цієї зупинки, коли у нас з обох боків розлягалося по великому болоту, в експедиції, яка була в країні вже три з половиною роки, стався перший смертний випадок. Помічник тесляра, красивий, здоровий молодий чоловік, захворів на пропасницю. Звичайні ліки не впливали; він вмер раптом, під час вечірньої молитви і був похований на березі. Він прийшов на „Піонері" з дому і, крім незначного випадка пропасниці на вусті Ровума, був весь час зовсім здоровий. Португальці думають, що європеєць, якого після приїзду до цієї країни довгий час не уражає пропасниця, в разі захворювання вмирає ймовірніше, ніж ті, хто спочатку кілька разів хворіє на неї.

Наприкінці грудня дощі стали досить звичайні, і на початку січня 1862 р. вода в Шіре піднялась. Біля місця, де ми брали дрова, на милю вище Руо, вода була на три фути вище, ніж у червні, коли ми були на тому ж місці, і вночі на 6 січня піднялася ще на вісімнадцять дюймів і несла безліч лози і уламків, які кишіли жуками і раковинами двох видів, що трапляються скрізь на африканському континенті. Тубільці у човнах витягували списами рибу на лугах і в ровах і, очевидно, ловили її багато. Шпорнокрилі гуси і інші з булавоносої породи використовували затоплені низинні сади і пробиралися красти боби. Про-

їхавши 7 січня Руо і зовсім не бачивши єпіскопа, ми вирішили, що він почув від хірурга про нашу затримку і відклав подорож. Він приїхав через п'ять днів, на 12 січня.

У селищі Мбома ми почули, що всім відомому місцевому грабіжникові і вбивці Маріано дозволено повернутися з Мозамбіка, і що він знову взявся за своє старе ремесло—красти манганджа і продавати їх як невільників мешканцям Квіллімане. Він спустошив вже більшу частину правого берега, і мешканці цього селища жили під безперестанним страхом, чекаючи візиту його озброєних хижаків. Прийшовши до Замбезі, ми знайшли, що португальці незадовго встановили станцію на острові проти вустя Шіре. Капітан Альвез,—Мозінга або Товста Гармата, як його називали тубільці,—був командиром і прийшов на борт, коли ми кинули якір. Губернатор бажав, щоб Альвез переконав нас, що острів зайнято лише тимчасово і тільки в наслідок втечі і повстання Маріано.

Очевидно, цього бунтливого гальбкаста, не зважаючи на всі його одверті грабунки і вбивства, діяльне повстання і війну, віддали під суд в Мозамбіку і відпустили з мирним вироком трирічного арешту і грошового штрафу. При ньому не було досить грошей, щоб сплатити штраф, а тому мозамбікські урядовці, зваживши на це, дозволили йому повернутися до Квіллімане, щоб зібрати трохи грошей, розданих на його слова, в борг; але коли він приїхав туди, виявилося, що боржники його десь в середині країни. Між тим, його квілліманські довірителі були такі співчутливі, що спросили в уряду дозволу для Маріано йти туди, щоб одержати слонову кістку для сплати боргів і штрафів. Дозвіл було милостиво дано і, крім того, дозволено взяти з собою кілька сотень матросів і воєнних припасів; але замість того, щоб збирати слонову кістку, він повернувся вгору по Шіре до свого власного народу, знову взявся за старе грабіжництво, вбивство і людинокрадство і знущався з португальських чиновників. Тоді губернатор Квіллімане оголосив війну своєму старому ворогові і поплив вгору по Шіре з усіма своїми придатними на це солдатами і невільниками на флотилії з човнів, щоб захопити бунтівника в полон, але не міг його знайти і знову спустився вниз. Вся справа,—для немилосердного, хто знає, що без відома губернатора нічого ніде не може статися, вся справа мала вигляд, ніби Маріано дозволено було втекти з великим запасом зброї і бойових снарядів з маленького села, в якому через невільників кожний знає, що робить інший. Губернатор навіть побіг за ним, але таким кроком, яким граючи доганяють дитину,—і, звичайно, не міг його наздогнати. Через деякий час один капітан, посланий через цю країну з військовим загоном, був щасливіший від губернатора, бо дійшов до Маріано. Але замість того, щоб захопити бунтівника, на нещастя, його, як говорять, захопив бунтівник при нічному нападі разом з усіма запасами і значним числом людей. Капітанові, як розказував

його товариш—офіцер, дано було дозвіл повернутися і подарунок з слонової кістки. Для нас це було неймовірно; але ми згадуємо про це, щоб показати, як люди, ставши злочинцями, говорять один про одного.

Капітан Альвоз безперестанно хворів на пропасницю з того часу, як приїхав у це низинне болотисте місце. Коли рівень води підніметься ще на два фути, а це, дуже ймовірно станеться, говорив він, то острів вкриється водою. Життя самітного офіцера серед значного числа непутящих чорних солдатів у такому місці, як це, мусіло бути чимсь жахливим. Воно було для нього чимсь подібним до ув'язнення, тільки не на самоті; і така доля хороброго артилерійського офіцера, засланого сюди за якийсь політичний вчинок, що багато років брав участь у жорстокій війні з бунтівниками. В той час, як він, переможець повстання, так жив, розповідали, що бунтівник Маріано останні три роки проводив блискуче життя в столиці провінції і навіть обідав у найвищого начальства країни. Присуд про арешт у Мозамбіку здійснювалося так ніжно, що тут навіть не було нічого подібного до арешту, і не слід дивуватися, що язики жителів жорстко висловлювалися про генерал-губернатора і одверто розповідали, хоч, звичайно, не могли справді знати цього, що тут був хабар. Ми не знаємо нічого більше, крім імовірності і загальних чуток, які могли бути і неправильні. Мозинга ми ніколи вже більше не зустрічали; він через кілька місяців вмер від пропасниці.

Наші сеннаанці бажали повернутися додому, а тому ми розщиталися з ними і висадили їх тут на берег. Всі вони були щирі торгівці і запаслися у великій кількості тубільними залізними лопатами, сокирами і галантерейними речами. Безліч лопат і списів віднято від зграй, що їх полонених ми звільнили, бо в цих випадках наші сеннаанські друзі завжди були надзвичайно старанні й діяльні. Решту куплено за старий одяг, даний нами, і за їх запас бегемотового м'яса. Вони зовсім не боялися загубити речі або підпасти під штраф за те, що допомагали нам. Система, в якій вони були виховані, знищила в їх серцях думку про персональну відповідальність. Португальські рабовласники, говорили вони, будуть обвинувачувати тільки англійців, а ми були лише їх слугами. Ні одна біла людина на борті не вміла так дешево купити, як ці люди. Їх балакучість не раз переконувала якогонебудь тубільного торгівця заплатити за шмат брудної зношеної частини одягу вдвоє більше, ніж за чистий новий коленкор, від якого він тількищо відмовився. „Сциссора" (ножиці) вночі мучив кашель, а тому ми подарували йому стегану дуже зношену ковдру. Через кілька днів випала можливість скупити лопати, тоді він відокремив верх від підкладки, розірвав їх на дванадцять шматків і за це купив з дюжину лопат.

11 січня ми вийшли в Замбезі і спустилися з допомогою парової машини до морського берега, держачись того боку, яким піднімалися вгору, але русло протоки, як це іноді буває, за літо

перейшло на другий бік, і ми незабаром сіли на дно. Знатний португалець, що колись був лейтенантом в армії, а тепер жив на Сангвіза, одному з островів Замбезі, прийшов з своїми невільниками, щоб допомогти нам спустити судно на фарватер. Він одверто сказав, що всі його люди великі злодії, і що ми повинні дивитися самі, щоб нічого погано не лежало. Далі він сказав коротку промову своїм людям, заявляючи, що знає їх злодійкуватість, але дуже просить не обкрадати нас, бо ми обдаруємо їх вибійкою, якщо вони виконають роботу. „Тубільці цієї країни,—зауважив він нам,—думають тільки про три речі: що їм доведеться з'їсти і випити, скількох жінок вони можуть мати і що б вкрасти в своїх панів, коли не про те, як би вбити їх." Коли він спав, у нього збоку звичайно була заряжена рушниця. Цей погляд міг бути правильний щодо невільників, але, з нашого досвіду, він зовсім непридатний для вільних людей. Ми платили своїм людям за допомогу, яку вони нам давали, і думаємо, що вони, одержуючи плату, нічого в нас не вкрали. Наш друг на великому острові, який має назву Сангвіза, відданому йому без грошей сеньйором Феррао,—в досить значних розмірах веде сільське господарство і розводить багато маніра і бобів, як і чудового білого рижу з насіння, вивезеного кілька років тому з Південної Короліни. Він дав нам трохи, і це для нас було дуже до речі, бо, коли ми і не терпіли від безперечної недостачі, то все таки мусіли жити на бобах, солоній свинині і дичині, бо сухарі і пшеничне борошно, що були на судні, вже скінчились.

Ми цілком сподівалися, що власники полонених, звільнених нами, принаймні пробалакаються про свою невдачу, але вони, очевидно, соромились; тільки один наважився на зауваження і серед звичайної розмови з посмішкою сказав: „Ви звільнили губернаторських невільників, чи не правда?"—„Так, ми звільнили кілька банд, зустрінутих нами в країні манганджа". Португальці з Тетте, починаючи з губернатора, в дуже широких масштабах повертали тубільців у неволю. Торгівля йде почасти внутрішня, почасти зовнішня. Деяких з полонених і куплених вони посилають по Замбезі вгору в середину країни, інших ми справді бачили на шляху вгору по річці. Молодих жінок там продають за слонову кістку. Звичайна на вигляд жінка коштує два арраби, а надзвичайно красива—вдвоє дорожча. Чоловіків і хлопців удержують як носіїв для переносіння слонової кістки з середини країни до Тетте або лишають у маєтках на Замбезі, де вони, готові для вивозу, чекають випадка поплисти на невільницькому судні. Ми були свідки і цього виду торгівлі невільниками. Невільників заковують і у великих човнах посилають вниз річкою. У Тетте це робилося вільно й одверто, особливо у великих розмірах, поки во всю вживалася французька система „вільного виселення". Цей подвійний спосіб орудувати полоненими дає більший прибуток, ніж проста система посилати на береги для вивозу. Один купець у Тетте, з яким ми добре були знайомі, послав

триста жінок мангандка в середину країни для продажу їх за слонову кістку, а другий послав їх півтораста. Острів Бурбон постачається невільниками ще нахабнішим способом, ніж навіть напади на мангандка. Комендант у Тетте, дізнавшись, що якась жінка поганого характеру спускається рікою з судном, навантаженим невільниками, ради форми послав за нею офіцера. Він переслідував її, наздогнав, але повернувся без неї. Коли ми говорили про це з комендантом, він переможно сказав: „Тепер, коли нас прикриває французький прапор, англійці не можуть причепитися до нас". І цей прапор охороняв торгівлю невільниками до травня 1864 р. З усього добра, яке уряд Наполеона III приніс своєму народові, ніщо не дає його мудрості й чоловіколюбності більшої честі, як те, що він знищив цю недостойну систему. Він зробив для регулювання системи, за якою Африка позбувається своєї робочої сили, стільки, скільки він мав влади, призначивши офіцерів, які повинні робити опір зловживанням при виконанні її; але, не зважаючи на всі запобіжні заходи, „система вербування" стала не більше ні менше як огидною торгівлею невільниками з усім її жахом, не так з допомогою французів, як з участю португальців і гальбкастів. Поки народ неосвічений, всяка подібна проба повинна допомагати торгівлі невільниками.

Ми кинули якір на Великому Луабо у вусті Замбезі, бо там далеко легше дістати дрова, ніж на Конгоне. 30 січня прибуло судно її величності „Горгон" і привело бриг, на якому були моя жінка і кілька дам, що бажали приєднатися до своїх родичів при університетській місії, і двадцять чотири частини нового залізного пароплава, призначеного для рейсів по озеру Ньянза. „Піонер" розвів пару і повів бриг до гавані Конгоне. Новий пароплав названо „Дама озера" або „Леді Ньянза", а щоб ми могли з ним подорожувати далі, ми з допомогою офіцерів і екіпажа „Горгона" взяли його на борт „Піонера" і двох великих колісних човнів з судна її величності. 10 лютого ми вирушили до Руо, маючи на борті капітана Вільсона з значним числом його офіцерів і екіпажа для допомоги нам при розвантажуванні. Ми рухалися вгору річкою занадто повільно. В річці прибувала вода, і проти нас у багатьох місцях була течія в три вузли на годину. Машини „Піонера" були дуже добрі, але зовсім занедбані машиністами: чистка не робилась двадцять місяців. Ці причини затримали нас у дельті на шість місяців, замість шести днів, як ми думали, бо, знайшовши, що не можна привезти частини пароплава до Руо за невеликий час, ми вважали кращим вивантажити їх на берег у Шупанга, згвинтити там корпус „Леді Ньянза" і вести його на буксирі до підніжжя Мурчизонівських водопадів.

За кілька днів перед тим, як „Піонер" дійшов Шупанга, капітан Вільсон, бачачи безнадійний стан наших машин, великодушно вирішив поспішити з місіонерськими дамами до тих, хто,

як ми думали, сердечно чекав їх; отже, він вирушив у своєму човні до Руо і взяв з собою міс Макензі, дружину Буррупа і свого хірурга, д-ра Рамзая. Д-р Кірк і п. Сюель, скарбник „Горгона", супроводили їх в китоловному човні „Леді Ньянза". Наш „Ма-Роберт", рухаючись повільним кроком, колись доходив за дев'ять днів до підніжжя водопадів, а тому припускалось, що човни вільно можуть дійти до призначеного збірного пункта на Руо за тиждень, але на Шіре тепер була повідь, і ріка дуже лютувала; на неповну половину шляху Вільсон витратив більше часу, ніж думали витратити на проїзд всієї судноплавної частини ріки. Від володаря острова Мало, на вусті Руо, Вільсон і його супутники не могли нічого дізнатися про єпіскопа. „До його селища ніколи не заходила біла людина," сказав він. Вони пішли далі до селища Чибіза, вночі жорстоко мучаючись від москітів. Їх зусилля йти проти розлютованого потока змусило їх в наслідок лавірування обчислити віддалення швидше за триста, ніж у двісті миль. Макололо, що лишалися в селищі Чибіза, повідомили їм сумну звістку про смерть шановного єпіскопа і п. Буррупа. Друга звістка, одержана ними там, збудила нові турботи про тих, хто лишився живими; отже, сподіваючись подати їм допомогу, капітан Вільсон і д-р Кірк лишили дам з д-ром Рамзаєм і макололо і пішли на горби. В дорозі вони зустріли кількох членів місіонерства в селищі Соче. Надзвичайні труднощі, винесені нашими друзями на шляху до селища Чибіза, ніяк не змусили їх відступитися перед цією далекою спробою для блага їх земляків, але нові труднощі при зменшених припасах перевищували їх сили. Вони годувалися тубільними бобами і іноді обмежувалися куркою. Обидва хворіли на сильну пропасницю, капітан Вільсон був так небезпечно хворий, що товариш його страждань втратив всяку надію на його одужання. Міцний здоровий рулевий з шлюпки став у великій прислузі тим, що з радістю ніс свого любимого начальника; вони знайшли можливим знову йти до човна і привезли на „Піонер" обох осиротілих і пригнічених сумом дам.

Ми дізналися, що єпіскоп, бажаючи знайти коротший шлях вниз до Шіре, послав двох чоловіка, щоб дослідити країну між Могамеро і вустям Руо, і для цього в грудні п. Проктор і Скудаморе з чималим числом носіїв з манганджа вирушили з Могомеро. Вони повинні були йти біля самої гори Чоро і потім, залишивши ліворуч гору Кларендон, обійти Слонове болото. Провідники, очевидно, весь час заводили їх замість півдня на схід, замість вустя Руо до його верхніх вод у долині Шірва. Входячи до одного селища ангуро, де торгували невільниками, вони незабаром почали здогадуватися, що мешканці задумують недобре, а саме: перед заходом сонця якась жінка сказала деяким з їх людей, що їх всіх уб'ють, коли вони заснуть. Коли вони приготувалися піти звідти, ангуро переслідували їх і пускали в них стріли. Ці хижаки захопили двох носіїв і всі речі. Одна з стріл

глибоко пробила ложе рушниці Проктора. Обидва місіонери, врятувавши тільки життя, вночі перепливли глибоку ріку і, голодні й змучені, повернулися до Магомеро.

Жінки захоплених носіїв щодня приходили до єпіскопа, плакали і благали звільнити їх чоловіків. Ці люди були захоплені у нього на службі, іншого не було кого просити про це; не було ніякого громадського права і ніякої влади вище його, до яких вони могли вдатися, бо при розладнованому стані справ в ньому по суті об'єднувались церква і держава країни. Здавалося, безперечний обов'язок його був переправитися і звільнити цих вкрадених членів місіонерської родини. Відповідно до цього він запропонував випробованим макололо вирушити з ним у трохи небезпечний похід. Нічого не можна було їм запропонувати кращого; вони радо пішли з ним, щоб поїсти овець ангуро і тільки шкодували, що у ворога немає биків. Якби справу цілком віддати їм, вони очистили б цю частину країни, але єпіскоп удержав їх і пішов одверто, рекомендуючи тубільцям такий метод. Але це вирішення дало можливість злочинцям втекти[1].

Місіонерам пощастило: вони спалили селище злочинців і захопили кілька овець і кіз; це можна було вважати тільки дуже помірним штрафом за заподіяний злочин. Старшина Муана — Сомба, побоявшись далі удержувати полонених, зараз же звільнив їх, і вони повернулися до себе на батьківщину. В той час ми стояли біля Руо і йшли дощі, що дуже відбилося на здоров'ї місіонерів. Вони часто промокали; з припасів у них майже нічого не було, крім підсмаженого маісу. П. Скудаморе ніколи вже після цього не був здоровий. Повернувшись у Магомеро, єпіскоп і п. Бурруп, у яких в наслідок вогкості, голоду і впливів погоди сталась діарея, вирушили в селище Чибіза, щоб по Шіре спуститися до Руо. Єпіскоп, певно, так чекав відновлення пронизливої дощової погоди, від якої він тількищо визволився, що, залишивши Магомеро, зараз же вирушив по річці. Струмки піднялися так, що вони за п'ять днів пройшли дорогу, яку іншим часом проходять за два з половиною дні.

Під час поводі ніхто з мангандж а не хотів спускатися рікою, а тому з ними погодилися йти три гребці з макололо. Пройшовши на веслах майже до заходу сонця, вони вирішили зупинитися і переночувати на березі; але там було стільки москітів, що макололо наполягали на дальшій подорожі. Єпіскоп, який на тиждень запізнився до Руо, погодився, хоч і не з великою охотою; у темряві в одному з сильних прибоїв або вирів, які раптом утворюються під час поводі коло вустя рукавів річки, човен перекинувся. Одяг, ліки, чай, кофе і цукор,— все було

[1] Говорять, єпіскоп в дорозі мав нагоду виправити невелику географічну помилку, яку зробив д-р Лівінгстон при відкритті озера Шірва. Біла пара, яка стояла тоді на плодючій долині біля південного кінця озера, привела до висновку, що озеро тягнеться на південь трохи далі, ніж це справді є.

втрачене. Мокрі, виснажені й змучені москітами, вони лежали на човні до світанку і далі попливли на Мало, острів у вусті Руо, де єпископ зараз же захворів на пропасницю.

Якби вони були в звичайному стані здоров'я, вони безперечно вирушили б в Шупанга або до судна; але пропасниця швидко вбиває сили і дає сонливе отупіння, з якого хворий, коли його не збуджувати ліками, помалу переходить до смерті. Але все ще пам'ятаючи про своє призвання, єпископ втішав себе думкою, що, можливо, він подружиться з володарем, який буде дуже корисний йому в його майбутній праці. Між тим, цей безсердечний чоловік, який, напевно, в наслідок відомостей від білих торгівців невільниками, недовірливо ставився до всіх іноземців, задумав був вигнати з хатини вмираючого єпископа, бо в ній він складав своє зерно, але поступився перед запереченням макололо. Три тижні ці вірні супутники з дня в день лишалися біля розкладеної на підлозі рогожки, поки він вмер без ліків і навіть без належної їжі. Вони викопали йому могилу в куті темного лісу, де тубільці ховають своїх мерців. Так сумно закінчилося життя людини, про яку можна сказати, що ніяка похвала друзів не може перевищити дійсності щодо безкорисної доброти серця і серйозності, з якою він присвятив себе своїй благородній справі. Могила його міститься на віддаленні майже в сто ярдів від впадіння Руо, на лівому березі Шіре і проти острова Мало. Макололо провезли тоді якмога далі вгору п. Буррупа на човні і, роблячи носилки з гілля, пронесли його всю дорогу до його земляків у Магомеро або самі або наймаючи інших. Вони спішили з ним, щоб він не вмер у них на руках, і щоб їм не вважали це виною. Повернувшись, він незабаром вмер від хвороби саме тоді, коли збирався йти зустрічати свою дружину.

11 березня капітан Вільсон приїхав в Шупанга, пробувши на Шіре три тижні. 15 березня „Піонер" спустився до Конгоне, „Горгон", загнаний бурею в море, пішов до Ісинна по провіант. 2 квітня він ще не повернувся. Наші припаси скінчилися, і ми мусіли трохи купити з брига, бо, на щастя, на ньому був запас. 4 квітня „Горгон" пішов до миса Доброї Надії і взяв всіх членів місіонерства, що прибули в січні. Ми використали цю нагоду, щоб висловити нашу сердечну подяку хороброму капітанові Вільсону і його офіцерам за незчисленні докази приязні і щирої допомоги. Капітан Р. Б. Ольдфільд і інші офіцери, починаючи з адмірала, також заслуговують найщирішої нашої подяки; ми просили запевнити їх, що при наших іспитах і лихові ніщо не могло бути для нас більш підбадьоруючим, як свідомість, що в нашій праці ми маємо їх дружбу і симпатію.

На „Горгоні" приїхав шановний Джемс Стюарт, що належав до вільної шотландської церкви. Він мав стільки розуму, що приїхав сам подивитися країну перед тим, як рішитися на встановлення в ній місії. Для цього він серйозно працював кілька місяців. У місії мав бути і релігійний, і промисловий елемент.

Шлях по Замбезі і Шіре в незнану далину на континенті був тоді єдиний відомий, з одним переходом по височині, що вимагав тільки двох днів, і не можна було уявити, щоб у душі людини з широкими поглядами єпископа Макензі прокинулася заздрість,— бо місця там досить для сотні місій,— отже, ми охоче подали посланому від згаданого вище діяльного й дуже шановного закладу всю залежну від нас невелику допомогу, але рекомендували йому самому оглянути поле діяльності.

Коли ми після того стояли в Шупанга, він піднявся по Шіре до верхніх водопадів і побачив тільки залишки того густого населення, що, як ми бачили спочатку, жило в мирі і заможності, але тепер було розладноване й знищене голодом і полюванням на невільників. Країна, яку ми і раніше і потім бачили такою прекрасною і плодючою, була спалена жорстокою засухою; вона справді була в найгіршому стані. З дуже похвальною енергією, не зважаючи на пропасницю, він пройшов тоді вгору по Замбезі до Кебрабаза і місцями порівнював її з Дунаєм, що, може, зацікавить когонебудь. Його оцінка височини природно була нижча нашої. Але на його думку головною хибою була торгівля невільниками і влада, що дозволяє зіпсованим португальцям замикати країну від всіх, крім кількох злочинців їх власної національності. Він приїхав невчасно. Нещастя з університетською місією справило пригнічуючий вплив на багатьох у батьківщині і відохочувало від нової спроби. Проте, якби дати хід шотландському наполегливості і енергії, дуже ймовірно, що це в високій мірі благодійно вплинуло б на щирість наших англійських братів, і ми ніколи б не почули про втечі. Дослідивши країну, п. Стюарт на початку наступного року спустився по Замбезі і через Мозамбік і мис Доброї Надії поїхав з своїм звітом додому.

7 квітня у нас тільки один чоловік був придатним до служби, а інші лежали в пропасниці або від низькоякісної горілки, яку потайно продавали їм португальські митники, не зважаючи на наші серйозні прохання припинити цю згубну торгівлю.

11 квітня ми вирушили в Шупанга з рештою вантажу „Леді Ньянза". Піднімаючись до дельти, ми помітили, що багато тубільців носять стрічки пальмової зелені, ознаки хвороби і суму, бо вони також хворіли на пропасницю. Це — нездоровий сезон: дощі пройшли і гаряче сонце викликає з обмерлої рослинності болотне повітря (malaria); в цьому році очевидно, хвороба особливо лютувала; в дорозі ми зустріли п. Уеллера, який ішов з Магомеро запастися їжею: місіонери дуже терпіли від недостачі продуктів; звільнений народ голодував і вмирав від діареї й злоякісних наривів. Аджара, заохочувані в своїх хижацьких наскоках португальцями, які приставляли їм бойові заряди і вибійку, знищили багатий урожай минулого року; настала засуха, і в продажі лишилося мало або зовсім не було продуктів. З звичайною своєю енергією п. Уеллер найняв човни, навантажив їх припасами і вирушив у довгу, втомну подорож вгору до

селища Чибіза. Перед тим, як він повернувся, його повідомили, що університетська місія, позбувшись тепер свого мужнього вождя, втекла з височини в долину Нижньої Шіре. Це здалося нам, хто знав, яке небезпечне недіяльне життя, найбільшою помилкою, яку тільки вони могли зробити; цього їм ніхто не радив, і ніхто не відповідав за це, крім них самих. Уеллер хотів зараз же піднятися знову на найбільшу висоту, але на шляху стали різноманітні перешкоди. Смерть бідних Скудаморе і Дикінсона у цій низині тільки ще збільшила жаль про те, що вони не спробували лишитися на височині.

Коли звістка про нещасну сутичку єпископа з тубільцями і про його передчасну смерть дійшла до Англії, його дуже обвинувачували. Через те, що політика, якої він додержував з формальної ухвали всіх своїх супутників, була прямо протилежна пораді, даній місії, і переконанням про мирні властивості місії, в яких я запевняв тубільців, то, зустрінувши єпископа в листопаді в селищі Чибіза, ми наважилися по-дружньому не схвалити того, що він втрутився у війну. Але, дізнавшися, як жорстоко засуджується його поведінка в Англії, ми,— чи з природної схильності „допомогти падаючому", або тому, що мали точне знання про особливі властивості країни, в якій він був, або в наслідок повного довір'я, яке змушувало нас цілком покладатися на його щиру благочесність,—почували себе схильними думати про його вчинки далеко м'якше, ніж ті, хто на нього нападав. Напевно, він ніколи не мав сумніву, що виконував свій обов'язок, і його в усьому підтримували його товариші. Один з них згодом, в хвилину слабості, не усвідомлюючи персональної відповідальності, переклав усю провину на мене. Добродій, призначений на заступника єпископові, в публічних зборах в Кембріджі і інших місцях, не зважаючи на свідчення у власному щоденнику єпископа Макензі, проповідував, ніби „воєнні заходи місії були результатом того, що вона послухалась моєї поради. Треба серйозно обміркувати питання, чи має право єпископ, якщо його паству відривають від нього, вести війну для звільнення її. Воно очевидно обмежується тим, чи взагалі дозволяється християнинові користуватися громадянською владою або мечем у захисній війні, у формі поліції або ще якось інакше. Ми робили майже все, щоб уникнути сутичок з безчесними тубільцями, але у випадку нападу,— наша кров закипає вже від однієї думки, що честь наших жінок, дочок або сестер буде зганьблена,— ми билися б на життя і смерть з усією можливою для нас шаленістю, як люди з людськими чуттями.

Чесний єпископ до зустрічі з мисливцями на невільників, так само не був схильний застосовувати зброю, як всякій інший англієць. На шляху, яким він ішов, він міг впасти в помилку, але такої помилки не зробили б тільки небагато хто з англійців, побачивши юрби безпорадних полонених або членів своїх родин у кайданах.

Протягом нездорового квітня пропасниця в Шупанга і Мазаро була сильніша, ніж звичайно. На судні у нас було кілька випадків захворювання,— воно швидко виліковувалось, але так само швидко і відновлювалось, коли ми були в дельті. Приблизно в середині місяця на цю хворобу занедужала моя дружина і хвороба супроводилась нестримними блювотами. Досі ще невідомо, яким засобом можна було б припинити цей мучительний симптом, що природно робить ліки безкорисними, бо вони зараз же викидаються з організму. Доктором Кірком вжито було всіх медичних засобів, які можна було тільки застосувати, але хвора втратила свідомість, і коли зайшло сонце ввечері на великдень 27 квітня 1862 р. очі їй стулив вічний сон. Вночі зроблено труну, на другий день викопано могильну яму під гілками великого баобаба, і з співчуття сердець невелика купка земляків допомагала осиротілому мені поховати свою мертву дружину. На моє прохання шановний Джемс Стюарт прочитав заупокійні молитви, а моряки були такі ласкаві, що кілька ночей з власної волі варгували на місці, де поховано її тіло. Хто не має ніякого поняття, який дорогий притулок створила ця благородна англійка в Колобенгу, за тисячу миль всередину країни від миса Доброї Надії, і який благодійний вплив вона мала на грубі племена внутрішніх країн, як дочка Моффата і як християнка,—ті можливо здивуються, що вона сміливо йшла на небезпеку і злидні цієї занедбаної країни. Вона знала їх всі і, при некорисливій і вірній обов'язкові спробі відновити свої зусилля, була покликана до спокою.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

5 травня д-р Кірк і Чарльз Лівінгстон виїхали на човні до Тетте, щоб відіслати вниз у човнах майно експедиції. Вони взяли з собою чотирьох гребців з Мазаро, щоб вести човен, і одного білого матроса, який мав готувати їм їжу, але, на нещастя, цей білий, залишивши судно, того ж дня захворів на пропасницю і хворів більшу частину дороги; вони мусіли готувати самі для себе і до того ж ще доглядати його. Тубільці поводились дуже охайно, купаючись щодня після заходу сонця, хоч погода була досить холодна. Якщо одному давалося щонебудь поїсти, то, майже за загальним звичаєм, він ділився цим з усіма, хоч часто кожний тоді діставав тільки по доброму ковтку. Ходові на жердинах вони давали перевагу перед плаванням на веслах і, ідучи вверх по річці, обирали місця глибиною в 2—4 фути, замість глибокого фарватера, де була швидка течія. З своїми жердинами вони поводилися з дивовижним тактом: в ту саму мить всі вони піднімали їх, опускали, втикували і, нарешті давали їм останній поштовх. До руля майже не треба було дотикатися, так добре вони вели човен в своєму напрямі.

З їх річкових пісень багато дуже добрих, деякі звучать дуже сильно як пісня, що очевидно змальовує плач по вмираючому хазяїну. В перший день не могли скористатися з вітрила, бо вітер був невеликий, але надвечір знявся приємний вітрець і поставили вітрило. Гребці, звичайно, дуже зраділи, побачивши, що човен іде без їх зусиль. Макололо в нашу першу подорож завжди переконували, що човен з вітрилом—найдосконаліший винахід судноплавства, і що він стоїть незрівняно вище від пароплава, бо для нього не треба рубати дрова—лишається тільки спокійно сісти і дати вітрові нести себе. Коли стемніло, вітер посилився, човен швидко нісся по воді, судівники, що мали дуже дразливий темперамент, відчули вплив цього руху і зараз же почали дуже голосно співати. Коли вітер сильнішав і човен летів по хвилях—ці люди в дикому надхненні скочили на ноги і заспівали ще голосніше, жестикулюючи з усіх сил. Раптом рух і співи увірвались,—співці лежали, перекинувшись на спину,—човен сів на мілину.

На острові проти Шірамба мандрівники знайшли велике число манганджа, що втекли від війни, яка лютувала на материку. Якийсь чоловік, зісланий з Португалії, на ім'я Бельчіор, що оженився з сестрою гальбкастського володаря нижче Тетте і поселився на Лупата, став табором на острові в Шагого. Підходячи до нього в темряві, мандрівники окликнули. Свистки й барабани кликали до зброї. „Англійці! Англійці!" відповіли наші люди, і хвилювання припинилось.

* * *

17 травня д-р Кірк і Чарльз Лівінгстон приїхали в Тетте і знайшли, що його звичайна нудна одноманітність приємно перервана весіллям губернаторської дочки з одним із офіцерів. Невільники святкували радісну подію, як звичайно, питтям, барабанними звуками, танками, співами і стріляниною з мушкетів. Губернатор гостинно прийняв наших супутників. Він був настроєний більш дружньо, ніж можна було чекати після того, як вони недавно в країні манганджа звільнили його невільників. Його вельможність раз увечері натякнув на це, сказавши д-ру Кірку, що він від свого брата, генерал-губернатора, мав депешу, в якій той говорить, що з огляду на те, що торгівля невільниками за португальським правом дозволяється, то треба силі протиставити силу, якщо хтось нападе на невільницький караван поза межами португальської області; говорячи зрозуміліш,—наступного разу, коли ми спробуємо звільнити крадених манганджа, вони повинні розпочати бій. Ми згадали про це не для того, щоб зауважити португальському урядові, що воно терпить полювання на невільників, а тому, що генерал-губернатор Альмейда, говорячи англійською мовою і проповідуючи про своє щире бажання припинити торгівлю невільниками, набув між офіцерами крейсерства її величності слави щирості, якої

ніколи не приписували жодному з його земляків. Дізнавшися згодом, що його брат у Тетте з меншою владою нерозсудливо викрив нам справжній настрій старшого брата з Мозамбіку, його вельможність не міг приховати невеликого, можливо, дуже зрозумілого суму, хоч він повинен був знати, що ми, стоячи за кулісами, ніколи не дозволили б обдурити себе його англійським базіканням і були б раді мати більшу повагу до нього. Деякі з невільників, захоплені агентами його брата, посилаються в середину країни за слоновою кісткою, а інші лишаються у маєтках, звідки їх, як йому і всім відомо, в разі нагоди відвозять на судна у великих човнах. Ця внутрішня торгівля невільниками підтримує зовнішню, і, якщо португальське законодавство має якенебудь значення, то все це заборонено. Коли вони, як кажуть закони, бажають знищити невільництво, то не можуть вже далі робити тубільців невільниками, якщо тільки закони видаватимуться не для того, щоб зробити приємність англійцям і задовольнити самолюбство законодавця.

Португальський уряд справді славиться тим, що в Ліссабоні видають добрі закони, і так само тим, що закони, видані в питаннях невільництва, лишаються на папері. Зроблено розпорядження про те, що в 1878 р. у провінціях рабство має бути припинене, а урядові невільники звільнені будуть в 1864 р. Один офіцер говорив нам, що ці невільники занадто обтяжені роботою, будуючи шляхи і роблячи цеглу, і це для того, щоб усі роботи, які можна виконати їх силами, кинути на час їх звільнення.

З того часу, як теперішній губернатор вступив до посади, Тетте дуже покращало. Проведено дві добрі дороги або вулиці, що для цієї країни становить новину. Сам губернатор майже зовсім побив собі ноги, милуючись ними. У місті є кілька сот чорних солдатів, одягнутих далеко краще, ніж десята частина з тих, які бували там звичайно в минулі роки. Нам вказали на підставі свічення, яке можна вважати гідним довір'я, що Тетте тепер коштує португальському урядові 3000 фунтів стерлінгів на рік і дає щорічного прибутку 300 фунтів стерлінгів. Торгівля слоновою кісткою дуже зменшилась, бо слонів майже всіх перебито або вигнано з тієї частини країни, де раніш полювали на них.

Найняті в Мазаро для повернення назад човни, були вже в Тетте. Вони привезли сюди запаси для португальського уряду, і їх супроводив один офіцер, який багатьох цих людей, хоч вони були вільні, побив за те, що вони, як він говорив, лінувались і губили час при подорожі вверх. Спини бідних людей були дуже побиті. Офіціальний закон існує в теорії, на практиці покарання визначається власною примхою. Раз у Шупанга ми послали двох злодіїв, схоплених на гарячому, до урядовця, який близько жив. На другий день ми дістали запитання, як їх покарати. Ми вважали найкращим випустити злочинців на волю. Між людьми рівного стану, часто ім'ям „міністра юстиції", робиться загроза рушницею. Гребці одержали свою плату і свої

припаси на дорогу перед від'їздом. Коли човни дуже навантажені і рівень води низький, вони часто кінчають з своїми запасами раніше, ніж доїдуть до Тетте, і на зворотний шлях у них нічого не лишається, коли вони не куплять чогонебудь на свою плату. Припаси були дешеві, і ми, бажаючи зміцнити людей для роботи, дали їм далеко більше, ніж вони звичайно одержують, і ще, крім того, свиню і козу. Працювали вони надзвичайно добре, виїжджаючи з власного бажання на світанку і пливучи до темряви, вони рішуче йшли разом з човном і доїхали до Шупанга в чотири і три чверті днів. Купці дуже скаржаться на нечесність гребців; справді, вони іноді зникають з усім вантажем вибійки, і ніяке покарання не може наздогнати їх. Безперечно тільки, що любов не втрачена серед цих людей.

* * *

Ми почали тепер готуватися до спуску на воду „Леді Ньянза". На березі Шупанга вирівняли місце, щоб привести до ладу її частини. Її встановили на пальмових деревах, привезених для підмостків з місця, що лежить вниз по річці, і зараз же машиніст з помічниками старанно взялися за роботу. Днів через чотирнадцять після того, як частини привезли з Конгоне, їх було згвинчено. Де існує невільництво, чорні там більше злодійкуваті, ніж у інших місцях. Нас стурбували злодії, що покрали залізні гвинтові гайки, але, на наше задоволення, ми виявили, що стрихнін так само добре забезпечує від злодіїв-людей, як від злодіїв-гієн. Від нього вмерла гієна, і тубільці, побачивши мертву тварину і дізнавшись, як ми її вбили, вирішили, що небезпечно обкрадати людей, у яких є такі дійові ліки. Гальбкаст, який жив у будинку в Шупанга, висловив бажання мати його трохи, щоб дати зулу, яких він смертельно боявся і яким мусів платити данину.

„Піонер" зробив кілька рейсів у Конгоне і 12 червня повернувся з останнім вантажем. 23 червня „Леді Ньянза" щасливо спущена на воду, після того як складання її припиняли пропасниця і діарея, як і багато інших причин, перелік яких був би тільки втомний для читача. Тубільці прийшли з усіх місць країни, щоб бачити її спуск на воду; більша частина з них була цілком переконана, що залізне судно, як тільки попаде в воду, зараз же піде на дно. Між ними йшли серйозні дебати з питання, чи доцільно застосовувати залізо в суднобудівництві. Більшість твердила, що це ніколи не буде відповідати меті. Вони говорили: „Коли ми кладемо в воду лопату або найдрібніший шматочок заліза, він зараз же падає на дно. Отже, як же може така маса заліза плавати на воді? Вона повинна піти на дно". Меншість відповідала, що це може бути істиною для них, але у білих людей на все є ліки. „Вони можуть навіть зробити жінку, яка тільки-тільки що не говорить. Он роздивіться ста-

тую на судні". Невіри були здивовані і ледве могли повірити своїм очам, побачивши, що судно легко й граціозно плаває по річці, замість того, щоб піти на дно, як вони вперто пророкували. „Справді,—сказали вони,—у цих людей, сильні ліки".

Наш славнозвісний земляк, професор Оуен, рекомендував нам звернути увагу на походження цеце, щоб знайти засіб для знищення цього лиха. Ми часто питали у різних племен, чи не можуть вони допомогти нам в наших дослідженнях. Один з макололо пам'ятав, що саме це питання одного разу публічно оголошувалось в Лініанті і, як звичайно, держали заклад, що ніхто про це нічого не знає. Через кілька днів якийсь старий чоловік почав вимагати приз, говорячи, що цеце кладуть свої червоні яйця на листі дерева мопане. Напевно, це були яйця описаної в „Місіонерській подорожі" комахи, про яку говорять, що вона вкриває свої яйця солодкою їстівною смолою. Дехто заперечував, що він їх бачив, інші говорили, що червоні яйця кладуться на гілках дерев, а не на листі, а ще інші обстоювали, що ці яйця кладуться в буйволові спорожнення і, здається, мали рацію. Винищення всієї дичини при успіхах цивілізації—єдина можливість знищити цеце.

Ми пам'ятаємо, як ми чули, що між тубільцями йшли люті дебати в питанні: якими пальцями заміняються у людини два пальці страуса—чи великим і вказівним, чи мизинцем і безіменним. При цьому цікаво спостерігати вільність і серйозність, з якими люди нижчого класу нападають на думки своїх начальників. Не часто вони беруть верх, але, в міру змоги, намагаються використати сприятливий випадок. „Ми маленькі діти, ми все ще притуляємось до грудей наших матерів, ми не вміємо ходити самі, ми зовсім таки нічого не знаємо, але ми знаємо, що про цю мізерну річ літні пани базікають, як всі ті, хто говорить про те, чого зовсім не знає. Ми ніколи не чували такого безглуздя" тощо. Або спірники можуть бути одного віку. Той, в якого язик жвавіший, ставить свого супротивника в замішання, але спір на цьому не кінчається. Чому ж так? Відчування тиску в горлі, прилив крові до серця змушують переможеного, коли він вже не може сперечатися, скрикнути: „А чи можеш ти мене перегнати?" Вони підводяться, біжать на милю, приносять гілку з дерева, що стоїть на кінці звичайного місця перегонів, і, коли цим врівноважиться психічне і тілесне збудження, мирно сходяться. Якби наші редактори газет, після того, як бійці оскаженіють у паперовій війні до непритомності обох „шановних кореспондентів", коли кров буйно клекоче в серці і в мозку, замість звичайного жахливого „Продовження оплачується", яке треба вважати ознакою появи нової писанини, повідомляли б тільки, що супротивники повинні „бігти на перегони", то в цій священній ділянці було б далеко менше випадків хвороб серця і мозкових ударів.

В місцевості Шупанга птахів багато. Деякі роди лишаються

цілий рік, а багато інших проводять там тільки кілька місяців. Зграї зелених голубів прилітають у квітні харчуватися молодими плодами диких фігових дерев, які ввечері смакує один великий вид кажана. Маленький красивий чорний ткачик, з жовтими плечиками, очевидно, щиро втішається життям в своєму весільному одязі. Вранці буває добрий сніданок, далі йдуть години розваг. Добірна громада з трьох або чотирьох птахів сідає на кущах, які вкривають маленький багатий на траву майданчик, і розважається концертом з власних своїх ніжних і самозадоволених співів. Далі птахи граються у повітрі. Розпускаючи своє м'яке бархатисте пір'я, ткачик на тремтливих крилах сковзить у вільний простір, співає у повітрі, далі повертається з свистячим шелестом крил,—цей звук в деякій мірі скидається на дитячу трещотку,—і знову сідає на своє місце. Інші один за одним роблять те саме, і граються цілими годинами, змагаючись, хто при повороті може зробити найголосніший звук. Так граються птахи тільки під час парування і в блискучому пір'ї; поки вони носять свій зимовий одяг скромного бурого кольору, вони, очевидно, не думають про розваги.

З миса Доброї Надії ми одержали двох мулів для перевозу частин „Леді Ньянза" повз водопади і висадили їх в Шупанга на берег, але вони жили недовго. Після того, як обидва мули пали, один португальський добродій дуже люб'язно повідомив нас, що він наперед знав про це; у країні було багато спроб в такому роді, але на ній ніщо не лишалося в живих,—навіть свиня. Він сказав, що не говорив нам цього раніше, бо не хотів здаватися настирливим!

З „Горгона" ми одержали помічника—старого боцмана: чудесний матрос, надзвичайно корисна людина у тверезому стані, але, коли йому видавалася нагода, напивався дуже охоче. Він був би дуже корисний, коли б ми, як думали, могли зараз же піти далі вверх по річці, бо там він незабаром мусів би стати цілком поміркованою людиною, але, поки ми були недалеко від португальців, він був безкорисний—потреба, що спонукала його, була непереможна. Він ні слова не розумів з місцевої мови, а тубільці також нічого не знали по-англійському, проте, він все таки якось умовив одного тубільця сходити за сім миль, щоб роздобути трохи ялівцевої горілки і потай принести її на судно в тубільному пиві. Тверезий він був спокійний, чесний, привітний, швидко розумів, що можна робити, працював невідступно і був дуже уважний до цього. Нам була шкода бідного хлопця, але ми не могли піднятися по річці, а тому мусіли передати його на борт першого військового корабля, як тільки було можна. Хто ніколи не мав сильного апетиту до подразливих засобів, який відчувають ці люди, той навряд чи може уявити силу спокуси, з якою їм доводиться боротись. Словами шотландського гуляки це значить: „Ми дещо розуміємося на питті, але на справі—нічогісінько".

Поки все знесено було на борт „Леді Ньянза", води Замбезі і Шіре впали так низько, що спроба піднятися до водопадів ще до дощів, які мали бути в грудні, була б даремна. До цього, потрібні були бики і провіант, а їх не можна було дістати ближче острова Іоанна. Португальці, не відмовляючи категорично в дозволі торгівлі по Замбезі, ставили на цьому шляху перешкоди; вони домагалися тільки маленької пошлини! Вони мали намір заснувати річкову поліцію і знову зміцнити коронні володіння, які давно вже перейшли до зулу. Разом з тим вони торгівлею невільниками зробили те, що Замбезі втратила значення для будького.

Ровума, про яку говорили, що вона виходить з озера Ньянза, лежала поза межами їх домагань і була рікою вільною, а тому ми і вирішили дослідити її в своїх шлюпках зараз же після повороту з Іоанна, куди ми 6 серпня прийшли на вітрилах, на деякий час спинившись на Конгоне для ремонту машини, рулевого колеса і руля. На остові корабля, що стоїть у затоці Помоне, біля цього острова, засновано для потреб крейсерів склад корабельного провіанту під наглядом консула п. Селея, який завжди ставився до нас з дуже дружньою увагою і підтримкою. Тепер він нам зробив ласку, уступивши шістьох биків, яких вивіз для власного вживання при обробітку цукру. Хоч він із своєю справою почував себе ніяково, змушений користуватися невільницьким трудом, але невтомною енергією зборов труднощі, перед якими відступила б більша частина людей. Він зробив все, що можна було зробити в даних умовах, щоб акуратною платою за працю збудити тугу за волею. Він заснував велику фабрику і обробив під цукрову тростину 300 акрів плодючого грунту. Ми вважаємо, що він матиме цілком заслуговані вигоди. Коли б п. Селей зробив подібну спробу на материку, де за плату, яку він тепер дає, люди до нього приходили б юрбами, він, напевно, відкрив би нову еру на східному березі Африки. На маленькому острові, де рабовласники мають повну владу над невільниками і де зовсім немає вільної землі і грунту, який скрізь попадається в Африці, цю спробу не треба повторювати. П. Селей, починаючи ще раз, повинен зробити це не в Занзібарі, не на Іоанна, а на африканському грунті, де невільник, коли з ним погано поводяться, все ж може легко втекти. На якомунебудь острові в володінні тубільного уряду, фабрика, належна товариству арабів і англійців, могла мати тільки те значення, що вони уникли ненависті, яку збуджує хльостання невільників.

Ми на деякий час залишили Іоанна і наших биків, і судно її величності „Орест" повело нас на буксирі до вустя Ровума. Командир його, капітан Герднер і кілька його офіцерів супроводили нас два дні по річці у шлюпці і катері з судна. Вода стояла надзвичайно низько, і ранок кілька годин був досить похмурий, але коли почався вітер, видовище стало жвавіше й

ясніше. Наші чотири шлюпки полетіли під повними вітрилами, люди на вахті в шлюпці і катері судна, викрикували: „Бакборт сер!" „Штирборт, сер!" „Як ви держите, сер!", а чорні на носах інших шлюпок кричали: „Пагомбе, пагомбе!", „Енда кете!" „Беране, беране!", що в перекладі означало те саме. Після цього передній човен сідав на мілину, вітрило знімалося, екіпаж вистрибував, щоб зштовхнути човен, а інші човни, без затримки, неслися далі, і кожний також натикався на мілину, яку помилково вважав фарватером, що часто був дуже неглибокий.

Стадо дрімлючих бегемотів раптом перелякують понад двадцять рушничних пострілів, і воно здивовано дивиться на чудні речі, які влетіли в їх мирні володіння; кілька куль примусили їх шукати рятунку на дні глибокої калюжі, недалеко від якої вони безтурботно спочивали. Коли ми повертались, один з бегемотів задумав помститись. Він переслідував шлюпку, спустився під неї і двічі намагався проломити дно, але, на щастя, воно було занадто плоске, щоб він міг добре захопити його своєю пащею; отже, він пошкодив своїми іклами тільки одну з планок, хоч і піднімав всю шлюпку з десятком людей і тонною ебенового дерева.

Одну з двох ночей, які капітан Гердней пробув з нами, ми провели проти маленького озера Чідіа, при високій воді зв'язаного з річкою і майже щільно оточеного горбами, що з них деякі доходять вишини 500—600 футів і вкриті деревами. На схилах горбів стояли кілька невеликих груп хатин з садами, в яких вже знятий був урожай звичайних тубільних виробів. Мешканці, очевидно, не дуже стурбувалися великою кількістю людей, що спинилися на мілинах нижче їх жител. Недалеко, багато міцного ебенового лісу. Красивої маленької антилопи (Cephalophus coeruleus), завбільшки майже в зайця, очевидно, тут дуже багато, бо нам запропонували купити багато її шкурок. Тут виробляються за красивими зразками рогожки різних кольорів з фінікового листя, різні фарби добуваються з кори дерев. Рогата худоба не може жити на берегах Ровума, бо цеце трапляються від місцевостей навколо вустя вверх до того місця, куди ми могли провести шлюпку. Поки ми піднімалися вище, дорога не ставала краща; часто траплялися знесені високо водою стовбури дерев і при раптовому падінні води лишалися в руслі. В деяких місцях, де річка поділяється на два і три фарватери, ні в одному з них не було стільки води, щоб держати човен з посадкою на три фути. Отже, ми мусіли перетягувати свої човни по мілкій воді; але ми бачили ріку при її найнижчому рівні, і можуть минути роки раніше, ніж вона знову так висохне.

Долина Ровума, що межує з кожного боку з ланцюгом височин, завширшки від двох до чотирьох миль і йде досить прямо від заходу—південного заходу; але фарватер ріки тепер, при її найнижчому рівні, крутиться і проходить таким дивним зигза-

гом, що човен часто мусить зробити три милі, замість того, щоб по прямій лінії пройти всього одну. Під час поводі їхати, звичайно, далеко легше. За перший тиждень ми бачили мало тубільців. Селища їх від хижацьких невільницьких зграй заховані в густих джунглях на схилах горбів. На цих частинах тихої і мілкої ріки помічено небагато цікавого. Хоч ми були переконані, що, крім 8 місяців на рік, вона непридатна для судноплавства, але йшли далі, вирішивши подивитись, чи будуть виправдані далі в середині країни звістки про її великі розміри, добуті нами від різних морських офіцерів, або, при зв'язку її з озером Ньянза, чи не можна використати хоч тільки верхню її частину. Наші дослідження показали нам, що ті, хто відвідує нові країни, повинні бути дуже обережні.

Від людей, які ходили по річці і мали змогу скласти правильне уявлення, ми дізналися, що Ровума стоїть незрівняно вище Замбезі, в ній більша маса води і навкружна країна далеко вродливіша. Ми були не в тому сезоні року, як вони, і щоб мати істину наш звіт треба додати до їх звісток. Як торговельний шлях, ця ріка могла б бути використана, можливо, протягом чвертей року; але випадковим відвідувачам, як ми або інші, трудно скласти остаточну думку про це. Недостача птахів або будьякої дичини була разюча. Лише рідко ми бачили пару струнких ябірусів або марабу, що виглядали ад'ютантами, гуляючи по мілинах, як і шпорнокрилих гусів і інших плаваючих птахів, але крокодили і бегемоти траплялися теж рідко.

Паприкінці першого тижня до нашого табору зайшов один старий і сказав, що хоче принести подарунок з свого селища, яке лежить вгорі між горбами. Другого ранку він прийшов з значним числом своїх людей і приніс борошна, маніокового і ямсового коріння. Тут мова відрізняється від мов по Замбезі, але належить до тієї ж родини. Мешканці звуться маконде і перебувають у мирі з мабіга і макоа, що живуть на південь від Ровума. Під час прогулянки на схил північного берега ми знайшли велику різноманітність дерев, яких ніколи не бачили по інших місцях. Ті, що звичайно трапляються далеко в середині країни, очевидно, тут ростуть ближче до берега. Велика кількість африканського ебенового дерева, в народі називане мпінгу, росте в вісьмох милях від моря. Воно доходить більшої величини і має більше внутрішньої чорної серцевини, ніж звичайно. Тут є також придатне для будівельних матеріалів дерево, що зветься мозоко, і ми бачили, як на березі напівараби розпилювали великі колоди його на дощки. Не дійшовши до верхівки підгір'я, ми опинилися в бамбуковому лісі. На площинці над ним були розчищені і оброблені великі ділянки. Якийсь чоловік запросив нас випити глечик пива; коли ми виконали його прохання, страх, який виявляли перед тим навкружні, зник. Наші мазарівські супутники ледве могли розуміти їх мову. Деякі з них ходили в річці і калюжах на глинистому березі і ловили диво-

вижну рибу. У неї оригінальний черевний плавник, незвичайної величини і круглої форми, подібної на дитячу іграшку „прискавку". Нам сказали, що ця риба буває і в Замбезі і зветься чиріре. Хоч у неї всі плавники великі, але говорять, вона рідко наважується виходити з ріки і лишається недалеко від своєї нори, де її легко зловити рукою.

* * *

Люди з Замбезі точно взнавали характерні ознаки глибини або мілкої води і виявляли велику вмілість у знаходженні справжнього фарватера. Молімо—стерничий, мокадамо—головний гребець: він стоїть просто на носі з довгою жердиною в руках, вказує стерничому, куди треба держати, і в разі потреби зміцнює рулеве весло своєю жердиною. Інші вважають кращим стояти і гнати вперед наш човен жердинами, ніж нашими довгими веслами, бо першим способом вони швидше могли рухатися вперед. Вони звикли до коротких весел. Наш мокадамо хворів на місяцеву сліпоту і вночі зовсім не міг бачити. Тоді його товариші водили його і давали їжу йому в руки. Ми думаємо, що вдень він так добре міг бачити фарватер тому, що очі його відпочивали всю ніч. Але в деяких місцях мокадамо робив помилки і садовив нас на мілину. Інші, очевидно, від духу протиріччя проти встановленої влади і керовані Хоаньйо, який також претендував на цю посаду, накидувались на нього за його глупоту. „Чи спить він, чи що? Нащо він дав човну зайти туди? Чи не міг він бачити, що фарватер з іншого боку?". Нарешті, мокадамо з пересердя кинув жердину й сказав Хоаньйо, що той сам може бути мокадамо. Посада була прийнята з великою радістю, але через кілька хвилин він поставив нас в ще гірший стан, ніж його попередник, і був скинутий з своєї посади під глузування своїх товаришів.

Під час подорожі найкраще радіти з маленьких простих пригод такого роду, які якнайкраще доводять схильності, властиві всьому людству. Кожний пожаліє, почувши, що деякі з наших земляків грубо втручаються в справу, яка фактично нікому не шкодить. Навіть доходять до биття, під впливом безглуздої думки, що негр—те або інше, а не дивна суміш добра й зла, мудрості і глупоти, спритності і незграбності, як і інші люди. Якийсь англієць, що мав рушницю з дуже поганою звичкою розряжатися сама собою, їхав вверх по Замбезі у човні, яким керували тубільці. Він не знав з їх мови майже нічого крім дієслова „забити". Рушниця за своїм звичаєм стрельнула сама собою випадково якраз коло голови одного з тубільців, і той, лягаючи спати, висловив товаришам свої побоювання, що ця нещасна рушниця могла б „забити" когось з них. Наш герой цілу ніч просидів з пістолетом в руці, готовий покарати зраду, яка була тільки в його власному розгарячаному мозку. Цю

пригоду він потім надрукував в одній газеті як жахливий стан— на волоску від загибелі від рук кровожадних дикунів. Інший британець, який повинен був проїхати приблизно двісті миль у човні і не міг сказати ні слова тубільною мовою, вважав розумним стріляти з усіх дул свого револьвера, як тільки його гребці пропонували висадитись. Пекуче сонце стояло над головою саме в найбільш жаркій своїй точці. Бідолахи показували знаками, що вони бажали б купити трохи пива. Револьвер вистрілював: „Ні, ні, ні: ви мусіте грести". Це шаленство, як він нам його сам описав, він вважав очевидно чимсь розумним. Ще один добродій, який вважав себе чимсь зовсім іншим, ніж плем'я, що в нього він був, скаржився на громадських зборах на брехливість попереднього мандрівника, який приписував цьому самому племени особливу гостинність і повагу, і далі, коли ми вказали на свідчення духовного, який був при цьому, розповів, що він перед тим, як прийшов до згаданого племени, зв'язав одного з людей цього племени „і дав йому здорову порцію палок". Уявляємо, який вплив на англійське селище мала б та обставина, коли б до нього прийшов чорний чоловік, і білий слуга поскаржився б, що той по дорозі з ним так погано поводився. Ми іноді червоніли до кінця нігтів від сорому, помітивши, що розгнівалися без всякої причини. Безперечно, що тубільці іноді так само вперто тупі, як буває у нас з прислугою, коли їй таке спаде на думку; але і наша поведінка часто повинна здаватися тубільцям сумішшю глупоти і чванливості.

* * *

16 вересня ми під'їхали до населеного острова Кічокомане. Звичайний спосіб зближення з невідомим народом полягає в тому, що слід кричати веселим тоном „малонда"—речей на продаж, або: чи немає у вас чогось продати? Коли ми можемо викликати когонебудь з останнього селища, ми його використовуємо; але він корисний лише на те, щоб пояснити мешканцям найближчого селища, що ми йдемо з миром. Тут мешканці були спочатку боязкі і не могли наважитися на продаж нам припасів, поки одна жінка, сміливіша за інші, продала нам курку. Цим ринок відкрився, і тоді прийшли юрби з курами і борошном в кількості, далеко більшій за наші потреби. Жінки, такі ж огидні, як на озері Ньянза, бо як може бути вродлива жінка з пелеле, або великим кільцем у верхній губі? Ми здивувалися, побачивши раз, що молоді чоловіки носять пелеле; нам сказали, що в племени мабіга на південному березі чоловіки також носять його, як і жінки.

Вище Кічокомане на лівому березі тягнеться надзвичайно плодюча рівнина майже в дві милі шириною, вкрита чималою кількістю покинутих селищ. Мешканці живуть у тимчасових хатинах на низинних голих піщаних берегах, і так було скрізь,

куди ми заходили. Вони лишили більшу частину свого майна і припасів, бо не боялися за них і побоювалися тільки, щоб не вкрали самих хазяїв. Великий невільничий шлях від Ньянза до Кільва йде з південного заходу на північний схід саме по той бік повз них, і небезпечно лишатися в селищах в цю пору року, коли людинокради недалеко. В одному з тимчасових селищ ми мимохідь бачили на землі дві людські голови. Ми переночували в двох милях вище цього селища.

Наступним ранком перед сходом сонця до нашого табору прийшов великий загін дикунів, озброєних луками, стрілами й рушницями; двоє або троє з них несли кожний по курці, купити які ми відмовились, бо за день перед тим купили досить. Вони йшли за нами весь ранок, а після сніданку переправились на лівий берег річки і приєдналися до головного корпуса, що рухався тим боком. У них, очевидно, був намір напасти на нас в якомусь вибірному місці, де ми мусіли тягтися щільно коло високого берега, але їх план зруйнував сильний вітер, загнавши наші човні уперед раніше, ніж більша частина їх встигла добратися до цього місця. Тоді вони зникли, але швидко обійшовши вигин, яким ми повинні були плисти, йшли вже нам назустріч. У передовий човен вони пустили стрілу; ми у вигині бачили озброєну силу, а тому відштовхнулися від берега, скільки дозволяла мілка вода, і намагалися почати переговори з ними, пояснюючи, що ми прийшли не воювати, а оглянути річку. „А на що ви недавно стрельнули з рушниці?“,—запитали вони.— „Ми застрілили великого пуффадера, щоб не дати йому вбити людину; ви можете бачити його труп на березі“. Дуже мужньо наш мокадамо підійшов убрід на тридцять ярдів до берега і говорив дуже серйозно, запевняючи, що ми мирні люди і прийшли не війну вести, а оглянути ріку. Ми друзі, і наші земляки купують бавовну й слонову кістку і хочуть приходити і торгувати з ними. Ми хотіли тільки спокійно піднятися вгору для огляду ріки і потім знову повернутися до моря. Поки він говорив з тими, хто стояв на березі, старий шахрай, що був, очевидно, ініціатором, прокрався берегом вверх, перейшов убрід з дюжиною інших на острів, недалеко від якого стояли човни, і зайшов нам у тил. В дикому захопленні вони кинулися в воду і танцювали у нас за спиною, націляючись натягнутими луками і виробляючи різні дикі гримаси. Ватажок змусив їх зайти за кілька стовбурів дерев, що лежали в річці, і потім стріляти в нас. У загоні перед нами на березі було багато рушниць, а ті, в кого були луки, держали їх напоготові, поклавши стріли на тетиву. За ними був густий чагарник і дерева, в які вони могли миттю втекти, пустивши кулі й стріли, і цілком заховатися від наших очей: обставина, яка звичайно надає дуже великого зухвальства людям, що користуються луком і стрілами. Не зважаючи на ці демонстрації, ми зовсім не хотіли починати з ними бій. Ми провели цілу півгодину в небез-

пеці кожної хвилини попасти під кулі або під отруєну стрілу. Ми розтлумачили їм, що озброєні краще і що в нас є досить воєнних запасів, уявлювана недостача яких часто збуджує їх мужність, але ми не хочимо проливати крові, а коли ми змушені будемо битися, вся вина паде на них.

Це звичайний спосіб серйозного умовляння у них самих, і ми так успішно користалися з нього, що після великої розмови ватажки і інші поклали свою зброю і з берега пішли вбрід до човнів для переговорів про діло. „Ця річка належить їм; вони не дозволяють білим людям користуватися нею. Щоб вони нас пропустили, ми повинні заплатити пошлину". В такій умові було щось принижуюче; але це означало—чи платити чи битися, і ми вважали кращим, ніж битися, купити їх дружбу і дали їм тридцять ярдів вибійки. Вони зобов'язалися назавжди бути нашими друзями і сказали, що на поворотному шляху приготують нам їжу. Далі ми поставили вітрило і поїхали, радіючи, що справа закінчилася мирно. Ті, хто стояв на березі, пішли до вигину вище, щоб, як ми думали, подивитися на човен; але в ту хвилину, коли ми порівнялися з ними, вони, ні словом не попередивши, дали по нас залп куль і отруєних стріл. На щастя, ми були так близько, що всі стріли перелетіли через нас, але чотири рушничні кулі якраз над нашими головами пробили вітрило. Вистріливши, всі вони зараз же кинулися в кущі і високу траву, крім двох, з яких один тільки хотів пустити кулю, а другий стрілу, коли вогонь з другого човна не дозволив їм цього. Ніхто з них не з'явився знову, поки ми відплили на тисячу ярдів. Тоді, щоб дати їм поняття про віддалення наших пострілів, ми пустили кілька куль у них над головами і всі вони втекли до лісу. Ті, хто був на мілині, втекли дуже швидко; але вони в нас не стріляли, а тому ми їх не зачепали, і вони безпечно пішли з своєю вибійкою. Напевно, вони сподівалися вбити когось з нас і в заколоті пограбувати човни. Тільки там, де мешканці займаються поверненням у неволю, тубільці цієї частини Африки кровожадні.

Про цих людей у країні, що була спереду, йшла погана слава навіть в їх власному племени. Один араб, торгівець невільниками, якого ми зустріли далі вгору і який думав, що ми тоді їдемо вниз по річці, радив нам не виходити на берег у селищах, а лишатися в човнах, бо мешканці там зрадливі і нападають без попередження або виклику. Наш досвід цілком підтверджував істину його слів про їх поведінку. Де вони живуть, там на річці немає ніякої торгівлі, але по той бік їх землі відбувалася жвава торгівля рижом і сіллю у човнах: мешканці внутрішньої країни обробляли риж і сплавляли його вниз для обміну на сіль, яку в деяких місцях на березі добувають з землі. Ті хто нападав на нас, вважали наш опір чималим і говорили сусідньому володареві, що якби вони знали, хто ми, то не напали б на англійців, які „здорово кусаються". Коли ми їхали вниз, вони вже не

чіпали нас, хоч ми цілу годину їхали повз їх селища. Наші судові робітники оцінили нашу мужність, побачивши, що ми звідти йдемо без шкоди. Один з них, на ім'я Чіку, який був у великому жаху, як він запевняв, говорив, „що його страх був не той, який спонукає людину вискочити за борт і тікати, а той, що піднімає до губ серце і робить чоловіка безсилим і здатним до бою не більше жінки".

* * *

У країні Чонга Мічі за 80—90 миль вгору по річці, ми знайшли скромних жителів, які ввічливо поводяться з іноземцями, хоч і належать до того ж племени. Безліч макоа вийшли з своїх власних земель, що лежать на південь, і оселилися тут. Макоа можна пізнати по шрамах на лобі у формі півмісяця з опущеними ріжками. Це плем'я володіє всією країною на захід від Мозамбіка і не дозволяє португальцям проходити туди більше ніж на дві години шляху від форту. Горб за 10-12 миль від форта, так званий Пау, у теперішньому поколінні відвідували тільки один португалець і один англійський офіцер, і то цей візит був можливий тільки під впливом особливої дружби володаря до цього знатного португальця. Наші союзники вже 300 років мають форт у Мозамбіку, але і в цьому, як і в усіх інших випадках, їх влада не могла поширитися далі навкружної місцевості, видимої з лафета.

Володар макоа Матінгула був гостинний і балакучий; він розказав нам все, що знав про ріку і країну, які лежать далі. Він раз був з невільниками в Ібо і раз в Мозамбіку. Наші люди легко розуміли його мову. Він нам запропонував за невелику кількість вибійки непридатний для вживання мушкетон, куплений ним в одному з названих місць. Діставши від нього подарунок припасами, ми подарували йому шерстяний плед. Він оглянув його,—ніколи ще він не бачив такого тканння як це,— але не знайшов в ньому ніякої краси і дав перевагу вибійці. „Вам у цьому вночі буде тепліше,"—„О! вночі мені не треба тепла". Ми дали йому шматок вибійки, який не коштував і третьої частини вартості пледа, але він цінив його дорожче. Його люди відмовилися продати нам своїх кур за наш блискучий витиснений коленкор і товсті хустки. Напевно їх вже обдурили на пофарбованому, не справжньому друкованому коленкорі. Вони краще брали дуже дешеву синю тканину без узорів, яку вже знали. По всій річці, з допомогою кошикових вуликів з деревної кори, поставлених для бджіл на високих деревах по обох берегах, добувають дуже багато чудового меду. Великі глечики дуже доброго й чистого меду вони нам пропонували за мізерну кількість вибійки. Воску на продажі не було; він не йде у торгівлю, а тому, напевно, його викидають як нікуди непридатний.

Після Мічі ми більше не бачили вже височини, яка досі

обмежовувала ландшафт з обох боків річки наче ланцюгом горбів з плоскими вершинами від 600 до 800 футів заввишки; далі йшла горизонтальна плодюча рівнина, на якій стояли окремі гранітні скелі. Частина височини на правому березі, очевидно, йде на південь, все ще не втрачаючи вигляду ланцюга горбів. Протилежні височини тягнуться ще кілька миль на захід, а далі дають відноги на північ. На піщаних мілинах ми знайшли кілька невеликих кусків кам'яного вугілля, які доводять, що цей корисний мінерал є на Ровума або на якійнебудь з його приток. Тубільці знають, що він горить. На маленькому озері Чідіа ми помітили такі ж пісковикові скелі з копальним деревом у них, як на Замбезі, і знали, що це напевна ознака кам'яного вугілля під ним. Ми про це в свій час говорили капітанові Герднеру, і те, що ми тепер знайшли кам'яне вугілля, підтверджувало, здавалося, сказане нами тоді. Шар вугілля, напевно, доходить від Замбезі до Ровума, якщо не далі. Деякі з скель у глибших місцях мають постійну лінію вишини води в 3 фути над теперішнім рівнем води.

* * *

За кілька миль на захід від макоа Матінгула ми перейшли до маконде; про них ішла добра слава. Війна і рабство примусили їх шукати притулку на мілинах. Шановний дід вітав нас, коли ми проходили повз, і запитав: „невже ми хочемо пройти, не поговоривши?" Ми висадились; він поклав свою зброю і підійшов до нас. Брат, який був з ним, подав руку кожному в човні, як, він бачив, роблять люди в Кільва. „Отже, ви вже бачили білих людей?"—запитали ми.—„Так", відповів хитрий африканець, „але ще ніколи не бачив таких як ви". Вони були дуже чорні і носили мало одягу. Молода, одягнута якнайкраще, за модою маконде, жінка, що вміла вести човен так само добре, як чоловік, привела цілий човен дівчат подивитися на нас. На її голові було убрання з червоного намиста, підв'язаного з одного боку до волосся, на шиї—різнобарвне намисто, на лівій руці два блискучі оздоблені бронзові браслети.

Пробираючись далі на захід, ми знайшли, що річка трохи повертає на південь, і деякі місця глибші, ніж коло моря; але коли ми піднялися річкою миль на 140 від моря, почали траплятися м'які скали вапнякового туфа; ще на 10 миль далі річка стала вузька й скеляста; коли ми, за нашими розрахунками, пропливли 160 миль, подорож затрималась. По прямій лінії ми були менше ніж в двох градусах відстані від берега. Цікавих пригод було мало: кілька днів нас супроводив караван з семи човнів, навантажених сіллю і рижем, і чим далі ми їхали в середину країни, тим привітніші були мешканці.

Коли ми спинилися саме біля острова Ніаматоло, 38° 36′ східної довготи і 11° 53′ південної широти, ріка була вузька і повна скель. Коло острова є скелястий вир з вузькими проходами,

придатними тільки для тубільних човнів. Водопад невеликий і береги зовсім низинні; але ці скелі справді були кордоном для всякої дальшої подорожі на човнах. Попередні звістки змальовували судноплавну частину цієї ріки, наче подорож по ній від вустя триває місяць; ми знайшли, що при звичайній вишині води човен міг би в 6-8 днів пройти перешкоди, властиві, очевидно, всім африканським рікам. Ровума дуже цікава своєю височиною, яка супроводить її по боках на протязі понад 80 миль від океана. Водопади інших рік лежать у горах, а водопади Ровума— на рівній місцевості, яка тілька здалека являє горби. Далеко на захід і північ ми могли бачити високі сині верхівки над рівниною, судячи з їх форми, вулканічного походження.

Від Нгомано, за 30 миль далі по річці, до арабського перехідного пункту через озеро Ньянза, Ценга або Котакота, як говорять, дванадцять днів шляху. На дорозі, відкритій нами до озера Ньянза через Мурчизонівські водопади, було настільки менше сухопутних транспортів, що ми вважали кращим доставити туди наш пароплав по добре знайомому шляху, замість того, щоб працювати тут, де ми були зовсі чужі; отже, ми вирішили повернутися.

Тубільці повідомляли про ще гірше місце вище точки нашого повороту,—де прохід ще вужчий наступного. Якийсь араб, говорили вони, одного разу побудував човен нижче вирів і послав його вниз, повний невільників; але він розбився вщент у цих верхніх скелях. Багато тубільців все таки твердили, що Ровума виходить з Ньянза і при виході з озера дуже вузька. Один чоловік пояснював, що бачив своїми очима, як вона виходить з озера, і, очевидно, сердився, що ми розпитуємо його так детально, ніби не довіряємо його показанням.

Задовільніші, як нам здавалося, вісті мали ми від інших. За два дні шляху або за 30 миль від того місця, з якого ми повернулися, в Ровума впадає Лінде, яка, йдучи з південного заходу, починається в горах на східному березі Ньянза. Великий невільницький шлях до Кільва йде берегами цієї річки, яка в суху пору року має глибину по кісточку. Сама Ровума йде з заходу—північного заходу, і мандрівник, пройшовши місце сполучення Лінде в Нгомано або на „Збірному місці",—володаря цієї країни звуть Ндонде,—знаходить річку вузьку, а живуть там аджава.

Жителі Ніаматоло мають дуже багато припасів і у значних розмірах обробляють землю. На острові вони живуть тільки влітку, а постійні їх селища розміщені в лісах. Під час полювання ми зайшли в деякі з цих селищ і бачили велику кількість збіжжя, яку вони лишили, а в деяких місцях лісу, далеких від селищ, знайшли великі посудини з насінням, що дає олію (Sesamum). Сезам нам пропонували під назвою мафута, або жиру, і на продаж і в подарунок. Нам принесли і невелику кількість гумі-копалу, що навело нас на думку, що цей предмет торгівлі,

можливо, скуповують араби. Тютюну в грудках було багато, він дешевий. Бавовну ми бачили, але не бачили нікого, хто б ткав або пряв її для чогонебудь, крім рибальських сіток. Найбільший предмет торгівлі—барвна деревнина одніеї з витких рослин, яка доходить товщини людського стегна; д-р Кірк на досвіді переконався, що ця рослина дає міцну жовту фарбу досить високої якості. Баобаби на Ровума, хоч не такі колосальні, як на Замбезі, дають плоди майже вдвоє більші. Великі білі квіти тількищо з'явилися, і багато плодів останнього року висіло ще на гілках.

Крокодилам погано в Ровума. Ми ще не бачили, щоб цих тварин так переслідували й нищили. На них полюють з списами і ставлять на них пастки. Якщо один з них зайде по рибу в принадний ставок, зараз же навколо з'являється огорожа і на єдиному виході з тюрми ставиться пастка. Крокодиляче м'ясо їдять і вважають смачним. Берег, на якому самка вночі кладе яйця, старанно обшукується вдень, і всі яйця збираються і з'їдаються. Серед небагатьох дітей, що втекли від ворога, робить спустошення річкова скопа. Наші люди безперестанно виглядали гнізда крокодилів. Вони знайшли одне з тридцять п'ятьма тількищо покладеними яйцями і запевняли, що наступної ночі крокодил покладе ще стільки ж денебудь в іншому місці. Яйця лежали на глибині одного фута, в піску, на найвищому місці високого (до 10 футів) берега. Тварина викопує лапою яму, прикриває яйця і лишає їх до того часу, поки, місяців через три, ріка підніметься; тоді вона повертається і живе з вилупленими дітьми. Ми бачили одного разу в грудні проти Тетте, як повз острів пливли молоді крокодили з одним старим. Жовток яйця майже такий самий білий, як і справжній білок. На смак крокодилячі яйця подібні до курячих, може, з деяким смаком молочної яєшні, і коли б вони не були неприємні людям через їх огидне походження, білі їли б їх з такою ж насолодою, як і чорні.

Коли ми проходили повз вкриті очеретом береги і низинні острови, чоловіки і хлопці найбільше полювали на сензе (Aulacodus Swindernianus), тварину, з велику кішку завбільшки, більше подібну, проте, на свиню. Вони запалювали очерет і з палицями списами, луками і стрілами, стояли там групами коло виходів якими перелякане сензе може тікати від наближення полум'я Темні густі маси непроникного диму клубилися по всій підвітряній половині маленького острова і заховували мисливців. Іноді вирівалося страшне море чорно-жовтого полум'я і з ревом, шумом і тріском далеко скидувалось над високим очеретом. Перелякані тварини розбігалися, і в диму було видно розпалених мисливців, які танцювали з шаленими кривляннями і палицею, списом і стрілою вбивали свої вигнані вогнем жертви. Над димом носилися шуліки, готові кинутися на саранчу (Mantis і Locusta), тільки вона з'явиться з вогню. Маленькі ворони і

сотні ластівок старанно поринають у дим і назад за комахами, що втікають від пожежі. Безліч комах від вогню скаче в воду, і моторні риби мають насолоду від рідкого пиру.

* * *

9 жовтня ми повернулись до „Піонера", не бувши там місяць. Екіпаж судна користувався дестильованою водою, бо з Англії була вислана спеціальна машина, і з того часу, як ми залишили корабель, на ньому не було випадків хвороби; за ті кілька днів, що він простояв у попередньому році на цьому ж місці, на ньому було дуже багато випадків пропасниці. Наші люди пили просто річкову воду, троє білих матросів, які ще ніколи не бували на африканських річках, кілька разів захворіли на невелику пропасницю.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

18 жовтня ми поїхали до моря. Ми знову висадилися на острові Іоанна, взяли з нього юрбу чоловіків і кількох биків і пішли на вітрилах до Замбезі. Але перед тим, як ми добралися до неї, наш паливний матеріал скінчився, вітер був проти нас, і ми пішли до Квіллімане запастися дровами.

На жаль, Квіллімане, мабуть, побудовано для торгівлі невільниками, бо нікому навіть і в сні не спало б розмістити селище в такій низинній, брудній місцевості, де буває пропасниця і кишать москіти, коли б від цього не було вигоди торгівлі невільниками. По бару при великому приливі і високій воді легко можна пройти на вітрильному судні, але для човнів він завжди небезпечний, бо лежить далеко від берега. Невільники, під назвою „вільних переселенців", за останні шість років тисячами пересилалися з Квіллімане в недалекі гавані на південь, особливо в Массангано. Але тут є кілька чудових цегляних будинків, і їх хазяї великодушні й гостинні; серед них наш добрий друг, полковник Нуньєз. Його некорисливу дружбу до нас і до всіх наших земляків не можна забути. Він дає благородний приклад того, як багато можна навіть тут зробити діяльністю і чесністю. Він поїхав з батьківщини на посаді корабельного юнги і, без єдиного друга, який міг би допомогти йому, займався торгівлею, поки став найбільшим багатієм на східному березі. Коли я в 1856 р. з'явився на Замбезі, полковник Нуньєз був перший з чотирьох чесних, надійних людей у країні. Одного разу, коли він їхав по річці, ціла юрба зустрілася йому і крізь хмари цигарного диму голосно скаржилась на лінивість негрів; вони могли б додати голосні скарги і на своє власне ледарство.

Всяке сільськогосподарське підприємство позбавляється надії квілліманським управлінням. Коли хтонебудь хоче відвідати свій

маєток, він мусить купити у губернатора дозвіл, і цей податок у країні, де праця непопулярна, є підставою для того, що маєтки майже зовсім віддаються головним невільникам, які складають своїм панам звіти, залежно від своїх інтересів або чесності. Також, якщо хто хоче піднятися по річці до Мозаро, Сенна або Тетте, або місяць прожити в Квіллімане, він мусить купити паспорт. При грунті і кліматі, сприятливих для зростання цукрової тростини, при надмірній кількості невільницької праці і при водяному сполученні з усіма ринками на світі, там ніколи не виробляли власного цукру. Весь цукор, споживаний тут, при-

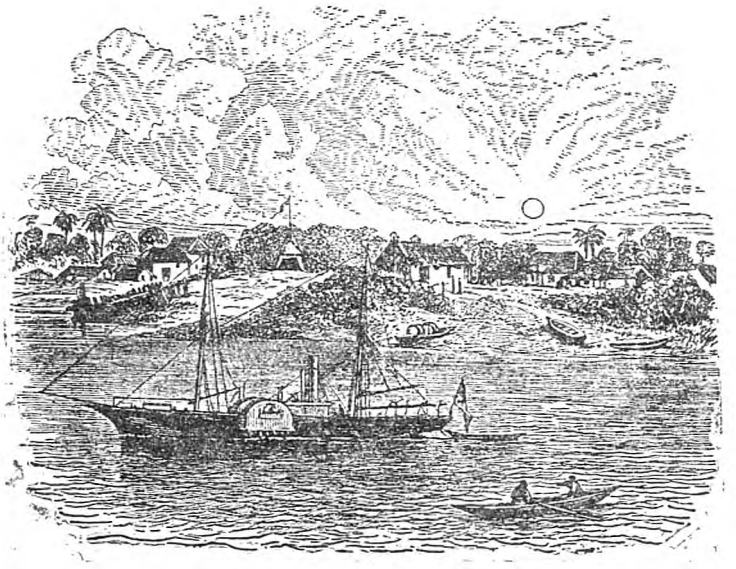

Квіллімане і „Піонер"

возиться з Бомбею. „У мешканців Квіллімане немає духу підприємливості,—говорив молодий португалець,—вони нічого не роблять і згаюють свій час в тому, що хворіють на пропасницю, або одужують від неї".

* * *

Наприкінці листопада ми ввійшли в Замбезі, яка була надзвичайно мілка; отже, ми тільки 19 грудня піднялися до Шупанга. Друзі наших мазарівських людей, які стали тепер добрими матросами і уважними слугами, вийшли і щиро вітали їх з поверненням від небезпек моря: вони вже починали побоюватися, що ніколи не побачать їх. Ми умовилися з ними за плату по

куску вибійки в 16 ярдів на місяць,—приблизно 10 шилінгів на гроші, бо португальська ринкова ціна вибійки доходить до $7^1/_2$ англійських пенсів за ярд,—і заплатили кожному за чотири з половиною місяців по п'ять кусків. Один купець тоді ж дав іншим мазарівцям по три штуки за сім місяців, а вони були з ним в середині країни. Якщо купці не рухаються вперед, то причина цього не в тому, що праця ціниться дорого, а в тому, що немає робочої сили і що вони старанно використовують кожний випадок продати робітників з країни. Наші люди дістали також від матросів „Піонера" і „Ореста" багато доброго одягу, і тепер сусіди на них і самі вони на себе дивилися як на людей видатних. Вони ніколи ще не мали такого багатства і думали, що могли б завести хатинку, бо тепер були в задовільному стані, щоб виправдати своє одруження. Отже, серед перших речей, на які вони витратили своє майно, були жінка і хатина. Шістнадцять ярдів відмірювалось батькам жінки, а хатина коштувала 4 ярди. Ми охоче лишили б їх на судні, бо вони добре поводились і навчилися більшої частини потрібних робіт, але вони самі не хотіли з нами знову йти і навербували нам інших, нагнавши вдвоє більше, ніж ми могли прийняти, своїх братів і родичів, які бажали пристати до корабля і піднятися з нами по Шіре або взагалі, куди треба йти. Всі вони погодилися служити за півціни, поки навчаться працювати, і ми не мали недостачі в робочій силі.

За минулу пору року в країні між Лупата і Кебрабаза була надзвичайно жорстока засуха, яка дійшла на північному сході до височини Манганджа. Всі теттеанські невільники, крім дуже небагатьох, що належали до хатнього господарства, розігнані голодом, були тепер далеко в лісах, шукаючи там, де тільки могли, якінебудь дикі плоди, сподіваючись знайти щонебудь, що могло б підтримати в них іскру життя. Їх пани, як говорили, гадали, що вже ніколи їх не побачать. Поки ми були в країні, в Тетте великий голод був два роки; такий самий голод, як і в цьому році, лютував у 1854 р., коли тисячі вмерли голодною смертю. Якби цією землею володіли люди, подібні до сільських господарів на мисі Доброї Надії, їх енергія і дух підприємливості незабаром зробили б жнива незалежними від дощів. Там схил достатній, і країну легко можна зволожити з Замбезі і її приток. Португальська колонія ніколи не може мати успіху; нею користуються як колонією для засланих, і все повинно йти там на військовий зразок. „Чого мені вбиватися про цю країну", говорив найпідприємливіший з теттеанських купців: все, чого я бажаю, це—якнайшвидше нажити грошей, а потім поїхати у Бомбей і там розкошувати". Тепер всі справи в Тетте припинилися. Не можна були знайти носіїв для відправляння товарів у країну, і купці ледве могли діставати припасів для своїх власних родин. В Мазаро випало більше дощу, і там були непогані жнива. Жителі Шупанга збирали й сушили різні дикі плоди,

майже всі далеко не до смаку европейцям. Викопували і їли коріння однієї маленької повзучої рослини, так званого „бізе". Воно з вигляду трохи нагадує маленькі білі батати, і на смак трохи скидається на нашу картоплю. Воно було б дуже добре, якби тільки було трохи більше. З інших кореневих шишок, так званих „уланга", можна готувати добрий крохмаль. За кілька миль від Шупанга є дуже багато хутрової дичини; але мешканці тут, хоч і люблять м'ясо, зовсім не полюють і рідко вбивають якунебудь тварину.

* * *

Дійшовши до Шіре, ми 10 січня 1863 р. пішли з допомогою парової машини, з „Леді Ньянза" на буксирі. Через невеликий час ми натрапили на спустошення славнозвісного Маріано. Ті з мешканців, що лишилися живі у маленькому селі біля підніжжя Морамбала, дуже змарніли, бо один з його розбійницьких загонів знищив їх припаси. Жінки на полях збирали комах, коріння, дикі плоди і все, що тільки вважали їстівним, щоб по змозі протягти життя до наступних жнив. Повз нас пройшли два човни, весь вантаж яких пограбувала зграя Маріано; власники їх збирали пальмові горіхи, щоб підтримати життя. Вони носили фартухи з пальмового листя, бо грабіжники зняли з них одяг і забрали оздоби. Повз нас щодня пливли мертві тіла, і вранці треба було очищати колеса від трупів, які вночі підтягувалися лопатками. На багатьох милях все населення долини геть загнав Маріано, це лихо країни, який став тим самим, чим був раніше— видатним португальським невільницьким агентом. У кожного серце обіллється кров'ю при погляді на далеке спустошення. Береги річки, колись такі багатолюдні, тепер були зовсім безмовні, селища спалені, і гнітючий спокій панував там, де раніше з'являлися товпи старанних продавців з різноманітними виробами своєї промисловості. То там, то тут на берегах можна було бачити маленьку сумну, кинуту хижку, під якою з дня на день сидів голодуючий рибалка, поки підйом води ще не вигнав рибу з місць її звичайного перебування і не лишив його вмирати. Тінгане забитий, народ його перерізаний, пограбований, і він змушений тікати з своїх селищ. В одному селищі вище Руо кілька нещасних лишилося в живих, але більша частина населення вимерла. Скрізь були трупи. Багато скелетів лежало вздовж шляху, де люди падали від кволості і вмирали. Хлопці й дівчатка з тьмяними безжиттьовими очима, наче примари, повзали навколо деяких хатин. Ще кілька нещасних днів голоду, і вони мусять вмерти.

Обурені разючими сценами навколо нас, ми відвідали могилу єпіскопа, і хоч цілком однаково, де лежить тіло доброго християнина, але ми з жалем подумали, що надії, які були в нього, коли він залишав класичний грунт Кембріджа, тепер усі лежать

у цьому дикому місці. Як би розривалося ніжне серце, коли б він був свідком тих фактів, які ми бачили тепер!

Перед тим, як ми доїхали до дрібних перехідних пунктів, де раніше зазнавали таких труднощів, Шіре пала на два фути; а проте, ми повинні були вести вгору два судна. В двох милях вище мілини, на якій судно простояло 14 днів, застрілено було бегемота; через три години він знову виплив. Коли човен підтягнув його, мертвечина привабила крокодилів, і треба було дати кілька пострілів, щоб відігнати їх. Куля не пройшла в мозок тварини, але загнала осколок кістки. З рани вийшло трохи вологи разом з газом: оце все, що могло дати крокодилам нижче за течією знати, що є мертвий бегемот, а, проте, вони з'явилися за кілька миль знизу. Нюх у них такий самий гострий, як і слух: обидва чуття цілком незвичайні. На залишене нами м'ясо накинулись дюжини. Наш крумен, Джумбо, звичайно запевняв, що крокодил не їсть сирого м'яса, але лишає його, поки воно стане гостре й ніжне,—і чим воно запашніше, тим охоче він його споживає. В цьому, очевидно, є частка правди. Крокодили можуть ковтати тільки невеликими шматками, і їм важко розривати свіже м'ясо. Ковтаючи, крокодил, як собака, піднімає голову з води. Ми спробували зловити кількох і незабаром одного видудили; треба було півдюжини рук, щоб витягти його з води, вудка для акул не витримала, і він звільнився. Далі ми зробили великий залізний гак для вудки; але ці тварини не могли проковтнути його і викидали його з пащі; так нам не пощастило з вудінням крокодилів. Крокодил тягне дуже сильно, як цього можна й чекати, судячи, наприклад, з сили лосося.

Повз корабля плив хлоп'ячий труп; потворний крокодил кинувся на нього з швидкістю гончака, схопив його і трусив, наче барсукова собака щура. До здобичі кинулися ще інші, і кожний, несамовито відірвавши шматок, коливав і пінив воду своїм могутнім хвостом. За кілька секунд труп зник. Видовище було жахливе. Шіре кишіла крокодилами: на одній з мілин ми нарахували 67 цих потворних гадин; але вони не такі люті, як в деяких інших місцях. „Крокодили, говорить капітан Теккей, водяться в Конго коло вирів в такій великій кількості і так часто захоплюють жінок, які вдень спускаються до річки по воду, що поки вони наповнюють свої гарбузяні пляшки, звичайно одна з них мусить кидати великі камені у воду". Тут воду набирають гарбузяними пляшками, почепленими до довгої жердини, або для безпеки від крокодилів будують паркан. Тубільці їдять крокодила, але в нас думка покуштувати м'яса, яке тхне чимсь на зразок мускусу і на погляд скидається на рибу, збуджувала думку про канібальство. Гумбольдт зауважує, що в Південній Америці алігатори в деяких ріках небезпечніші, ніж в інших. Алігатори відрізняються від крокодилів тим, що у них четвертий зуб, або ікло, входить в ямку чи порожнину у верхній щелепі, а у крокодила в зарубку. На передній лапі у крокодила п'ять

не сполучених плавальною перетинкою пальців, на задній—чотири, сполучені плавальною перетинкою; у алігатора плавальної перетинки зовсім немає. Вони так подібні один до одного, що, безперечно, могли б схрещуватися.

Один з крокодилів, в якого ми стріляли, відгриз шматок кінця свого хвоста; інший у боротьбі втратив передню лапу. Між зубами ми бачили справжніх пиявок, про що згадує Геродот, але ніколи не спостерігали, щоб дощові птахи витягували їх звідти. Той факт, що крокодили в одній частині країни лютіші, ніж інші, безперечно, залежить від недостачі риби. Капітан Теккей справді говорить про згадану вище частину Конго: „крім каракатиці тут немає ніякої риби", а ми знайшли, що озерні крокодили, які живуть в чистій воді, де багато риби, навряд чи колинебудь нападають на людину. Шіре кишить рибами численних різних порід. Особливо там треба оберігатися крокодилів, як вже помічено, тільки під час поводі. Тоді риба зникає з звичайних місць свого перебування, а дичина не спускається до ріки на водопій, так що голод змушує крокодила підстерігати жінок, які приходять по воду; так по Замбезі щороку заноситься багато жінок. В іншу пору року небезпека не така велика; але ніколи не можна необачно купатися або нахилятися для пиття у місцях, де не видно дна, особливо ввечері. Один з макололо присмерком побіг до річки, і тільки він, за тубільним звичаєм, підніс жменю води до рота, як з дна раптом піднявся крокодил і схопив його за руку. На щастя, можна було дотягтися до гілки, і він так не розгубився, що схопився за неї. Обидва рвали і смикали,—крокодил ради обіду, а людина ради свого дорогого життя. Довго було невідомо, що принесеться в жертву—чи обід чи життя; але людина держалася міцно, і потвора випустила руку, лишивши, проте, на ній глибокі сліди своїх жахливих зубів.

Протягом нашої стоянки в чеканні постійного підвищення води в березні, д-р Кірк і Ч. Лівінгстон вбили багато цибатих птахів у болотах і збільшили наші солені припаси достатньою кількістю гусей, качок і бегемотового м'яса. Одного з гребенястих або булаводзьобих гусей було задавлено, щоб не пошкодити його шкурки, але він все таки виразно дишав з допомогою зламаної плечевої кістки; треба було вжити інших заходів, щоб визволити його від болю. Це було однаково, якби людина з зламаною плечевою кісткою дихала ще на шибениці, і пояснювало нам той факт, що у птахів живне повітря проходить в кожну частину в середині їх тіла. Дихання проходить крізь легені і навколо їх, охоплює поверхні нутрощів і входить в порожні частини кісток; у деяких воно заходить навіть між мускулами шиї; отже, не тільки забезпечується якнайповніше окиснення крові, але повітря в кожній частині розріджується, бо температура дуже висока, і через це досягається більша легкість і живучість, потрібні для птахів відповідно до їх життя. Д-р Кірк знайшов,

що у багатьох птахів в голінкових кістках є мозок, хоч ці кістки звичайно вважалися порожніми.

Коли ми в березні затримувались на мілкій частині ріки, до нас з Шупанга приїхав п. Торнтон. Як ми вже раніш казали, він в 1859 році залишив експедицію і приєднався до барона фандер-Деккена, який пішов у Кіліманджаро, де, зійшовши на гору до висоти 8000 футів, вперше довів, що вона вкрита вічним снігом, і потвердив попередні вістки про неї місіонерів англіканської церкви, Крепфа і Рібмена. Тепер відомо, що барон згодом дійшов на Кіліманджаро до висоти 1400 футів і дізнався, що найбільша її верхівка досягає принаймні, 20000 футів над морем. П. Торнтон склав у Шупанга карту першої подорожі за матеріалами, які він зібрав, бувши при бароні, і, закінчивши цю справу, пішов з нами. Йому тоді запропонували дослідити місцевість водопадів з геологічного погляду, але не підпадаючи ніяким сутичкам з аджава, поки розвідає настрої цього племени.

Члени місії єпископа Макензі, втративши свого вождя, втекли з Магомеро на височині в селище Чібіза на нижній долині Шіре. Торнтон, знайшовши, що вони страждають від недостачі тваринної їжі, був такий, ласкавий що поїхав звідти до Тетте привезти їм кіз і овець. Ми дізналися про цей вчинок, до якого спонукав його благородний характер, тільки через два дні після його від'їзду. Крім запасів для університетської місії, він привіз трохи і для експедиції і зробив виміри, з допомогою яких він думав згодом пов'язати дослідження свого попереднього твору, написаного в Тетте, з вивчанням гір в області Шіре. Труднощі цієї подорожі перевищували його сили, так само, як і тепер для д-ра Кірка і Рея, тільки з додачею більшого браку води; отже, Торнтон повернувся в жалюгідному, виснаженому і змученому стані. До цього долучилася діарея, яка перейшла в дизентерію й пропасницю і 21 квітня 1863 р. закінчилась смертю. Чотирнадцять днів його хвороби д-р Кірк і д-р Меллер, хірург „Піонера", віддавали йому невтомну увагу; він мало хворів в Африці на пропасницю або якусь іншу хворобу, а тому ми дуже сподівалися, що його молодість і ще неослаблена натура подолають хворобу. Вночі двадцятого він такий був хворий, що ми не могли дізнатися про його останні бажання; вранці 21 квітня він вмер, на великий наш жаль. Двадцять другого ми його поховали біля великого дерева на правому березі Шіре, приблизно в 100 ярдах від найнижчого Мурчізонівського водопаду, саме коло річки, на якій стояли „Леді Ньянза" і „Піонер".

* * *

Про вигляд великого спустошення, який тепер мала колись така приємна долина Шіре, не можна словами дати відповідне поняття. Замість гостинних селищ і групок народу, які виходили

з речами на продаж, не видно було майже нікого; а коли випадково попадався якийнебудь тубілець, його вигляд мав відбиток голоду, а обличчя виявляло принижений, пригнічений настрій. Після жахливого полювання на невільників по країні пройшла засуха. Якби ми могли мати поняття про те, до якого безлюддя дійшла країна, ми відмовилися б від подорожі вгору по річці. Великі маси народу втекли за Шіре, думаючи тільки про те, щоб між собою і своїми ворогами мати ріку. Більшу частину припасів кинуто: голод і голодна смерть забрала стількох, що лишилось занадто мало для того, щоб ховати мерців. Трупи, які ми бачили на річці, були тільки останками загиблих, що їх не могли ні друзі поховати, ні ситі крокодили пожрати. Правда, ця смертність здебільшого залежала від голоду; але торгівля невільниками повинна вважатися головною причиною загибелі, бо, як повідомили нас, при колишніх засухах усі жителі з горбів спускалися в болота, які в усяку пору року можуть дати урожай маісу менше, ніж за три місяці, а тепер вони боялися зробити це. Нечисленні тубільці, яких місія спонукала до спроби обробляти землю, втратили свої маленькі поля, коли юрби втікачів пройшли з горбів. Хто може засудити цих вигнаних з дому людей за те, що вони крали для врятування свого бідолашного життя, або дивуватися, що власники дубинами і списами захищали маленьке майно, від якого залежало їх власне життя? П. Уеллер повідомляв нас про страшне лихо, яке уразило колись заможну долину Шіре. Правда, слова його були сильні, але не в такій мірі, щоб дати нам поняття про справжній стан. Ми сприйняли його слова так, як, може, інші сприймуть наші власні, тобто, що вони трохи перебільшують факт; але, побачивши власними очима тільки останні залишки з цієї чаші страждання, тільки тоді ми дізналися, що зовсім не можна перебільшувати потворної несправедливості, яку торгівля невільниками спричиняє нашим братам-людям.

Спроба, яку зробили на цій височині манганджа, обробляти хліб на пухкій чорній грязі болiт, не могла б, напевно, спасти на думку сільським господарям інших країн. На плодючу темну грязь накидують, футах у двох одну від одної, повні лопати великозернистого річкового піску, і тут сіють маіс. Зростаючи, коріння може брати потрібні речовини з дуже жирного грунту під ним і витягати крізь пісок також складові частини атмосфери. Майже так само роблять, коли грунт твердіший, але занадто вологий... Викопують яму глибиною в фут, кидають туди насіння і прикривають повною лопатою піску; в наслідок буває квітучий урожай там, де без піску багатий, але занадто вологий мул не дав би нічого. Цим способом жителі рятували життя при попередніх засухах, але тепер жах полювання на невільників зовсім позбавив їх твердості духу. Нечисленні нещасливці, які жили ще до нашого приїзду, були охоплені якоюсь сплячкою. Вони майже не намагалися обробляти щонебудь,

і це було дуже разюче в людях таких відданих сільському господарству, як вони. Кожний день видно було, що вони їли сходи, які з'являлась на старих ланах, і, коли б лишити їх в спокої, за один місяць дали б хліб. Їх не можна було пробудити від сплячки. Ми зробили спробу довести кількох до того, щоб вони напружили сили для забезпечення собі їжі,—але даремно. Вони втратили весь свій колишній настрій, і на всяку пропозицію, скеровану до їх блага, відповідали з каламутними очима, що майже не зустрічалися з нашими, і тужливим тоном: „ні, ні!" (Au, Au!).

Хоч би куди ми йшли, скрізь ми бачили в усіх напрямах людські скелети, і було мучительно цікаво спостерігати різні положення, в яких вмирали бідні люди. Ціла купа трупів накидана була на схилі за одним селищем, де втікачі часто переїжджали з сходу рікою, і в одній хатині цього селища зібрано було не менше двадцяти барабанів, напевно плата перевізникові. Багато покінчили з своїми стражданнями під тінистими деревами, інші під каменями, на горбах, дехто лежав у своїх хатинах за зачиненими дверима, які, коли їх відмикали, показували гниючий труп з жалюгідним лахміттям на стегнах,—череп відпалий від хребта, маленький скелет дитини, яка загинула раніше, загорнутий в рогожку між двома великими скелетами. Погляд на цю пустелю, яка, всього тільки 18 місяців тому, була багато населеною долиною, а тепер буквально засипана була людськими кістками, збуджував у нас переконання, що марне витрачання людського життя на шляхах звичайної торгівлі, якщо і велике, все таки становить тільки невелику частину спустошення. Це привело нас до свідомості, що, коли не буде знищена торгівля невільниками, цей потворний гріх, який все ще кублиться в Африці, законна торгівля не може бути заснована.

Ми бачили, що якби можна було провести на озеро пароплав, ми поставили б перешкоду мисливцям на невільників, які йшли з східного берега, а, завівши законну торгівлю слоновою кісткою по Ровума, ще більше могли б сприяти ліквідації торгівлі невільниками. Отже, ми розгвинтили „Леді Ньянза" в якійсь річці ярдів за сто нижче першого водопаду і на віддаленні 35—40 миль, по якому треба було перевести пароплав по землі, почали будувати дорогу, якою можна було б переправити його частинами. Добре обміркувавши, ми не могли придумати благороднішої справи милосердя, як цим способом внести світло й волю в країну цієї чудової землі, повернуту людською примхою в найточніший по змозі образ того, як ми уявляємо пекло; для допомоги такій добрій справі, ми пожертвували багато чим з наших приватних засобів.

Роботи по будуванню дороги складалися здебільшого з рубання дерев і носіння каменів. Країну вкривав рідкий ліс, а тому треба було майже на кожні п'ятдесят—шістдесят ярдів зрубувати по невеликому дереву. Біля ріки країну так перерізували

яри, що рівнішого грунту доводилося шукати за милю від її берегів. Досвідчені готентотські візники проїхали б з капськими возами без великих труднощів, тільки вирубавши де-не-де по дереву. У цій смузі цеце не було, і взяті з острова Іоанна воли товстішали на багатих пасовиськах. Перша півмиля дороги йшла правильним схилом до висоти в 200 футів над судном, і вже тут ми помітили значну різницю в кліматі. Далі дорога йшла вище, поки коло найвищого водопаду ми опинилися на висоті понад 1200 футів над рівнем моря. Тут країна, яка вже оправилась від наслідків засухи, характеризувалась зеленим лісом і горами того ж приємного кольору. Але відсутність груп народу, які колись супроводили нас, коли ми йшли вверх на човні, там, де жінки цілі милі йшли за нами, пропонуючи на продаж чудове борошно, овочі і жирні кури, а хлопці завжди були напоготові для дрібних робіт,—як і гнитюча тиша тяжко лягали на наші душі. Португальці з Тетте цілком винищили наших робітників. Не можна було дістати ні лота свіжих припасів, крім того, що можна було настріляти, і навіть їжу для нашого тубільного екіпажу доводилося привозити за 150 миль з Замбезі.

Харчування солоними припасами і добутим на полюванні м'ясом без городини, разом з занепадом духу від того, що ми бачили, як кілька злочинців, під охороною згоди урядовців, від яких треба було б чекати чогось кращого, справді могли знищити наші найкращі прагнення і задумане благо обернути в певне зло,—спричинилися до випадків діареї, на яку перехворіли всі експедиції,—а через те, що д-р Кірк і Ч. Лівінгстон страждали найбільше, вирішено було, щоб вони поїхали додому. Це було потрібно, хоч у багатьох збуджувало глибокий жаль, бо вони, зробивши так багато, природно, охоче були б при тому, як наші зусилля повинні були закінчитися успіхом при нашому оселенні на озері. Після того, як було вирішено, що вони обидва і всі білі, без яких можна було обійтись, поїдуть на море, щоб повернутися до Англії, в травні я захворів на діарею, яка тривала цілий місяць і зробила з мене тінь. Д-р Кірк був такий ласкавий, що лишився при своїх обов'язках, поки минуло найгірше. 19 травня вони поїхали.

* * *

Ми все ще сподівалися, що в наслідок сильного протесту, зробленого в Ліссабоні проти португальських урядовців в Тетте, які брали участь у хижацьких наскоках по невільників, будуть проведені заходи, які утруднили б мисливцям на невільників можливість далі йти за нами по п'ятах і знищувати наші прагнення. Але, як дізналися потім, скарга викликала тільки купу обіцянок від португальського міністерства. Урядовцям повинні були послати нові накази давати нам всяку допомогу, і про географічні мої відкриття вимагали звіт для особливих мірку-

вань міністра морських справ і колоній, хоч всі знали, що його вельможність використав наш попередній звіт, складаючи карту, на якій зміною орографії намагався довести, що я зовсім не зробив ніяких відкрить. Справді, ми мали метою не так відкриття, як бажання довести до стану волі й цивілізації народ, який земляки його вельможності так ретельно повертають у рабство і винищують. Ми шкодуємо, що мусимо зробити це зауваження, але була б страшна помилка вірити в чесність португальського уряду, або в те, що в ньому був хоч би слід бажання допомогти благу Африки. Від кожного треба чекати кращого і по змозі вірити його добрим намірам; проте, хоч ми почуваємо себе глибоко зобов'язаними окремим людям з цієї нації і знову охоче висловлюємо вже раніш заявлену високу пошану до них, але поведінку португальських державних діячів щодо Африки ми мусимо назвати просто безчесною.

Побудувавши кілька миль дороги і привчивши биків до запрягання, ми вирішили зробити спробу і поставити себе в незалежність від підвозу свіжих припасів з півдня тим, що підемо у човні вверх по Шіре вище водопадів до племен на нижньому кінці озера Ньянза, які покищо не зазнали нападу аджава. Для виконання цього плану я і п. Рей вирішили піднятися вверх, щоб оглянути човен, два роки тому підвішений на гілки дерева, і в разі потреби відремонтувати його перед спробою перевести повз водопади інший човен. „Піонер", який повинен був лишатися під наглядом нашого діяльного і дуже надійного констебля, Едуарда Юнга з королівського флоту, цілком був прикритий гілками евфорбій і травою, так що його палуби зовсім були захищені від сонця; військове судно щодня натирали як слід швабрами і мили, а крім того, що ми все держали за корабельним порядком, кожний вечір його виставляли на середину ріки для провітрювання. Крім щоденних поточних занять на судні ми рекомендували трьом кочегарам, одному матросові і одному теслярeві, з яких складався тепер наш комплект, полювати на цесарок, що в червні, коли вода на розливах висохла, великими зграями збираються на берегах і вночі сідають на дерева. Все, що можна було зробити, щоб підтримати діяльність духу і тіла, запобігало пропасниці.

Під час одужування лагодили машини „Піонера". Два теслярі з Сенна розпилювали дерева на дошки, щоб зробити з них колісні плавники,—і для овочів злагодили город, який зрошувався насосом з річки; наша ділянка була угноєна,—спосіб землеробства, новий для мешканців цієї країни; пшеницю ми сіяли у травні, коли погода була холодна і волога, і вона росла чудово; це було цікаво, бо доводило, що місія легко могла б мати хліб, коли б відвести якенебудь з численних джерел, що протікають між горбами. Добрий єпіскоп Макензі цілком був переконаний в цьому, але, на жаль, сіяв хліб не в належну пору року. Якби ми могли доглядати нашого посіву, то приблизно

через чотири місяці мали б жнива; але обов'язок відкликав нас в інше місце.

Поки ми виконували ці роботи, дехто з бідних голодуючих жителів переїжджали звичайно через ріку і на старих ланах своїх земляків жали маніра, яка вийшла з залишеного на полі коріння. Після півдня 9-го вниз спускався порожній човен, і незабаром ми побачили на другому боці, що майже за 200 ярдів від нас пливе жінка. Наші тубільні гребці сіли в човен і врятували її. Коли її привезли на борт, ми знайшли, що у неї в спині нижче ребер стирчала голівка стріли, завдовжки в 8-10 дюймів, яка пройшла вверх через грудочеревну перепону і ліву легеню до серця, її прострелили ззаду, коли вона нахилилась. З рани йшло повітря, і через те, що голівку стріли з гачком видно було тільки на дюйм, ми, побоюючись, щоб вона не вмерла від операції, потрібної для видалення стріли, вважали кращим відіслати її до хатини. Один з її родичів так довго не міркував,— він вирізав стрілу і частину легені. Юнг посилав їй іноді порції тубільного хліба і,—дивно сказати,—знаходив, що вона стала не тільки здорова, але й міцна. Очевидно, натура цих людей має чудесну силу самовідновлення.

Ми шкодували, що при задуманому поході не могли скористатися з товариства д-ра Меллера, бо він тепер лишився єдиним лікарем; але він знайшов собі працю в ботаніці і природознавстві, коли минув нездоровий сезон року: березень, квітень і травень, і його постійна присутність на судні стала не така необхідна. Пізніше, коли зовсім можна було обійтися без нього, він спустився річкою і вступив на запропоновану йому посаду в Мадагаскарі; але живучи на березі, на жаль, так страждав від хвороби, що майже два роки не міг використати своїх здібностей натураліста на дослідження цього острова. Ми не маємо сумніву, проте, що він стане видатним працівником на цій ще необробленій ділянці.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

16 червня ми виїхали з одним віслюковим візком по нашій дорозі, яка лежала на віддалі милі від річки на захід, до верхніх водопадів. Ми бачили багато жител, покинутих людьми, які колись виходили до нас, і були дуже здивовані кількістю обробляваної землі, хоч її було дуже мало порівняно до всієї країни. Великі поля маніра ще росли, як і треба було, протягом трьох років, з коріння. Маніра змішувалась з високими кущами бобів Конго, екземплярами рицини і бавовником. Ми підійшли до найбільшої такої ділянки і побачили, що вона по одному боці мала завдовжки 630 кроків, а інші були від одного до трьох акрів і багато які—не більше третини акра. Бавовна—дуже високої

якості, опадала тепер з кущів і гнила: не було нікого зібрати те, що мало таке значення в Ланкашірі. Хатини в різних селах, якими ми проходили, стояли зовсім цілі. Ступки для розбивання зерен, камені для розтирання їх, посуд для води й пива, порожній посуд для зерен і кухонні прилади,—все лишалось ціле, а більша частина дверей замкнена, наче голодуючі хазяї вийшли пошукати в лісу коріння або плодів і ніколи вже не повернулись. Відімкнувши двері, ми в багатьох хатинах бачили огидне видовище людських скелетів. Інші лежали в таких неприродних позах, що виникала думка, що вони вмерли непритомні, намагаючись дістати хоч щонебудь, щоб зменшити муки голоду.

До Мукуру-Мадсе ми взяли з собою кількох чоловіка, щоб вони скористалися зміною повітря і попрацювали, а разом з тим для того, щоб взяти на судно запас буйволового м'яса, бо вважали, що на цій річці тварин дуже багато. Але хоч істина цієї звістки потвердилася на місці, та буйволів не можна було побачити і на одну мить. Трава була вища від нас і росла досить густо, а тому вони завжди помічали наше наближення раніше, ніж ми могли побачити їх. Ми дізнавалися про їх сусідство з першої ознаки—шуму, з яким вони стрибали через камені, ламали гілки й стикалися один з одним рогами. Одного разу, шукаючи з сходом сонця броду для воза, ми побачили, як стадо повільно піднімається схилом горба від води. Поки ходили по рушницю і в нас прокидалось нетерпляче бажання жирного біфштексу замість наших звичайних солоних припасів, ми підійшли до буйволів так близько, що могли почути хрипле густе ревіння самців, але нічого не бачили, крім маси жовтої трави перед нами; раптом розлігся голосний свист буйволових птахів; стадо зараз же кинулось втікати, і нам не пощастило побачити ні птахів ні буйволів. Країна ця—зовсім не для завзятих мисливців, крім часу, коли трава коротка. Ці тварини обережні, бо бояться отруєних стріл. Ті з тубільців, які звичайно полюють, глибоко просякнуті мисливською завзятістю і переслідують диких звірів з якоюсь зовсім надзвичайною спокійною наполегливістю і лукавством. Стріла не дає ніякого шуму, а тому мисливець переслідує стадо, поки отрута вплине, і ранена тварина впаде. Тоді терпляче чекають її смерті,—частини м'яса навколо рани вирізують, а все інше їдять.

Отруєні стріли готуються з двох частин. На одному кінці невеликої,—від десяти дюймів до фута завдовжки,—дерев'яної палички добре прикріпляють залізний гачок; другий кінець палички, витягнутої в довге, тонке вістря, якщо не далеко, то в усякому разі досить входить в порожнину трубки, що становить стовбур стріли. Дерево, безпосередньо нижче залізного вістря, намазується отрутою. Коли стріла влучила в тварину, трубка або зараз же падає на землю, або дуже швидко знімається кущами; але залізний гачок і отруєна верхня частина дерев'яної палички лишається в рані. Якби стрілу робити з однієї частини,

наконечник часто виривався би з нею, бо довгий стовбур чіплявся, денебудь в підліссі або обивався б об дерева. Отрута, вживана тут, так звана комбі, добувається з одного виду Strophantus і дуже сильна. Д-р Кірк на одному випадковому досліді на самому собі знайшов, що вона спричиняє падіння пульсу. Вживши зубочистку, яка лежала в кишені, де було трохи отрути, він помітив гіркий смак, але пояснив його тим, що іноді приймав хінін з ручки зубочистки. Хоч отрути було дуже мало, вона зараз же вплинула, змушуючи падати пульс, тоді посилений, в наслідок охолодження; на другий день доктор зовсім оправився. З єдиного випадку цього роду, безперечно, не можна робити великих висновків, але можливо, що комбі буде цінним медикаментом і, через те, що професор Шерпей зробив з цією речовиною ряд дослідів, нам буде цікаво побачити результати. З нього добувають алкалоід, подібних до стрихніну. Безперечно, що всі породи диких тварин вмирають від отруєних стріл, крім слона і бегемота. Кількості отрути, яку можна ввести в їх тіло з допомогою цієї маленької зброї, занадто мало, щоб убити велику тварину, а тому мисливці для цих тварин вживають пастки.

На озері Ньянза трапляється інший вид отрути, про який говорять, що він вживається тільки для вбивання людей. Отрута накладається на маленькі дерев'яні вістря стріл і старанно прикривається частиною маісового листа, обв'язуваного навколо. Від неї німіє язик, якщо проковтнути хоч найменшу частину її. Говорять, що бушмени північної частини Калагарі для своїх стріл вживають нутрощі однієї маленької гусениці, яку вони називають нга. Розказують, що ця отрута так сильно діє, даючи маячення, що вмираюча людина в уяві повертається в стан немовляти і просить груді своєї матері. Коли цією отрутою підстрелити левів, вони, говорять, у муках вмирають. Отруйна складова частина в цьому випадку може походити з тієї рослини, якою живиться гусениця. Трудно зрозуміти, яким рядом експериментів виявлено властивості цих отрут, відомих вже багатьом поколінням. Очевидно, тваринні інстинкти, притуплені тепер цивілізацією так, що діти в Англії без всякого підозріння їдять ягоди смертельних вовчих ягід (Atropa belladonna), раніше, в нецивілізованому стані були далеко сприйнятливіші. В деяких місцях інстинкт у диких все ще держиться. Розказують, що під час славнозвісної подорожі французького мореплавця Бугенвіля одна молода дама, переодягнувшись у чоловічий одяг, виконували всі важкі обов'язки, зв'язані з посадою звичайного матроса, і навіть, як слуга геолога, носила по горбах і долинах мішок з каменями і пробами, не скаржачись і не даючи приводу супутникам запідозрити її стать; але, коли вона вийшла на берег між дикими одного з островів південного океану, вони зараз же розпізнали в ній жінку. Вони почали виявляти своє враження так, що вона мусіла викрити свою стать і віддатися під охорону

коменданта, який, природно, і захистив її. Подібно до цього, попередні покоління людської родини могли мати розвинутіші інстинкти до рослин, ніж хтось із їх потомків.

* * *

У Мукуру-Мадсе глибоке скелисте русло. Протока ця взагалі має завглибшки приблизно 4 фути і завширшки 15—20 ярдів. Перед нею ми пройшли п'ять або шість проток; але по той бік її країна на відстані від 2 до 3 миль від річки була порівняно рівна. Всі дороги тубільців поросли довгою травою, і один вид її (сану), насіння якого в чверть дюйма завдовжки має міцні гачки, проходив у кожну пору шерстяного одягу і дуже подразнював шкіру. На жорсткій, гострій верхівці насіння йде ряд невеличких гачків, які дають йому опору скрізь, куди воно проходить: при найменшому дотику насіння проходить у тіло, а маленькі гачки не дають йому вийти назад. Це насіння по багатьох місцях попадається в такій великій кількості, що внутрішня поверхня чулка стає гірша від найгрубішої волосяної сорочки. Проте, ця трава чудово розсіюється сама собою і дає добрий корм; вона буває така висока, як звичайна мітлиця в Англії, і її з користю можна було б розводити в іншій країні, не такій багатій на трави.

Ми іноді помічали, що це насіння проколює два і три листи разом, і робить з них наче крила, які переносять його на грунт, придатний для його зростання.

Ми постійно йшли дорогами тубільців, хоч вони взагалі не ширші 15 дюймів, і глибокі ями, викопані для пасток на маленьких тварин, на них такі часті і так замасковані довгою травою, що доводиться дивитися під ноги уважніше, ніж звичайно. Проте, не зважаючи на всі хиби, далеко спокійніше йти цими стежками, ніж прямо по необробленому грунту або по незайманому лісу. Дорога веде до якогонебудь селища, хоч іноді буває просто „дурною" і не веде нікуди.

Ідучи на північ, ми прийшли в країну Мпемба, де володарем визнавали Чібіза; але жителі не знали, що його вбив португалець Терера. Навколо хатини, в якій ми ночували, було багато зернового хліба. На довгих стеблах колосся маніра спокійно пирували великі зграї горлиць, і ми дуже легко запаслися безліччю чудових жирних цесарок, які тепер спокійно харчувалися на залишених полях. Підставою для цієї всієї байдужої недбайливості виставлялось: „Немає ні одної жінки, щоб молоти зерна: всі вмерли".

Смуги бавовника, очевидно, завжди раніше так добре наглядались і так старанно з них виполювався бур'ян, що, хоч тепер ніхто про них не дбав, але бур'яну було дуже мало; так кущі рятувалися від щорічних випалювань трави. Кілька баобабів росли в різних місцях, і нечисленні жителі, яких ми бачили,

готували приємний кислуватий напій з білого м'якуша, який є в насінні.

Коли ми йшли через Маланго, коло найвищих водопадів не видно було нікого; але коли ми відпочивали на чудовому, вкритому деревами острові, лунали веселі голоси дітей,—їх батьки втекли туди, рятуючись від аджава, які полювали на невільників, все ще підбурювані випадковими відвідуваннями португальських агентів з Тетте. Замість того, щоб іти нижче водопадів, аджава тепер уникали нас, і недалеко від дерева, на якому ми повісили човен, переїхали на східний бік. Ті з манганджа, з якими ми могли познайомитись, охоче йшли до нас, але більша частина втратила всяке довір'я до самих себе, один до одного і до всякого іншого. Човен місяців зо три тому згорів, і манганджа посилено намагалися переконати нас, що це зробили аджава; але, дослідивши місце, ми побачили, що найпевніше його захопив вогонь при випалюванні трави. Якби ми передбачали, що так довго не повернемося сюди, ми б прикрили човен зверху землею, бо під час пожежі в ньому напевно було багато сухого листя, і яканебудь іскра запалила все. Дерева на 50 ярдів навколо були опалені і завмерли, а цвяхи, залізо і мідна обивка човна лежали внизу цілі. Якби це було діло аджава, вони б забрали мідь і залізо.

Отже, наші надії стати з допомогою човна незалежними від півдня щодо життьових припасів були зруйновані, а тому ми повернулися, щоб на це саме місце перевезти другий човен; щоб знайти для цього рівну місцевість, ми повз Маланго пішли від Шіре до верхньої частини річки Лезунгве. Нас повів красивий, діяльний, меткий парубок, на ім'я Пекіла, який майже один з усього населення зберіг хоч трохи життьового вогню й духу. Пригнічуючий вплив невільництва на психіку тубільців хоч і не дивний, але сумний, дуже сумний. Музикальні інструменти, рогожки, подушки, ступки для розбивання дрібних зерен валялися без користі і ставали здобиччю білих мурашок.

Може, не для всіх мандрівників не важливе зауваження, що коли ми вночі заходили в добре побудовану хатину, довго перед цим замкнену, повітря в ній зараз же спричиняло в нас озноб і приступ пропасниці, які зникали, як тільки ми до цього місця проводили свіже повітря, розводячи вогонь. Ми часто помічали, що коли розвести вогонь вранці, навіть у найбільшу спеку, то це освіжує весь будинок і усуває всяке відчуття затхлості і в'ялості, залежної від жаркого клімату.

Вночі на 1 липня 1863 р. ми прокинулися від кількох ударів грому; місяць сяяв на небі, і не було видно ні хмарки. Всі тубільці помітили тодішню ясність неба і на ранок говорили: „Ми думали, що це бог (Морунго)".

Приїхавши до судна 2 липня, ми знайшли депешу від лорда Росселя з інструкціями про повернення експедиції. Навколо

стояла пустеля від полювання на невільників і від голоду. З великої долини Шіре робоча сила була вигнана так само цілковито, як і з Замбезі, і скрізь, куди тільки доходило португальське лукавство або влада. Безперестанні наскоки Маріано поширили загибіль і спустошення на південний схід від нас до гори Кларендон.

Поки це відбувалося у нас в тилу, теттеанські мисливці на невільників підбивали аджава зігнати всіх манганджа з горбів на схід від нас, і для цього зграї цих мисливців все ще тяглися вверх по Шіре до водопадів. Діставши зізнання губернатора Тетте, що він згідно з порадою свого старшого брата в Мозамбіку, мав намір продовжувати повертання в неволю, ми мали підстави думати, що невільництво проходило навіть на очах його вельможності генерал-губернатора і це згодом потвердилось, коли на Мозамбіку, ми пізнали двох жінок, що жили за 100 ярдів від місіонерської станції в Магомеро. Вони були добре знайомі нашим супутникам і складали частину юрби в кілька сот осіб, приставлених з допомогою аджава до Мозамбіку в той самий час, коли його вельможність тішив англійських офіцерів базіканням проти невільництва. Кожному, хто розуміє, які недостатні звістки має португальський губернатор від своїх власних невільників і через торгівців, що намагалися підслугуватися наговорами, немає рації доводити, що все це невільницьке господарство йде само собою без їх дозволу і нагляду.

Якби не досить було ще доводів безнадійності хоч трохи змінити систему, що панує з того часу, як наші союзники, португальці, ввійшли до країни, ми мали б ще докази в безкарності, з якою морський розбійник Терера, що вбив Чибіза, розбійничав далі. Іншого розбійника Бельчіора було обмежено, але він усе таки вів війну, як там зветься полювання на невільників.

П. Орас Уеллер жив місяців п'ять на горі Морамбала, в місці, з якого добре можна спостерігати всю торгівлю невільниками і виведення жителів з навкружної місцевості. Ця гора панує над Шіре, красиві вигини якої ясними днями видно на тридцять миль. Довго вважали, що ця ріка закрита для Маріано, тільки для форми оголошеного бунтівником проти португальського прапора. Коли вже не можна було далі підтримувати обман, ріку для нього відкрили, і п. Уеллер бачив, як за один день посилалось з так званого бунтівничого табору до португальських селищ від п'ятнадцяти до двадцяти човнів різної величини, навантажених невільниками. Весь цей вантаж складався з жінок і дітей. Ця торгівля не переривалася три місяці, і, нарешті, маску було скинуто до того, що один з урядовців прийшов відвідати єпископа Тозера на другому боці тієї ж гори і, змішуючи справу з відпочинком, збирав плату за деяку роботу на човнах, виконану для місіонерів, а разом з тим купував невільників у бунтівників, яких він міг кликати з берега річки. Закінчивши торгівлю, він при п. Уеллері побіг до невільників огля-

дати їх. Цей урядовець, сеньйор Мескіта, був єдиний офіцер, змушений жити на Конгоне. З наслідок деяких обставин його життя, він був у владі місцевого губернатора; всі інші офіцери митниці відмовилися йти на Конгоне, а тому бідний Мескіта мусів тут задовольнятися мізерною оплатою, і можливо, зовсім проти бажання приставляти невільників. Його ім'я виставляється не для того, щоб сказати щось погане про його характер. Некорислива дружба його з д-ром Меллером і іншими змушує нас згадувати про нього з почуттям, чужим всякій ворожості.

Інші зграї вийшли на південний схід від Сенна і захоплювали невільників, які повинні були вантажитися на судна з Інгамбане. Поки ми були в Шупанга, до нас прийшло посольство пропонувати слонову кістку і всю незайняту зулу землю, якщо ми пошлемо кількох людей вигнати з навкружної місцевості сеннаанських мисливців на невільників. Тут, як в середині країни на мисі Доброї Надії, таємниця влади полягає в наявності пороху, стрільці з лука не могли б чинити опір нападу з мушкетонами, і кожний, хто має доступ до морської гавані, може в деякому обсязі повертати в неволю негрів, бо на східному березі немає ніякого обмеження щодо ввезення зброї і воєнних запасів. Закони проти цієї статті такі ж тверді, як і на мисі Доброї Надії, але їх, також як і закони про скасування невільництва, ніхто не виконує,—вони тільки для показу Європі і собі в хвалу.

Зважуючи це все, разом з тим фактом, що ми під час нашого відвідування знайшли, що Ровума не така сприятлива для судноплавства, як чекали, не можна було не погодитися з розсудливістю нашого відкликання; але ми глибоко шкодували, що колись повірили португальському урядові про намір поліпшити стан африканської раси, бо в усякому іншому місці, ми, вдвоє зменшивши наші зусилля і витрати, лишили б невитравний знак поліпшення в деякій частині континенту. Якщо розглядати португальських державних діячів крізь призму законів, виданих ними на користь знищення невільництва і торгівлі невільниками і за міркою високого характеру наших власних державних людей, не можна вважати легковажністю, що ми повірили в щирість висловленої ліссабонським міністерством готовості підтримати нашу експедицію.

Заводячи вільну торгівлю і християнство, ми сподівалися бути корисними португальцям так само, як і африканцям. На жаль, наші союзники не можуть бачити користі в будьякому заході, що в ньому немає їх власного звеличення від приниження інших. З офіціальної[1] газети ліссабонського уряду ми згодом дізнались,

[1] Португальський уряд недавно наказав якомусь добродієві на ім'я Ласерда написати в офіціальному журналі „Diario de Lisboa" ряд статтей для доказу, що д-р Лівінгстон дуже помилився, приписавши Спіку і Гранту відкриття головних джерел Ніла. Колишні португальські місіонери Іеронімо Лобо і Іоаньйо дос Сантос і інші, як виявляється, були там перед нашими земляками. Справді, цей сприт-

що його політика скерована була на те, щоб знищити зухвалі наміри британського уряду на панування у Східній Африці. Ми, хто був на самому місці і стояв за кулісами, ми знали, що почуття приватних осіб брали головну участь в операціях, розпочатих для того, щоб запровадити панування миру і взаємної згоди біля озер і в центральних країнах, які протягом сторіч були зганьблені насильством і кровопролиттям. Але цієї великої зміни не сталося. Обмежені люди хотіли б приписати все, що відбувалось, зухвалій настирливості англійців.

Отже, бачачи, що ще не дожили до „добрих часів, які повинні настати там", і що зовсім не можна спуститися з „Піонером" до моря ще до грудневої поводі, ми дали наказ готуватися до згвинчування „Леді Ньянза" і, бажаючи використати час, вирішили вдруге переправити човен повз водопади, відвідати східний берег озера і північний край його, а також зібрати факти, які могли б потвердити звістки полковника Рігбі про те, що

ний письменник для власної втіхи доводить, що англійці майже зовсім нічого не відкрили в Африці. Через те, що поза межами Португалії ніхто не потребує спростування цих нікчемних положень, ми звертаємося до важливішого питання. Чи думав португальський уряд, доручаючи написати цю статтю, визнати вчинки своїх урядовців в Африці своїми? На це ми не вважаємо його здатним; але він так пожадливо наводить приватну замітку шановного Генрі Роулея, якої той зовсім не думав друкувати, що ми мусімо повідомити думку нашого друга про головну причину нещастя з місією, в якій він брав участь. При стосунках місії з експедицією ні разу не переривалось дружнє поводження і взаємні послуги.

„Бат, 22 лютого 1865 р.

Шановний д-ре Лівінгстон.

Уеллер писав мені про мій лист до п. Гловера і розказує, що якась португальська газета, наводячи, за її словами, місце з цього листа, по суті говорить: „Шановний Роулей визнає, що причиною остаточного падіння місії був напад на аджава, зроблений д-ром Лівінгстоном".

Ніколи я цього не говорив, ніколи навіть нічого такого не сказав, з чого можна було б зробити такий висновок.

Нещастя місії залежало від втрати запасів, від голоду і насамперед від лукавства португальців, які збуджували і підтримували війни між племенами, щоб можна було купувати полонених у неволю.

Португальці в хвилини наших злиднів були дуже ласкаві до нас, постачаючи нам життьові припаси. Персонально ми, місіонери, зобов'язані їм за це великою подякою, але поведінка їх до тубільців невимовно погана, і я цілком згоден з вами, якщо ви в пресі заплямували таку поведінку.

Я завжди говорив і думав, що ви робите справедливі вчинки, звільнюючи невільників, і пішли на аджава, думаючи, що вони тільки зграя мисливців на невільників. Мій лист до п. Гловера написано не для того, щоб докоряти вам за ваші діла, і не для того, щоб скласти на вас відповідальність за наші вчинки, а щоб повідомити нашого друга на мисі Доброї Надії, що ви зробили б те саме, що зробили ми, і що ви перший зробили б це.

Якби ви в той час були тієї ж думки про наш напад на аджава, якої були, писавши до сера К. Ірдлея, то мій лист ніколи не був би написаний; і через те, що я бачу, який лихий вплив мій лист очевидно мав, то мені дуже шкода, що він був колись написаний.

Сподіваючись, що сказане мною відповідає вашим бажанням.

Відданий вам Генрі Роулей."

19000 невільників, які щороку проходять таможню в Занзібарі, переважно викрадуються з озера Ньянза і з долини Шіре.

Люди, приєднані єпископом Макензі до місії, складали тепер маленьку вільну громаду коло селища Чибіза і обробляли землю. З цього погляду вони наслідували тих макололо, які завели дуже великі поля і тепер могли продавати експедиції хліб і городину. Дружні почуття обох цих племен до англійців були виразні. Для доказу цього можна навести приклад. Селище макололо лежало приблизно в чверті милі від хатин місії, одну з яких хазяїн випадково підпалив; кілька заряжених рушниць, що лежали в ній, вистрілили, коли вогонь дійшов до пороху; як тільки макололо ввечері почули незвичайну стрілянину, вони схопили свою зброю і, вважаючи, що на англійців напав якийсь ворог з вогнепальною зброєю, кинулися туди визволяти їх.

Хоч вони відмовилися повернутися з ліками до свого старшини і на них чорні з миса Доброї Надії заявили кілька скарг, які після довгого старанного дослідження не могли бути доведені, ми згадали про їх великодушну поведінку під час рятування нашого життя в річці недалеко від Каривуа і, додавши сюди ще новий доказ їх готовості жертвувати життям для врятування наших земляків, обрали з них п'ятьох найкращих гребців, вважаючи, що для екіпажа на озері, а також для всяких труднощів, можливих при нашій подорожі на північ, ці п'ятеро значать стільки ж, як п'ятдесят з якогонебудь іншого племени. Наша група складалась з двадцяти тубільців, серед яких було кілька іоанців, що їх вважали здатними правити шістьма биками, що везли маленький візок, на якому лежав човен. Дванадцять волів з миса Доброї Надії з одним готентотським візником і провідником легше перевезли б візок країною, якою ми повинні були проходити; але, як тільки ми зійшли з готової вже частини шляху, наші візники натрапили на труднощі у вигляді дерев і ярів, перемагати які рубанням дерев і витягуванням возика з допомогою блоків і важелів значило б витрачати час. Отже, ми взяли аджава і манганджа, що поселилися в селищі Чибіза; вони взяли човен до себе на плечі і спритно пронесли його за кілька днів повз всі водопади аж до останнього, тут вони були на відносно спокійному місці ріки, а тому скористалися нею і проїхали милі зо дві вгору. Човен тоді був цілком у віданні макололо; вони у своїй країні звикли до бистринь, а тому ми і не могли бажати для себе кращого екіпажа. Ріка тут дуже вузька, і навіть на місцях, що звуться спокійними, дуже сильна течія часто змушувала вести човен біля комишу повз береги або на бичівці по берегу. Комиш повний ворсувальних бобів (Dolichos pruriens, хвилівник), стручки яких вкриті чимсь, подібним до ніжного бархатного пуху, але справді становлять безліч тонких голок, які мільйонами вколювали і спричиняли свербличку на голих тілах людей, що тягли бичівку, а тому вони корчилися й крутились, наче їх били цілим снопом крапиви. На борті повинні бути

люди, що добре вміють поводитися з веслами і жердинами,— такі і були. Проте, вони після однієї спроби знайшли, що замість перевозу біля скелі, коло якої вирує вода, розумніше буде взяти човен на берег і пронести повз останній водопад. Коли про це було сказано, скликали носіїв спід різних тінистих дерев, під якими вони шукали затінку. Це було серед зими, але вдень сонце тут безперестанно пече, хоч ночі холодні. П'ять чоловіків з Замбезі, все своє життя провівши на великих важких човнах, головна рекомендація яких полягала в тому, що вони при повній силі течії можуть зійти з скелі, дуже бажали показати, що вони далеко краще можуть справитися з нашим човном, ніж макололо; коли ми стояли спиною до них, троє скочили в човен, а двоє протягли його вверх на невелику відстань; течія підхопила носову частину, ми почули крик жаху, канат в одну мить вирвало з їх рук, і човен опинився догори дном, він покрутився раз або два у вирі і помчав стрілою вниз по водопаду. Один з людей, пливучи до берега, врятував рушницю. Всі кинулися щосили по берегу, але ми нашого човна ніколи вже не бачили. П'ятеро, що спричинилися до цієї катастрофи, підійшли з повними каяття поглядами. Ні вони, ні ми не могли вимовити ні слова. Вони повільно нахилились і торкнулись обома руками наших ніг. „Ку куата моендо"—обійняти ногу,—їх спосіб просити пробачення. Це скидалося на те, що, як буває, роблять маленькі діти, коли без наказу пробують принести чашку своєму татові і, випускаючи її з рук, з відчаю починають кричати. Їх було присуджено тільки до того, щоб повернутися на судно, запастися припасами, нести на майбутньому поході таку ношу, яка тільки їм буде під силу, і цим відшкодувати нас за втрату човна.

Було дуже шкода втратити все майно і позбутися засобів виконати задуману справу на сході і півночі озера, але було б зовсім те саме, що кричати про пролите молоко, коли б ми цікавились тепер чимнебудь іншим, а не найкращим використовуванням наших ніг. Людей послано на судно, щоб принести припасів, вибійки і бус, а поки вони ходять, ми можемо трохи поговорити про водопади, такі загибельні для нашого плану пливти на човні.

Вони починаються під 15°20′ і закінчуються під 15°55′ південної широти, отже, різниця широт 35′. Ріка на цьому віддаленні тече майже з півночі на південь до самого Маланго: весь простір, отже, має менше 40 миль. П'ять головних водопадів звуться Памофунда, або Памозима, Морева, Панореба, або Тетзане, Пампатаманга і Папекіра. Крім них, можна згадати ще три або чотири менших, як от Мавіра, де ми при нашій подорожі вверх вперше побачили вирування води і почули той шум потоку, про який при нескінченних вигинах ріки на двісті миль нижче водопадів ніколи не подумали б, що спокійна Шіре може робити його. Маленькі водопади дають кут майже в 20°, а

великі падають з висоти 100 футів на 100 ярдах під кутом майже в 45° і один під кутом 70°. Одна частина Памозима вертикальна і під час поводі утворює хмару пари, яку на шляху до озера Шірва ми бачили принаймні за 8 миль. Все падіння від верхньої до нижньої Шіре тягнеться на 1200 футів. На всьому цьому протязі течія помірна тільки на одному місці, а саме вище Тетзане. В інших місцях вона скрізь занадто сильна і через те, що ширина тут здебільшого тільки від 50 до 80 ярдів, і вода падає наче з греблі млина, то вся ріка справляє враження, наче тут витрачається сила води, достатня для того, щоб привести в рух всі млини в Манчестері. Памофунда, або Памозіма, має на правому березі темний тінистий гай. Коли ми проходили в його похмурій тіні, нас перелякав потворний запах, що нагадував препарувальний зал; подивившись вгору, ми побачили мертві тіла у рогожках, підвишених до гілок дерев. Це рід ховання, трохи подібний до того, який ми згодом бачили у парсів в їх „вежах успокоєння" в Пунагу недалеко від Бомбея. Ім'я Памозіма означає „відійшлі душі або боги",—ім'я, що відповідає місцеві, над яким, за народною вірою, безперестанно парять безтілесні душі.

Глибше всіх лежить кам'яна порода—темночервонуватосірий сієніт. Очевидно, він піднімав грунт, бо слюдяні сланці над ним дуже пошкоджені. В деяких місцях крізь ці сланці висунуті видаються жовнами на поверхні певні трапові породи, багаті на рогову обманку. На самому верху лежить ніжний пісковик з білішим міцним зерном, ніж теттеанський; у місцях стикання з вулканічними породами під ним, він цілком метармофічний. Іноді він поступається місцем перед кварцем і червонуватими глинистими сланцями, дуже випеченими сонцем. Такий звичайний геологічний характер на правому березі водопадів. На другому боці ми йшли по масах порфірових трапів, що стикаються з тими ж слюдяними сланцями. Ці сланці, напевно, надають грунтові поміченої нами великої родючості. Головна складова частина гір—сієніт. В ріку вимивається так багато слюди, що, уважно дивлячись у воду, видно, як міріади шматочків плавають і іскряться на сонці, навіть при низькому рівні води.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Перед тим, як наші люди повернулися з судна у супроводі п. Рея і провіантмейстера „Піонера", настало 15 серпня. Вони приставили двох биків, з яких одного зараз же вбито, щоб надхнути мужність в усі серця, і кілька пляшок вина,—подарунок Уеллера і Алінгтона. Досі ми ніколи не брали вина з собою, але тепер воно було дороге нам, як виявлення доброї душі. Якщо хочуть носити з собою як напій вино або щось спиртне, треба тільки для цього мати цілу юрбу провідників.

Нашою найбільшою розкішшю в поході був чай або кофе. У нас ні разу не вистачало цукру на весь похід, але кофе без цукру завжди добрий, а чай тільки зносний, через те нестерпно неприємне почуття незадоволення і занепаду, яке з'являлося, коли ми вранці починали похід, не напившись чогось гарячого. Ми звичайно пили воду, і коли вона холодна, її в жаркому кліматі не можна ні з чим зрівняти. Звичайно ми носили з собою пляшку коньяку, загорнуту в наші ковдри, але споживали його тільки як ліки; лягаючи ввечері, ми випивали повну ложку в гарячій воді, щоб запобігти ознобові і пропасниці. Коли справді починалася пропасниця, спиртний напій постійно був шкідливий, і, напевно, коньяк просто і коньяк з водою спричинили достатнє число смертних випадків в Африці.

П. Рей зробив радісні успіхи в згвинчуванні „Леді Ньянза". Йому старанно допомогали троє таких самих чудових міцних робітників, як і добрих майстрів; через те, що вони були благородними зразками англійських матросів, ми з задоволенням назвемо імена цих людей, що роблять честь британському флотові,—це були: Джон Рід, Джон Пенель і Річард Вільсон. Читач вибачить, що ми робимо це, але ми бажаємо тут нагадати, як високо ми цінили їх і з якою подякою засвідчуємо їх добру поведінку. Погода була чудово прохолодна, і в повному довір'ї до тих, хто лишався, ми з спокійним серцем повернули лиця на північ. П. Рей проводив нас на день шляху, і через те, що все наше товариство серйозно вважало, що в цьому поході повинні брати участь принаймні два европейці, то, нарешті, ми взяли з собою провіантмейстера. П. Рей повернувся щоб заготовити вітрила на „Леді Ньянза" і вивести її в океан у жовтні, бо вона не так глибоко сидить у воді, як „Піонер". Ще одна підстава, за якою ми взяли з собою провіантмейстера, варта того, щоб згадати про неї. Він і один добродій, на ім'я Кінг[1], який, хоч і працював у флоті тільки старшим кочегаром, колись подавав надії як студент Абердинського університету,—були в тому кволому й млявому стані, який часто буває наслідком перебування в низині без великої роботи фізичної або розумової. Найкращий спосіб оправитись—зміна і діяльне життя. Дводенний похід тільки до Мукуру-Мадсе надав Кінгові стільки життьової сили, що він бадьоро міг повернутися. Увага до здоров'я провіантмейстера спонукала нас вибрати його для цієї подорожі на північ, і цей спосіб дав такий успіх, що на важкому поході ми часто шкодували, чому не взяли також і Кінга. Зміна місця тільки на сто ярдів іноді буває така сприятлива, що ніколи не треба забувати її у тяжких випадках.

---

[1] Як ми думаємо, брат того, що супроводив Борка і Вілліса у славнозвісну, але нещасливу експедицію по Австралії.

* * *

19 серпня ми були цілком на поході. Незабаром дійшли до острова Мотола, коло якого був підвішаний човен. Однією з стежок між деревами і кущами йшло двоє чоловіків. Шум водопаду по той бік їх рідного острова заважав їм почути шорох наших кроків, поки ми підійшли до них на ярд. Стрибок—і зв'язки коріння, що були у них, впали на землю: вони кинулись, наче хотіли стрибнути в ріку; але ми спинилися коло зв'язок і кричали, що вони можуть повернутися і взяти свою їжу. Вони думали, що ми аджава, але один погляд переконав їх у протилежному, і ми зраділи, коли, сказавши їм, хто ми, в їх повних довір'я очах побачили далеко поширений вплив англійського ім'я. Коріння було майже як звичайна ріпа завбільшки і мало назву малапа. Тубільці говорили, що людина, яка не знає, як треба їх варити, могла би навіть отруїтися, споживаючи їх в їжу. Це дуже ймовірно; бо їх треба кип'ятити з міцним лугом з деревинної золи, зцідити і прокип'ятити в такому ж розчині вдруге і втрете перед тим, як їсти. Так ринди в цій країні тепер поспіли, і жителі збирали їх і видаляли з них надмірну кислоту, кип'ятивши їх шкоринку з золою бакаутового дерева, яка має чудове біле забарвлення і іноді запікається, наче в ній багато лугу. Цю золу беруть також на тинкування. Зустрічаючи таких людей, як ці бідні втікачі, ми обертали їх на носіїв нашого вантажу і платили їм за роботу. Це, очевидно, збуджувало більше довір'я, ніж коли б ми робили їм подарунки.

Ми хотіли тепер іти на північ—північний захід паралельно з озером Ньянза, але в чималому віддаленні від нього на захід і так пройти повз мазиту або зулу, щоб, не стикаючись з ними, дізнатися, чи не впадає яканебудь велика ріка в озеро з заходу; далі відвідати, коли дозволить час, озеро Моело і зібрати відомості про торгівлю на великому невільницькому шляху, який перерізує озеро на південному кінці його, а також коло Ценга і Кота-кота. Макололо охоче були готові рухатися швидко, бо хотіли повернутися вчасно, щоб зорати свої поля перед дощами і побачити своїх жінок. Справді, Мазіко вже мусів повернутися і втишувати заколот, звістку про який приставили жінки, що супроводили своїх чоловіків майже на двадцять миль з великими запасами пива й борошна. Розлютований пішов Мазіко; його могло задовольнити тільки спалення будинків злочинців; але неминуча доля багатоженців і наша нездатність справлятися з кількома жінками, а іноді навіть з однією, разом з прогулянкою за кілька сотень миль під спекучим сонцем так усмирили його, що він через тиждень пішов за нами і наздогнав нас, не пустивши в діло якоїнебудь небезпечної зброї, крім свого язика.

Вирушивши спочатку на північний схід від верхнього водопада, ми йшли по великому вигину ріки до підніжжя гори Зомба. Тут ми милувалися виглядом її найкрасивішої західної

поверхні з майданом на висоті майже 3000 футів, на південь від ріки, з горами Чірадзуру і Мочіру, що високо йдуть до неба. Благородний єпископ Макензі, що по істині заслуговує за своє чудове серце і повну любові душу назви „єпископа Центральної Африки", колись сподівався, що світло і воля поширяться з цієї чудової височини по всій внутрішній країні. Ми все ще віримо, що вона може стати центром цивілізуючого впливу, бо хто спуститься з цих прохолодних височин і вийде в човен на верхній Шіре, той без труднощів може плисти на триста миль далі в серце Африки.

Ми рухалися по місцевості, вкритій деревами мопане, де жорстоко перепечений грунт відмовляється давати звичайний густий урожай трав; тут ми напали на дуже численні стежки буйволів, слонів, антилоп і на сліди лева. Бика, якого ми пригнали сюди як провіант для подорожі, люто покусали цеце. Вплив укусів через два дні цілком виразно визначився, як звичайно, загальною кволістю мускулів, спущеними вухами і хворобливим виглядом. Завжди наше здивування збуджувало те, що нам, хоч як сильно кусали нас ці комахи, їх напади ніяк не завдавали шкоди. Людина поділяє поревагу диких тварин.

Хоч був сухий, або, швидше, жаркий сезон року, але на нашому шляху було багато квітів. Евфорбії, баобаби і капарсові дерева були в повному цвіті. Значна кількість великих птахів-носорогів звертала на себе нашу увагу, і Мазіко, підійшовши до одного дерева, щоб краще влучити в птахів, не помітив, що всього в кількох ярдах від цього самого дерева стояли в прохолодній тиші два слони, навіваючи прохолоду на себе своїми величезними вухами. Я за тридцять кроків пустив пулю у вухо однієї з цих тварин, але вона тільки відійшла і затрусила головою. Мазіко помітив небезпеку тільки, коли тварина почала продиратися крізь кущі. Ввійшовши в гай високих дерев, в густому затінку яких стояли руїни великого селища, ми рухались повз численні скелети манганджа. Що недавно ще було житлом людей, які жили в мирі і задоволенні, те опанували тепер дикі тварини.

* * *

Ввечері 20 серпня знайшли ми кількох жителів, що підтримували своє бідолашне існування тамариндами і мишами, і дізналися від них, що немає ніякої надії купити якінебудь припаси аж до маленького озера Памаломбе, де тоді жив володар аджава Каінька, але що у володарки Мараві, Ніанго, можна знайти багато їжі. Ми повернули на північний захід і пішли до ріки Рібве-рібве або Ріві-ріві, яка витікає з гірського хребта Мараві і впадає в Шіре. Тут у річці зовсім не було води, яка текла під її піщаним дном, але вище в деяких місцях були стави і проміжні сухі ділянки, а ще далі на захід ріка стає швидким потоком завширшки сорок футів і завглибшки до двох. Її назва

показує, що на ній є водопади, санджика піднімається до неї викидати ікру, але в жарку пору року випаровування таке велике, що ріка висихає цілком, не дійшовши Шіре.

Країна тут поділяється на області; область на південь від Ріві-ріві зветься Іквезі, а на північ—Банда. Обидві області ідуть уздовж ріки від її початку до вустя. Це цікаво, бо становить оцінку землі за її вартістю. У багатьох країнах ця думка не пустила коріння, і кожний може займати поле, де йому спаде на думку. Город—власність, а на необроблену землю не претендує ніхто. Селища, про значну кількість яких ми раніше не мали поняття, бо наш шлях ішов вздовж ріки, очевидно, завжди розташовувались навмисне у затінку,—тепер вони всі були кинуті. Навколо стояли високі стеркулії з стовбурами в п'ятдесят футів завдовжки без гілок, жовтувато-залізного кольору, і багато хатин вкривала тінь широко розложистих диких фігових дерев, під якими тепер спокійно паслися слони. Землю вкривали поламані ними гілки. Один вид стеркулії має круглуваті насінні коробочки завбільшки в кулак з насінням, вкритим м'якушем канаркового кольору, яке дає ніжну олію. Для жиру і олії, які добуваються також з насіння, охороняються і дерева моцикірі.

Ріві-ріві тече з північного заходу, а тому ми йшли по її берегу, поки добралися до жителів, які успішно захистили себе проти зграй аджава. Посилаючи чоловіків з одного селища йти вперед до найближчого селища і оголошувати, хто ми, ми не давали змоги переляканим жителям вважати нас за нову юрбу аджава або за португальських невільницьких агентів. Тут розводили маіс, який готові були продавати нам, але ніяким красномовством не можна було переконати жителів, щоб вони дали нам провідників до володарки Ніанго. Вони, очевидно, думали, що нам не можна довіряти, хоч наші супутники, коли ми засвідчували свої наміри, не втомлювались „сурмити в наш ріг" і навіть з колінцями, при яких навіть не могло бути мови про скромність. Щоб зменшити підозріліть, ми, нарешті, мусіли утримуватися від згадування ім'я цієї дами.

Було б втомно перелічувати назви селищ, якими ми пройшли по дорозі на північний захід. Одне з них, найбільше з бачених нами в Африці, було цілком кинуте, з звичайним сумним видовищем людських скелетів навколо. Інше звалось Тетте. Ми знаємо три місця з цією назвою, з чого випливає, що це слово тубільного походження: здається, воно означає місце, де вода біжить по скелях. Третє селище зветься Чіпанга (Велика справа), ім'я тотожне з Шупанга португальців. Це повторення назв могло значити, що той самий народ колись приніс їх з півночі на південь під час свого походу, пам'ять про який зберігається в легендах. Країну взагалі вкривав рідкий ліс помірної величини, і великі дерева оточували річки. Одне з них, фігове дерево з оригінальним листям, було уражено блискавкою. На лініях, за-

лишених електрикою, коли вона збігала стовбуром, висунулись маси нового наросту, заміщуючи ушкоджене, і виступило багато гумі такого роду, якого ми ще ніколи не бачили на деревах. Над селищем Тетте і на захід від нього не проходило лихо невільницької війни; і коли ми підійшли до людських жител, тубільці вітали нас словами, повне значення яких ми—бо наша щаслива країна ніколи не зазнавала ворожого вторгнення—ледве могли зрозуміти. „Ми радіємо, що ви несете не війну, а мир".

В цю пору року ночі все ще холодні, і через те, що у жителів не було урожаю, який вимагав би їх уваги, вони підводилися не раніше, як після сходу сонця. Іншим часом вони йдуть на свої поля до світанку, і перший звук тоді—голосна розмова чоловіків і жінок, з якою вони звичайно виходять в темряву, щоб звуком людського голосу перелякати тварин. Коли немає ніякої роботи, першою ознакою початку дня буває голосний кашель куріїв конопель.

Затримані одним ранком переговорами про провідників, якими ми переважно користувалися для оголошення про себе в інших селищах, ми вдвох пішли на деяке віддалення вперед, тримаючись напряму ріки. Наші люди завжди могли знайти нас з відбитків черевиків, а тому ми йшли на кілька миль далі. На цей раз, проте, вони загубили наш слід і не пішли за нами. Стежка була добре протоптана слонами, гієнами, палагами і зебрами, але людська нога не ступала по ній вже багато днів. На захід сонця ми дійшли до якогось покинутого сільця, де зробили собі спокійні ліжка з трави. Звичайний спосіб звернути увагу заблудних в таких умовах—стріляти з мушкетонів. В цьому разі рушнична стрілянина оманула нас, бо почувши другим ранком постріли, ми після довгого втомного переходу дійшли тільки до кількох тубільних мисливців, які тількищо вбили буйвола. Ми повернулися до маленького селища і зустріли там кількох чоловіка, які пам'ятали, що ми приїжджали в човні на озеро; вони були ласкаві, скільки могли. У них були на їжу тільки виготовлені з золою тамаринди і трохи борошна з хвилівника. Як ми вже говорили, цей біб має бархатоподібний бурий покрив з маленьких голок, які при дотику проходять в пори шкіри і спричиняють болючу сверблячку. Під час голодування жінки збирають ці боби, палять над ними траву, щоб знищити голки, потім вимочують їх, аж поки вони дадуть росток, обмивають у чистій воді, кип'ятять або роздрібнюють на борошно, подібне до нашого бобового. Ця рослина в'ється по довгій траві, і її дуже багато буває в усіх місцевостях, вкритих комишем, хоч вона завдає муки мандрівникам, які випадково дотикаються до неї, але під час голоду врятовує людей від страшної смерті. Місцева назва її—кітедзі.

В цей день ми виходили принаймні миль з двадцять, відшукуючи наших супутників, а тому дуже солодко відпочивали на

рогожці в найкращій хатині селища. Кожний з нас ввечері їв по голубу, а в цей день після півдня тільки по жмені супу кітедзі. Хазяйка взяла кілька зернин, які зберігала на насіння, змолола їх, коли настала темрява, і зготувала з них суп. Цей суп і чашку солодкуватих на смак диких овочів на приправу приніс і запропонував нам маленький хлопчик, при чому за звичаєм, який вважається ввічливістю і суворо заводиться серед всіх дітей, кілька разів жваво вдарив у долоні. Обід був такий мізерний, що навіть менше голодний з нас, який не спав, коли принесли суп, подумав, що все було для нього, і зараз же взявся за суп, товариш його нещастя в цей час бачив приємний сон, ніби був на якомусь великому обіді. Він прокинувся саме вчасно, щоб захопити принаймні рештки мізерного обіду, і замість розмови слухав вибачення жорстокосердного ненажери, які цілком розумів, бо почував такий самий сильний апетит.

На третій день Акозанджере, старшина цього селища, повів нас до наших супутників, які пішли до Нсезе, області на захід. Ми згадуємо про цю обставину не тому, що вона особливо цікава, а через те, що вона дає поняття про жителів. Ми майже три дні були в цілковитій розлуці з нашими людьми, і у нас нічого не було, на що ми могли б виміняти припасів. Жителі були дуже пригнічені війною і голодом, і їх гостинність, хоч би які бідні вони були, робить їм велику честь і була нам дуже приємна. Наші люди в замішанні тинялися навколо, але робили все можливе, щоб знайти нас; коли ми долучилися до них, було вбито бика, і всі раділи в цей „день зарізу", бо всі харчувались погано. Акозанджере, природно, дістав нагороду на цілковите своє задоволення.

* * *

26 серпня ми покинули селище Чазунду, де знову знайшли своїх супутників, і переправились через кілька потоків чудової холодної води. Тепер ми дійшли до чималої височини, як було помітно з зміни в рослинності; дерево мазуко з своїм великим жорстоким листям, яке ніколи не росте на низинах, тут було вкрите неспілими плодами; красиві рододендрони,—дерева з перистим листям (caesalpinae), з деревнинної кори яких роблять тканини,—моломпі (вид Pterocarpus), що після поранення випускає значну кількість червоного соку, такого в'язкого, що він міг би заміняти кіно, і дає деревнину таку ж еластичну і легку, як ясень, яка йде на тубільні весла. Ці дерева, завжди вкриті квітами, за формою подібною на стокротки, разом з папоротниками визначають високе положення місця, і точка кипіння води показала, що ми були на 2500 футів над рівнем моря.

Далі ми підійшли до гірського хребта, найвидатніша вершина якого зветься Мваї. Це велика, гола, округлена гранітна скеля, що підноситься над усім хребтом. Вона і кілька інших

скель були ясносірі з білими плямами, наче вкриті лишаями. Боки і вершина звичайно вкриті рідкими, досить потворними деревами. Є ще кілька інших видатних верхівок, наприклад, одна лежить ще далі на північ і зветься Чіробве. У кожної є своя назва, але ми ніяк не могли дізнатися, як зветься цілий хребет. Цей факт і наше бажання увічнити ім'я д-ра Кірка спонукали нас згодом, коли ми не могли відкрити ніякої окремої вершини, про яку нам раніш казали під назвою Моломо-ао-Коку або північного дзьоба, назвати весь хребет від західного боку водопадів до північного кінця озера—„хребтом Кірка". Країна коло Мваї, де ми ночували, звалася Паудіо і була очевидно продовженням ділянки однієї з наших станцій на Шіре, на якій ми раніше спостерігали довготи.

Залишивши Паудіо, ми мали хребет Кірка якраз з лівої руки, принаймні в 3000 футів над нами і, напевно, не менше як у 8000 футів над морем. Праворуч далеко йшла країна, вкрита довгим зеленим лісом, яка поступово піднімалася до прикрашеного кількома окремими горами хребта, що обмежовує долину Шіре. Перед нами на північ лежала долина найплодючіша і найкрасивіша з усіх бачених нами; вона закінчувалася коло гір, що йшли понад 30 миль далі нашого горизонта і кінчалися мисом Меклером. Групи дерев були накидані не за правилами ландшафтного садівництва, а нещадно повирубувані, як того вимагали інтереси оброблювача; але вони давали різноманітні комбінації відкритого лісу, лісистих схилів, вільних лугів і густих мас темнозеленого листя вздовж потоків,—ландшафт такий же красивий, як на Темзі. Ця долина зветься Гоа або Гова; ідучи по ній, ми знайшли, як те, що оку здається гладким і рівним, значно порізане потоками, що в'ються навколо безлічі маленьких горбиків. Всі маленькі струмки спускалися з хребта у нас ліворуч, і ця вода була на диво прохолодна.

На Гова напали аджава під владою Каінька, що жив тепер на маленькому озері Памаломбе, і юрба бабіза,—і ті і другі старанні торгівці невільниками. В наслідок цього візиту, на місцях, куди наважилися повернутися жінки на свої колишні поля, наша поява була сигналом до блискавичної втечі. Колись більша частина країни була оброблена, але тепер нею заволоділи буйволи і слони. Навколо селищ стояли густі огорожі з евфорбій, і тінисті дерева давали приємну прохолоду рівному боало, на якому колись робили кошики, пряли і ткали або танцювали, пили й балакали. На вигляд все чудове, але не було помітно жителів, крім кількох вбитих горем чоловіків. Їстівних припасів не можна було купити, і іноземцям могли запропонувати тільки мізерну кількість диких плодів. Отже, ми спробували переконати кількох побачених нами жителів селища провести нас до хребта, який лежав у нас ліворуч; ми знали, що мараві живуть на західному боці цього хребта, але вони наполегливо і твердо переконували, що на два дні шляху від нього нікого немає.

Багато скель надзвичайно круті, і окремі глиби на них мають гострі краї і кути, без слідів псування погодою. Ми довго вважали кутастість обломків доказом, що континент належить до порівняно нової формації, але згодом чули, як справді відбувається процес розтріскування скель на ці гострі уламки. Скелі протягом дня так розпікаються від спекучого сонця, що іноді лякаєшся, сідаючи на них в присмерку, бо тіло, захищене тільки тонкими штанами, не може витримати занадто великого жару їх. Поставлений на них термометр піднімається на сонці до 137°. Ці розпечені поверхні, охолоджуючись зовні вечірнім повітрям, стискаються зовні сильніше, ніж зсередини, і ця середина розриває зовнішні частини і відкидає їх на фут або на два. Спостерігаючи на якомунебудь скелястому місці відірвані так уламки, можна знайти шматки від кількох лотів до ста або двох сот фунтів, які точно відповідають новій поверхні початкової скелі; ввечері між горбами, де звук вільно носиться скрізь, можна чути повторну луну тріску, який тубільці приписують злим духам, а освічені люди—природним причинам.

Не треба було великого вміння підніматися на ці гори без стежки, якою ми йшли, але ми не знаходили задоволення у витраті часу потрібного для неспішного піднімання. Наші припаси майже скінчилися, і ми спішили вперед на північ, сподіваючись знайти там потрібне для нас.

Пізніше ми відкрили, що у бідних жителів була велика підстава не наводити невідомих ним іноземців на зернові запаси, які вони після ворожого нападу мусіли заховати між скелями горбів.

Коли ми пройшли повз верхівку Чіробве, жителі не хотіли більше давати нам провідників. Вони боялися своїх ворогів, житла яких були тепер на схід від нас, а йдучи далі без кого-небудь, хто би міг бути нашим провідником або рекомендував нас жителям, ми потрапили в труднощі, бо всі стежки йшли не просто долиною, а зигзагами вздовж і впоперек. Їх пробили мешканці селищ, що ходили з сіл на схилах до городів на лугах, які лежали нижче. На збільшення наших труднощів, річки і гірські струмки вимили русла завглибшки від тридцяти до сорока футів, з вертикальними боками, на які можна було злазити тільки в деяких пунктах. Тубільці, що лишилися на схилах хребта, бачачи, як іноземці металися і часто спробували переправитися на неможливих місцях через ці русла струмків, знімали голосний воєнний крик і наповнювали долину вигуками. Це була війна, і тільки війна, а ми були занадто глибоко в долині, щоб тубільці могли почути наші пояснюючі голоси. На щастя, на великому просторі довга трава була спалена. Тільки іноді вона приховувала їх від нас. Ми обрали вільне місце і провели ніч, протягом якої всі навкружні вважали нас мисливцями на невільників; але нас не турбували, хоч у цій частині країни звичайний спосіб поводження з ворогом—нічний напад.

Залежно від високого положення долини ночі були прохолодні, найнижча температура доходила до 37°, приблизно о 9 годині вранці і ввечері вона була 58°, майже середня температура дня, о півдні 82°, на заході сонця 70°. Наш похід утруднювала не цілком вигоріла хлібна і трав'яна солома; навалена на стежках. Англійському читачеві це здається дуже незначним утрудненням. Але він повинен уявити, що стеблини трави завтовшки в мизинець, а зернові соломини, завтовшки в звичайні тростинки лежать, в одному напрямі і так налягають одна на одну, що треба піднімати ноги, наче йдеш по дуже високому можевельнику. Трав'яні соломини поясняють причини відомих вибухів, голосних наче пістолетні постріли, коли в країні бушує щорічна пожежа. Розпечене повітря всередині соломини, розширюючись, з голосним тріском розриває її і розкидує частини по землі.

Тут оброблялось багато тубільних хлібів, і ми бачили, як в кинутих садах паслися буйволи і кілька жінок втікали далеко швидше, ніж тварини.

Побачивши 29-го кількох жителів, що стояли під деревом коло якогось селища, ми присіли і послали Мазего, одного з наших супутників, переговорити з ними. Він повернувся з старшиною Матунда, що приніс для нас гарбузяну пляшку з водою. Він сказав, шо всі жители втекли від аджава, які тількищо припинили грабунок, бо їм дали п'ять чоловіка за образу, через яку вони напали на селище. У Матунда було досить хліба на продаж, і незабаром всі жінки мололи борошно. Ми забезпечили собі багатий запас хліба і чотирьох дійних кіз. Кози мангандж далеко кращої породи, ніж звичайні африканські: у них короткі ноги і широкий тулуб красивих форм. Ми обіцяли макололо віддати їм кіз, коли нам вже не треба буде молока, для поліпшення їх власної породи, яку вони держать у себе вдома; це спонукало їх якнайкраще дбати при переходах і годуванні про старих і молодих кіз.

Залишивши Матунда, ми прийшли до кінця гірської долини, і перед тим, як ми спустилися крутим схилом у тисячу футів на місцевість, яку можна було назвати коліном озера, праворуч від нас були сміливі гори мису Меклера з синьою водою коло їх підніжжя, в далині перед нами—горби Ценга і хребет Кірка, що тягнувся ще далі на північ і очевидно ставав нижчий. Спустившись в чудову, багату, хвилеподібну долину, ми переправились через численні потоки, що бігли на схід з горбів ліворуч від нас, а потоки, що були за нами на вищій місцевості, очевидно, зливалися в одну ріку, на ім'я Лекуе, що впадала в озеро.

Після довгого денного переходу в долину озера, де температура була значно вища, ніж у тій, яку ми тількищо залишили, ми ввійшли до селища Катоза на березі ріки між колосальними, придатними для будівель деревами і знайшли там

велику юрбу аджава,—ваіау, як вони самі себе називають,—озброєних мушкетонами. Ми сіли серед них, і незабаром нас запросили до двора володаря; нам запропонували багатий пир з супів, буйволового м'яса і пива. Катоза був відвертіший, ніж всі володарі манганджа, яких ми бачили, і зробив нам комплімент, сказавши, що „ми напевно його базимо (добрі духи його предків), бо, коли він жив на Памаломбе, ми спустилися до нього згори,—ми були люди, подібних яким він ще ніколи не бачив, і які з'явилися, він не знає, звідки". Він дав нам одну з своїх власних великих і чистих хатин для спальні; користуємося цим випадком сказати, що враження надмірного бруду у манганджа, яке ми мали під час нашої першої подорожі на горби в селищах Чісунсе, було неправильне. Ця риса обмежується прохолодною височиною. Тут видно юрби чоловіків і жінок, що кожний день купаються в річці біля їх селищ, і це, як ми помітили у інших місцях, було спільним звичаєм і у манганджа і у аджава.

Перед тим, як ми піднялися вранці 1 вересня, Катоза прислав велику гарбузяну пляшку пива, принаймні на три галони, а потім сам прийшов і побажав, „щоб ми лишилися на день у нього і поїли з ним". Коли ми виклали йому підстави, за якими мусімо спішити, він сказав, що хоч живе на шляху, яким звичайно проходять мандрівники, але ніколи не затримує їх, а нас охоче затримав би на день. Коли ми йому обіцяли, що погостюємо трохи у нього на зворотному шляху, він дав нам приблизно з четверик рижу і трьох провідників, які мали супроводити нас до підлеглої йому володарки Нквінда, що жила на березі озера, яке лежало перед нами.

Аджава більше від Катоза знали про нас, бо приставляли невільників у Квіллімане і Мозамбік. Їх мушкетони були старанно вичищені і ні на хвилину не виходили з рук цих мисливців на невільників, хоч би вони були перед володарем. Ми мали підстави побоюватися, що ніколи вже більше не побачимо Катоза. На плем'я аджава очевидно прийшла охота переселятися. Спочатку, говорять, вони зняли війну між собою, щоб знайти товар для берегової торгівлі невільниками. Звичайний спосіб втертися між манганджа складала для них торгівля невільниками по-дружньому. Далі, коли вони об'являли, що бажають жити як піддані, їх охоче приймали як гостів, і манганджа, видатні сільські господарі, могли довго годувати значні маси цих відвідувачів. Коли припасів ставало мало, гості починали красти на полях; через це бували сутички, а тому, що у аджава була вогнепальна зброя, господарям було якнайгірше, їх виганяли з селища у селище і з власної їх країни. Щодо торгівлі невільниками манганджа були такі самі, як і аджава, але в них менше духу підприїмливості і вони більше люблять домашню працю: прясти, ткати, плавити залізо і обробляти землю, ніж подорожі до інших країн. У аджава невелика схильність до ремесла і

зовсім маленька любов до землеробства, але вони дуже щирі торгівці і мандрівники. Ця юрба, очевидно, була в перших, тобто дружніх стосунках з Катоза, і він жив, як ми потім побачили, серед цілковитої безпеки.

Ми вирушили на північний захід і пройшли по широкій плодючій смузі, обробленій у великих розмірах, але вкритій численними колосальними тернистими акаціями, занадто великими для маленьких сокир. Після того, як ми розлучилися з Нквінда, перше селище, де ми ночували, в області Нгабі,—було селище Чембі; навколо нього був палісад. На захід від нас азиту або мазиту, як говорили, тількищо спустошили країну, і ніхто не був у безпеці, крім тих, що огородилися палісадом. На шляху ми так часто чували про війну перед нами, що не звернули великої уваги на слова Чембі, що все населення на північний захід втекло від цих мазиту, ватажком яких був володар з страшним ім'ям Мовгірівгірі; отже, ми вирішили йти до селища Чінзамба ще далі в цьому напрямі і послухати, що він скаже про це.

Поки ми йшли все ще плодючими рівнинами, було мало чого цікавого для розуму. У повітрі було дуже задушливо, бо стояв „жаркий сезон" року. Густий туман обмежовував наш горизонт кількома милями в усіх напрямах. Сліпучий блиск пекучого сонця в цьому тумані, на того, хто звик до ніжних туманів інших місцевостей, справляє враження, наче людину охоплює гаряча пара. Поля, оброблені в дуже великих розмірах, природно, звернули наші думки на сільське господарство африканців. На одній частині цієї рівнини у жителів були маісові поля, на яких рослини високо піднімались над нашими головами. У піщаній западині, якою протікав ніколи не висихаючий потік, зроблено ряд ям у три фути завглибшки і чотири завширшки. Засіяний на дні цих ям маіс користується сприятливим впливом вологи, яка просочується крізь пісок з потоку, і наслідком цього був квітучий урожай в ту пору року, коли вся інша країна була опалена і мертва. Підрахувавши зернини у великому маісовому колосі, ми знайшли, що їх у ньому 360; на одному стеблі буває іноді два і три колоси, а тому можна сказати, що маіс дає урожай в 300—400 разів.

В суху пору року люди повертають на свою користь вологий шар у цих ямах, а зернові хліби, боби і гарбузи, оброблювані тільки під час дощів, саджають на грядках у фут заввишки, якими може стікати надмірна волога. Тубільці ще показують своє вміння в сільському господарстві тим, що збирають у купи весь бур'ян і кормову траву, прикривають їх землею і запалюють. Вони горять повільно, і вся зола разом з більшою частиною диму затримується землею. Зроблені насипи дають багатий урожай, коли на них посіяти. Єдине знаряддя сільського господарства тут—мотика з короткою ручкою, і в околицях Тетте землю обробляють тільки невільниці. На західному

березі поширена мотика з двома ручками. Тут маленькі мотики видно в руках і чоловіків і у жінок. В інших країнах Африки вживається мотика з ручкою в чотири фути завдовжки, але плуг зовсім невідомий.

Щоб пояснити, в якому світлі знання тубільців у сільському господарстві бачить прямодушний і розсудливий спостережник, можна згадати, що шановний єпископ Макензі, побачивши, як добре оброблені поля манганджа на горбах, сказав мені (тоді я був з ним): „Коли я в Англії говорив про мету своєї подорожі в Африку, то між іншим виставляв, що думаю навчити цих людей сільському господарству, але тепер бачу, що вони розуміють в ньому більше за мене". Це, на мою думку, було чесне і правильне свідоцтво, і я вважаю, що кожна безстороння людина, яка має нагоду скласти думку про африканців, ще не зіпсованих невільництвом, поставить їх на далеко вищий щабель розумового розвитку, індустрії і людяності, ніж ті, хто знає їх тільки в приниженому стані.

За два денні переходи ми нарахували двадцять чотири бавовникові поля, з яких кожне було принаймні в чверть акра. Всі вони, як ми вже говорили, так чисто виполоті, що вогонь при звичайних випалюваннях трави обходив кущі бавовника, не торкаючись їх.

Видно було, як чоловіки і жінки переносять зерна з селищ у палісади, велика кількість розсипаного хліба вздовж шляху доводила, як спішно зерно заховували в надійні місця. Інші зрубували великі старі евфорбії і зонтикові дерева навколо селища, щоб легше було помітити наближення ворога. Незабаром на нашому шляху лежало мертве тіло з раною на спині, далі друге і ще одне; вони лежали у тих положеннях, яких набрали у боротьбі з смертю і які ні один художник не зможе передати. Коли ми проходили берегами Лінтіпе коло двох палісадів Чінзамба, нам показали, що за день там відбито мазиту, і доводом істини цієї звістки було сумне видовище вбитих. Зулу захопили багато жінок з ношами збіжжя і, коли їх відбили, відрізали вуха одному полоненому чоловікові на знак того, що він був у мазиту, і з нелюдським гумором послали його до Чінзамба сказати, що „він повинен звертати більшу увагу на зерно в палісадах, бо вони думають через місяць або два повернутися по нього".

Коли ми прибули, люди Чінзамба барабанили з усієї сили, висловлюючи радість з приводу звільнення від мазиту. У манганджа барабан—головний музикальний інструмент; з його допомогою вони висловлюють і радість і горе. Вони дуже добре б'ють у такт. Чінзамба покликав нас у дуже велику хатину і подарував нам величезну сулію пива. Блиск сонця, спід якого ми вийшли, дав йому змогу дипломатично розглянути добре нас перед тим, як наші очі так звикли до пануючої у нього темряви, щоб побачити його. В його обличчі є якісь еврей-

ські риси, або, швидше, у нього стародавньо-асирійське обличчя як на пам'ятниках, привезених п. Лейярдом до Британського музею. Таке обличчя дуже звичайне в цій країні і приводить до думки, що справжній тип негра не той, який трапляється на західному березі, і з якого здебільшого люди складають уявлення про африканців. Більша частина голів тут так само добре сформовані, як змальовані на стародавніх асирійських і єгипетських пам'ятниках. Губи скидаються більше на європейські, ніж на губи негрів західного берега. Правда, їх можна визнати товстими, але не неприємно товстими; тут можна побачити більше

подовжених трохи назад і вверх голів, як у Юлія Цезаря, ніж між самими європейцями. Велике кільце в одному вусі нагадує нам єгипетські пам'ятники, як і деякі зачіски волосся. На ногах, взагалі говорячи, не видно високих литок, що їх вважають відмінною ознакою африканської раси; те, що у англійців зветься „жайворонковою шпорою", ми бачили тут не частіше, ніж серед цивілізованих рас Европи. Здебільшого ми помічали особливу довжину стегнової кістки, але не мали змоги перевірити, чи така вона звичайна, як і довгі руки, колись такі вигідні у нас при застосовуванні сокири.

В палісаді Чінзамба було багаго абіза або бабіза, і він відбив мазиту переважно з допомогою їх мушкетонів. Ці бабіза дуже люблять подорожі і торгівлю і справді мають в своїй країні майже таке саме місце, як греки у Леванті. Майже пер-

ші слова, з якими вони зверталися до нас, були: „Я бачив море, я був в Ібо, Мозамбіку, Квіллімане, я знаю судна, пароплави, англійців; я великий торгівець". На цих звістках грунтувалася претензія на фамільярність, яку очевидно дозволяють гальбкастські торгівці на березі. Манганджа ставилися до нас з повагою, як до людей, зовсім не подібних до всіх тих, яких вони колинебудь бачили, а бабіза поводились інакше, входили в наші хатини і сідали з виразом обличчя людей, звиклих до пристойного товариства. Бажаючи виявити ввічливість до гостів, ми робили їм компліменти про їх далекі подорожі і їх велику торгівлю і висловлювали надію, що вони, при їх досвідченості і багатстві, будуть ввічливіші, ніж звичайно, до змучених, голодних мандрівників, але це на них не впливало. Ми ні тут, ні в інших місцях не мали від бабіза ні найменшого подарунку. Макололо звичайно добре розуміли справи, говорячи про настирливих відвідувачів з цього племени: „з того, що вони добиваються сидіти поруч англійців, виразно випливає, що вони ніколи ще ні одного не бачили,—що їх подорожі брехня спочатку до кінця,—що вони ніколи не могли побачити справжніх морських англійців, а тільки якунебудь покруч з волоссям як це" (і показували на свої власні голови). Без грубості ми користувалися їх товариством як раз стільки, скільки хотіли, і знайшли, що про внутрішні країни у них відомостей більше, ніж про морські береги.

Ми були дуже задоволені Чінзамба і знайшли, що він цілком заперечував наш намір поставити життя в небезпеку, коли ми підемо ще далі на північний захід. Вважали, що мазиту заволоділи всіма горбами в цьому напрямі, отже, ми провели 4 вересня у нього. Ця країна, так звана Мозапо, хвилеподібна з кількома горбами, що скидалися на кеглі, але густий туман дозволяв нам дивитися тільки на коротке віддалення. Трава тепер була вся жовта, і кілька чорних плям позначали місця, де вона була випалена. Високі дерева стояли голі, крім берегів Лінтіпе, що протікає тут в глибокому скелястому руслі. Там, де ми раніше переходили її, біля озера, вона була спокійна і глибока, і в її течії грав бегемот. Коло палісада, в якому ми жили, стояв густий гай, наші люди в ньому настріляли багато цесарок. В річці безперестано купалися жінки і діти, і чоловіки наближалися тільки, попросивши дозволу підійти. Ми часто помічали, що жінки з манганджа старанно уникають тих місць, де, як вони думають, миються чоловіки. І тільки тоді, коли вперше помітять білу шкіру, забувають іноді свої добрі звичаї. Жінки сміються дуже весело. Це не манірна посмішка і не безглузде голосне хихикання, а одвертий сміх, від звуку якого раділо наше серце. Починають з хâ, хéé, потім іде хор, в якому зливаються всі—хâééé! і закінчують, вдаряючи в долоні, що на глядача справляє враження великої веселості. Коли ми, вперше бачили якогонебудь володаря, помічали веселий блиск в його

очах, що супроводився сміхом, ми завжди вважали його добрим товаришем і ніколи не помилялись.

Майже не має особливого значення і буде зрозуміле тільки для тих, у кого є діти, коли ми згадаємо, що крик дітей при їх стражданнях в різних вікових групах і тут за тоном той самий, що в цілому світі. Жалібні звуки, колись знайомі батьківському вуху і серцю, завжди нагадували нам батьківщину і родину, і ми були дуже вдячні за те, що до дитячих страждань наших немовлят ніколи ще не долучалось вбивче горе торгівлі невільниками.

За порадою Чінзамба,—уникати хижацьких мазиту, ми 5 вересня вирушили на північний схід і проходили милю за милею по тубільних хлібних полях з рідкими бавовниковими ділянками. Багато товстої хлібної соломи, наламаної при хапливості женців, на велику незручність для нас, лежало поперек шляху. Чоловіки і жінки старанно збирали залишене ще колосся і спішно заносили їх у завалені збіжжям палісади, які містили в собі кожний по три і по чотири тисячі душ. Дехто вважав нас за мазиту і швидко тікав, але зараз же повертався, коли наші провідники переконували, що ми англійці, які їздили на вітрилах на озеро. Вздовж шляху мазиту втікачі, хапаючись, розсипали стільки зерен, що деякі жінки збирали їх і висівали з піску. Три мертві тіла і кілька спалених селищ доводили, що ми йшли саме по слідах пришлецїв, і що система надання „добрих панів" у руках зулу була досить сумна. Все, що можна сказати на її користь, це те, що вона далеко менше марно витрачає життя, ніж та система, яка за океаном дає „добрим панам" далеко менше підданих, що виживають від цього лиха.

Після довгого переходу по хлібних полях, ми рушили по безводній рівнині майже на північний захід від горбів Ценга до одного селища на озері і звідси до його берегів у Чітанда. Береги озера були тепер повні втікачів, які збиралися там, бо очерет давав невеликий захист. На цілі милі коло самої води йшло одне безперервне селище тимчасових хатин. Жителі захопили з собою небагато збіжжя; вони говорили: „Що ми станемо їсти, коли все це вийде? Якщо ми посіємо хліб, то прийдуть дикі звірі (зиніама, так вони звуть мазиту) і візьмуть його; посадимо маніок, вони зроблять те саме. Чим ми житимемо?" Якась бідна бабуся, подумавши, що ми мазиту, розтягнулася перед нами, простягши руки і високо задравши ноги, як звичайно роблять ті, хто втратив зір, і стрибнула рятуватися в очерет на річці.

На нашому шляху вздовж берега ми переправились через кілька річок з ясною холодною водою, непомічених при першому дослідженні на човні, бо в вусті їх ріс очерет. Одна з них зветься Мокола, друга має міцний запах водень-сульфіду. 8 вересня ми дійшли до Моламба і знайшли там нашу стару знайому Мікомо. Від того, що ми йшли по берегу озера, ми мали ще й

ту вигоду, що могли скрізь купатися в його ясній свіжій воді. Нам, які в Замбезі і Шіре так часто мусіли утримуватися від нашої звички, побоюючись крокодилів, це було надзвичайно приємно. У воді тепер була та сама температура, як і в наше перше відвідування, тобто 72° за Фаренгейтом. Страшна глибина озера не дозволяє сонячному промінню так підвищувати температуру, як в Шіре і Замбезі; крокодили, завжди маючи в озері ясну воду і багато риби, рідко нападають на людей. Багато цих плазунів було видно на скелях, де вони грілися на сонці.

Денний перехід по Моламба привів нас до маленького озера Чіа, що лежить паралельно з Ньянза. Завдовжки воно від трьох до чотирьох миль, завширшки до півтори милі і сполучується з Ньянза рукавом значної глибини, але з кількома скелями. Між Ньянза і східним берегом цього маленького озера ми не бачили, щоб хоч одна ріка впадала в нього. Воно особливо цікаве багатством риби, і ми бачили понад 50 великих човнів з рибалками, які орудували ручними сітками з жердинами завдовжки футів із сім, що заміняють рамку, по боках. Ці сітки майже тотожні з вживаними тепер у Нормандії, різниця в тому, що у африканської сітки поперек ручок бічних жердин прив'язано палку, щоб зручніше було держати, і це становить велике удосконалення. Риби має бути дуже багато, коли можна було витягувати її з води стільки, як ми бачили, і з стількох човнів. Тут дуже розвинута торгівля сушеною рибою.

Навкружна країна висока, хвилеподібна і в дуже великих розмірах засаджена маніоком. Вживана тут мотика має ручки в чотири фути, а залізна частина майже така сама, як у країні Бечуана. Кошики, сплетені так щільно, що в них держать пиво, тут такі самі, як і вживані для зберігання молока за тисячу миль звідси в землі кафрів.

Подорож пішки особливо вигідна тим, що милуєшся кожною річчю, яка може зацікавити розум і перервати одноманітність руху, подібного до руху млина. Сітки на Чіа нагадали нам, що ковальські міхи, які тут складаються з мішка козячої шкіри з палками на відкритих кінцях, такі ж, як і вживані далеко на південний захід у країні Бечуана. Ці міхи і мотика з довгою ручкою можуть вказувати тільки на те, що юрба за юрбою, які рухалися з півночі на південь, несли з собою винаходи з одного джерела. Де могло бути це джерело, імовірно вказується іншою парою міхів, які ми бачили нижче водопадів Вікторії і тими, що трапляються в центральній Індії і між европейськими циганами.

В далекі часи, можливо, люди мали розвинутіші природні інстинкти, що давали їм змогу уникати отрут або користуватися ними, але покійний архієпископ Уетлі довів, що зовсім нічому не навчені дикі не можуть ніколи нічого винайти або навіть взагалі не можуть підтримувати життя. Велике потвердження його доводів можна знайти в цій країні, де тубільці відносно тільки трохи потребують одягу і мають на диво загартовані шлунки.

Хоч їм відомі всі в країні їстівні коріння і плоди; хоч у них є мотики, щоб викопувати їх, і списи, луки і стріли, щоб вбити дичину, проте, ми бачили, що вони, не зважаючи на всі ці допоміжні засоби й знаряддя, гинуть все таки безумовно голодною смертю.

Трапляються три породи диких трав, насіння яких можна споживати в їжу: одна з них, що зветься ноандже, обробляється; її зерна, вишелушені і зварені, дають зносну страву, але коли не зняти гострої шелухи, що становить майже половину зерна, їх не могли б знести шлунки і самих варварських дикунів. Від Єгіпту до нижнього кінця континенту ступки і товкачі однакової форми; їх існування очевидно доводить, що з часів найдавніших кочувань африканці відчували в них потребу і знали їх.

Ми знаходимо, що народи, вже обізнані з вміннями, потрібними і для самих варварських дикунів, стираються з лиця землі, якщо будуть поставлені в стан, в якому залежать тільки від диких плодів і коріннів. Напевно, якби люди колинебудь були в стані, що його звуть природним, то, маючи далеко меншу здібність утримувати себе і дбати про себе, ніж тварини, вони не могли б прожити такий час, щоб дійти хоч би до звичайного стану дикунів. Вони не могли б прожити досить, щоб винайти щонебудь таке, що ми,—люди зовсім не дикі, які знаємо, як поставити яйце,—на нашу думку, легко могли б винайти. Отже, існування різноманітних інструментів, поширених між африканцями і іншими почасти цивілізованими народами, вказує на навчання, повідомлене в невідомі часи якоюсь істотою, вищою від людини.

Спосіб добувати вогонь в Індії той самий, як і в Африці. Ливарні печі для добування заліза і міді з руди також подібні. Жовтий гематит, який ні кольором, ні вагою навіть і не нагадує метал, недалеко від Колобенга застосовується для добування з нього заліза. При погляді на малахіт, дорогий зелений камінь, з якого в цивілізованих країнах виробляють вази, ненавчені ніколи не здогадалися б, що це—багата мідна руда, а проте, в середині Африки його у великих розмірах обробляють на мідь для кілець і інших оздоб. В палісаді Чінзамба нам навіть запропонували купити чотирифутову полосу міді тубільного виробу.

Наступні одне за одним покоління нічого не змінили в формі людських винаходів. Молотки, кліщі, мотики, сокири, ручки до них, голки, луки й стріли разом з способом їх оперення, списи для вбивання дичини разом з вістрями, які мають на обох кінцях те, що зветься „блюдечком“ і надає списові, коли його кинути, обертального руху рушничної кулі; вміння прясти і ткати разом з вмінням розбивати і розминати внутрішню кору дерев до того, щоб її можна було перетворити на одяг; жорна для обертання зерен на борошно; фабрикація таких самих горщиків або чатті, як і в Індії, вміння кип'ятити, варити і процідживати пиво, як це робилось у стародавньому Єгіпті; вудки; сітки для

риб, рибальські кошики і пастки, точно такі ж, як на височині в Шотландії; пастки на тварин тощо,—все це з такою постійністю переходило з одного покоління до другого, і деякі з цих речей, вироблювані за тотожніми зразками, поширилися по всій земній кулі.

* * *

Ми переправилися в човнах через рукав озера, що сполучає Чіа і Ньянза, і переночували на північному його березі. Вся країна біля озера від цього пункта вверх до затоки Кота-кота густо заселена юрбами, які втекли від хижацьких наскоків мазиту, сподіваючись знайти захист у арабів, що живуть там. На трьох протічних річках ми бачили пальми шуаре і одну масличну, проте, далеко гіршу, ніж на західному березі. Хоч вона трохи подібна виглядом на ту, але її плід не більший горіха, і жителі не користуються нею, бо вона дає мізерну кількість олії.

Очевидно, думка вжити олію для освітлення ніколи не бувала у африканців. Щоб вночі привабити рибу, тут вживається, як смолоскип на човнах, жмут перев'язаного виткими рослинами, розколотого і висушеного бамбука, завдовжки приблизно 20 футів і завтовшки з тулуб людини. Палити або взагалі вживати на щось інше, крім намазування голови і тіла, олію з бобів рицини і іншого насіння, а також жир деяких риб, тут вважали б надмірним і нерозсудливим марнотратством.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Після півдня 10 вересня 1863 р. ми прийшли до затоки Кота-кота і розташувалися під чудовим диким фіговим деревом з листям в 10 дюймів завдовжки і в 5 завширшки, майже в чверті милі від селища Юма-бен-Саіді і Якобе-бен-Араме, яких ми при нашому першому дослідженні озера зустріли на річці Каомбе, трохи на північ від нього. Ледве ми встигли трохи відпочити, як Юма, очевидно, перша тут персона, прийшов в супроводі приблизно п'ятидесяти чоловіка вітати нас і запросити зайняти квартиру в його селищі. Хатина, помилково запропонована нам, була така мала і брудна, що ми вважали кращим спати на відкритому місці за кілька сот ярдів від неї.

Юма потім просив вибачити за цю помилку і подарував нам рижу, борошна, цукрової тростини і кусок малахіту. На другий день ми повернули йому візит і побачили, що він будує доу або арабське судно, для заміни іншого, як він сказав, потерпілого від катастрофи. Це нове судно мало п'ятдесят футів довжини, дванадцять ширини і п'ять глибини. Товсті дошки були з дерева подібного до тику, що тут зветься тимбаті, а кокори—з щільної жилистої деревнини, що зветься мсоро. Погляд на це доу вказав нам, що коли б ми раніше дізналися про це, нам не треба було

б робити спроби провести залізне судно повз водопади. Навколо селища Катоза росли тимбаті, які могли б дати дошки в п'ятдесят футів завдовжки і в тридцять дюймів завширшки. З допомогою кількох тубільних теслярів можна було б побудувати на озері добре судно майже так само швидко, як провести готове повз водопади, і з далеко меншими витратами. Юма сказав, що ні за які гроші не віддав би цього доу. Він старанно переправляв через озеро невільників з допомогою двох човнів, що після півдня, як ми бачили, поверталися на цей берег. Він нічого не знав про наш намір відвідати його, а тому ми були здивовані кількома юрбами бадьорих молодих невільників, у кожного з яких на шиї висів замкнений спільний ланцюг і які чекали вивозу; було ще кілька в невільницьких колодках. Їх всіх ради ввічливості видалили ще до кінця нашої розмови: Юма знав, що ми не знаходили ніякого задоволення в цьому видовищі.

Коли ми побачили цих арабів у 1861 р., у них була тільки невелика група; тепер, як вони самі казали, у них у селищі і в навкружній країні було півтори тисячі душ. Напевно, десятки тисяч бігли до них шукати захисту, і всю їх силу і їх вплив треба пояснювати вогнепальною зброєю й порохом. Таке прагнення втікачів до пункта, де можна сподіватися на безпечність життя і власності, дуже звичайне в цій країні, і переконання в цьому високо піднесло наші надії на щаслизий успіх мирної місії на берегах озера. Проте, спосіб, яким народ гине під час голоду або вивозиться Юма і іншими, збезлюдить, як ми боїмося, ці країни, що їх ми тількищо описали повними населення. Голод досить швидко змусить їх продавати один одного. Один розумний чоловік скаржився при нас, що араби, часто не додержуючи формальностей купівлі, забирають невільників, які їм подобаються; але ціна така низька,—від двох до чотирьох ярдів коленкору,— що навряд чи можна вважати, що варт без плати красти і забирати невільників. Човни весь час працювали, і, на наше здивування, Бек-Хабіб, якого ми зустріли в 1855 р. у Лініанті, переправлявся через озеро на шляху з Сешеке в Кільва напередодні нашого приїзду до цієї затоки; ми познайомилися з одним тубільним слугою цього араба на ім'я Селеле Сайдалах, який досить добре міг говорити на мові макололо, бо колись прожив кілька місяців у долині Бароце.

З дитячих років ми звикли читати іноді в описах подорожів про великі успіхи, які щороку робить в Африці магометанство. Ця релігія, говорили нам, так успішно поширюється, що ми згодом, при наших власних досить далеких подорожах, повинні були б помітити рух цієї хвилі з півночі на південь, яка, як пророкували, незабаром має повернути весь континент до віри в пророка. Єдину підставу, яку ми мали знайти для цієї думки і для інших з нового часу, становить той факт, що в далекому куті північно-західної Африки деякі завоювання зробили фулахи і мандинго і, як згадує д-р Барт, деякі інші племена північної

Африки; але навіть вони так мало дбали про поширення своєї віри, що після завоювання нічого не робили для навчання молодого покоління. Це цілком відповідає враженню, яке винесли ми з знайомства з магометанами і християнами. Тільки послідовники Христа старанно піклуються про поширення своєї віри. Уявний філантроп напевно ніколи не мусів би рекомендувати знайденим нами мусульманам не давати волі своїй зичливості на тій підставі, що „любов до ближнього повинна починатися з дому".

Хоч Селеле і його супутники були прив'язані до своїх панів домашніми зв'язками, проте, вони від магометанства взяли єдине нове поняття, що не добре їсти м'яса тварин, забитих іншими людьми. На їх думку, воно „приносило нещастя". Також і жителі Колобенга перед тим, як їх навчили щодо християнських обов'язків, утримувалися від обробляння своїх городів по неділях, щоб не зібрати з них урожаю, який приносить нещастя. Скільки ми могли дізнатися, ніхто не дбав про повертання тубільців, хоч ці два араби і дюжина гальбкастів прожили в країні багато років; якщо судити з нашого досвіду, добутого в стосунках з кількома магометанами, послугами яких ми користувалися за високу ціну протягом шістнадцяти місяців, африканці бувають тим кращі, чим більше додержують своєї природної віри. Це могло б здаватися просто грубим міркуванням душі, повної християнських забобонів; але без всякої претензії на безсторонність, яка лишає під сумнівом, куди схиляються почуття, істині цього можуть легко повірити ті, хто спостерігав магометан і африканців з щирою зичливістю.

Наші дванадцять магометан з острова Іоанна були найменше з усіх членів нашого товариства відкриті для дружби. У поведінці була помітна виразна різниця. Макололо і інші тубільці, що були при нас, незмінно ділили один з одним свою їжу, а іоанці смакували свій обід в деякому віддаленні. Спочатку ми приписували це їх мусульманським забобонам; проте, коли інші щонебудь готували, вони приходили, сідали поруч і їли запропоновану порцію, зовсім не думаючи відповідати на цю ввічливість, коли була їх черга виявляти щедрість. Макололо і інші були незадоволені їх ненажерством, але все таки за загальним звичаєм африканців ділилися їжею зо всіма, хто сидів навколо. Найсумніше для нас в іоанців була їх байдужість до власного взаємного добробуту. Раз, коли всі вони прийшли на судно, переночувавши на березі, один з них зійшов у воду, щоб поплисти до човна, але тільки він дійшов у воді до колін, як його схопив і потягнув у воду жахливий крокодил; бідолаха крикнув і підняв руку, благаючи про допомогу, але ніхто з його земляків не подумав допомогти йому, і його вже ніколи не бачили. Коли ми запитали його зятя, чому він не допоміг, той відповів: „Так йому і треба; його ніхто не просив іти в воду. Його власна вина, що загинув", а проте, макололо врятували коло Сенна жінку, ввійшовши в воду і вихопивши її з пащі крокодила.

* * *

Залишивши затоку Кота-кота, ми звернули прямо на захід у Лонда по великому невільницькому шляху у країну Катанга і Казембе. Юма дав нам провідником на перший день шляху свого слугу Селеле. Він говорив, що торгівці з Кільва і Ібо переїжджають через озеро або в цій затоці, або коло Ценга, або на південному кінці озера, і що всі вони, де б вони не переїхали, ідуть у внутрішні країни цим шляхом. З ними бувають невільники для переносіння товарів, дійшовши до місця, де можна купити нові товари, вони оселяються там і починають вести торгівлю і разом з тим розводити хліб. Стільки землі лежить порожньої, що ніколи нікому не заважають захоплювати для себе, скільки йому треба; маніокове поле для своїх хвилинних потреб вони могли б купити майже задурно; вони ведуть торгівлю в країні два або три роки, і дають дещо, відповідно до сили своїх мушкетонів, володареві, дуже щедрому до них.

Перший день ми йшли багатою, добре обробленою рівниною. За нею йшла хвилеподібна, камениста і вкрита потворними деревами височина. З'явилося багато місць з добре округленими каменями. Розпад скель, який відбувається і тепер, не округлює кутів; від нажарювання і охолонення скелі розпадаються на гострі уламки. Цими високими дюнами ми перейшли ріку Каомбе; по той бік її ми йшли під альпійською рослинністю—рододендронами, протеєвими, мазуко і моломпі. Коло підніжжя горба Казуко-зуко знайшли ми річку Буа, що тече на північ і сполучується з Каомбе. Щоб знайти брід, ми мусіли відійти з милю від нашої дороги. Ріка місцями досить глибока для бегемотів. Різні, раніше не згадувані річки, через які ми переправлялися на цьому поході, незалежно від слів тубільців, привели нас до висновку, що в північний кінець озера не впадає ніякої великої ріки. Ніякої такої притоки і не треба було, щоб пояснити постійну течію Шіре.

Коли ми подивилися вперед, нам здавалося, що ми піднімаємося довгим схилом гірського хребта; але те, що ми бачили ближче до нас, складалося з далеко ідучого ряду краєвих, вкритих деревами, округлених горбів; вузькі стежки безперестанно вели на круті висоти і на схили вниз до швидких струмків, береги яких були вкриті красивими, вічно зеленими деревами. Однорічні дерева, що втрачали листя, втішалися тепер зимовим спокоєм, хоч росли всього на двадцять градусів від екватора. Жителі селищ, які ми відвідували, звичайно готували дуже красиві рибальські і інші кошики з розщепленого бамбука або тріпали деревнинну кору на одяг. Для цього на півночі області вживається кора з одного виду фігового дерева. Маніок—головний їстівний припас, оброблюваний на висотах; рицина також розводиться у великих розмірах, і з насіння її добувається олія, якою надають гладкості тілу і особливо волоссю, вирощуваному

дуже довгим. В наслідок дбайливості, з якою багато хто вбирає свої волосся в різноманітні зачіски, у них менш хвилеподібні кучері, ніж шерсть у довгорунної вівці; очевидно, цього досягають саме з допомогою олії.

В одному селищі ми знайшли, що всі жінки влаштовують на честь двох дівчат 12-14 років церемонію з танками і співами, подібні до богуера, з якою бечуана і макололо молоді люди на ціле життя переходять у зграї або полки. Коли ця церемонія відбувається для дівчат, бечуана називають її бойале, а тут вона зветься моарі,—слова очевидно споріднені. Дівчата дуже багато були оздоблені бусами, а голови і обличчя їх розмальовані люльковою глиною, що надавало їм вигляду, наче на них були стародавні шоломи з забралами. Жінки так прагнули в танках і навчанні молодих учениць правильно грати свою роль, що не звернули ніякої уваги на прохання чоловіків піти змолоти борошно і одягнути вибійку, принесену іноземцями. Звідки пішли ці обряди і хто дав значне число законів, додержуваних на протязі тисячі миль,—нікому невідомо. Очевидно, вони справили невитравне враження на розум тубільців і передавалися у них незмінно від покоління до покоління. У богуера є риси, подібні до іудейської церемонії висвячення, але це обряд не релігійний, а політичний. Їй не можна приписати арабського походження, і ті, хто підпав їй говорять про неї обережно і перифразами; це доводить, що вони дивляться на неї дуже серйозно.

* * *

15 вересня ми дійшли до верхівки скелі, яка часто змушувала нас своїми нескінченними підніманнями і спусками сопіти і крехтати, наче у нас перервалося дихання. Вода ріки, якою ми йшли, була чудово холодна; повітря було дуже добре, бо ми дійшли до верхівки коло Ндонда, де точка кипіння води показувала висоту в 3440 футів над морем. Озираючись назад, ми бачили мальовничий пейзаж на озеро, але густий туман заважав нам бачити далі за горизонт озера. Сцена була дуже гарна, але чудовий ландшафт,—горби і долини якого завдавали стільки страждань нашим ногам і легеням,—не можна було відокремити від того сумного факта, що це була частина великого невільницького шляху, який тепер функціонував. На цьому шляху багато—„десятки тисяч"—бачили „море, море", але з замерлим серцем: бо в юрбах полонених панує спільна думка, що їх ведуть до білих, які їх відгодують і з'їдять. Вони природно не можуть бути такі розсудливі, які були б ми,—їх чутливість зовсім не делікатна, їх почуття тупіші від наших,—справді, „вугри звикли до того, що з них живих здирають шкіру", можливо, вони навіть в цьому знаходять особливе задоволення. Ми, не філософи, славимо провидіння, яке колись біля Фермопіл повернуло назад потік східного завоювання і так повело події, що світло, свобода і еван-

гельська істина поширились на нашому далекому острові і, звільнивши наше плем'я, визволили його від страху знову в змученій юрбі невільників злазити на скелі й спускатися в урвища, як це, на нашу думку, бувало, коли прекрасні англійські юнаки приставлялися до Риму на продаж.

Дивлячись на захід, ми побачили, як те, що знизу здавалося горами, було тільки краєм високої рівнини, яка, хоч і хвилеподібна спочатку, незабаром стає рівна і схиляється до центра країни. На півдні стояла висока гора, що зветься Чіпата, а на північному заході—інша, на ім'я Нгалла, звідки, як кажуть, витікає Буа. На півночі маси горбів заважали нам бачити більше, як на вісім або десять миль.

Повітря, маючи на європейців такий гарний вплив, вплинуло протилежно на п'ять чоловіка, що народилися і виховалися у болотному кліматі дельти Замбезі. Дійшовши до края височини Ндонда, вони зараз же розляглися й стали скаржитися на біль у всьому тілі. Температура була не набагато нижча, ніж на берегах лежачого внизу озера, бо протягом двадцяти чотирьох годин 76° була середня температура дня, 52°—найнижча і 82°—найвища, а на озері майже на 10° вище. З симптомами, на які скаржилися люди,—з болем скрізь,—не було чого робити. І, проте, було очевидно, що вони мають підставу скаржитися на хворобу. Як захід, що міг допомогти, вживано кровопускання з кожної частини тіла; ліки, давані їм на підставі здогаду, що їх хвороба є наслідок раптового охолодження тіла, не мали ніякого впливу, і через два дні один з них вмер, скільки ми могли судити, в результаті переходу з болотної атмосфери до чистішої і розрідженої.

Ми знайшли жителів скупішими, ніж звичайно, бо ми були на невільницькому шляху. Коли ми їм це сказали, вони відповіли: „Ми набралися розуму від тих, хто ходить купувати невільників". Смертний випадок серед нас, очевидно, збудив у них співчуття. Вони показали своє звичайне місце поховання, дали нам мотики і допомогли викопати могилу. Коли ми запропонували їм за це плату, вони показали, що зробили цю дружню послугу, цілком знаючи її ціну, бо поставили в рахунок користування хатиною рогожку, на якій лежав покійник, мотики, працю і ліки, розсипані на могилі, щоб дати йому мирний спокій.

Лікам, виготовленим з рослин, відомих тільки посвяченим, приписують особливу силу, і це—найвидатніша риса в релігії африканців. За їх вірою це є специфічний засіб, не тільки проти всякої хвороби тіла, але і проти всякого страждания пригніченої душі. Добрих духів вмерлих, азимо, або безимо, можна вмилостивити ліками й вшанувати жертвами пива і борошна або чимсь іншим, що вони любили за життя; так само злим духам, мчезі, про яких ми чули тільки в Тетте і тому не можемо бути упевнені, чи належать вони до чистих вірувань тубільців, ліками можна не дати нападати на сади і робити там шкоду. Ми чули,

як один чоловік, що у нього боліла голова, говорив: „Мене тепер лає мій покійний батько, я почуваю його силу в моїй голові"; потім ми помітили, що він відійшов від усіх, поклав на лист як жертву трохи їжі і молився, дивлячись вгору на зірки, де, як він думав, був дух його батька. В своїх молитвах тубільці не так, як магометани,—не чванливі. Про світ духів вони говорять з побожністю і для своїх релігійних обрядів шукають тінистого і затишного місця. Магометанин правий, виставляючи себе на показ, як він робить, перед усіма схиляючись до землі і виконуючи не один раз обряди своєї релігії, бо його віра вимагає великої виставки благочестя і живить у самозадоволених фарисеїв думку про горду перевагу над усім людством; африканець ховається від чужих очей і цим в деякій мірі нагадує християнина, що йде до свого храма і при замкнених дверях молиться отцю своєму, який бачить таємниці.

Африканська первісна релігія полягає, очевидно, в тому, що є один всемогутній творець неба і землі, що він дав людині різноманітні рослини для посередництва між людиною і світом духів, де продовжують життя всі, хто будьколи народився і вмер, що гріх ображати подібного собі серед живих або померлих, і що смерть часто карає злочини, як от ворожбитство. Уявлення їх про моральне зло нічим не відрізняється від нашого, тільки вони, як нижчі істоти, не вважають себе відповідальними перед вищою. Наговір, брехню, злобу, неслухняність щодо батьків, зневажання їх—все це, за словами найрозумніших, як і злодійство, вбивство або зраду дружини всі визнавали гріхом ще перед тим, як вони дізналися щонебудь про европейців або їх учення. Єдиний новий додаток до їх законодавства—не можна мати більше, як одну жінку. Це ніколи не спадало їм на думку, навіть як питання, до приїзду европейців.

Все, чого не можна пояснити звичайними причинами,—чи добро чи зло,—все приписується божеству. Люди неподільно пов'язані з душами вмерлих, і коли хтонебудь вмирає, то вірять, що він пішов до своїх предків. Всі африканці, бачені нами, так само твердо переконані у майбутньому своєму існуванні, як і в теперішньому житті. Також ми не бачили ні одного, який би не вірив у найвищу істоту. Вони так незмінно посилаються на неї, як на початкове джерело всіх понадприродних речей, що, хоч трохи знаючи їх мову, не можна не помітити цієї видатної риси їх віри. Відходячи в невидимий світ, вони, очевидно, не почувають страху кари. Виставлений на могилі посуд весь ламається, наче на знак того, що вмерлі вже ніколи не будуть знову користуватися ним. Тіло кладеться в могилу в сидячому положенні, з складеними спереду руками. В деяких місцевостях є саги, які ми могли б вважати слабким миготінням віри у воскресення; але чи мають ці оповідання, передавані від покоління до покоління, таке саме значення для тубільців, ми сказати не можемо. Як запевняють, істинний заповіт віри такий: „хоч лю-

дина вмирає, але вона знову житиме", і брехливий переказ, що „коли вона вмирає, то вмирає назавжди".

Хоч для християнина релігія африканця не втішна, але все таки вона має лагідний характер. Тільки в одному дуже далекому й маленькому куті країни, що зветься Дагомеєю, вона виродилася в кровожадні забобони. Там людська кров посідає місце жертвених рослин, застосовуваних на дев'яти десятих континенту. Згадуване Спіком і Грантом надмірне зневажання людського життя—зовсім виняткове явище. Ми чували від тубільців, що один з колишніх володарів Матіамво мав припадки подібної кровожадності, але він очевидно хворів на божевілля, і тільки величезна пошана до королівської гідності, якою повні африканці, рятувало голову йому і, напевно, також згадуваному Спіком володареві, Мтезі. Ще в двох або трьох місцях також приносяться в жертву частини людського тіла, щоб вони були посередниками між людьми і світом духів; але на таких підставах, африканській релігії в цілому так само можна приписувати лютий характер, як всій африканській родині—канібалізм, через те, тільки, що в одному або в двох місцях Африки їдять людське м'ясо.

Поняття про ворожбитство по суті випливає з релігійного світогляду африканців. Лиходій може завдавати шкоди знанням кори і коріння рослин. Для охорони від ворожбитського зілля носять, як амулет, якийнебудь ріг або грубого ідола. Коли ж виявиться, що вони втратили свою силу, то ці ідоли, роги або якісь інші речі, що звуться грігрі або жеже, ні хвилини далі не вважаються священними. Отже, чисте ідолопоклонство, на яке ці речі очевидно натякають, так само мало відоме тубільцям, як і молитви іконам і статуям, що іноді відбуваються в церквах цивілізованих народів. Грігрі, або фетиш, викидується як безкорисний, як тільки виявляють, що священний таємничий засіб не дійовий для тієї мети, з якою його набуто. Про це п. Вільсон подає багато роз'яснень, що являють, як ми знайшли, за спостереженням, зробленим в іншому місці, результат точного персонального дослідження.

* * *

На шляху на захід ми спочатку рухались трохи хвилеподібною країною з червонуватим глинистим грунтом, дуже плодючим, як можна було зрозуміти з важких зерен. Ми переправлялись через багато річок, з яких деякі текли на південь у Буа, а інші—на північ у Лоангва, ріку, що впадає в озеро, як ми раніше бачили. Далі воду знаходили переважно в ставах і колодязях. Ще далі в тому ж напрямі, як переказують, численні річки впадають в ту саму „Лоангва озера", а інші—в Лоангва, що тече на північний захід, впадає в Замбезі коло Зумбо і зветься тут „Лоангва Мараві". Дерева, загалом кажучи, були почварні і, як і дерева у вологому прибережному кліматі, вкриті

лишаями, подібними до фарбувальних лишаїв. Маіс, який любить трохи вологий грунт, тут садили на високих грядках, щоб уникнути надмірної мокроти. Все вказувало на дуже вогкий клімат, і жителі дали нам зрозуміти, що на зворотному шляху ми напевно будемо затримані, бо наближається сезон дощів, а тоді країна потоне і стане непрохідна.

Численні селища, як звичайно, були оточені огорожами з евфорбій і навколо їх розводилося багато хлібів. Свійських курей видно було безліч і голубів з голубятнями, як в Єгіпті. Жителі звуть себе матумбока, але єдина різниця між ними і манганджа полягає в способі татуювання облич. Мова у них однакова. Відмінна ознака їх полягає в чотирьох татуйованих лініях, які розходяться в різних напрямах від того місця між бровами, де при зморщуванні лоба мускули утворюють борозенку. Інші лінії татуіровки проходять, як у всіх манганджа, довгими шрамами, що, перехрещуючись під певними кутами один з одним, утворюють багато трикутників на грудях, спині, руках і колінах. Верхню шкірку розрізують ножем і краї надрізу відтягують в боки, поки буде видно справжню шкіру. Повторюючи це, роблять лінії різких шрамів, про які думають, що вони надають краси, не звертаючи ніякої уваги на те, скільки болю завдає ця мода.

Зуби тут, як і у бабіза, підпилюють вістрям; деякі манганджа зазубрюють кожний з верхніх різців з допомогою маленького кварцевого камінця; зазубрини у декого кутасті, у інших круглі; останній вигляд зарубок надає краям верхніх різців півмісяцевої форми. Інші племена роблять між серединними різцями трикутний отвір. Дивно, що підпилювання і скрябування, яких зазнають зуби, щоб їх хазяїн додержував моди, не спричиняються до зубного болю, як у нас, коли випадково відламається шматочок зуба. Але тут зуби масивніші і у старих людей часто стираються до ясен, подібно до зубів, знаходжуваних в єгіпетських мумій. Звичайно людину, обтяжену роками, характеризують фразою: „він жив до того, що його зуби зрівнялися з яснами". Проте, випадки зубного болю зовсім не незвичайні, хоч напевно і не такі часті, як у нас. Це зловживання красивими зубами, даними природою, спільне тут для обох статей. Також тут мають втіху в носінні волосся так, що голова здається подовженою назад і вгору. Бабіза особливо люблять зачісувати свої кучері на зразок драгунської каски.

* * *

Не треба було б звертати хвилинну увагу на порядок подорожі і на дрібні труднощі, які оточують кожного, хто намагається пройти в нову країну, якби не доводилося робити цього, щоб вказати на велике джерело сили торгівців невільниками. Поки наші люди хворіли, хоч вони могли самі йти далі, все таки нам потрібна була допомога, щоб нести наші речі. Коли ми наймали нових людей і вже розв'язували питання плати, нам часто

говорили, що торгівці людьми забрали декого з них з собою. Інші речі збуджували нас вірити, що торгівці невільниками роблять це насильно; і немає ніякого чуда в цьому, бо порох дає їм майже необмежену силу. Племена, озброєні луком і стрілами, ведуть війну або захищаються з допомогою засідок. Вони ніколи не виходять у відкритий бій, але чатують на ворога, заховавшись за дерево або у високій траві, і стріляють в нього, не давши йому здогадатися про це. Отже, коли люди з вогнепальною зброєю, як буває звичайно, приходять на той час, коли висока трава вся випалена, то плем'я, на яке вони нападають, перед ними таке ж беззахисне, як дерев'яний корабель з сигнальною тільки гарматою перед закованим в залізо пароплавом. Для цього роду війни завжди обирають саме ту пору року, коли трава справді випалена або така суха, що легко запалюється. Суха трава в Африці на вигляд більше подібна до спілої англійської пшениці пізньої осені, ніж на щось інше, з чим би її можна було зіставити. Уявімо, що англійське селище стоїть у подібному полі, обмеженому тільки горизонтом, і ворог запалює смугу трави з милю або дві завдовжки, підкладаючи вздовж її запалені жмути соломи в напрямі вітру до нещасного селища; у жителів тільки один або два старі мушкетони, та— десять проти одного—пороху немає; довга лінія вогню з густими масами чорного диму знімається футів на тридцять у повітрі, і потоками падають шматки звугленої трави. Чи не впав би у відчай з думки прорвати цей вогняний мур і найхоробріший англійський селянин, озброєний тільки луком і стрілами проти ворожих мушкетонів? Коли ми раз в деякому віддаленні бачили подібну до цієї сцену, і звуглена трава падала навколо нас буквально так густо, наче чорний сніг, нам не важко було зрозуміти таємницю сили торгівця невільниками.

* * *

21 вересня ми прийшли до селища володаря Муасі або Муазі, оточеного палісадом і дуже високими деревами евфорбій; їх вишина—від тридцяти до сорока футів—доводить, що тут прожило принаймні ціле покоління. Випадки хвороби або смерті спонукають старшин міняти місце їх селищ і саджати нові огорожі, але Муазі, хоч і зазнавав шкоди від нападів мазиту, все ж виразно був прив'язаний до місця свого народження. Селище лежало майже в двох милях на південний захід від високого горба, що зветься Казунгу і дає ім'я області аж до Лоангва—Мараві. На цій рівнині підводяться ще кілька інших окремих гранітних горбів, і по них розкидані численні зміцнені палісадами селища, що належать Муазі.

При нашому прибутті володар сидів на рівному тінистому місці, так званому боало, де виконуються всякі громадські справи; його оточувало приблизно з двісті чоловіків і хлопців. Ми запла-

тили нашим провідникам з відповідною публічністю. Мазіко, людина найбільшого зросту серед наших супутників, відмірив маховий сажень вибійки, за який ми умовлялись, і показував її якнайдалі, звернувшись до юрби народу і відрізуючи кількома дюймами більше, ніж могли розтягтися його розкинуті руки; все це робилося, щоб показати, що не було ніякого обману. Це був метод ознайомлення. Людям дуже приємно, коли у них є рослий парубок для вимірювання вибійки. Це їм навіть подобається більше, ніж відрізування по мірці, хоч дуже небагато чоловіків шести футів зросту можуть своїми розкинутими руками виміряти свою власну довжину. Тут, де бували арабські купці, моконо або міра, що зветься ліктем, починає заміняти вживаний далі на південь маховий сажень. Ця міра виміряється від згину ліктя до кінця середнього пальця.

Відвідавши на другий день Муазі, ми знайшли, що він такий чистосердний і чесний, як можна було тільки сподіватись. Він не хотів, щоб ми йшли на північний захід, бо там у нього чимала торгівля слоновою кісткою. Ми хотіли б зійти з невільницького шляху до жителів, в яких ще не бувало купців; але Муазі природно боявся, що ми, прийшовши в країну, багату, як переказують, на воду і слонів, могли б позбавити його слонової кістки, яку він тепер дістає за дешеву ціну і продає торгівцям невільниками, коли вони йдуть через Казунгу на схід; але нарешті він погодився і попереджував нас, що „дуже важко буде дістати припаси, бо одна область позбулася жителів у невільницькій війні, і саме в ній ми будемо змушені провести одну або дві ночі; проте, він дасть нам добрих провідників, які пробудуть з нами три дні до свого повернення; коли ж ми потім побажаємо йти далі, то повинні вже лишатися без них". Кілька наших людей все ще хворіли з того часу, як ми піднялися на цю височину, а тому ми пробули у Муазі два дні.

Стадо чудової рогатої худоби показувало, що в цій області не було цеце. Худоба була з індійськими горбами, дуже жирна і дуже приручена. Хлопці, не боячись, роз'їжджали на коровах і волах, і тварини були такі жирні і ліниві, що дорослі з них робили лише невелику спробу бити ногами своїх молодих мучителів. Муазі ніколи не доїть корів; він скаржився, що якби мазиту не забрали раніше кількох штук, у нього тепер було б дуже багато худоби. Худоба вільно ходить по країні і безперешкодно жиріє.

Бавовник рідко видно вздовж невільницького шляху, не тому, що земля або клімат непридатні для нього, бо по дорозі ми бачили кілька екземплярів, які добре виросли і дали високоякісну бавовну, а через те, що жителі, коли проходять торгівці невільниками, можуть для своїх потреб обмінювати хліб на привізний коленкор. Багато хто з цих гірських жителів носить козячі шкури. Хоч у них досить істівних припасів, але вони не старанні продавці. Покупці привчили їх до дуже високої ціни.

Залишивши селище Муазі, ми йшли плоскою країною, вкритою де-не-де почварними деревами, але оздобленою багатьма чудовими квітами. Трава була коротка; вона піднімалася не вище коліна і росла кущами з проміжками голої землі, а дерева були вкриті численними і різноманітними лишаями і вказували на вогкий клімат. Через луговини віяв сильний і різкий вітер; його проникна різкість, проте, походила не від низької температури, бо термометр стояв на 80°.

Тепер ми почали помічати дуже дивний факт. Де тільки розміщувалось якенебудь селище манганджа, там напевно неподалеку виникало селище бабіза. Перші—власники країни й землі, але й другі очевидно не вважаються пришлецями. Справді, необробленої землі так багато, що народові, в якого обмаль або зовсім немає худоби чи кіз, навряд чи прийде думка суперечитися про ділянку, якою він сам не може користатися. Плоскі долини, по боках яких лежать селища, у певну пору року зрошуються протічними ріками, замість яких тепер лишалися тільки ряди ставів з болотистими проміжками, поростими сітнягом. Коли між тропіками сонце на своєму шляху на південь стоїть у зеніті над країною, починають іти перші дощі, і вплив їх, навіть коли вони рясні, полягає звичайно тільки в тому, що вони наповнюють болота і стави. Коли ж сонце, ідучи на північ, знову проходить над країною, починаються найбільші дощі в році; вже наповнені стави і болота переповнюються і дають великі поводі, які характеризують Замбезі; напевно, так само розливається і Ніл. Розкішна рослинність, яка щорічно виростає на місцях часткового висихання багатьох з цих рік, зберігає їх русла і береги від осипання, і від цього залежить відносна прозорість води при більших поводях. Тепер ми були на джерелах Лоангва-Мараві, яка впадає в Замбезі, коло Зумбо, і нам впадала в очі велика подібність болотистих і поростих сітнягом потоків з джерелами Ліба—притоки Замбезі, баченої раніше в Лонда,—і Казаі, яку багато хто вважає головним рукавом Конго або Заіре.

Перші або менші дощі у цій країні випадають у листопаді, коли сонце стоїть у зеніті на шляху на південь. Великі дощі йдуть у січні і березні, коли воно йде назад до екватора. Якщо ми припустимо, що наше спостереження причини поводей в південній Африці, яка лежить між тропіками, можна віднести до північної смуги між тропіками, треба було б чекати, що стави, болота й річки наповнюються, коли сонце стоїть у зеніті на шляху на південь, і переповнюються при зворотному його русі. Але це треба перевірити на самому місці. З спостережень, проваджуваних в Лоандо покійним Едмундом Габріелем протягом кількох років, ми знаємо, що це правило щодо дощів, помічене нами між 12° і 20° південної широти, придатне для восьмого градуса від екватора.

Південна Африка бере свою вологість від великого джерела,—безперечно Індійського океану. Вітри панують східні і пів-

денно-східні. Обтяжене вологою з великого водного резервуара, повітря йде вгору вздовж берегового гірського хребта і, охолоджуючись над горбами, виділяє на них головну частину своєї пари. Воно далі несеться на захід вже сухим потоком, який більшу частину року рухається над пустелею Калагарі і іншими сухими рівнинами у вигляді східних і східно-південно-східних вітрів. Правильність цього погляду виразно видно з факту, що там, де немає берегового гірського хребта або є тільки низенький, у центральній смузі більше вологи, ніж там, де, як коло Драконових гір, повітря мусить підніматися по вертикальній лінії понад милю раніше, ніж воно зможе дійти до рівнин по той бік хребта. Це видно також з того, що скрізь, де горби на внутрішньому боці піднімаються вище, ніж на берегах, їх верхівки вкриті рослинністю, що відрізняється від рослинності лежачих нижче рівнин і потребує великої кількості води. Це помічається навіть на горбах коло пустелі Калагарі; на інших гірських верхівках цвітуть численні види папороті і деякі перцеві кущі, яких нижче не можна побачити.

В міру наближення до екватора, на деякій смузі континенту панують південно-західні вітри, що йдуть з Атлантичного океану і позбавляються своєї вологи на західній височині; вони напевно протидіють південно-східним вітрам, які йдуть з Індійського океану. Чи спричиняє ця зустріч, як говорили, на екваторі сильніші дощі, ніж денебудь, це, очевидно, треба ще потвердити. Уявлене теоретично стикання сухих вітрів над екватором мало б наслідком висхідний рух повітряних течій, що переливаються на північ або на південь. Але теплий сухий північний вітер у пустелі Калагарі буває тільки як дуже великий виняток і звичайно триває лише три дні. Головний приплив для південно-африканських дощів іде від розміщеного на південному сході Індійського океану тим же шляхом, яким пізніше південно-західний вітер несе з того ж великого водного резервуару освіжні дощі на рівнини Індії.

Ми хотіли дізнатися по змозі від перехожих бабіза і арабів про країну перед нами, побоюючись, що у нас лишається занадто мало часу, і нам буде трудно побувати в ній, і ми чули багато про маленьке озеро, на ім'я Бемба. Вирушивши на захід, ми перейшли не тільки джерела Лоангва, але й джерела іншої ріки, що зветься Моітава або Моітала, вказаної нам як головне джерело озера Бемба. Це не мало б великого значення, коли б не долучалася та обставина, що на захід з Бемба тече значна ріка Лоапула і далі, як переказують, розширюється в інше, далеко більше озеро, яке має назву Моеро або Моело. Протікаючи далі в тому ж напрямі, Лоапула утворює озеро Мофуе або Мофу; далі, говорять, вона проходить до міста Казембе, відхиляється на північ і впадає в озеро Танганайка. Куди йде вода після впадіння її в це озеро, ніхто не міг сказати напевно. Але, що джерело це справді є водоймою цілої частини країни, цьому ми

повірили, бо такий незмінно погляд тубільних мандрівників. Не можна сумніватися, що люди, які дали нам ці відомості, були в країні по той бік міста Казембе, бо вони знали, і описували володарів, яких ми згодом побачили милях в тридцяти п'яти або сорока на захід від цього міста. Луалаба, говорять, впадає в Лоапула,—і, коли на доказ справедливості слів бувалих людей наводилось, що всі води країни, яка оточує місто Казембе, течуть в Луамбадзі або в Луамбезі (Замбезі), вони сміючись зауважували: „Він говорить, що Лоапула тече в Замбезі,—чи чували ви колинебудь таке безглуздя?" або щось інше в такому роді. Ми бачили себе змушеними визнати, що згідно з оповіданнями тубільців наша колишня думка, що Замбезі дістає воду з околиць міста Казембе, була помилкова. Ми даємо тепер їх географічні погляди без дальших пояснень, а саме: за доріжним щоденником арабів і інших, на шляху до міста Казембе двічі переходять через Лоапула; до цього ми могли б додати, що нас ніколи не утруднювала уявна нездатність негрів пояснити, як тече ріка.

Точка падіння води показала схил у 170 футів від краю височини до нашого крайнього пункту на заході; але на це треба дивитися тільки як на приблизну величину і ніколи не можна було б покладатися на це, якби у нас не було течії ріки для потвердження такого досить грубого способу визначення висот. Схил був, як показувала водойма, в напрямі до „Лоангва—Мараві" і Монтала або на південний захід, захід і північний захід. Коли ми залишили джерельні ріки озера Ньянза, вода текла до центра континенту. Казаі, ріка, бачена мною під час подорожі на західний берег, і її джерельні ріки текли на північний схід або майже в такому напрямі. Отже, ще невідомо, чи вода, що тече так, виходить через Конго чи через Ніл. Про деякі частини континенту говорять, що вони нагадують перекинуту догори дном звичайну тарілку. Ця частина, якщо вона має якусь загальну форму, очевидно, більше скидається на шляпу з широкими крисами і трохи втиснутим верхом. В деяких частинах висота краю значна; в інших, як у Тетте і коло підніжжя Мурчізонівських водопадів, така невелика, що про неї можна дізнатися тільки елімінацією щоденних змін стану барометра, одночасним дослідженням на берегах і на пунктах в двох або трьох сотнях миль в середину країни. Поки африканські ріки лишаються в тих межах, які ми можемо назвати краями, вони не завдають ніяких труднощів; але як тільки вони виходять з розміщених вище земель, їх корисності завдають шкоди водопади. Лежачий низько пояс дуже неправильний. Іноді він похило піднімається вгору, як край перекинутої догори дном звичайної тарілки,—а в інших випадках біля моря підводиться високий гірський хребет, поза яким в середину країни, перед центральною височиною, лежить низинніша область. Ширина низинних земель іноді доходить до 300 миль і визначає межі судноплавства від моря.

Підйом в країну Мараві і взагалі з західного берега озера

Ньянза принаймні на триста миль за тим же меридіаном, як ми згодом знайшли, становить просто те, що індуси звуть хоут, подібний до того, який є на шляху з Бомбея до Пунага. Африканський хоут з західного берега озера Ньянза, в 1300 футах над морем, піднімається на таку ж вишину над точкою початку, як індійський від рівня моря у Бомбеї. Африканський підйом трохи вищий і сміливіший від індійського в Пунагу. Африканські хатини скидаються на хатини тубільних індусів недалеко від Дапура, але побудовані далеко краще; використовування плуга ставить індусів вище від африканців, хоч і ті і інші розводять майже однакові культури. Грунт і загальне лице країни—дерева, рівні місця, ріки і хвилеподібні рівнини, дуже скидаються в африканській місцевості на індійську. Але в Африці ми бачимо лани чудового бавовника з довгим стапелем, майже подібного до єгіпетського, замість жалюгідної рослини, яка розводиться в Індії. Хоч би як було, контраст між обома країнами дуже разючий. В Індії скрізь видно докази людської праці у шляхах, мостах, кам'яних мурах, руїнах храмів і палаців. В Африці ціла країна, щодо всього, зробленого людиною, ще така, якою вона вийшла з рук творця. Єдині шляхи—стежки, пробиті ногами тубільців на кілька дюймів завглибшки і майже в п'ятнадцять і до вісімнадцяти дюймів завширшки, в'ються від селища до селища, наче їх прокладували люди, які думали, що вигнута лінія—лінія краси або які вже дійшли того задоволення, з яким ми не хапаючись гуляємо нашими маленькими звивистими доріжками. Будовані тут хатини не лишають руїн, хіба тільки коли згорять; тоді лишається тонкий шар червоної глини, що вкривала хатини, і на ньому помічаються відбитки тростин, з яких складалися стіни. Цей залишок має колір і твердість цегли. Але і він швидко розсипається. Єдині міцні пам'ятники, що трапляються тут,—млинові камені, стерті всередині дюймів на два або глибше, і грубі камені у гірських протоках; про ці камені легенди не пам'ятають, але вітання до них: „Благо вам, володарю! Хай буде добре нам в країні, якою ми йдемо!" може визначати, що їх вважають могилами вмерлих володарів.

Дуже вражає, що, між тим, як по багатьох країнах знаходили кам'яне, мідне і залізне знаряддя людей, які там жили колись, в Африці, скільки ми могли простежити, ніколи не знайдено кремінних наконечників стріл, списів, сокир тощо. Д-р Кірк, ботанізуючи в дельті Замбезі, натрапив на шар хрящового піску, в якому копальні кістки майже всіх тварин, що живуть тепер у країні: бегемота, дикої свині, буйвола, антилопи, черепахи, крокодила і гієни, сполучалися з горшковими виробами того ж характеру і з такими ж малюнками, як і загально вживані тепер серед жителів. Подібні тваринні залишки в 1856 р. помічено в шарі хрящового піску на Замбезі, і тепер, в 1863 р. знайдено в піску на берегах озера Ньянза горшкові вироби з буйволовими і іншими великими кістками; але ні разу ми не знайшли ні одного

екземпляра зброї, якою могли б бути вбиті ці тварини для їжі людині.

При спробі розібрати свідчення скель на озері Ньянза і по інших країнах південної Африки, завжди становило трудну загадку те, що зовсім не можна було, або можна було визнати лише невелику кількість правильних геологічних рядів, як вони описуються в книгах. Відсутність морського вапняка і докази коливань землі і моря, таких звичайних в інших країнах, робили даремними наші безпорадні дослідження. Крейда або кремені ніколи не траплялися. Найближче до крейдоподібних шарів стоять страшні плоскі маси вапнякового туфу, і він був, судячи з відбитків комиша і листя того ж виду, який росте тепер навколо, очевидно, осадом з джерел, які колись текли в більшій кількості, ніж тепер. В зв'язку з цими туфовими осадами спостерігалися залізовмісні маси з прокладками кременистого піску, які з вигляду мали те ж походження, як і туф. Кам'яне вугілля відкрите в пісковику, а пісковик тільки був потурбований хвилеподібними рухами місцевих вулканічних вибухів. Тільки коли наш дотепний і розумний земляк сер Родерік Д. Мурчізон зібрав у фокусі свого розуму всі промені світла, які падали на це питання з різноманітних джерел, стало ясно те, що ми раніше лише трохи передчували. Великі підводні коливання і підвищення, які у вторинних, третинних і уявно новіших періодах відбувалися в такій повній мірі в Європі, Азії і Америці, зовсім не торкнулися Африки. Справді, Африка—найстаріший континент у світі. „Безперечно, це великий тип країни, яка, не зазнавши змін, крім залежних від атмосферних і метеорних впливів, удержала протягом дуже довгого періоду свої старі територіальні умови“ [1].

Судячи з сучасного стану наших відомостей, у африканців ніколи не було кам'яного періоду. Доказ цей чисто негативний, але такого ж самого характеру, як і те, що в кам'яному періоді мідний посуд не вживався. Очевидно, варте уваги таке заперечення: тим часом як припускають, що колись протягом довгих періодів вживався тільки камінь, ми маємо свідчення покійного адмірала Фіцроя (недавня смерть якого,—наслідок непомірних зусиль при його дорогоцінних дослідженнях—всіх так глибоко засмутила), що тепер у Тіерра-дель Фуего і ще деяких країнах, де жителі скидаються на наших далеких предків,—кам'яний період, а в інших—залізний.

Можливо, це тільки виставка неуцтва, але ми сподіваємося, що ніхто не побачить в цьому доказів нашої пихи, коли ми як матеріал для міркування молодим ученим подаємо деякі з думок, що скорочували наші втомні переходи. Тут в кожному третьому або четвертому селищі ми бачимо будову, подібну з вигляду на ливарну піч, понад шість футів заввишки і від двох

[1] Address to the Royal Geographical Society of London, at the anniversary meeting, 23 rd. May, 1864.

з половиною до трьох у діаметрі. Це глиняна, вогнетривка піч для плавлення заліза. Ливарних заходів не вживається, хоч би що плавилося—чи залізний блиск, чи магнітна руда абощо,—і проте, добувається чудовий метал. Залізо тубільного виробу таке добре, що тубільці запевняють, наче англійське залізо порівняно з ним „м'яке", а зразки африканських мотик у Бірмінгамі визнано рівними майже найкращому шведському залізу. Коли ми проходили, чоловіки іноді бігли з полів, на яких працювали, і виносили на продаж нові мотики, сокири і коли власної роботи. Тут напевно залізний період. Мідь, за поняттями тубільців, які витоплюють її з малахіту, далеко важче обробляти, ніж метал з залізняка, що не потребує ніяких ливарних заходів; досі, скільки ми знаємо, в цій країні ніколи не робили стопів олива або цинку з міддю; отже, ми можемо чекати, що мідний вік настане у зворотному порядку. Про кам'яний період в Африці можна мати сумніви, бо, лишивши осторонь кілька невеликих агатів, у південній частині континенту, яку ми дослідили, кременів не знайдено. Кам'яний період міг минути і без кременів, бо могли вживати інших каменів, але докази, напевно, лежать під землею.

По цей бік селища Муазі ми зробили три довгі переходи в напрямі на північний захід. Жителі були досить привітні, але відмовлялися продати нам будьякі припаси. „Ви мандруєте занадто швидко", говорили вони; справді, вони нас не чекали, і, перш ніж вони встигали отямитися від здивування, ми бачили, що мусимо рушати далі. Ми здогадувалися, що Муазі прислав їм наказ відмовляти нам в їжі, щоб не пустити нас в безлюдну ділянку. Але це, можливо, було тільки підозріння, наслідок наших власних тривожних почуттів.

Один раз ми ночували в селищі Мачамбве, другий—в селищі Чімбузі. Рідко ми могли знайти старшину зараз же, ввійшовши в якенебудь селище. Він стоїть осторонь, поки дізнається все про іноземців, або справді оглядає своє майно на полях. Одного разу, коли старшина прийшов з огляду з списом, луком і стрілами, ми подумали, що він взяв свою зброю ради нас і весь час ховався в якійнебудь хатині, підступно вичікуючи, поки почув, що іноземцям можна довіряти; але прислухавшись до докладних оповідань цих людей про огляд хліба на полях у різних місцевостях, і ввійшовши в дивну, до найменших дрібниць топографію оповідача, ми переконалися, що в інших випадках були неправі, і почували себе трохи ніяково. Кожний маленький пригорок, кожний горб, кожна гора і кожна верхівка в гірському хребті мають свої назви, як і кожний струмок, кожна долинка і кожна рівнина. Справді, кожна риса і кожна частина країни так докладно відрізняються своєю власною назвою, що треба витратити ціле життя, щоб розібрати значення цих назв. Не недостача, а велика кількість назв приводить мандрівника в помилку, і вживані вирази такі різноманітні, що найуважніша людина іноді зрозуміє не більше як загальний зміст розмови

Хоч і трохи ухиляючись від теми про уважність старшин до сільського господарства, можна, проте, почавши тут говорити про багатство мови, згадати, що ми чули слів із двадцять для визначення різних родів ходи: ходять, нахиляючись вперед або назад, хитаючись з боку на бік, ліниво або бадьоро, чванливо махаючи руками або тільки однією рукою, держачи голову вверх або вниз або ще якось інакше; кожний з цих видів ходи виражається окремим дієсловом, а для позначення різноманітних видів дурнів вживається стільки слів, що ми і не намагаємося їх перелічити.

П. Моффат переклав всю біблію на мову бечуана і старанно вивчав цю мову останні сорок чотири роки. Хоч він розуміється на ній більше, ніж хтонебудь з тубільців, що виховувалися на місіонерській станції в Курумані, але він і досі не виявляє ніякої претензії на досконале знання цієї мови. Проте, хоч яка багата ця мова на вислови, в яких ми не почуваємо потреби, вона бідна на інші, наприклад, абстрактні вирази, вживані для опису психічної діяльності.

Третій наш денний перехід закінчився після півдня 27 вересня 1863 р. у селищі Чінанга на берегах однієї притоки ріки Лоангва. В кількох милях звідти стоїть на рівнині велика, в тисячу футів заввишки округла гранітна маса, що зветься Ньйомбе руме. Вона особливо цікава тим, що на ній дуже мало рослинності. Біля неї стоїть ще кілька інших гранітних горбів, оздоблених деревами, як більша частина висот цієї місцевості, а далеко на півночі видно групу сильних гір.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Люди не були вільні від впливу різкого вітру на них. Багато з них не могли нести ношу з того часу, як ми піднялися на височину. Одного ми втратили, а другий був такий хворий, що дуже турбував нас. Поки ми перечікували в цьому селищі, такому старому, що було повне нечистих комах, всі ще більше порозхворювались. Наші европейські припаси були зовсім знищені, а тубільне борошно, навіть дрібно помолоте, має стільки кутастих часточок, що відновилась діарея, від якої ми зазнали такої великої шкоди в травні. Ми ледве могли діставати їжу для людей. Старшина селища Чінанга був у наскоку на якийсь народ далі на північ, щоб дістати невільників купцям, яких чекали по невільницькому шляху, тількищо залишеному нами; говорили, що він, вигнавши жителів, жив в їх палісадах і їв їх хліб. Переможене плем'я купило так званий мир тим, що подарувало переможцеві трьох жінок!

Такий стан давав нам мало надії знайти далі в цьому напрямі більше їжі, ніж ми могли дістати тут з великими

труднощами і за страшну ціну. Але ні недостача їжі, ні діарея, ні невільницька війна не були б перешкодою нам для того, щоб прокласти шлях навколо озера в якомунебудь іншому напрямі, якби у нас був час; з міністерства закордонних справ ми дістали наказ відвести „Піонера" на море в наступному квітні. Виплата грошей всьому екіпажеві його повинна була „в усякому разі припинитися з 31 грудня". Депеша з міністерства закордонних справ, відкрито послана до губернатора миса Доброї Надії, напевно так само вільно і спокійно надіслана була до місця призначення, бо капелан нового єпископа в Квіллімане вільно тлумачив перед значним числом португальців д-ру Кірку і Чарльзу Лівінгстону різні її параграфи, особливо відсутність всякого згадування про „Леді Ньянза". Його слуга, піднявшись рікою до „Піонера", грубим серрейським жаргоном вітав екіпаж так: „Я кажу, не одержувати вам, молодцям, плати після грудня. Я привіз листа, який так говорить". Хоч ми ні хвилини не думали, щоб це дуже недбайливе поводження з депешею головного статс-секретаря її величності по закордонних справах було чимсь іншим, як не звичайним наслідком недостатнього знання світу тих, хто за своє життя, напевно, ще ніколи не бачив урядових депеш; але переконання, що весь екіпаж „Піонера", якби ми лишилися на річці після грудня, не матиме ніякої зарплати, посилило вплив на стан хвороби, яка взагалі дуже пригнічує психіку, а саме діареї. Нам сказали, що ми всього в десяти днях шляху від озера Бемба. Ми могли сподіватися на останнє підвищення води в річці. Від чотирьох до шести тижнів вільного часу забезпечили б нам географічний подвиг; але дощі були недалеко. Різні люди звертали нашу увагу на те, що дощі саме за спиною, і що тоді ми, оточені болотами, не зможемо рухатись. Прилив води у річці міг бути передчасним або таким невеликим, що для „Піонера" була б тільки єдина можливість спуститися до моря. Макололо втратили бадьорість від хвороби і недостачі їжі, а тому дуже бажали встигнути до своїх полів якраз вчасно, щоб можна було б посіяти. Але до всіх цих і інших речей додавалося ще почуття, що ми зробили б нечесний вчинок щодо уряду, коли б через якунебудь дрібницю наважилися затримати „Піонера" ще на рік у річці; отже, ми вирішили повернутися. Правда, ми згодом аж захворіли з того, що цілі два місяці марно простояли на судні, чекаючи повної води, що, як ми сподівалися, почнеться зараз же, коли ми приїдемо; але досада зменшувалась свідомістю, що ми зробили гідно, чесно, вільно й одверто.

* * *

Вночі на 29 вересня до місця ночівлі наших людей прийшов злодій і вкрав задню ногу кози. Коли ми поскаржилися заступникові старшини, він сказав, що злодій втік, але що його зловлять. Він погоджувався заплатити штраф і пропонував курку і

яйця. Але ми, бажаючи, щоб штраф платив тільки злодій, радили відшукати його й оштрафувати. Макололо вважали кращим взяти курку, думаючи, що це засіб для того, щоб злодія оштрафували напевно. Полагодивши цю справу в останній день вересня, ми вирушили назад. На повернення на судно у нас було якраз стільки часу, за скільки ми дійшли до цього пункту, і коли ми вдруге йшли тією самою місцевістю, небагато що могло б цікавити нас.

На нашому шляху на північний захід ми зустріли бадьору стару жінку, яка, коли ми проходили, дуже працювала на своєму городі. Колись вона була вродлива, але тепер її сиве волосся різко контрастувало з темним кольором її обличчя. Очевидно, її старість була бадьора й здорова. Вона вітала нас з тим, що в іншому місці назвали б доброю ввічливістю, і очевидно, розуміючи, що вона заслуговує епітету „чорної, але милої", відповідала кожному з нас одвертим: „Так, моя дитино". Інша жінка з виглядом матері, сидівши біля колодязя, почала розмову словами: „Ви тількищо були у Муазі і прийшли здалека, чи не правда?" Але взагалі жінки ніколи не говорять з іноземцями, якщо ті не запитають їх; отже, все сказане ними збуджує увагу. Муазі колись подарував нам кошик зерен. Коли ми натякнули, що ми, мовляв, не жінки, щоб молоти зерна, його лукава дружина весело й хитро втрутилася в розмову і сказала: „Я вам змелю, і залишу вам Муазі, щоб супроводити вас і варити вам страву в країні, де заходить сонце". Загалом кажучи, жінки скромні і стримані; не обтяжені працею, вони, проте, дуже працьовиті. Хліб на полі доводиться наглядати вісім місяців. Після жнив буває багато праці, щоб перетворити хліб на поживні засоби у вигляді супу або пива. Зерна розбиваються шестифутовою дубиною, з чотири дюйми завтовшки, у великій дерев'яній ступі, подібній до стародавньої єгипетської. Зерна розбивають дві або навіть три жінки в одній ступі. Кожна жінка перед ударом підстрибує, щоб надати йому сили, і точно видержує такт, так що в ступі ніколи не буває одразу двох товкачів. Мірне тук-тук і діяльно працюючі жінки—явища, неодмінні для кожного чималого африканського селища. З допомогою невеликої кількості води, під впливом ударів жорстка зовнішня шкаралупа або шелуха відокремлюється від зерна, і воно стає готовим для млинового каменя. Коли зерно не очищене від шелухи, борошно подразнює шлунок; якщо робітниці мають невелику силу, шелуха міцно прилипає до зерна. Соломон думав, що і більшої сили, ніж потрібна для відокремлення жорсткої шелухи від пшениці, не досить для того, щоб відокремити „дурня від дурноти його". „Якщо ти дурня товкачем в ступі стовчеш на крупу, то все таки дурнота не відстане від нього". Райдугу в деяких місцевостях називають „товкачем Барімо" або богів. Хлопці і дівчатка в наслідок постійного вправляння з товкачем можуть, будуючи хатину, трохи подібним рухом так спритно всаджувати в землю

сваї, що ніколи не дадуть промаху по зробленій ямі.

Хай хтонебудь спробує, з усієї сили втикаючи сваю, зробити з землі глибоку яму, і він зрозуміє, як важко попадати завжди в те саме місце.

Коли ми одного разу ночували не в хатині, але досить близько, щоб почути, що в ній робиться, працьовита мати почала молоти свої зерна приблизно о другій годині вранці. „Ма", питала маленька дівчинка: „чому ти в темряві мелеш?" Мама радить своїй любій дочці спати і дає їй матеріал для солодкого сну, говорячи: „Я мелю борошно, щоб в іноземців купити одяг,

Жінка меле

в якому ти будеш наче маленька дама". Хто спостерігає ці первісні народи, той безперестанно натрапляє на такі маленькі наївні риси незмінної людської природи.

Млин складається з гранітного, сієнітного або слюдосланцевого уламка від п'ятнадцяти до вісімнадцяти дюймів у квадраті і від п'яти до шести дюймів завтовшки, і з куска кварцу або іншого жорсткого каменя завбільшки в півцеглини, один бік якого має опуклу поверхню і відповідає заглибленню в великому і нерухливому камені. Стоячи навколішках, робітниця захоплює обома руками верхній камінь і водить його назад і вперед у заглибленні нижнього каменя так само, як пекар місить своє тісто, натискуючи його і відкидаючи від себе. Тягарем тіла натискують на рухомий камінь, він натискується і рухається назад і вперед, а одна рука безперестанно підбавляє трохи зерен, щоб спочатку їх роздавити і потім змолоти на нижньому камені. Більший камінь ставиться похило, так що змелене борошно падає на розіслану для цього шкуру або рогожку. Це, може, найпримітивніший вид млина; він старіший за вживаний у східних країнах, де дві жінки мелють на одному млині.

Інша частина жіночої праці полягає в готуванні пива. Зібрані зерна сушаться на сонці і розбиваються в борошно, потім кип'ятяться або варяться. Свято часто кінчається тим, що всі, хто прийшов розважитися, приносять свої мотики і розганяють сп'яніння витверезною денною оранкою. Іноді яканебудь пара замикається в своїй хатині під приводом хвороби і сама випиває все пиво. Звичайно скликають всіх друзів і родичів тієї жінки, пиво якої збираються випити; вони розважаються розмовами і похваляють пиво хазяйки, що воно таке добре, що „смак просто доходить до потилиці," або на особливому жаргоні тубільних ласунів об'являють свято таким чудовим, що кожний крок, зроблений ними додому, змусить їх шлунки говорити: „Тобу, тобу, тобу". Тільки жорстокосердий міг би повставати проти того, що становить, хоч і бідну, але втіху їх життя. Благослови небо їх серця! Хай втішаться вони плодами своєї праці! Проте, ми визнаємо, що ніколи не дивилися на багатство їх країни, не звертаючись у душі до вулиць і завулків наших великих міст і не пошкодувавши, що брудне і зіпсоване потомство злиднів і пороку не знаходить приємного життя в цьому світі, де всього багато, далеко більше, ніж треба.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Ми пройшли кілька оранок, з яких кожна займала чверть милі або більше. Дерева були всі звалені і лишалися тільки пні в два або в три фути заввишки. Зрублене дерево складено в купи ярдів у п'ятдесят завдовжки і в тридцять ярдів завширшки; коли воно висохло, його спалили, золу розсипали по зораних місцях, і на них розводили рід проса, що зветься маере, який тубільці їдять, очевидно, дуже охоче; проте, борошно з нього для наших шлунків було таке ж неперетравлюване, як і великий пісок. З одного боку цих оброблених ділянок мисливці ставили великі міцні сітки з кори баобаба, в які заганяли дичину. На цих височинах ми бачили з дюжину невеликих оленів і кілька зебр. Ми були цілком здивовані подібністю чоловіків, коли вони несли свої мисливські сітки, до фігур на стародавньо-єгипетських гробницях, але цих мисливців було дуже небагато серед населення. Африканці тут належать звичайно до землеробів і, якщо сподіваються в мирі зжати свій хліб, то живуть досить спокійно.

2 жовтня ми попросили у Муазі провідників, щоб відвести нас прямо до селища Чінзамба коло Мозапо і перерізати кут, який ми мусіли зробити, йдучи назад до затоки Кота-кота. Він відповів, що його люди знають короткий шлях до селища Чінзамба, яким ми хочемо йти, але ніхто з них не наважиться проводити нас, боючись зулу або мазиту. Отже, ми вирушили по

нашій старій дорозі і через три години знайшли в одному селищі кількох бабіза, які обіцяли проводити нас до Чінзамба.

Цих щирих торгівців ми бачили скрізь. Їх легко пізнати з ряду горизонтальних зморшок по півдюйма завдовжки посередині лоба і внизу на підборідді. Волосся вони часто збирають в купу на верхній і задній частині голови, а на лобі і висках зовсім голять його. Голови бабіза і ваіау або аджава мають більше кулясту форму, ніж голови манганджа, що виявляється помітною різницею в характері: перші—великі торгівці і мандрівники, а другі прив'язані до дому і землеробства. Манганджа звичайно довіряють свою слонову кістку бабіза для продажу її на берегах і скаржаться, що їх прибуток ніколи не відповідає тим високим цінам, про які вони так багато чують перед тим, як послати свій товар. Справді, поки бабіза повернуться, витрати подорожі, під час якої вони часто місяць або два лишаються в місцях, багатих на їжу, звичайно, поглинають весь бариш.

У бабіза мова відмінна від мови манганджа, але вони цілком вільно розмовляють між собою. При подорожі серед різних племен треба добре розуміти тільки одну мову; тоді легко знайти товмача. Мазіко, один з макололо, вже добре вивчив мову манганджа і виявив себе гарним посередником. Для наших вух мова мотумбока здавалася далеко розвинутішою, ніж мова того ж племени, манганджа або ваніасса, далі на південь. Дієслово, наприклад, має тут пасивні і минулі форми, а у племен на Замбезі, які мають стосунки з іноземцями, ці відміни помічаються рідко. Наші нові супутники торгували тютюном і зібрали чималу кількість куль, завбільшки з дев'ятифунтове ядро, якими він вкручується. Одну з таких куль мала жінка, дитину якої в цей ранок продали за тютюн. Мати мовчки плакала цілі години і йшла за нею вздовж шляху, яким рухалися ми. Очевидно, її добре знали, бо в багатьох селах жінки розпитували її з виразним співчуттям. Ми нічого не могли зробити, щоб полегшити її горе; дитину продержать до приходу якихнебудь торгівців невільниками і продадуть за коленкор. Ми згадуємо різні випадки торгівлі невільниками, які ми спостерігали, щоб дати яскраве поняття про її окремі риси.

* * *

Першу ніч після того, як ми залишили невільницький шлях, ми провели в селищі Нкома, серед манганджа, що зветься мачева або мачеба, область яких тягнеться до Буа. Нкома можна було б назвати ковалем, який займається землеробством, бо у нього була ливарна піч і багато хліба і кіз; він виявив далеко більшу щедрість, ніж та, яку ми бачили на невільницькому шляху. 5 жовтня ми прийшли до Буа, русло якої тут зовсім так само скелясте, як і в тому місці, де ми переходили її нижче. Праворуч у нас була гора Нгала, а ліворуч—

кілька горбів. Ця країна взагалі хвилеподібна і вкрита потворними деревами, між якими багато підрізаних: вони були зрубані, щоб зробити просвіт для полювання. Скрізь ми бачили жителів на городах, де вони старанно готували грунт до наближення дощів. Чоловіки були на деревах і обивали гілки, щоб запобігти шкоді від тіні хлібам під ними, або знищували паростки від раніше зрубаних стовбурів. Іноді видно було, як жінка оре сама або з парою хлопчиків, що збирають бур'ян і всяку траву в жмути і палять її. Іншим разом діяльно працювала вся родина або зібрані були всі сусіди, щоб працювати цілий день за чималу кількість пива. Наші провідники постійно питали у таких зібрань, „чи все пиво вони випили". Деякі жінки поливали свої грядки маісу і гарбузів водою протічних струмків з гарбузяних пляшок і горщиків. Наприкінці жаркої сухої пори року вони роблять навколо грядок ями, засівають в них маіс і поливають його до початку дощів. Цим вони прискорюють урожай маісу і гарбузів. В наслідок цього через шість тижнів від початку звичайних злив вони вже мають свіжий зелений маіс.

Найближче селище, в якому ми переночували, було також селище манганджа-коваля. Це було чудове місце в затінку високих дерев евфорбій. Жителі спочатку втекли, але незабаром повернулися назад і наказали нам іти в палісад бабіза майже за милю віддалення. Ми вирішили краще лишатися на рівному, тінистому місці за селом, ніж забиватися в позбавлений дерев палісад. Раптом за спинами у нас з'явилося від десяти до тридцяти чоловіків, всі озброєні луками і стрілами; деякі з них були на зріст принаймні шести футів і чотирьох дюймів; проте, ці велетні не посоромились сказати: „ми думали, що ви мазиту, а через те, що ми злякалися, то й втекли". Їх наказ іти далі, очевидно, було зроблено з страху, і, напевно, в цьому ж полягала причина відмовлення старшини прийняти одяг або дати нам хатину; нам ніколи не випадало помітити враження від успішного несподіваного нападу, а тому ми й не знали, чи треба їх осуджувати чи ні. Старшина, стрункий старий коваль, з великим, добре зробленим ножем власного виробу, надумався в тиші і, побачивши хижку, яку наші люди, маючи під руками багато довгої трави і кущів, побудували за півгодини, помалу змінив свою тактику: ввечері він подарував нам великий горщик супу і добре зварену курку, просив вибачити, що був такий неввічливий з іноземцями, і шкодував, що зробив дурницю, відмовившись від чудового одягу, запропонованого йому нами. Природно, йому подарували інший одяг і мали задоволення розлучитися на другий день добрими друзями.

Ми не завжди були такі щасливі. Одного разу після довгого втомного переходу ми шукали місця, де можна було б переночувати. Дорога йшла через якесь селище, але старшина намагався утруднити вхід до нього. Не звертаючи найменшої уваги на його крики, ми йшли далі і з наміром заснути денебудь в

іншому місці дійшли до другого кінця його села, як раптом одна річ, сказана ним, змусила нас повернутися і розташуватися в середині його міста на вільному місці. Він втік, і ми даремно намагалися примирити його з собою, хоч провели там дві ночі. В першу ніч він намагався вкрасти ковдру з одного з нас і поклав між нами ріг з ворожбитськими засобами; в другу ніч він кинув у нас великий камінь. Його сусіди, з якими ми говорили про його поведінку, очевидно, мало про це думали. „Така вже людина, і це нічого не значить."

Наш провідник, що належав до палісаду, близько від якого ми стали, не наважився вирушати далі, дійшовши до батьківщини. Поки ми чекали, щоб умовитися з іншим, Мазіко спробував купити козу і майже закінчив торгуватися, як жінка продавця підійшла і сказала своєму чоловікові: „Ви робите, наче не одружений; ви хочете продати козу, не спитавшись у вашої жінки; яка ганьба для жінки! Що ви за чоловік?" Мазіко наполягав на чоловіка, говорячи: „Закінчимо торг; нам нема чого сумувати про неї"; але той, краще настроєний, відповів: „Ні, я вже озброїв проти себе військо" і відмовився від продажу. Якщо це справді було зразком родинного життя, то жінки тут мають тот самий вплив, як у Лонда, далі на захід і в багатьох країнах на північ від Замбезі, де ми знали одну жінку, яка наказала своєму чоловікові не продавати курку тільки, як ми помітили, для того, щоб довести іноземцям, що розпоряджається вона. Ми здогадалися, що жінок тут всі поважають, бо як і на заході, найзвичайніший з вживаних викликів: „О, мати моя!" Ми часто чували його у віддаленні понад тридцять миль на схід від цієї країни, де жителі вважали нас за мазиту. На південь від Замбезі найчастіше чути виклик: „Батьку мій!"

* * *

Ми тепер проходили на схід, щоб спуститися до берега озера в знайомі нам країни. Країна була чудова, багата на ліс і хвилеподібна, але селища були всі залишені, і жителі тільки що втекли, бо хліб стояв на місцях жнив. Тютюн, хоч стиглий, лишався не зрізаний на грядках, і по всій країні була гнітюча тиша: тяжке мовчання не порушували ні пташині співи, ні дзвінкі голоси жінок, які охороняють свої поля.

Ми пройшли чудовим селищем, що зветься Бангве, оточеним тінистими деревами у долині між горами і тільки що здивувалися красі пейзажу, як кілька страшних мазиту вибігли з своїми щитами з села в милі від нас. Вони почали кликати своїх супутників полювати на нас. Не збільшуючи кроку, ми рухалися далі і незабаром увійшли в ліс, бо через нього вела стежка, якої ми трималися. Першу вказівку, з якої ми дізналися про наближення мазиту, зробив іоаннець Захарія, який завжди відставав, а тепер біг, наче справа йшла про його

життя. В'язки були складені всі на безпечному місці, Мазіко і я зробили кілька кроків назустріч ворогові. Мазіко став навколішки, дуже бажаючи вистрелити, але дістав наказ не робити цього. Через секунду або дві між деревами з'явилися темні фігури, і ми запитали мазиту їх мовою: „чого ви хочете?", до чого Мазіко ще додав: „що ви скажете?". Ніхто не відповів, але темні тіні зникли з лісу. Вони, очевидно, вважали нас тубільцями, і появи однієї білої людини було досить, щоб вони втекли. Якби ми були ближче до берега, де жителі звикли до торгівлі невільниками, ця справа не могла б обійтися нам так легко; але мешканці внутрішніх країн мають звичайно м'якший характер, ніж ті, хто живе на кордонах цивілізації.

Цією невеликою пригодою обмежилася вся небезпека, якої зазнали ми в цій подорожі, але з португальських селищ по Замбезі поширилася звістка, подібна до різних чуток, які вже і раніш були, а саме, що мене вбили мої ж макололо; на дуже велике нещастя, ця звістка дійшла до Англії раніше, ніж її можна було спростувати.

Від цієї пригоди з мазиту була тільки одна користь. Захарія і інші, яким навіть занадто часто доводилося докоряти за те, що вони весь час відставали, тепер зайняли місця у передньому загоні, і нам не було трудно кілька днів робити дуже довгі переходи, бо всі думали, що мазиту переслідують нас по п'ятах і нападуть на нас під час сну.

Перед початком справжнього спуску в долину озера, ми йшли по дуже горбистій місцевості, прорізаній численними ярами і вкритій деревами. Кілька разів, коли ми входили в глибоку долину або злазили на крутий горб, наші вуха вражав крик: „нкондо! нкондо!" (війна! війна!) і дзвінкий плач жінок: „о мае"! (о мати!). Жителі відповідали на наші питання про дороги на висоти, але ніхто до нас не наближався. Шлях, яким ми нарешті спустилися, був дуже добре вибраний; він ішов вздовж гірських схилів, що піднімалися з різних пунктів цього боку великої долини, і миль на тридцять був відносно рівний. Від верхівки височини до долини внизу було миль з п'ятдесят; і коли ми зустрічали жителів, що йшли з рівнини збирати дикі плоди в лісах, вони вважали великою новиною, що ми справді бачили мазиту. Місцевість, в яку ми спустились, все ще мала назву Банго, і по ній протікав до озера красивий потік на ім'я Фуріза. Тут у жителів були великі поля маісу, який був оброблений в суху пору року в ямах з допомогою води, що просочувалася крізь пісок з Фуріза, і тепер заколосився.

8 жовтня ми прийшли в Моламба, на береги озера і дуже гарно скупалися. Нам дуже хотілося знову побачити Нкомо, старшину, бо один провідник, якого він нам дав, не одержав розрахунку. Іноді нам служили погано, і траплялось, що нас кидали взяті нами люди. Справді, при скаргах на неприємності під час подорожі, випадки з провідниками повинні мати видатне місце.

Вони не знаходять великого задоволення служити на пароплаві; нам би також це не подобалося. В цьому випадку, проте, винні були ми. Після того, як чоловік пройшов з нами п'ятнадцять миль, він раптом спинився на проході і сказав, що хоче нас залишити. Ми сказали, що він повинен пройти ще з нами до найближчого селища; там ми спинимося на відпочинок і розрахуємося з ним. Ми його ніколи вже не бачили. Розказавши про це Нкомо, ми дізналися, що, взявши саме цього провідника, ми, самі того не знаючи, сприяли втечі двох жінок старшини. Ідучи з нами, він сигналізував дамам, які були ззаду і, очевидно, зробивши нам пропозицію залишити нас, одержав сигнал, що він повинен повернути на захід з нашого шляху. З численних прикладів страждань багатоженця, бачених нами, ми повинні здогадуватись, що в нього не може бути багато радощів; але, як ми думаємо, можна сказати дещо і за і проти. Правильно, що багатоженство—причина всяких неприємностей для дітей, які беруть участь у всіх спалахах ревнощів, гніву і зненависті матерів.

Поки ми були в Моламба, туди з північного заходу прийшла юрба торгівців тютюном, бабіза. Один з них кілька раз потвердив, що Лоапула, вийшовши з Моело, вбирає Лулуа, потім тече в озеро Мофу і звідти в Танганайка; з цього озера вона впадає в море. Таке уявлення мають тубільці про географію внутрішніх країн, і, щоб переконатися в загальних відомостях нашого доповідача, ми запитали його про наших знайомих в Лонда: про Моене, Катема, Шінде або Шінте, що жили на південний захід від згаданих рік, і знайшли, що він добре знає наших тамошніх друзів, як і інші з цих мандруючих тубільців. Ввечері прибули два бабіза і розказували, що мазиту переслідували нас до селища, яке зветься Чігарагара, біля якого ми ночували при підніжжі спуску. Всі торгівці зараз же вирушили, хоч сонце зайшло. Ми самі дали привід до цієї чутки, бо жінки з Чігарагара, здалеку прийнявши нас за мазиту, втекли з усіма своїми господарськими запасами на головах і потім не мали нагоди помітити свою помилку. Ми переночували там, де були, і, відмовившись від пропозиції Нкомо йти на полювання на слонів, пішли далі на південь вздовж берегів озера.

Ми тільки в один сезон року були на озері. Тоді вітер сильно віяв з сходу, і це справді його пануючий напрям до самої Оранжевої[5] ріки. Північний і південний вітри бувають рідко і звичайно не довше трьох днів. Вітер тепер віяв на нас через велику масу води, а тому був дуже неприємний, а коли він віяв нам назустріч на височині, то був такий сильний, що набагато утруднював нам рух і збільшував труднощі подорожі. Тут вітер наніс великі маси рослин (з родини Vallisneriae), з яких тубільці випалюванням добувають сіль і які при жуванні зараз же дають почувати її. По озеру носилися хмари кунго або їстівних комах, і багато їх відпочивало на кущах по берегу.

Очерет вздовж берега озера був все ще повний втікачів, і

від часу нашого першого відвідування, напевно, була велика смертність, бо після того, як зникнув хліб, принесений з собою цими нещасними, почався голод. Тепер ми йшли повз жінок і дітей, що викопували коріння ароматичної трави майже з горошини завбільшки, і їх виснажені фігури доводили, що ця бідна їжа далеко ще не могла задовольнити муки голоду. Немовлята радісно усміхалися нам, коли ми проходили, а їх матері стояли навколішках і копали коріння. Бідні крихітки, дістаючи ще харчування з природних джерел, нічого не знали про замирання серця, яке повинні були почувати їх батьки, знаючи, що незабаром має зникнути харчування для їх дітей. Ніхто не хотів продати нам ні шматочка їжі. Навіть рибалки не розлучалися з даниною своїх сіток, хіба що на обмін на інші якінебудь припаси. Безліч свіжих могил показувала, що багато людей вже загинуло, і багато було таких виснажених, що скидалися на людські скелети, обтягнуті бурою і зморшкуватою шкірою. Коли проходиш милю за милею, відзначені цими сумними доказами, що „нелюдяність до людей одягає в траур незчисленні тисячі", то опановує почуття безсилля зменшити людські страждання.

Ми переправилися через Моколе, відпочили в Чітанда, далі залишили озеро і повернули на північний захід до селища Чінзамба. Наші супутники, які зазнали такої великої шкоди від розрідженого повітря на височині, хоч були тепер всього на 1300 футів над морем, все ще мали сліди виснаження і не раніше знову зміцніли і пожвавішали, ніж ми повернулися в долину нижньої Шіре, висота якої така невелика, що різницю не можна виявити без одночасного спостереження барометра там і на морському березі.

На великій рівнині, на якій ми ночували, ми зустріли вісімдесят торгівців тютюном на шляху з Казунгу до селища Чінзамба. Біля того місця, де зулу втекли від нас, не відповівши на наші питання, мазиту напали на них і двох з них вбили. Торгівці тепер так були перелякані, що замість того, щоб іти з нами прямою дорогою, пішли вночі, бажаючи добратися до берегів озера в Ценга і далі йти на захід. Вже один вигляд щитів або вогнепальної зброї збуджує жах. Стрільці з лука почувають себе зовсім безпорадно, навіть коли ворог проходить тільки під мізерним прикриттям шкіряних щитів або нападає на відкритому полі з вогнепальною зброєю. Вони можуть пустити кілька стріл, але вони такі погані стрільці, що можна держати десять проти одного, що вони не влучать. Страшною стрілу робить тільки отрута, бо якщо отруєний гачок увійшов у тіло, ніщо не може врятувати пораненого. На нижньому кінці озера Ньянза, а ще більше в країні мараві, вживається лук завширшки від шести до восьми дюймів, яким користуються одночасно і як щитом і як луком; але ми ніколи не бачили ні одного, на якому були б сліди ворожої стріли. Щит зулу, завдовжки в 4-5 футів, овальної форми і приблизно двох футів завширшки, очевидно, не

подібний на ці. Цей щит збуджує такий великий жах, що ми іноді сумнівалися, чи зулу взагалі тутешні мазиту, і здогадувалися, що жителі країни використовують цей жах і, запасшися щитами, видають себе за зулу.

* * *

11 жовтня прибули ми до палісаду Чінзамба в Мозако і мали підставу бути дуже задоволеними його дружнім ставленням. Парафінова свічка в його очах була найбільшою розкішшю, а вміння блискавично добувати вогонь з допомогою сірника—чудом, яке його дуже здивувало. Він зібрав всіх своїх родичів у різні групи, щоб роздивитися заморські чудеса— моментальне добування вогню і свічку, що не дає невигід вогню і диму в кімнаті. Коли вони в темряві хочуть знайти щонебудь, то запалюють жмут сухої трави. Наші книги також були предметом здивування. Вони склали уявлення про книги, як про знаряддя нашої мудрості. Їх знаряддя— шматочки дерева, ріг і бабки кісток різних тварин, разом з лусками ящура (Manis), які, відповідно до того, як вони впадуть, кинуті на землю, показують, як ворожбит повинен відповідати на запропоновані йому питання. Про секстант і штучний горизонт, про важкість ртуті, яку наші люди назвали „іноземною водою", про все це допитувалися з такою цікавістю, з якою ми перший час беремося за щось нове й дивне. У багатьох сотнях випадків, коли ми сиділи з ліхтарем і дивилися на зірки, скільки нам відомо, ні разу не виникало підозріння, що ми ворожимо. Нам добре була відома загальна віра в ворожбитство, а тому нас дуже дивувало, що ніколи до нас не доходили заяви про те, що напевно ця „іноземна вода" вживається на щось інше, а не для вимірювання віддалень і не для визначення шляху по новій країні. Єдину підставу для нашої безкарності, яку ми можемо пригадати, становить той факт, що ми намагалися давати справжнє пояснення того, що робили. Випадок з Секваша, згаданий у відповідному місці цього твору, стався, як ми здогадуємося, від того, що він сказав людям, ніби годинник, через який його оштрафовано, був йому фетишем, або ворожбитським засобом.

Під час наших відвідувань Чінзамба він нерідко вшановував нас своїм товариством. Як ми часто помічали в інших випадках, володар багато чого може зробити, керуючи справами свого народу. Його питають у всяких умовах, і він висловлює свою пораду потоком слів, що виявляють дуже правильне знайомство з топографією його місцевості; він також знає кожну оброблену грядку, кожний поставлений у річці рибальський кошик, всі мисливські сітки, всі ткацькі верстати, кожну страву і всіх дітей свого племени. Про кожну новонароджену дитину доповідають йому, і він посилає батькам вітання і побажання щастя.

Маючи нагоду зустрічатися з різними володарями, ми не могли відкрити причин, чому „автори сенсацій" надають смішного вигляду африканським начальникам. Старшини і народ завжди

стають тим гірші, чим ближче ми підходимо до кордонів цивілізації, а тому ймовірно, що описувана згаданими авторами тупа лютість на західному березі є відбиток загального характеру торгівлі, з якою тільки там мають справу багато з володарів. Коли володарі питали у нас про щонебудь, ми знаходили, що наші відповіді були здебільшого задовільні, якщо ми намагалися уявити себе в стані людини, яка запитує, а його в стані бідного, неосвіченого англійського селянина. Скромність, повага в розмові і поводженні, властива людині „хоч трохи делікатній і освіченій", майже завжди забезпечують дружбу і прихильність африканців.

За звичаєм країни, кожному старшині, де ми ночували або проводили більший час, ми дарили від чотирьох до восьми ярдів коленкору. З нами було кілька манчестерських одягів за зразком плащів, виготовлюваних тубільцями західного берега, вартістю в п'ять-шість шилінгів. Видатнішим володарям ми, замість коленкору, давали один з цих міцних строкатих плащів, залізну ложку, ножик, голки, олив'яне блюдо або сковородку і знаходили, що ці подарунки цінилися вище, ніж втрое дорожча кількість вибійки. Річ вартістю в 8-10 шилінгів цілком задовольняла найкорисливішого; але під цим треба розуміти фабричну ціну цих речей; торговець оцінив би таку щедрість іноді від 30 до 50 фунтів стерлінгів. Іноді наші подарунки перевищували цінність того, що нам дарували; в інших випадках, навпаки, тубільці виявляли більшу щедрість.

Ми ніколи не просили дозволу пройти через країни, а просто говорили, куди хочемо пройти, і просили провідників; якщо у провідниках нам відмовляли або вони вимагали плати вперед, ми намагалися, щоб вони провели нас до початку дороги, і там говорили, яка нам шкода, що ми не могли умовитися з провідниками; тоді звичайно вони йшли з нами. Важче було, коли ми входили в країну мазиту або зулу, бо там урядова влада поширюється на дуже велику область, а у манганджа кожна маленька місцевість незалежна від усякої іншої. Жителі тут не знають примусової системи баніаі або народу, країну якого дослідили Спік і Грент.

* * *

На нашому зворотному шляху від Чінзамба до селища Чембі, від його селища до Нквінда і звідти до резиденції Катоза, ми бачили, як жителі працюють на своїх городах тільки біля палісадів. Ці укріплення були посилені гілками акацій, вкритими жорсткими гачкуватими шипами, і всі переповнені людьми. Повітря було тепер чистіше, ніж коли ми йшли на північ, і ми могли бачити горби хребта Кірка в п'яти або шести милях від нашого шляху. Сонце пекло дуже сильно, і люди найбільше почували це своїми ногами. Кожний, хто міг добути шматок козячої шкіри, робив з неї пару сандалій.

Коли ми сиділи в селищі Нквінда, якийсь чоловік, очевидно,

дуже радісно говорив за огорожею резиденції, що по той бік місця сполучення Шіре з озером є юрба арабів, які повертають у неволю і охоче дають за хлопчика два і за дівчинку два з половиною сажні коленкору; що він ніколи не бачив такої швидкої торгівлі і що зовсім не було перерви. Ця юрба купувала невільників для торгівлі ними по берегах озера. Одна з рис цієї торгівлі полягає в тому, що вона виграє від кожного нещастя в якійнебудь місцевості. Торгівець невільниками природно має користь від кожного заколоту, і якщо він тоді і врятує від смерті кількох, які інакше загинули б, то все таки посилює зненависть і зміцнює війну між племенами, бо чим більше вони воюють і перемагають, тим багатший буває урожай торгівця. Де повертання в неволю і скотарство невідомі, там народ живе мирно. Коли ми сиділи, притулившись до огорожі і прислухаючись до слів агента торгівців невільниками, у нашій душі проминула думка, що на цьому жахливому світі краще не може сказати гіршому: „Поступися місцем! бо я священніше за тебе". Торговець невільниками йде за покликом, що робить його чудовим зразком людини-діавола, для всевидящого ока об'єднується в одну жахливу картину з тими, хто посилає торгівців невільниками, як і з усіма привідцями гріху й лиха в щасливіших країнах.

* * *

15 жовтня ми прибули в селище Катоза і знайшли з тридцять молодих чоловіків і хлопців у невільницьких колодках. Їх купили інші агенти арабів, які були все ще на східному березі Шіре. Як тільки ми розмістилися в селищі, власники цих нещасних незабаром вивели їх геть. Тягар невільницької колодки дуже великий, особливо коли бідні люди намагаються в ній заснути. Це страшне знаряддя лишається на них, поки юрба перейде кілька рік і у полонених зникне всяка надія на втечу.

Коли ми з'ясували Катоза, яку несправедливість робить він, продаючи свій народ у рабство, він переконував нас, що бачені нами належали арабам, і додав, що в нього вже занадто мало народу. Він говорив нам, що жив біля маленького озера Памаломбе, але аджава, або мачинга, під керівництвом Каінька і Карамба, і юрба бабіза, під проводом Маонга змусили його переправитися з ними через Шіре; вони досить довго жили його коштом і нарешті вкрали його овець, і тоді він втік у те місце, де він тепер живе; при цій втечі він втратив багатьох з своїх людей. Це оповідання про звичайну поведінку аджава цілком погоджується з тим, що говорили самі ці люди, і дає дуже невисоке поняття про їх моральний стан. Вони нерідко порушують всі закони гостинності, місяці проживши коштом манганджа і раптовим нападом перемагаючи і вбиваючи своїх хазяїв або виганяючи їх з спадкових володінь. Таємниця їх

успіху—вогнепальна зброя. Тут знову було кілька аджава, які хотіли при нашому прибутті піти геть, але Катоза говорив їм, що нас немає чого боятися. Червоні буси сиділи у них на волоссі такими густими рядами, що на невеликому віддаленні здавалося, наче вони в червоних ковпаках. Дивно, червоне волосся, говорять, взагалі до смаку африканцям, які живуть тут і далі на північ. На півдні вживають чорну слюду, що зветься себіло, і навіть сажу, щоб зробити колір волосся темнішим, а тут багато хто вимазує голову червоною залізною вохрою, інші вплітають в волосся червону кору якогось дерева, вживається також червоний порошок, який має назву мукуру і добувається, за словами одних, з землі, а, за іншими, з коріння якогось дерева.

Тому, що є сумнів, чи тубільна для цієї країни цукрова тростина, ми змусили Катоза дати нам обидві культивовані тут різновидності, щоб привезти їх на Іоанна. Одна з них жовта, а друга подібна до баченої нами в долині Бароце, з темночервоними і жовтими плямами або зовсім червона. Ми бачили „стрілки" або розквіт останньої. Бамбук також дає насіння, яке жителі, як говорять, їдять. У цукрової тростини є тубільні назви, і вони змусили нас припустити, що вона тут тубільна. Вона зветься зимбі, далі на південь—мезарі, а в центрі країни—мешуаті. Рослини, заведені в новітні часи, наприклад, маіс, тонкий бавовник або маніок, мають назви іноземного походження.

Катоза був дуже прихильний і, очевидно, довіряв нам, бо він називав мене своїм добрим духом, а тому йому подарували костюм морського офіцера разом з еполетами, посланий офіцерами її величності судна „Ліра" (капітан Ольдфільд) для володаря, який схопив і стратив убивців покійного д-ра Рошера. Ми брали костюм з собою на Ровума, думаючи подарувати його цьому володареві, якби мали щастя його зустріти; але на місці, з якого мусіли повернутися, нічого не могли дізнатися про нього. Д-ра Рошера, що ходив з арабами, жителі не знали як європейця, і ми вважали трохи незручним дізнаватися про когось забитого. Ті, хто дещо знав про цю справу, природно підозрівали, що за нашими розпитуваннями приховується співчуття і супутник його—помста; ось чому після даремних розшукувань ми взяли цей подарунок з собою. Було неймовірно, щоб ми в близькому часі потрапили на східний бік озера, а тому ми віддали цей костюм Катоза, докладно з'ясувавши йому причини, чому носили його з собою. Думаємо, що коли якийнебудь мандрівник у майбутньому звернеться до Катоза по допомогу, той радо сприятиме йому до останньої можливості.

Селище Катоза лежить між колосальними деревами, що дають чудовий будівельний матеріал. В околицях росте кілька кофейних кущів з бобами, цілком подібними до бобів звичайного кофе, але їх ніколи не пробували споживати. Є в цій країні і різні хінні дерева, а деякі з диких плодів такі гарні, що збуджують почуття жалю, чому їх не поліпшують розведен-

ням або чимсь іншим, що довели плоди в наших країнах до їх теперішньої досконалості. Катоза скаржився, що ця місцевість далеко гірша від його колишнього селища на Памаломбе; там у нього цілий рік був маіс в різних стадіях розвитку. Проте, нам здавалося, що, якби він копав ями і використовував вологу знизу, йому цілком вдалося б вирощувати хліб в найсухішу пору року. Макололо зауважили, що „тут для маісу немає пори року", цим вони хотіли сказати, що весь рік придатний для зростання і достигання його. З допомогою зрошування можна мати послідовний ряд хлібних урожаїв скрізь в південній частині Африки між тропіками.

Коли ми 20 жовтня були у Мотунда, він вільно і одверто сказав нам, що всі припаси тубільців заховано в хребті Кірка. Через те, що його селище було останнім місцем, де можна було купити хліба, перед тим, як ми дійдемо до судна, ми почекали, поки він послав по свої заховані запаси. Високо лежача країна по той бік гір, що стояли тепер праворуч від нас, зветься Деза, і в ній живуть мараві, манганджа—тільки іншого племени. Головний володар, на ім'я Кабамбе, живе в мирі і багатстві, бо ніколи його не турбувала війна. Кози і вівці там гладшають, а у Ніанго, володарки, що живе далі на південь, є стада рогатої худоби. Ця країна повинна бути прохолодна, і в ній є великі, багаті на кормову траву рівнини, позбавлені дерев. Мараві, говорять, хоробрі і добре стріляють з лука, але по всій країні, де ми проходили, рушниці дають торгуючим племенам можливість перемагати землеробські й ремісничі класи.

Поки ми злазили на долину Гоа або Гова, густий туман розійшовся, і всі гори можна було бачити цілком ясно. В рядах темнозелених густих дерев, вздовж рік хором дзижчали рої коників, і це іноді скидалося на шум п'ятидесяти сковородок на вогні. Велика злива за деякий час перед тим очистила атмосферу і викликала комах до життя.

Піднявшись на кінець долини, саме проти гори Мваі, ми на мить озирнулися, щоб увічнити в нашій пам'яті красу величної долини. Спека сонця була тепер незносна, і Мазіко, думаючи, що вона ще збільшиться, запропонував послати на судно і взяти звідти ліжко, щоб на ньому нести того, хто не витримає. Це справді було добре придумано. Коли я заснув після втомного переходу, сонячне проміння впало мені на голову крізь отвір у даху хатини, і я відчув сильний головний біль і глухоту. Майже непритомний я почував, як Мазіко кілька разів піднімав мене на ліжко, з якого я скочувався, і прикривав мене.

* * *

24 жовтня ми знову були в Банда, у селищі Чазунду, і могли тепер виразно бачити жарку долину, якою тече Шіре, і гори Манганджа по той бік її на південний схід від нас. За-

мість того, щоб іти шляхом, якого ми держалися, ми вирішили вирушити на південь вздовж Лезунгве, що витікає з Зундже, однієї верхівки на тому ж хребті, до якого належить Мваі і який становить частину хребта Кірка,—кордону країни Мараві, на захід від нас. Це майже межа округи португальських торгівців, і тільки недавно вони почали ходити так далеко по наших слідах. Неймовірно, щоб дух підприємливості завів їх далі на північ, бо Чазунду говорив нам, що бабіза продають дешевше, ніж агенти з Тетте. Він пробував завести торгівлю з португальцями, коли вони прийшли вперше; але вони давали тільки десять сажнів коленкору за клик, за який бабіза пропонували йому двадцять сажнів і трохи пороху. Нам безперестанно приносили слонову кістку на продаж, і, скільки ми могли зрозуміти, очікувана ціна майже дорівнює одному ярдові коленкору за фунт або, може, більше, бо тут немає ніякого мірила для визначення цінності. Очевидно, прийнято за правило, що продавці і покупники довго згаюють час на спробу обдурити один одного, поки зійдуться в ціні.

Ми знайшли, що Лезунгве недалеко від своїх джерел була рівною рікою, а коли вона вбирає Лкудзі, що витікає з країни мараві, то стає майже в сорок футів завширшки і по коліно завглибшки. Береги і схили до ріки сухі й тверді. Грунт дуже змішаний з розпалим гнейсом і слюдяним сланцем і не такий плодючий, як звичайно в цій країні. Нахил гнейсу і слюдяного сланцю залежить від гранітних мас, які утворюють хребет Кірка. Над народом пройшло лихо торгівлі невільниками аджава і тетеанських купців. Юрба цих купців, під проводом якогось білого португальця,—напевно одного з губернаторських солдатів-злочинців,—справді в цей самий час була на Лезунгве.

Цесарок дуже багато, але хліба не можна було купити, бо маіс і гарбузи розведені були тільки на острівцях вздовж берегів. Від часу нападу торгівців невільниками і знищення запасів не минуло ще досить часу, щоб у прилеглих ділянках виріс урожай хліба. Торгуватися з ними про кілька голівок маісу було цілком те саме, що голодному торгуватися з тим, хто хоче їсти; отже, ми спішили далі на південь, як тільки дозволяла нам незносна спека. Йти вдень не можна було, така нестерпна була спека, а вночі ми не могли подорожувати, бо при випадковій зустрічі з кимнебудь з жителів нас би прийняли за хижаків. Роблячи в супроводі Мазіко обхід, щоб пошукати буйвола або цесарок, ми натрапили на кількох жінок, які працювали на своїх маісових ділянках. Поки ми сиділи під деревом, вони черпали для нас воду і весело розмовляли з нами. На шум незабаром прибіг один з їх чоловіків і виявив дуже велику охоту до бою. Весело було бачити вплив спокійних промов Мазіко на нашого войовничого відвідувача, який зайняв дуже міцну позицію на височині ярдів з п'ятдесят від нас тоді, як ми спокійно сиділи в затінку. „Жінки, говорив Мазіко, ціл-

ком зрозуміли наше ввічливе прохання про воду; вони не виявили ніякого страху перед мирними людьми; ми у них попросили води, бо у нас немає посуду з собою, щоб зачерпнути її, а у них є; коли ж ти наполягаєш на бої, то краще зробиш, якщо скличеш всіх своїх друзів і повернешся з ними; тоді всі б побачили, хто боягуз, хто ні". Спочатку він зняв стрілу з тетиви і поклав разом з луком; далі він сховав її в сагайдак, і хоч все ще бурмотів і виправдував свій галасливий оклик, але прислухався, посидів, пішов за нами на деяке віддалення і, не проханий, був дуже корисний як провідник. Потім він пояснив, що незадовго перед тим накурився конопель, і це збудило його до такої дурної поведінки.

Тепер у нас щодня після півдня був грім; але, хоч у різних місцях, очевидно, час від часу випадали зливи, нас не захопила ні одна. Повітря було на прочуд чисте і відкривало весь ландшафт, скрізь вкритий лісом і обмежований горами. 31 жовтня ми дійшли до Мукуру-Мадзе, зробивши по прямій лінії 660 морських або 760 англійських миль за 55 днів шляху, так що в середньому на день припадає 12 миль. Якби можна було виміряти також численні вигини, зигзаги, спуски й підйоми, то шлях, який ми проходили кожний день, дорівнював би принаймні 15 милям. Крокомір показував більше, але після одного короткого походу ми знайшли інструмент таким неправильним, що перестали вживати його. Для вимірювання різниці довгот вживався дуже добрий хронометр. Його у суконній коробці ніс на голові чоловік з вірною і рівною ходою. Щоб хронометр міг бути корисний, не треба довіряти його показам на зупинках. Правильність його показів під час дороги треба виміряти тим, що на ходу виміряють у різних місцях ряд сонячних або зіркових висот, а на зворотному шляху на тих же станціях роблять новий ряд спостережень. Так можна знайти точний масштаб шляху. Цього самого методу треба вживати у човні; бо, якщо не додержувати цього або якогонебудь іншого запобіжного заходу, хронометр, коли його носять, майже нічого не вартий при вимірюванні віддалень. Це буде зрозуміліше, якщо ми згадаємо, що хронометр, яким ми користувалися на судні, кожний день мав масштаб — II^s, а під час подорожі + I^s, що дорівнювало б щоденній помилці в три милі.

Ночували ми на Мукуру-Мадзе. Був сильний грім. Але через те, що він бував щодня після півдня і не супроводився дощем, ми не злагодили собі ніякого даху; але в цю ніч була злива. Коли дуже змучишся, почуваєш у собі бажання спати, не зважаючи ні на що, а звук крапель води, говорять, дуже сприяє дрімоті; але цього не можна сказати про африканську негоду. Якщо, не зважаючи на сильну зливу, заснути, закинувшись на потилицю і потім несвідомо повернутися набік, то краплі, падаючи з гілок, так сильно ударяють в ухо, що у декого буває струс мозку.

* * *

На другий ранок, 11 листопада, ми вирушили на світанку. Поки ми йшли сім миль до судна, наш одяг був зовсім висушений гарячим сонцем, і з'явилася пропасниця. Ми розказали про цю маленьку пригоду, щоб вказати, що це майже завжди буває, коли в жаркому кліматі промокнеш і одяг висохне на тілі. Навіть коли йти вранці по вкритій росою траві, і промокнуть тільки ступні ніг, то й тоді все таки почувають себе дуже недобре, а іноді починається озноб з болючістю у членах, поки дальший похід вжене в піт. Коли б єпіскоп Макензі обміркував цей факт, який перед тим, як нас навчив досвід, багатьом дорого коштував, ми не знаємо ніякої підстави, чому не могло бути врятоване його дорогоцінне життя. Між випадками, коли промокне наскрізь одяг в Англії і Африці, різниця така: в холодному кліматі паціент буває змушений неприємним чуттям зараз же змінити одяг, а в Африці дощ охолоджує, і досить приємно буває лишити одяг сохнути на тілі. З цього погляду місіонер, що має, крім інших властивостей, атлетичну будову, зміцнену тілесними вправами, переважає тих, у кого таких рис немає; але в жаркому кліматі переважно сила залежить від обережного ставлення до своїх засобів. Місіонер ніколи не повинен забувати, що між тропіками він—іноземна рослина.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Ми були раді і вдячні, знайшовши всіх залишених нами при судні в доброму здоров'ї і дізнавшися, що в наслідок занять, якими підтримувалась їх діяльність, вони менше страждали від пропасниці, ніж звичайно без нас. Провіантмейстер, молодцем відігравши свою роль на поході, повернувся до товаришів сильніший, ніж бував колинебудь раніше.

Один володар аджава, на ім'я Капені, так довіряв англійському імені, що відвідав судно з своїми людьми і переконував, що ніщо не дало б більшої втіхи його землякам, як дістати в учителі товаришів єпіскопа Макензі. Ця заява, в зв'язку з пізнішою поведінкою аджава, була дуже втішна, бо вона виразно показувала, що в ударі, якого завдав їм єпіскоп за повертання в неволю, не знайдено було нічого образливого: їх сумління сказало їм, що він ішов правим шляхом.

Коли ми повернулися, нас дуже вразив контраст між рослинністю навколо селища Муазі і рослинністю навколо судна. Ми так швидко спустилися, що тоді, як на височині під 12° південної широти молоде листя в багатьох випадках з блідочервоного, яким воно було при першій появі, перетворилось на яскраву свіжу зелень, тут, на межі 16° південної широти або на 150—180 миль, дерева все ще були голі, і сірий колір кори панував пере-

важно перед всяким іншим забарвленням. Дерева під тропіками мають дуже помітний щорічний відпочинок. Навіть на Ровума, всього майже в десяти градусах від екватора, у вересні височини понад шістдесят миль від ріки в середину країни, мали яскравопопельне забарвлення, а забравшись на них, ми знаходили, що більша частина дерев була без листя; навіть листя бамбука лежало на землі, зморщене і потріскане. Сонце, навіть зимою, вдень звичайно сильно гріє, а тому процес в'янення залежить, можливо, від холодних ночей. Африка дуже відрізняється від центральної Індії тим, що хоч би яка спека була вдень, рано вранці повітря звичайно досить прохолодне для того, щоб зробити приємною навіть шерстяну ковдру.

* * *

Перші чотирнадцять днів після нашого повернення на судно пішли на відпочинок, всю чарівність якого можна оцінити тільки зробивши великий і важкий шлях. Тепер наші мускули здерев'яніли, і ні в одній частині тіла не було і унції навіть жиру. Тепер ішли сильні зливи; але це були тільки ранні дощі, і вплив їх на підвищення води обмежувався тільки кількома дюймами. Ці дощі мали дуже сприятливий вплив на навкружний ландшафт. Незабаром зник всякий слід сухої пори року, горби і гори від підніжжя до верхівки вкрилися плащем живої зелені. Сонце проминуло нас на шляху на південь, не давши поводі; отже, всі наші надії на від'їзд довелося віднести до часу його повороту до екватора, коли звичайно збирається вода. До цього часу дощі випадали тільки для зрошення землі, наповнення ставів і готування їх до великої поводі, якої треба було чекати ще шість тижнів. Немає потреби приховувати, що ми чекали з великою тугою; адже, якби ми не мусіли повернутися з височини, що лежить на захід від Ньянза, ми могли б відвідати озеро Бемба; але безкорисне каяття—погана робота для розуму, а тому ми проганяли його, як тільки могли.

* * *

Приблизно в середині грудня 1883 р. нас повідомили, що наступник єпископа Макензі, проживши кілька місяців на верхівці гори, майже такої самої високої, як Бен Невіс у Шотландії, на вусті Шіре, де було мало або зовсім не було жителів, вирішив залишити цю країну. Про це нещасне рішення ми дізналися, коли шість вихованих єпископом Макензі хлопців повернулися до язичтва. Хлопці, відправлені в одне місце, майже за шість миль від судна, зараз же знайшли дорогу до нас і сумували, що немає вже в них єпископа, у якого було серце і який був для них більший від батька. Ми сказали їм, що коли вони хочуть лишатися в країні, то краще зараз же вжили б своїх заходів, бо ми мусімо незабаром поїхати. Наслідки показали, що саме вони вибрали.

Як тільки на мисі Доброї Надії дізналися про смерть єпископа Макензі, д-р Грей, прекрасний тамошній єпископ, зараз же поїхав в Англію, щоб сприяти якнайшвидшому призначенню іншого голови місії, яка при початку своєму так багато була зобов'язана його щирості у поширенні євангелія серед язичників, і інтереси якої завжди були близькі його серцю. В половині січня 1802 р. ми почули, що зусилля д-ра Грея закінчилися успішно, і що інший духовний незабаром посяде місце нашого покійного друга. Ця приємна новина дуже підбадьорила місіонерів а також була втішна і для членів експедиції. На початку 1863 р. до вустя ріки приїхав на військовому судні новий єпископ, і, трохи почекавши, пішов далі в середину країни. Єпископ миса Доброї Надії, зазнаючи персонально значних невигід, поїхав на батьківщину тільки для того, щоб допомогти місії: отже, всі чекали, що людина, про яку він клопотався, буде портретом його самого; ми повинні сказати, що хоч би як інші, за загально відомими даними, думали про його характер,—ми незмінно знаходили в д-рі Греї прямодушного, щирого діяча на благо братам,—людину, мужність і щирість якої дуже багатьох спонукали до доброї діяльності.

Сподівалися, що присутність нового голови місії натхне нову енергію і життя в маленьку жменьку місіонерів, ряди яких порідшали в наслідок смертних випадків. Але, хоч ці люди були збентежувані лихом, спричиненим невільницькою війною і голодом, і страждали від гнитючого впливу низинної і нездорової місцевості у болотній долині Шіре, вони мужньо зносили все, чекаючи дуже потрібної моральної і матеріальної підтримки.

Ці чекання,—ми шкодуємо, що мусимо сказати це,—не виправдались. Ми в цьому випадку висловлюємо тільки загальну думку. Голові місії треба мати властивості не з звичайних. У нього повина бути фізична і моральна мужність і значна, зрівноважувана терпеливою рішучістю, енергія, а перед всіма цими рисами йому потрібні спокійна християнська щирість і дбайливість про головний духовний результат діла. Говоримо ще раз, що ми цим не висловлюємо погляду на здібності якоїнебудь окремої особи; але ми твердимо, що не в кожного буває таке рідке сполучення сил, і що людина, яка в колі звичайних обов'язків була б цілком у своїй сфері на місці пастора якоїнебудь міської або сільської парафії в Англії, може опинитися далеко поза сферою, ставши місіонером у центральній Африці.

Думаємо, що висловлюємо почуття багатьох благочесних членів різних християнських товариств, шкодуючи про відкликання місії університетів. Грунт в істинному розумінні слова вже був висвячений життям сміливих мужів, які спочатку взялися за цю справу. З чистої справедливості до єпископа Макензі слід сказати, що залишення всього того, що він зробив і раптове знищення всього того, добитися чого коштувало так багато життя і грошей, була велика провина такої недосвіченої людини,

як його наступник. Було б дуже розумно, якби єпископ Тозер перед тим, як зайнятися справами місії, дослідив височину верхньої Шіре. Він зробив би цим задоволення товаришам свого попередника, які думали, що височину ніколи б не досліджували безсторонньо, і з персонального спостереження дістав би точніші відомості про країну і народ, ніж ті, які він міг мати з розпитувань переважно на берегах. Ми почували б себе далеко більше задоволеними цим дослідженням, ніж якимсь місячним перебуванням на вогкій, плакучій верхівці туманної Морамбала.

Єпископ Макензі за короткий час здобув довір'я народу. Дійти до цього щабля часто можна тільки за кілька років, і ми можемо тільки шкодувати, що місія університетів порівняно з іншими повинна з'явитися у невигідному світлі. Справді, хоч місія являла все те, що тільки є сміливого, доброго і мужнього в головних центрах англійської учености, але, втікши з Морамбала на якийсь острів в Індійському океані, вона зробила, як зробив би св. Августін, якби спинився на одному з островів канала, коли його послали повертати тубільців центральної Англії в християнство. Це, як ми думаємо, перший випадок, коли протестантська місія була зліквідована, не бувши вигнана.

* * *

В січні 1864 р. тубільці всі переконували, що в найближчий повний місяць у річці настане велика і тривала повідь. Вода кілька разів піднімалася навіть на фут, але раптово також спадала. Цікаво: їх спостереження точно відповідало нашому про те, що більший приплив настає, коли сонце стоїть у зеніті на зворотному шляху до екватора. Ми навмисно згадуємо про це, бо в наслідок багаторічних спостережень думаємо, що так можна пояснити повідь на Нілі. 19 січня Шіре раптом піднялася на кілька футів, і ми зараз же вирушили. В селищі Чібіза ми спинилися тільки на короткий час, щоб попрощатися з аджава і макололо, які в останній час були дуже нам корисні, приставляючи маіс і свіжу їжу, і далі поспішили в нашій дорозі до океану. Щоб удержати кільватер на „Піонері" ми мусіли йти швидше течії і, обходячи одну мілину, загубили руль. Зупинка, потрібна для виправлення його, затримала нас, і ми не могли добратися до Морамбала раніше, як 2 лютого.

За кілька миль від нас вода припливу бігла з гори болотом і була чорна, як чорнила. Коли вона поверталася до ріки, від неї так тхнуло водень-сульфідом, що ні на хвилину не можна було забувати про шкідливість повітря. Тубільці говорили, що цей сморід не спричиняє ніякої хвороби. Ми провели в ньому одну ніч, і без поганих наслідків, хоч ми неодмінно чекали пропасниці. На наступний ранок всі білі частини на обох суднах були так густо вичорнені, що їх не можна було відмити з допомою швабр водою і милом. Уся мідь набрала бронзового забар-

влення, і навіть залізо і снасті змінили колір. Це знову доказ, що шкідливі випаровування не завжди супроводять болотне повітря. В болотах, де ростуть дерева мангле і де важкий запах просякнув наші сорочки й фланелеві куртки, ми не більше хворіли на пропасницю, ніж в інших місцях.

Ми деякий час почекали в гнилих і чорніючих потоках, що витікають з болота, бо погодилися взяти на борт тридцять бідних, осиротілих хлопчиків і дівчаток і кількох безпорадних вдів, долучених єпископом Макензі до його місії. Всі ті, хто міг утримувати себе сам, під впливом місіонерів обробляли землю і складали тепер маленьку вільну громаду. Але хлопців і дівчаток від семи до дванадцяти років,—сиріт, про яких не було кому подбати, не можна було кинути, не заплямувавши англійського імени. Крик, знятий в Англії кількома людьми, що нічого не знали про обставини, в які потрапив єпископ Макензі, і напевно не поскупилися власним правом апелювати до меча уряду, мав той вплив, що новий голова місії дійшов до крайності в протилежному напрямі: він ні разу не протестував навіть проти огидного лиха країни—торгівлі невільниками. Найбезсердечніший принцип, висловлений колинебудь якимнебудь місіонером: „одна чорна особа для мене те саме, що і інша", ніколи не був сказаний Макензі; він не знайшов ніякого відгуку і в чисто англійських серцях. Ми вважали, що повинні лишити ім'я англійців між тубільцями з тією ж доброю славою, з якою знайшли його. Відвозячи бідні істоти, що жили з Макензі, наче діти з батьком, до такої країни, де вони могли закінчити виховання, яке він почав, ми мали за себе заступництво і симпатію найкращих між португальцями і всього тубільного населення. Різниця між навантаженням невільників і прийманням на судно цих вільних сиріт була для нас разюча. Як тільки було дозволено увійти, наші сироти й вдови так кинулися в човен, що майже потопили його,—довелося зменшувати їх велике бажання бути швидше на палубі „Піонера".

Коли ми взяли на борт цих людей і останніх університетських місіонерів і пішли по Замбезі, єпископ Тозер вже виїхав у Квіллімане. У Замбезі була велика повідь. Ми детально говорили, яка буває ця ріка, коли вода в ній стоїть на найнижчому рівні, щоб не утворити перебільшеного враження про її придатність до судноплавства. Замість глибини від п'яти до п'ятнадцяти футів, вона тепер була від п'ятнадцяти до тридцяти футів або ще глибше. Всі мілини і багато з островів були затоплені, і перед нами котилась ріка, здатна носити канонірський човен, як вважав один з наших тямущих в морській справі друзів. Деякі з піщаних островів руйнуються кожний рік, і вниз заносяться великі маси піску.

Ще сьогодні можна бачити незакінчені процеси, якими утворилась дельта на вісімдесят і навіть на сто миль від моря; більші частки піску розміщуються в океані так само, як, ми бачимо,

вони розподіляються в руслах дощових струмків по мілинах. Дрібніші часточки захоплюються поворотом припливу і, назбируючись від припливу і відпливу, що йдуть один за одним, затримуються корінням дерев мангле разом з гниючими рослинами. Вплив морських припливів, що приносять назад менші часточки, дає морю біля вустя Замбезі чисте і піщане дно. Цей процес тривав тисячі років, і, хоч дельта збільшувалася на схід, ріка завжди удержувала для себе канал. Бачачи якийнебудь острів тільки з піску або з одного шару мулу, ми знаємо, що він утворився за останній час, і що його колинебудь повідь може знести; проте, острови, що складаються цілком з мулу, старіші і існують безперестанно з того часу, як рухи відпливу і припливу спочатку утворили їх у вигляді частин дельти. Цей мул дивно протистоїть діянню ріки. Це рід глини, на яку знищувальна сила води має невеликий вплив. Якби зробити карти зникання мілин і островів, можна було б досить правильно визначити, де буде щорічна зміна фарватера. Коли б далі кожний рік вбивати кілька свай, щоб керувати течією води, ріка могла б набрати чимале комерційне значення в руках якоїнебудь енергійної европейської нації. Для цієї частини Африки ще немає потреби думати про канал або залізницю. Кілька поліпшень зробили б Замбезі вигідним шляхом для всієї торгівлі, яка тільки може розвинутися в наші часи з населенням, зменшеним португальським повертанням в неволю. Тут нам не треба говорити, що тубільці тисячами прагнули б до колонії, як вони зробили це в Наталі і на озері Ньянза, де поселилися араби. Якщо цього не станеться, то неймовірно, щоб у португальських руках Замбезі мала колинебудь для світу більше значення, ніж досі.

Коли ми спускалися по Шіре, в наслідок розпусного життя вмер Маріано. Його сумна кар'єра становить нову картину тієї системи, яка, однаково, чи в руках африканців, чи напівевропейців, в усякому разі заважає прогресові цієї країни. Ми повинні сказати, що, не зважаючи на погане керівництво і несправедливості, якими докоряють французам і англійцям в їх поводженні з дикунами, комерційні результати їх підприємств звичайно бувають дорогоцінні; проте, весь вивіз з гавані Квіллімане, головного пункту торгівлі по Замбезі, щороку дає прибуток ледве в половину губернаторської оплати.

Після спішного візиту в Сенна для пояснень з майором Сікардом і синьором Ферраньйо про провіант, який ми після спустошення Шіре діставали звідти, ми пішли вниз до вустя Замбезі і були такі щасливі, що 13 лютого зустріли судно її величності „Орест". На другий день ще приєдналось „Аріель". „Орест" взяв на буксир „Піонера", а „Аріель"—„Леді Ньянза", щоб відвести до Мозамбіку. 16 лютого ураган спробував здатності „Дами озера" до плавання по морю; бо в цей день ураган захопив „Аріеля" і погнав його по шести вузлів майже назад. Буксирний канат обмотався навколо його гвинта і зупинив машину. Лед-

ве він оправився від цього удару, як знову його потягло в інший бік і передньою частиною нагнало на широкий бік „Леді Ньянза". Ми, бувши на борті маленького судна, не бачили ніякої можливості врятуватись, якби екіпаж „Аріеля" не подбав про те, щоб викинути канат, коли велике судно найде на нас; але воно сковзнуло коло нашої носової частини, і ми знову вільно зітхнули. Ми тепер мали сприятливий випадок спостерігати вміння плавання на військовому кораблі. Капітан Чепмен, хоч його машини не працювали, не думав кинути нас у цю велику бурю, але раз за разом проносився біля носа „Леді Ньянза", пускаючи бочку з вірьовкою, щоб передати нам другий буксирний канат. Ми ніколи не змогли б зловити його, коли б один крумен не стрибнув за борт і не закріпив би другу вірьовку до бочки; тоді ми витягли вірьовку на борт і знову були на буксирі. Під весь час урагану маленьке судно чудово держалось і ні разу не зачерпнуло бортом. Коли „Аріель" налягав на перед, ми могли бачити більшу частину його дна, а коли вниз ішла задня частина, ми могли бачити всю його палубу. Один човен, що висів у нього ззаду, розбило хвилями. Офіцери на борті „Аріеля" вважали, що це саме сталося з нами, а ми уявляли, що вони страждають більше нас. Моряки могли б уявити, що це була серйозна буря тільки для людей з твердої землі; але „Орест", який в цю саму бурю був то видний, то опинявся за сорок миль, порвав вісімнадцять вітрил, а „Піонер" мусів викинути частини цукрового млина, який він віз; його вахту було змито, і в каюті часто було води по коліно. Коли „Орест" через дев'ять днів після нашого прибуття ввійшов у гавань Мозамбік, то, не знайшовши нашого судна поруч з „Аріелем",—бо ми зайшли під бік форта, протилежний вітрові,—на борті його думали, що ми остаточно загинули. Капітан Чепмен і його офіцери оголосили „Леди Ньянза" найкращим маленьким морським ботом, який вони колинебудь бачили. Вона справді відрізнялась від „Ма-Роберта" і робила велику честь своїм будівникам Тоду і Макгрегору, в Глазго. Нам лишалося тільки пошкодувати, що вона не пішла в діло на озері, ім'ям якого ми її назвали, і для якого вона була призначена і так добре пристосована.

Найбільше вразило нас на шляху з Замбезі до Мозамбіку варте здивування вміння, з яким капітан Чепмен вів „Аріеля" у бурному морі під час урагану. З дивною швидкістю і спритністю нам, коли порвалось три канати, приставлялись нові при швидких маневрах великого судна навколо маленького. Дивне також вміле вживання засобів виявив він при обрубуванні довгими, для цього зробленими долотами каната, який обкрутився навколо гвинта на дев'яти футах під водою: праця, на яку можна було витратити три дні. Капітан Чепмен був такий люб'язний, що запросив нас на борт „Аріеля", і ми скористалися його гостинністю після закінчення бурі.

Маленьке судно з такою силою тягнуло хвилями і в хвилі,

що обірвалось два канати, кожний по одинадцять дюймів в обводі. Численні удари хвиль змушували труситися кожну досточку, і рух був такий швидкий, що ми безперестанно мусіли держатися, щоб не штовхатися і не випасти в море. Десять чоловіка пастви покійного єпископа, які їхали з нами на судні, були хворі і безпорадні, хоч ми робили все можливе, щоб допомогти їм. Проте, вони дуже заважали робітникам, і нам спало на думку, що тісне приміщення, до якого вдаються невільницькі судна, було одною з необхідних потреб цієї торгівлі. Якщо це так, то цілком зрозумілим стає той факт, що навіть там, де торгівля невільниками була законна, цей жорстокий звичай був звичайний, якщо не загально вживаний. Якби, замість десяти таких пасажирів, ми везли двісті, і вітер між тим бив нам в обличчя дощем і хвилями так само сильно, як було вночі, зовсім не дозволяючи бачити нічого, крім час від часу гребеня хвилі, і не даючи почути ніякого звуку, крім свисту бурі в снастях, то для керування судном і для загальної безпеки безумовно треба було б весь живий вантаж натискувати вниз, незалежно від наслідків.

Після того, як ми передали „Піонера" флотським офіцерам, капітан „Хороброго", Форсейт, повів його на буксирі до мису Доброї Надії і, оглянувши його, об'явив, що після ремонту на суму до 300 фунтів стерлінгів він буде якнайкраще придатний для плавання. Тих з пастви єпископа, що були у нас на судні, дуже дружньо умовили поїхати на мис Доброї Надії. Хлопці пішли на „Орест", і ми з радістю скористалися випадком висловити нашу сердечну подяку капітанам Форсейту, Горжеру і Чепмену за те, що кожний з них в різний час допомагав нам у залежних від них обставинах. П. Уеллер поїхав на „Піонері" і ще подавав свої благородні послуги всім зв'язаним з місією, білим і чорним, поки вони потребували їх; і ми повинні сказати, що поведінка його щодо них була цілком благородна і заслуговувала найвищої похвали.

Витягнувши „Леді Ньянза" в Кабосейра на берег проти будинку добре знайомого всім англійцям португальця, Іоаньйо де Коста Соарес, ми вставили брайнкоки, вичистили дно і вимазали його. Соареса, очевидно, дуже скривдили в одному з творів, надрукованих кілька років тому в Англії; при нашому знайомстві з ним виявилось, що це людина дуже дружня і привітна. Всі члени експедиції, що були в Мозамбіку, в один голос хвалять його великодушність; за спільним свідченням англійських відвідувачів на його користь, ми дуже шкодуємо, що його характер так образливо перекручено. Урядовці в Мозамбіку також заслуговують нашої подяки за запобіжну допомогу; хоч у поглядах на торгівлю невільниками ми зовсім не погоджуємось з ними, але сподіваємося, що наш опір системі, в якій вони, на жаль, беруть участь, не буде вважатися недостачею дружнього почуття і прихильності персонально до них. Синьйор Канто-е-Кастро,

що приїхав до Мозамбіку на посаду генерал-губернатора через два дні після нашого від'їзду, був нам добре відомий в Ангола. Коли він був комендантом Голунго-Альто, ми два місяці прожили в його будинку і, добре знаючи його, вважаємо, що для цієї посади не можна було обрати кращої людини. Сподіваємося, що добрі принципи, якими він керується, дадуть йому можливість робити опір спокусам його стану; але ми не бажали б піддавати іспитові наші ідеї в кублі торгівлі невільниками при тих мізерних крихітках, які він дістає на своє утримання.

Коли ми були в Мозамбіку, нам показували один вид педалії, який п. Соарес називає „даделейра", а тубільці, з подібності його до сезаму,—„диким сезамом". Говорили, що його добре знають тубільні годувальниці як дуже ніжне проносне для дітей, яке не має смаку. Кілька листків його розмішують вісім або дев'ять секунд у чашці холодної води і дають за раз дві повні чайні ложки цієї рідини. При довшому розмішуванні листя дає в воді рід слизу, який, говорять, має, крім того, сечогінні властивості.

* * *

16 квітня ми пішли з допомогою парової машини з Мозамбіку і за тиждень доїхали до Занзібара, бо нам сприяли течії. Тут нас дуже гостинно зустріли наші земляки і особливо д-р Стюарт, який тоді був на посаді консула і політичного уповноваженого замість полковника Плейфера. Одна властивість є в усіх наших земляків, яких ми зустрічали в чужих землях, це—увага до підтримування іноземця. Ми не можемо поскаржитися на брак гостинності в інших націй, але нам доводилося чекати звичайного часу їжі, а під час чекання наші друзі голландської або іншої якоїнебудь нації звичайно засипали нас питаннями: „Нащо ви тут? Куди пробираєтесь? Що у вас передбачається? Чи одружені ви? Якщо ні, то чому?" і багато інших подібних. А у англійця, як нам довів досвід, перші питання такі: „Чи снідали ви? Що вам поїсти? Чи не хочете чогонебудь холодного?". Всі ставилися дружньо; але ми самі англійці і даємо перевагу способові наших земляків виявляти гостинність.

Д-р Стюарт дуже сумнівався, чи можемо ми доїхати до Бомбея перед так званим вторгненням монсуну. Воно звичайно настає між кінцем травня і 12 червня. Вітер все ще віє з Африки до Індії, але з такою силою і з такою каламутною атмосферою, що майже зовсім не можна спостерігати місце перебування. Проте, ми дуже бажали вчасно влаштувати до місця „Леді Ньянза" і тому, що це можна було зробити тільки в Бомбеї, ми зважились на риск потрапити туди до початку бурного періоду і, взявши на борт чотирнадцять тонн кам'яного вугілля, 30 квітня вийшли з Занзібара.

Весь наш екіпаж складався з семи природних замбезійців, двох хлопчиків і чотирьох европейців, а саме: кочегара, матроса,

тесляра, імена яких ми вже згадували, і мене на посаді штурмана. Виявилося, що „Леді Ньянза" має властивості доброго морського бота. Тубільці виявили себе славними матросами, хоч перед цим ніхто з них ніколи не бачив моря. Це були зовсім не дібрані люди, а взяті випадково супроводжувати нас з кількох сотень бажаючих, коли ми розплачувались з дюжиною чоловіків, що служили нам п'ятнадцять місяців. Плата наших матросів доходила до десяти шилінгів на місяць; дивно було дивитись, як вони пильнували виконувати свої обов'язки; протягом всієї подорожі тільки один з них звалився від морської хвороби. За короткий час вони навчились дуже спритно забирати вітрила і дуже вміли знову ставити їх, злазили на рею, пропускали канат крізь блок і поверталися з ним в зубах, хоч, роблячи це, опускалися з кожною петлею в море. Матрос і тесляр, хоч вони охоче виконували все можливе для них, сильно хворіли і були непридатні до діла кожний протягом тижня.

Взятися за руль на годину, на дві або навіть на вахту (4 години)—досить приємно, але коли це повторюється через кожні чотири години, то виходить надзвичайно нудно. Ми ставили до руля наших чорних людей, показуючи їм, в яку руку треба держати компас до передньої частини судна, і незабаром троє з них могли дуже добре правити і потребували тільки нагляду. Поки ми піднімалися коло східного берега, щоб виграти від течії щодня до ста миль, ми охоче зайшли б в ріку Джуба, вустя якої лежить всього в 15′ на південь від екватора, але ми дуже поспішали. Ми піднялися майже на 10° на північ від екватора і потім відійшли від берегів. Тут карта вітрів Морі показувала, що ми були далеко поза зоною безвітря, а справді ми все ще не вийшли з неї; замість течії на північ, протилежна течія відносила нас по чотири милі за день на південь. Ми користувались машиною так далеко, як тільки сміли, знаючи, що нам доведеться ще йти на парі біля берегів Індії.

Втративши багато днів, блукаючи спокійним морем серед незчисленних дельфінів, літаючих риб і акул, ми мали протягом шести днів міцний вітер. Потім безвітря знову почало іспитувати наше терпіння; наближення того „вторгнення монсуну", що, як вважають, його не може витримати ніяке судно, змушувало нас іноді думати, що на нашій труні буде сказано: „Відплили з Занзібара 30 квітня 1864 року, і про них ніколи вже нічого не було чути". На початку червня хронометр показав, нарешті, що ми десь біля індійських берегів. Чорні люди повірили цьому, бо ми їм сказали, що це так; але тільки тоді почали танцювати з радощів, коли побачили в воді морську траву і змій. Ці змії належать тим країнам, і в корабельних показниках згадуються, як отруйні. Ми наважилися пророкувати, що на другий ранок побачимо землю, і до півдня з'явився високий берег, дуже подібний до Африки перед початком дощів. Тоді густий туман вкривав весь берег, і в нього била сильна морська хвиля. Видно

було одну скелю, і широта показувала, що це скеля Чуле. Зробивши її новою відправною точкою, ми незабаром знайшли маякове судно і далі ліс мачт, який з'явився крізь туман у гавані Бомбея. Ми зробили на вітрилах понад 2500 миль. Судно було таке невелике, що ніхто не помітив нашого приїзду.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Закінчення

Корисно буде ще раз оглянути найважливіші результати, перелічені на попередніх сторінках. Серед перших стоїть відкриття гавані, яка легко може стати корисна для торговельних цілей, і точне визначення ваги Замбезі, як шляху до височин, що напевно ввійдуть колинебудь в коло европейських підприємств. Властивості ріки при найнижчому рівні ріки добре досліджено і визначено так само, як звичайно робиться при визначенні глибини гаваней, а саме при низькому рівні води. Хоч би рівень води в Замбезі і Шіре протягом кількох місяців року знаходили набагато вище,—нижче, ніж ми його визначили, він ніколи не буває.

Родючість грунту добре доводиться його плодами. Наприклад, ми знайшли дикий індиго на великих просторах країни; він часто досягає людського зросту. Напевно, його вивезли з Індії; проте, на озері Ньянза знайдено один вид такої самої висоти, хоч і відмінний від виду, що росте на Замбезі; у нього, замість покривленої, пряма шелуха. Щоб усунути всякий сумнів про вартість цього виду, д-р Кірк добув деяку кількість барвної речовини з дикого індиго; якщо на ній зробити тріщину, вона дає особливу рису мідного кольору, що становить характерну ознаку найкращого краму.

Знайдено, що зібрана з дуже багатьох місцевостей країни бавовна—високої якості. Великі ділянки так сильно насичені сіллю, що над цілою поверхнею лежить соляний покрив. На цих просторах росте чудовий бавовник при дуже малому догляді. Ми бачили, як кілька чоловіка, що повинні були їхати на човнах до морського берега, поселилися на подібному грунті, на березі чистили свою бавовну і пряли. Коли ми повернулися через дванадцять місяців, відкинуте насіння проросло, зацвіло і дало бавовну, яку в Манчестері визнали на два англійські пенси за фунт кращою від звичайної ново-орлеанської. Бавовна тут не тільки високої якості, але навіть зберігається в грунті до міри, зовсім невідомої в Америці. Ми бачили в країні багаті бавовники там, де їм не тільки доводилося боротися за існування з травою, що височила над їх верхівками, але також протягом принаймні десяти років держатися і проти вогню, яким випалювали кожний рік і їх і траву.

Під час моєї подорожі з Лоанда на західному березі до Квіллімане на східному, на цю рослину не зверталось особливої уваги, бо тоді питання про добування бавовни мало обмірковувалось. Видані потім в Англії звіти зіставили тільки результати випадкових спостережень і повели до офіціального запиту у португальського уряду; цим дослідженням керував д-р Уельвейч, ботанік, цілком придатний для того, в наслідок загальних своїх талантів і довгого перебування в Анголі. Думку мою, що Ангола придатна для розведення бавовника, цілком потвердив звіт цієї шановної людини.

Наші останні дослідження показали, що попередні звістки про придатність клімату і грунту на північ від 15° або 16° південної широти були цілком правильні. Справді, ця країна—чудове поле для бавовника, бо урожай ніколи не підпадає небезпеці зазнати шкоди від морозу. Тубільці звернули велику увагу на розведення бавовника і знайшли, що найкращий вид його треба поновлювати тільки раз на три роки.

Під час моєї подорожі впоперек Африки, в центрі країни не помічено були бавовникових рослин, а з того часу мою увагу так старанно скеровано на цю річ, що не лишився недослідженим і один бавовниковий кущ. Ми знайшли, що ця рослина не тільки добре відома жителям внутрішніх країн, але що в середині країни розводиться така різновидність, якої ми не бачили ні на одному з обох берегів. Наприклад, у базизулу, що живуть недалеко від Кафуе, була різновидність, яка давала бавовну дуже тонкої якості з довгим стапелем і яку можна було визнати тільки належною до пернамбукського виду; в Сешеке стовбур одного деревця цього виду доходив у діаметрі до восьми дюймів і був такий високий, що д-р Кірк, бажаючи дістати пробу, мусів карабкатися на нього наче на яблуню.

Дві інші різновидності, як ми знайшли, розводяться на великих просторах країни. Тубільний вид був майже цілком витиснений чудовим сортом, що зветься „іноземною бавовною". Цей сорт завели самі тубільці, і місцевість, що входить до складу долини Шіре і берегів, прилеглих до озера Ньянза, в якій він трапляється, завдовжки з 400 миль, сміло можна назвати одним з найкращих бавовникових полів у світі. Вже бавовник, культивований тепер, стоїть там вище звичайних американських сортів і майже поруч єгіпетського. Сприятливий грунт і клімат роблять імовірним, що вміння у розведенні може довести цю країну до того, що вона перевищить багато інших.

При дальшому дослідженні плодючості грунту ми знайшли, що рослини, які потребують великого догляду при розведенні в інших країнах, тут ростуть дико так само добре, як бавовник. Тютюн, хоч і ніжна рослина, часто виростав з випалого насіння. Рицина, Ricinus communis, скрізь траплялась в тих же обставинах. Індиго, в наслідок його звички рости скрізь, де доведеться, в деяких місцях має назву „захоплювача залишених садів". Цук-

рова тростина не спостерігається самосіяна, але, коли її розводити в жирному мулі, то вона без угноювання росте так, як на Мавріції і Бурбоні можна виростити її тільки з допомогою гуано, і, очевидно, має багато цукру, бо на надрізах зараз же з'являються кристали.

Крім цих доказів щедрості грунту, країна на низинах, як ми бачили, вкрита колосальною кормовою травою. Вона підноситься над людський зріст і робить полювання зовсім неможливим. Жителі Наталя і Капської колонії цілком зрозуміють нас, коли ми скажемо, що прикордонний низинний пояс коло східного берега, від ста до трьох сот миль завширшки зовсім „zour velt" і цілком придатний для скотарства. Справді, в грунті можна знайти єдиний дефект—його надмірну плодючість. Правда, Спік і Грент згадують про дуже плодючий пояс біля екватора, але ми все таки не можемо вірити, щоб там була більша плодючість, ніж у місцевості між 10° і 15° південної широти; інакше цей пояс був би зовсім непрохідний. На островах на Шіре хліб росте незалежно від пори року; протягом чотирьох холодніших місяців з допомогою зрошування розводиться пшениця. Європейці могли б кожний рік мати один урожай європейського хліба і два або три маісові.

На височинах дикі трави не такі розкішні, але середній розмір урожаю такий самий, як з жирної лугової місцевості в Англії. Ці самосійні корми, що поширюються на сотні миль по багатій на траву долині і рідкому лісу, кращі в Африці, ніж де. Це видно з того, що худоба, яка лишається майже в дикому стані, така гладка і лінива, що бики дозволяють хлопцям гратися з собою і сідати їм на спину. Ми бачили корів, які харчувалися тільки травою і були такі важкі, наче корови на виставці.

Взагалі на височині немає ні цеце, що завдають шкоди рогатій худобі, ні москітів, шкідливих для людей.

Було б нечесно, коли б ми, викладаючи результати наших досліджень, залишили без уваги один важливий дефект, що становить, на нашу думку, характерну ознаку кожної країни в центральній Африці. Тут завжди треба чекати періодичних засух. Якщо під екватором є пояс дощів, то це єдиний відомий виняток. Засухи завжди місцеві, але можуть поширюватися на 100—300 миль. Наші дослідження привели нас до думки, що засух можна чекати між 10° і 15° південної широти раз в 10 або 15 років, а між 15° і 20°—раз на 5 років. Причини їх ми не можемо з'ясувати, але недостачу в рослинності не можна вважати причиною ні для їх появи взагалі, ні для пояснення того, що тепер вони бувають частіше, ніж коли. Горби до верхівок вкриті деревами і травою. Долини часто обтяжені надмірною рослинністю,—і раптом, без всякої попередньої ознаки після багатого року настає рік, коли немає ні сходів, ні урожаю. На якомунебудь місці завбільшки з квадратну милю пройшла злива;

там трава пішла і знову завмерла. Інша частина країни спалена; трава минулого року, що почасти уникла щорічних пожеж, знебарвлена і розсипається в руці на порох, а листя хоч і живих ще дерев здається зів'ялим. Хто бачив ландшафт в усій його свіжості і зелені після дощу, той навряд чи може повірити, що лежачий перед ним бурий і порошливий світ колись був зелений.

Хоч у країні немає недостачі в деревах, але справді великий будівельний ліс можна мати в певних обмежених місцевостях. Гунда цінне своєю міцністю і величиною; з нього видовбують човни, кожний з яких може піднімати 2—3 тонни. Мозокозо і мукунду-кунду—також гарний будівельний ліс. Бакаутове дерево досягає тут більших розмірів, ніж де в іншому місці. Ми виміряли екземпляри в чотири фути в діаметрі; хоч це дерево з вигляду зовсім подібне до бакауту інших країн, але щодо в'язкості стоїть нижче. Африка цікава багатством на тверді дерева більше, ніж своїм будівельним матеріалом. Африканське ебенове, або чорне дерево, хоч з ботанічного погляду не однакове з продажним чорним деревом, доходить чималої величини і дуже чорне. На Ровума миль на вісім від моря воно трапляється масами, і там же ростуть інші цінні дерева, як от жовте дерево, що дає міцну жовту фарбу. Моломпі поширене на великому просторі і, очевидно, тотожне з Pterocarpus erinaceus, який дає африканське кіно; бо, коли воно поранене, з нього витікає велика кількість гумі, подібної до цієї фарби. Це дерево міцністю і легкістю якнайкраще придатне на лопату і весла. Крім того, є тут дерево мопане, або залізне, і мангле, дуже придатні для кроков.

Один вид сарсапарилю, напевно Smilax Krausiana у великій кількості трапляється на височинах; коріння калюмба—на рівнинах; буазе, з ниткою міцнішою і тоншою, ніж лляна, і волокниста Sanseviera або іфе—рослини звичайні. Буазе, моцикірі, бома,—одне з стеркуліевих, а друге—вид магогані,—всі дають олію або рід оліїстої речовини. Олія буазе має чудову властивість сохнути.

Крім цих диких продуктів, є тут сезам, культивований на великих ділянках і в великих розмірах. З його насіння, що становить тепер предмет вивозу, і земляних горіхів вичавлюється більша частина олії, вживаної в Англії до салату. Великий вид огірків, що зветься макака, також розводиться тубільцями як їстівний припас, ради його ніжного м'яса.

Ми визнаємо, що не описали плодів країни ні з повнотою, якої вони заслуговують, ні з бадьорими надіями, що їх ми колись почували. Відкриття озер Шірва і Ньянза, терпляче дослідження Замбезі до пункту по той бік водопадів Вікторії і інші важливі географічні дослідження не збуджують у нас гордості. Все це йшло лише поруч з нашою метою. Те, що ми бачили в справі торгівлі невільниками, накинуло на все похмуру тінь.

Наші зауваження стосуються до країни, зовсім відмінної від усіх описів Африки, зроблених до нас Правда, в затишній кімнаті, де ми живемо в Ньюстедському абатстві, наш погляд падає на місце, суцільно вкрите снігом, але все таки для нас не важко згадати страшну спеку над гоутом східної Африки. Ми легко можемо уявити схили, прорізані лісистими долинами, з скелею, що видається там або тут. Ми можемо відтворити в уяві багаті, вкриті травою, великі луги або відновити в пам'яті усіяні групами зелені, зрошувані рясними струмками й залиті потоками сонячного світла височини; але над усім, наче саван, висить ця сумна торгівля невільниками. Мальовничі хвилеподібні простори, глибокі ущелини й балки, що сходять з країв височини в глибокі рівнини, якими, наче срібна нитка, в'ється Шіре в зелених лугах, а на задньому плані велике озеро з його масами гір,— все можемо уявити перед собою; але природні краси їх вже неподільно пов'язуються для нас з людськими стражданнями і горем.

Ми старанно вказали різні способи торгівлі невільниками, яка знищила багато наших старань поліпшити стан тубільців, бо вважаємо, що наша експедиція перша бачила невільництво в його початкових джерелах і в усіх його фазах. Судячи з того, що ми бачили, в торгівлі невільниками стільки убивства, злодійства—грабіжництва, туггі і піратства.

Наближче підходять до системи справедливості випадки, коли злочинця продають за його злочин. Далі в справах про ворожбитство або за іншу провину від батьків бідного класу як штраф береться дитина і продається мандруючим тубільним торгівцям невільниками. Далі дітей викрадає або якийнебудь один хижак, або юрба, виходячи з власного міста до сусідніх сіл захоплює дітей, які йдуть по воду або дрова. Ми бачили місця, де кожний будинок стоїть за палісадом, і проте, жителі завжди в небезпеці. Трапляється ще, що помста одного села проти другого і в більших розмірах одного племени проти іншого змушує їх вдаватися до покарання; частина ображеного племени деякий час блукає, озброюється іноді мушкетонами, знаряддям повертання в неволю, нападає на мирне плем'я і позбавляє країну населення, щоб дати підвіз до моря для торгівлі невільниками. Крім того, ми бачили прийшлих з берегів торгівців невільниками, або арабів, або гальбкастів—португальців. Для них по найбільш відвідуваних шляхах збирають невільників тубільці, найприхильніші до торгівлі. У цій справі визначаються аджава і бабіза. Принижуючий вплив такої торгівлі на людей помітно навіть і на цих зграях. Аджава і бабіза, хоч з розумового погляду стоять вище багатьох інших, але з морального так пали, що за клик, який їм подобається, вони, як відомо, продають свою власну дочку або молоду жінку. Члени цих самих племен, що ведуть осіле життя і ніколи нікого не повертають у неволю, образилися б від простої згадки про таке зловживання.

Нарешті, ми бачили ще нове велике джерело для торгівлі невільниками на морі і, на жаль, мусімо сказати, що успіх цієї торгівлі безпосередньо залежить від европейців. З португальських і арабських берегових міст висилаються юрби торгівців з великими запасами мушкетонів, воєнних припасів, вибійки і бус. Дві останні речі покривають витрати їх шляху у першій половині подорожі від берегів і купування слонової кістки. Судячи з великого числа випадків, помічених нами, ці юрби торгівців зберігають купецький характер більшу частину своєї подорожі. Вони звичайно оселяються в якогонебудь володаря і обробляють землю; але ми не знаємо ні одного прикладу, щоб в певний момент своєї подорожі вони не приєдналися до якогонебудь племени і не напали з ним на інше плем'я, ради полонених, яких вони можуть дістати. Це буває так часто, що подібна поведінка спричиняється до жахливих кровопролить. Лук не може чинити опір проти мушкетона. Далі настає втеча, голод і смерть, і ми повинні ще раз нагадати, що, за нашим переконанням, залежно від смертності при цих невільницьких війнах разом з втратами під час подорожі до берегів і при перевозі в середній палубі, напевно з п'ятьох ніколи більше одного не доїжджає до Куби і інших місць. до „добрих панів", призначених, за власним виразом рабовласників, для піклування про них.

Португальці в Тетте застосували останній з цих методів. Марне витрачання життя, свідками якого ми були, перевищує всякий опис. Як у членів медичного звання, очі у нас справді звикли до численних сумних сцен; але лихо, породжуване торгівлею невільниками, перевищує все, що ми колинебудь бачили. Частина захоплених полонених посилається вгору по Замбезі вище Тетте на продаж за слонову кістку,—жінка коштує дві арроби, або шістдесят фунтів. Більша частина полонених чоловіків посилається на острів Бурбон. Ми бачили обидва ці способи розпоряджатися полоненими, як і результати взяття їх у полон. Ми ще раз повертаємося до цього огидного предмету, бо дуже важливо зауважити, що все це марне витрачання життя відбувається під проводом освіченої і дуже багатіючої передової верстви. Його величність Наполеон III думав поповнити недостачу робочої сили на острові Бурбоні вербуванням вільних переселенців з Африки. Над кожним судном поставлено службовця від уряду, і він повинен був наглядати, щоб з тубільцями складалися умови правильні і справедливі, щоб не було ніякого переповнення, і дбати про достатню кількість потрібної їжі. При всій обачності імператора його політика дала наслідки, свідками яких ми були. Це була варта прокльону торгівля невільниками в посиленному вигляді, що спиралася на могутній і енергійний уряд. Імператор заслуговує всякої поваги за те, що визволив свій народ від безчестя бути заплямованим в справі повертання в неволю, а наш уряд—за те, що він наполегливо вказував на лихо, в якому він несвідомо був винний, і ще за

те, що з чималими жертвами дбав, щоб робоча сила могла приставлятися з Індії. Щоб усунути підозріння в помилці, щоб ніхто не думав, що ми помиляємось, приписуючи сумні результати, про які ми дали тільки невелике поняття, освіченій і обдуманій „французькій системі вербування",—ми хочемо нагадати один з доказів. Коли ми були на острові Іоанна, до борта „Піонера" приплив один „вільний переселенець", куплений у Кільва за двадцять два долари, з судна, довго відомого на мисі Доброї Надії під назвою „Мазурка", яке тоді належало французькому господареві і було під наглядом французького коронного урядовця. Цей переселенець на світанку втік через борт „Мазурки", коли вона тількищо вирушила, і ми побачили, що він був мангандж і саме з Банда. Бачили ми також, як „вільні переселенці" з мангандж в кайданах спускалися на навантажених ними човнах. Комендант Тетте з посмішкою зауважив: „Тепер, коли нас прикриває французький прапор, ви до нас не можете присікатися". Ми думаємо, що в Франції йому дали б тисячі стусанів за такий комплімент трикольоровому прапорові.

Наші спостереження над впливом торгівлі невільниками в її джерелі привели до висновку, що вона повинна бути непереможною перешкодою для всякого морального і комерційного прогресу. Різні англійські державні діячі, які працювали над ліквідацією цієї торгівлі, виявили глибоку розсудливість і великий політичний розум. Замість того, щоб дивитися на наших провідних політиків, як на людей, що бажають тільки розширювати кордони й владу, ліберали і консерватори своїми зусиллями в цьому напрямі повинні були б доводити, що наші політики хочуть допомогти в найширшому розумінні слова мирові і добробутові між людьми. Істина цього буде очевидніша, коли ми зважимо остаточні наслідки торгівлі невільниками. Вона безперестанно підтримує варварство в тій країні, з якої вивозять невільників, і має дуже шкідливий вплив на ту країну, куди їх привозять. Імпорт африканських робітників як конкурентів з европейцями, робить працю між останніми непопулярною і ставить суспільству перешкоди на шляху до прогресу; бо ніщо так не веде до піднесення народу, як обставина, що найкращі люди працюють і знаходять у праці насолоду, і праця у найвищій мірі облагороджується вже тим, що виконується для загальної користі.

Ми з співчуттям повинні говорити про жахливу революцію, яка відбувається тепер в Америці, таку згубну для життя і власності; ми глибоко шкодуємо про лихо й злидні наших братів,—сумні наслідки рабства. Вся війна сталася тільки через те, що в одній частині цієї великої країни було невільницьке населення,—не більше як шоста частина всієї американської держави. Ввести нижчу расу з варварської країни було великою помилкою; принизити цю расу і відмовити їй в правах на людяність—ще більша помилка, бо приниження повинно напевно

відбитися на панах і їх дітях. Справді, приниження невільників повинно не тільки позбавити моральності пана, але найбільше принижує його. Далі, присутність мільйонів приниженої раси робить неможливим злиття або дальший розвиток нації. Припустімо, ці мільйони повинні лишатися в застої; в такому разі, якщо їх не можна піднести, вони повинні бути колодкою, моральним жорном на шиї, невиліковним лихом, суворою карою потомкам тих з наших предків, які почали торгувати невільниками. Але ми не думаємо, щоб африканці були нездатні ні до чого розумом і серцем, і наші американські брати, які поставили собі колосальне завдання, заслуговують якнайбільшого нашого співчуття. Звільнити нас і захистити від сполученого з торгівлею невільниками лиха,—до цього благородно прагнули наші державні діячі; ніякі розумні витрати, що охороняли нас від можливості заплямуватися, не повинні вважатися жертвою. Проте, якщо ми уникнули плям, то це сталося не тому, що ми як нація не маємо провини.

Щодо положення африканців між націями світу ми не бачили нічого, що могло б виправдати думку, ніби вони належать до особливої „породи" або „виду", відмінних від цивілізованих. Африканець—людина з усіма атрибутами людства. Цілі сторіччя варварство мало на африканців той самий погіршуючий вплив, якого, за описом Прічарда, зазнавали ірландці, загнані кілька поколінь тому на горби Ульстера і Коннаугта. Цей пригнічуючий вплив мав на деякі племена таке моральне і фізичне діяння, що напевно потрібні будуть сторіччя, щоб знову переробити на краще зроблене сторіччями. Все таки це приниження не можна було б вважати підставою для того, щоб держати якунебудь расу в рабстві, якби захисник подібного методу діяння не впав так само низько з морального погляду. Не говорячи про страшне витрачання життя, нерозлучне з системою, що має на увазі, як говорять, поліпшити стан негрів порівняно з станом свободи в їх власній країні,—ця система, якщо не зумовлює, то підтримує нещасний стан саме тим, що протиставить йому відносну вигоду в неволі.

Етнологи ніяк не вважають африканця найменшим в людській родині. З фізичного погляду він силами майже дорівнює європейцеві і як тип на диво міцний. Ні хвороби, ні горілка, такі згубні для північно-американських індійців, жителів островів Південного океану і австралійців, очевидно, не можуть винищити негра. Навіть в тих згубних для людського життя умовах, коли людина відривається від грунту батьківщини, негри розмножувались, не зважаючи ні на який гніт і наполовину пофарбували новий світ в своє забарвлення. Від природи вони мають фізичну силу, здатну робити опір найтяжчим злидням, і веселість, яка наче для полегшення страждань дає їм змогу з найгірших станів робити кращі. Ця веселість подібна до тієї сили, властивої людському тілу, яка дає йому змогу чинити

опір жарові, навіть в такій мірі, про яку ми ніколи не знали б, якби один чудак-хірург не попав у пічку і не перепалив би собі пальців своїм кишеньковим годинником.

Цікаво, що сила чинити опір злидням або, як сказав би хто-небудь, придатність до рабського життя, властива тільки деяким племенам на африканському континенті. Кліматом не можна пояснити факти, що в стані рабства багато хто вмирає з туги або вдається до самогубства. Крумена не можна повернути в невільника, а він, проте, житель низинних, нездорових західних берегів. Ніхто з племени зулу або кафрів не дозволить завести себе в неволю, хоч всі вони живуть у порівняно високих місцевостях. Як ми чули, люди, які мали довір'я багатьох кафрів, твердили, що вони завжди повертають удар, даний навіть тільки жартома якимнебудь европейцем. В усіх, в кому є кров зулу, як от в макололо, ватута і, можливо, мазаі, помітна любов до свободи. Але кров не пояснює факту. Красиву жінку вароце в Наліеле за відмовлення одружитися з чоловіком, до якого вона не була прихильна, старшина віддав у рабство кількома мамбарійським торгівцям невільниками з Бенгуела. Побачивши свою долю, вона схопила спис, проткнула себе і впала мертва.

Форма правління в Африці патріархальна і залежно від темпераменту володаря або відзначається деспотизмом або ведеться з поради найстаріших з племени. Повага перед королівською владою змушує іноді народні маси переносити страшні жорстокості і навіть убивства від деспота або божевільного. Взагалі правління в Африці м'яке.

Те саме в деякій мірі треба сказати і про релігію африканців. Раси цього континенту, очевидно, розвинулися лише до певного пункту і далі не йдуть. В умінні обробляти залізо і мідь, у вироблянні горщиків, плетінні кошиків, прядінні, тканні, виготовленні сіток, вудок, списів, сокир, ножів, голок і інших речей, чи винайдених спочатку самими африканцями, чи даних стороннім учителем, в усякому разі у всьому цьому вони, очевидно, довгий ряд сторіч лишались на одному рівні. Цей очевидний розумовий застій ми не можемо розуміти у деяких народів, але зробивши, на нашу думку, за пізніші періоди існування світу великі успіхи, ми несвідомо почали висловлюватися про деякі інші нації зовсім тим самим тоном, яким говорять жителі небесної імперії про їх „квітучу країну". Ці самі китайці в деяких дуже видатних відкриттях випередили нас на стільки ж сторіч, на скільки ми випередили інших. У науці про властивості магніту, склад пороху, у винаході друкування книг, фарфорової і шовкової фабрикації і в прогресі літератури вони працювали раніше нас.

Але далі сила робити дальші відкриття була скована, і розумовий застій перешкоджав їй іти далі шляхом удосконалення або відкрить.

* *
*

Ми вважаємо, що грошовий обіг торгівлі[1], яка вже розвинулася на західному березі з допомогою поліції лорда Пальмерстона потребує продовження дій цієї поліції в дусі цієї ж суворості.

Звіт полковника Орда,—комісара, посланого для дослідження стану англійських селищ на західному березі Африки,—надрукований з розпорядження Палати громад 29 березня 1865 р., говорить: „Щодо торгівлі невільниками, безперечний факт, що вона знищена в околицях кожного місця на західному березі, де живе англійське населення; віддалення, на яке вона знищена, залежить здебільшого від простору, на який начальство колоній спроможне дати відчути свій вплив. Цього не треба обмежувати місцевістю англійських селищ, бо голландські і датські володіння на Золотому березі і республіка Ліберія також сприяли вигнанню торгівлі невільниками з їх околиць".

Хоч це і не входить в мету наших зауважень; хоч ми далекі від бажання подати привід вважати нас байдужими до втрати і одного людського життя,—при всьому тому, бажано бачити поширенішою звістку про те, що служба на нашій ескадрі не супроводиться тепер такою смертністю, як колись. Екіпаж вже не так працює в ріках, як раніше; конденсована вода увійшла в загальний вжиток, і лікування пропасниці розуміють краще. За нашим власним досвідом ми знайшли, що лікування, замість звичайного кровопускання, проносним разом з хініном має такий

---

[1] Щорічні звіти парламентові в справі торгівлі доводять, що оголошена цінність брітанських і ірландських продуктів і мануфактурних виробів, посланих на західний берег Африки, розподілена по п'ятиріччях, була така:

Вивіз з Великобританії:

1846—1850	2773408 ф. стерл.	або в середньому щороку	554681 ф. стерл.
1851—1855	4314752 „ „ „ „	„ „	862950 „ „
1856—1860	5582941 „ „ „ „	„ „	1116588 „ „
1861—1863	4216045 „ „ „ „	„ „	1405348 „ „

Ті самі звіти в справі торгівлі доводять, що цінність ввозу африканських продуктів з західного берега в Великобританію була така. До 1856 р. виставлено „офіціальну цінність", після цього часу „справжню цінність за розрахунком:"

Ввіз

Офіціальна цінність	1851—1855	4154725 ф. стерл.	в середньому	830945 ф. стерл.
Справжня цінність за розрахунком	1856—1860	9376251 „ „	„ „	1875250 „ „
	1861—1863	5284611 „ „	„ „	1761537 „ „

Цінність африканських продуктів за останні три роки зменшилась в наслідок відкриття в Америці петролену або кам'яного масла. В 1864 р. в Англію з Африки відправлено 4000—5000 тюків бавовни.

Треба пам'ятати, що при тодішній системі, коли Сіерра-Леоне, селища на Гамбії і на Золотому березі просто існували для допомоги торгівлі неграми, законна торгівля щороку доходила тільки до 20000 ф. стерл., і що тепер плата за вантаж законного товару більша, ніж плата, яка колинебудь призначалася за невільницький транспорт.

вплив, що припадок здавався не особливо гіршим від звичайного ознобу, і пацієнт не втрачав сил. Трохи подібне до цього лікування на суднах її величності коло берегів Африки зменшило смертність далеко більше, ніж на вест-індських і північно-американських станціях[1].

Ми ніколи не зустрічали такої людини, яка всю свою любов до ближніх розливала б за кордоном і відмовлялася простягти руку милосердя і допомоги дітям гріха і горя вдома. Ми справді вважаємо існування таких людей чистою вигадкою незадоволених, чеснота яких ніде не сяє. Отже, ми припускаємо, що нам ніяк не будуть заперечувати ті, хто дуже сприйнятливий до невідступних потреб населення батьківщини, якщо ми з гордістю згадаємо місіонерські товариства, що працювали на західному березі Африки. Шість із них брітанських, сім американських, два німецькі і одне вест-індське. В цих товариствах 104 европейські або американські місіонери; у них 110 станцій, 13000 учнів в 236 школах і 12000 вписаних членів громад, число, яке, напевно, відповідає 60000 християнського населення.

Особливо приємно бачити щирість наших американських братів. Американці—головні місіонери, і тільки справедливо сказати, що їх труди і успіхи на західному березі перевищують всяку хвалу. Проте, не тільки на цьому березі світить їх чеснота. В Індії, Китаї, Південному океані, Сірії, південній Африці і на їх власному далекому заході, вони показали себе гідними дітьми старої батьківщини.

Тепер, давши тільки легкий нарис зробленого на західному березі, ми питаємо: як можуть португальці бути такі зухвалі, щоб на 900 миль закрити східний берег від цих цивілізуючих

---

[1] Нижче подана таблиця показує відношення числа тих, хто щодня захворює на різні хвороби і пошкодження, вибуває з строю і вмирає на 1000 чол. війська на різних станціях:

Станції	Щодня захворює на тисячу	Вибуває з строю на тисячу.	Вмирає на тисячу.
На батьківщині	41,1	31,2	9,6
В Середземному морі	61,8	45,4	10,4
В Північній Америці і Вест-Індії	60.4	36,2	42,1
В Бразілії	43,4	27,7	16,1
В Тихому океані	58,9	36,2	7,9
Коло західного берега Африки	62,0	38,0	34,1
На мисі Доброї Надії	76.7	31,3	18,1
В Ост-Індії і Китаї	86,7	61,6	26,1
В Австралії	40,0	28,4	13,7
В іррегулярному війську	77,4	26,5	10,4

„Про смертність серед цивільних урядовців, що живуть на західному березі уряд не дістав точних відомостей; але можна вважати, що смертність в наслідок клімату в цьому класі зовсім невелика. Легкість, з якою урядовцям всіх відомств, що захворюють на якунебудь небезпечну хворобу, дозволяється повернутися на батьківщину у відпустку для вилікування, повинна спричинитися до значного зменшення смертності". Звіт полк. Орда, стор. 30.

і гуманізуючих впливів? Маючи перед очима законну торгівлю, розвинуту в одній частині Африки, чи може решта світу терпіти, щоб більша частина такого багатого плодючого континенту була засуджена більше, ніж на неплодючість, поки іспанці і португальці надумаються припинити свою вбивчу торгівлю людьми? Ці знесилені нації, говорячи про своїх славних предків, обминають мовчанкою, що вони самі підпали духовному застоєві того ж роду, як африканці і інші. Сполучені штати зробили б благо Іспанії і зірвали б велику частину вкривала, яке робить її сліпою, приєднавши до себе Кубу; Англія також зробила б Португалії велику послугу, не звертаючи уваги на її претензії, щодо панування на східному березі Африки, де вона лишається тільки ради звичайного вихваляння в Європі, і де її вчинки заслуговують їй найгірше ім'я в християнстві. Як ми вже згадували, освічені ліссабонські державні діячі охоче зробили б з допомогою англійського торговельного товариства те, чого в інших місцях досягнула англійська любов до людей, зміцнювана англійськими крейсерами. Тут, на східному березі ні один тубілець не навчений читати, не розвинута ні одна галузь торгівлі. Скрізь, куди тільки проникала португальська влада або, певніше, інтрига, ми бачили в цілковитій силі торгівлю людьми.

Всі намагання Англії до цілковитого пригнічення торгівлі людьми повертаються нанівець кількома злочинцями і небагатьма португальськими губернаторами, влада яких ні в якому разі не поширюється на місця, видимі неозброєним оком з їх фортів. Якщо східна Африка все ще змушена служити на користь тільки злочинцям, чому не посилати туди своїх також англійцям? Вона так само мало належить португальцям, як і Китай, хоч вони володіють Макао. Які б погані не були наші злочинці, вони були б кращі від вже насланих туди. Тоді ні офіцери, ні команди не торгували б невільниками.

У діловому звіті полковника Орда показано, що хоч присутність ескадри трохи сприяла припиненню торгівлі невільниками, проте, цей результат ми переважно завдячуємо існуванню селищ. Це потверджується тим фактом, що навіть у місцях, які найменше відвідують військові судна, цю торгівлю так само діяльно придушувано, як і в місцях постійного об'їзду їх. Ми завжди були переконані, що експедиція або селище в середині країни дадуть більші результати, ніж військові судна в океані, і, крім того, коштуватимуть удвоє дешевше, ніж утримування одного крейсера її величності.

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 3
Вступ 8
Розділ перший 15
Розділ другий 31
Розділ третій 43
Розділ четвертий 57
Розділ п'ятий 67
Розділ шостий 82
Розділ сьомий 97
Розділ восьмий 109
Розділ дев'ятий 114
Розділ десятий 125
Розділ одинадцятий 134
Розділ дванадцатий 153
Розділ тринадцятий 160
Розділ чотирнадцятий 171
Розділ п'ятнадцятий 184
Розділ шістнадцятий 192
Розділ сімнадцятий 205
Розділ вісімнадцятий 211
Розділ дев'ятнадцятий 222
Розділ двадцятий 243
Розділ двадцять перший 254
Розділ двадцять другий 271
Розділ двадцять третій 282
Розділ двадцять четвертий 292
Розділ двадцять п'ятий 310
Розділ двадцять шостий 327
Розділ двадцять сьомий 331
Розділ двадцять восьмий 345
Розділ двадцять дев'ятий 355

Одобліт № 1723. Уповн. Головліту № 3249. Замовл. № 1992. Тираж 15000. Друк. аркушів 28.
Папір 62×94¹/₁₆. Здано до друку 9/VII-36 р. Підписано до друку 20/X-36 р.
Шоста Республіканська поліграфічна фабрика ім. К. Маркса, Одеса, Стурдзовський зав., 3-я

Ціна 6 крб.
Оправа 80 коп.